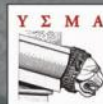

Ο Χαράλαμπος Μπούρας
και η αναστήλωση των
μνημείων της Ακρόπολης

Από τις σωστικές επεμβάσεις
στην αποκατάσταση των μνημείων

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ
ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΩΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ

**Ο ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ
ΚΑΙ Η ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ
ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ**

Από τις σωστικές επεμβάσεις στην αποκατάσταση των μνημείων

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Ο Χαράλαμπος Μπούρας στα Προπύλαια, κατά τις εργασίες αποξήλωσης των δοκών της οροφής της ανατολικής στοάς του μνημείου, Δεκέμβριος 1990.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Β. Ελευθερίου – Ε. Λεμπιδάκη

ΣΧΟΛΙΑ-ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΙΣΜΟΙ: Ε. Λεμπιδάκη

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ: Ε. Λεμπιδάκη

ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΚΟΝΩΝ: Τ. Σουβλάκης

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ: Αρχείο ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, εκτός αν δηλώνεται διαφορετικά

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Σ. Πούλου

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ: ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ ΑΒΕΕ Εκδοτικές Επιχειρήσεις

ΥΠΗΡΕΣΙΑ
ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ
ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ

© 2018, ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ

ISBN: 978-618-83653-5-3

Απαγορεύεται η εν όλω ή εν μέρει ανατύπωση, αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του κειμένου ή των φωτογραφιών του συνόλου της έκδοσης χωρίς την έγγραφη άδεια από την Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ
ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΩΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ

**Ο ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ
ΚΑΙ Η ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ
ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ**

Από τις σωστικές επεμβάσεις στην αποκατάσταση των μνημείων

Αθήνα 2018

*Αφιερώνεται
στη μνήμη του*

***Χαράλαμπος Μπούρα
1933-2016***

Νεανικό πορτρέιτο του Χαράλαμπου Μπούρα φιλοτεχνημένο από τον ίδιο.

Ο Χαράλαμπος Μπούρας σε διάλεξη στο τμήμα Αρχιτεκτόνων του Πανεπιστημίου Πατρών (28 Νοεμβρίου 2012).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος (Β. Ελευθερίου).....	11
Πρόλογος (Φ. Μαβιλιούχου-Tufano)	15
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΚΑΘΩΣ ΚΑΙ ΓΙΑ ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΑ ΘΕΜΑΤΑ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ.....	21
Ο Χαράλαμπος Μπούρας ως ιδρυτικό μέλος και πρόεδρος της Επιτροπής Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως (1975-2016): απόψεις και θέσεις για τα μείζονα αναστηλωτικά ζητήματα (Ε. Πετροπούλου).....	29

ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ

I. ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ – ΕΚΘΕΣΕΙΣ

1. Η σημερινή κατάσταση της Ακροπόλεως των Αθηνών. Μελέτες και προτάσεις για τη σωτηρία της.....	81
2. Τό ενδιαφέρον του Κωνσταντίνου Καραμανλή για την διάσωση των μνημείων της Ακροπόλεως.....	87
3. Έκθεσις περί του τρόπου στεγάσεως της δυτικής εξωτερικής στοάς (όπισθονάου) του Παρθενώνος.....	91
4. Αρχές που προκύπτουν έμμεσα από τον Χάρτη της Βενετίας και άφορου στά μνημεία της Έλληνικής κλασικής Αρχιτεκτονικής.....	101
5. Αρχές, διαδικασίες και μεθοδολογία επεμβάσεως στα μνημεία Ακροπόλεως.....	105
6. Θεωρητικές αρχές των επεμβάσεων στα μνημεία Ακροπόλεως.....	111
7. Αυστηρή και χαλαρή τήρηση αρχών στις αναστηλώσεις των αρχαίων μνημείων στην Ελλάδα	117

II: ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΓΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΩΝ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΥΣΜΑ ΣΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ: 2000-2016

1. Εισήγηση για τον προγραμματισμό των εργασιών συντήρησης και αναστήλωσης των μνημείων της Ακρόπολης (Πράξη ΚΑΣ αρ. 30/1.8.2000)	129
2. Εισήγηση για τον προγραμματισμό των επεμβάσεων στον Παρθενώνα και τα Προπύλαια: α) Η διάλυση και δομική αποκατάσταση της ανατολικής στοάς των Προπυλαίων, β) Η διάλυση και δομική αποκατάσταση της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνος (Πράξη ΚΑΣ αρ. 7/13.2.2001)	132
3. Εισήγηση για την κατάθεση των ραβδώσεων των συμπληρωμάτων στους κίονες της εσωτερικής προστάσεως του προνάου του Παρθενώνος (Πράξη ΚΑΣ αρ. 33/26.9.2006).....	139

4. Εισήγηση για την τελική φάση αποκαταστάσεως της ανατολικής προστάσεως του Παρθενώνα (κατάθεση κιώνων) (Πράξη ΚΑΣ αρ. 30/21.7.2009)	141
5. Εισήγηση για την αναδιάρθρωση των μελών της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνος. Των σφονδύλων και των κιονοκράνων των κιώνων και των επιστυλίων (Πράξη ΚΑΣ αρ. 5/14.2.2006)	147
6. Εισήγηση για την αναδιάρθρωση των λίθων των μελών της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνα. Του θριγκού πάνω από τη στάθμη των επιστυλίων (Πράξη ΚΑΣ αρ. 5/14.2.2006)	149
7. Εισήγηση για την προστασία έξι μετοπών του Παρθενώνος στο Μουσείο και αντικατάστασή τους με ακριβή αντίγραφα (Πράξη ΚΑΣ αρ. 45/19.12.2006).....	151
8. Εισήγηση για την αποκατάσταση του δυτικού τμήματος του θριγκού της βόρειας πλευράς του Παρθενώνα (Πράξη ΚΑΣ αρ. 11/8.4.2008).....	152
9. Εισήγηση για την αποκατάσταση της δυτικής πλευράς του Παρθενώνα. Γενικός προγραμματισμός του έργου και προτάσεις επέμβασης στις δύο γωνίες του θριγκού (Πράξη ΚΑΣ αρ. 23/22.7.2008).....	157
10. Εισήγηση για την αποκατάσταση της οροφής του δυτικού πτερού του Παρθενώνος (Πράξη ΚΑΣ αρ. 30/9.9.2014).....	162
11. Εισήγηση για την αποκατάσταση του τυμπάνου του δυτικού αετώματος και του αντιθηματικού τοίχου της δυτικής πλευράς του Παρθενώνος (Πράξη ΚΑΣ αρ. 29/2.8.2016).....	166
12. Εισήγηση για την αποκατάσταση του δυτικού τοίχου του σηκού του Παρθενώνος – Αποκατάσταση υπερθύρου (Πράξη ΚΑΣ αρ. 30/9.9.2014)	170
13. Εισήγηση για την αποκατάσταση της ανωδομής του νοτίου τοίχου του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων (Πράξη ΚΑΣ αρ. 21/8.7.2008).....	177
14. Εισήγηση για τη συμπλήρωση της αναστηλώσεως στη νότια πτέρυγα των Προπυλαίων (Πράξη ΚΑΣ αρ. 44/9.11.2010).....	180
15. Εισήγηση για την αποκατάσταση της βορειοδυτικής γωνίας και της δυτικής πρόσοψης του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων (Πράξη ΚΑΣ αρ. 25/16.10.2012).....	184
16. Εισήγηση για την ολοκλήρωση της αποκαταστάσεως του ναού της Αθηνάς Νίκης. Αποκατάσταση του αετώματος, του οριζοντίου γείσου και της σίμης (Πράξη ΚΑΣ αρ. 27/31.7.2006)	188
17. Εισήγηση για το έργο προστασίας των θεμελίων του Αρρηφορίου (Πράξη ΚΑΣ αρ. 26/25.7.2006)	192
18. Εισήγηση για την κατάκλιση θεμελιώσεων και την κατασκευή νέου δαπέδου στο εσωτερικό του Ερεχθείου (Πράξη ΚΑΣ αρ. 33/7.10.2014).....	198
19. Εισήγηση για την αποκατάσταση τμήματος του νότιου τείχους της Ακροπόλεως στην περιοχή μεταξύ έκτης και έβδομης αντηρίδας (Πράξη ΚΑΣ αρ. 1/7.1.2014).....	202

20. Εισήγηση για τις επεμβάσεις στερέωσης και αποκατάστασης στα τείχη της Ακρόπολης. Περιοχή του βορειοδυτικού κτηρίου (B17:27,500-35,000), περιοχή βόρεια του Ερεχθείου (B12:34,000-42,000 και B13:0,000-4,000) (Πράξη ΚΑΣ αρ. 33/20.9.2016)	206
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (κεφ. I-II)	213
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΕΛΕΤΩΝ ΤΩΝ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΝ 2000-2016 ΣΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ ΣΤΙΣ ΟΠΟΙΕΣ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ ΟΙ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ.....	216
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ I: Το Αθηναϊκό αστικό τοπίο και η Ακρόπολη.....	221
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II: Σκαριφήματα Χαράλαμπου Μπούρα.....	239
Δημιουργοί και πηγές εικονογραφικού υλικού	253

*Η Ακρόπολη στις αρχές της δεκαετίας του '70 πριν από την έναρξη των έργων της ΕΣΜΑ.
Άποψη από νοτιοδυτικά.*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο Χαράλαμπος Μπούρας επισκέφθηκε για τελευταία φορά την Ακρόπολη στις 12 Νοεμβρίου 2015 προκειμένου μαζί με άλλα μέλη της Επιτροπής Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως (ΕΣΜΑ) να διαπιστώσουν την πρόοδο των έργων, τα οποία, ενταγμένα στο χρηματοδοτικό πρόγραμμα ΕΣΠΑ 2007-2013, έβαιναν προς ολοκλήρωση. Κυρίως όμως για να εξετάσουν την κατάσταση των μνημείων ώστε να τεθούν οι προτεραιότητες για τα αναστηλωτικά προγράμματα της προγραμματικής περιόδου που θα ακολουθούσε. Ανησυχούσε για τις καθυστερήσεις και ανυπομονούσε για την απομάκρυνση των ικριωμάτων, για την αισθητική αποκατάσταση των μνημείων. Τρεις μήνες αργότερα ολοκληρωνόταν η απομάκρυνση όλων των ικριωμάτων από τα Προπύλαια και αποδίδόταν στο κοινό, πλήρως αποκατεστημένη και αναβαθμισμένη, η μνημειακή είσοδος του αρχαιολογικού χώρου, ενώ στο τέλος του 2017 και ο Παρθενώνας παρουσίαζε σημαντικά βελτιωμένη εικόνα. Τα εργαστήρια που είχαν εγκατασταθεί στον σπηκό απομακρύνθηκαν, ο γερανός, ο οποίος από το 2002 δέσποζε εξωτερικά του μνημείου, μεταφέρθηκε στο εσωτερικό του ενώ ο παλαιότερος γερανός παραχωρήθηκε στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο για να εκτεθεί στο Τεχνολογικό Πάρκο Λαυρίου. Σήμερα τα έργα συνεχίζονται με αμείωτο ρυθμό, τα ικριώματα όμως περιορίζονται στη δυτική πλευρά του Παρθενώνα. Πόσο θα χαιρόταν ο καθηγητής μας για αυτές τις αλλαγές!

Ο παρών τόμος αποτελεί ελάχιστο αντίδωρο για την προσφορά του επί τριάντα χρόνια Πρόεδρου της ΕΣΜΑ στον κοινό σκοπό, αυτόν της προστασίας των μνημείων της Ακρόπολης. Η ιδέα της προϊσταμένης του Γραφείου Τεκμηρίωσης της Υπηρεσίας Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης (ΥΣΜΑ) Ευγενίας Λεμπιδάκη για μία ευσύνοπτη έκδοση με κείμενα του εκλιπόντος έγινε αμέσως αποδεκτή από όλους μας με ενθουσιασμό. Η έκδοση θα περιλάμβανε επιλεγμένα κείμενά του για τη σκοπιμότητα, τις αρχές και τους στόχους των νέων επεμβάσεων στα μνημεία της Ακρόπολης αλλά και τις εισηγήσεις του για την έγκριση των μελετών αποκατάστασης των μνημείων, που υποβλήθηκαν από την ΥΣΜΑ στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο (ΚΑΣ). Εκτός όμως από τα γραπτά του, σημαντική πηγή πληροφοριών για τις απόψεις του και τη συμβολή του στα έργα ήταν και οι πολύωρες συζητήσεις στις συνεδριάσεις της ΕΣΜΑ, στις οποίες συμμετείχε σχεδόν ανελλιπώς από το 1975.

Η ποιότητα των χειρογράφων του, μέσα από τα οποία αναδεικνύεται ο συστηματικός τρόπος με τον οποίο εργαζόταν, ήταν ο λόγος για τον οποίο αποφασίσαμε να εντάξουμε σε παράρτημα αυτούσιο το χειρόγραφο της εισήγησης που είχε προετοιμάσει για την επιστημονική συνάντηση με τίτλο *Identitäres Bauen: Die Athener Akropolis und die Stadt*, στο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντίας, τον Μάιο του 2016. Σε αυτό, ένα από τα τελευταία χειρόγρατά του, το κείμενο, γραμμένο με μολύβι, αναπτύσσεται χωρίς κενά στη μια πλευρά κάθε φύλλου, ενώ οι βιβλιογραφικές παραπομπές σημειώνονται στην απέναντι οπίσθια σελίδα του προηγούμενου φύλλου. Ελάχιστες διορθώσεις, κυρίως συμπληρώσεις, έχουν γίνει από τον ίδιο.

Η αποκάλυψη των μικρών σε μέγεθος αλλά αρκετών σε αριθμό σκαριφημάτων του, τα

οποία έθεσε στη διάθεσή μας η σύζυγός του Κορνηλία Χατζηασλάνη, επίτιμη προϊσταμένη του Γραφείου Ενημέρωσης και Εκπαίδευσης της ΥΣΜΑ, μας ξάφνιασε και παρόλο που δεν έχουν άμεση σχέση με την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης αποφασίσαμε να συμπεριλάβουμε στον τόμο, καθώς δείχνουν μία άλλη πλευρά της προσωπικότητας του δημιουργού τους, την ευαισθησία, την ποιότητα και την καλλιτεχνική του φλέβα που δεν θα μπορούσε κανείς να υποπτευθεί.

Η δομή του βιβλίου ακολουθεί την εξής σειρά: μετά τον πρόλογο της καθηγήτριας Φανής Μαλλούχου-Tufano, αναπληρωτή Προέδρου της ΕΣΜΑ, παρατίθεται εργογραφία του Χαράλαμπου Μπούρα, στην οποία περιλαμβάνονται δημοσιευμένες κυρίως αλλά και αδημοσίετες εργασίες του, σχετικές με θέματα της Ακρόπολης ή γενικότερα θέματα προστασίας μνημείων. Ακολουθεί ένα εκτενές κείμενο, στο οποίο αναλύονται οι θέσεις του Χαράλαμπου Μπούρα για σημαντικά ζητήματα που απασχόλησαν την ΕΣΜΑ, όπως αυτά αποτυπώνονται στα πρακτικά των συνεδριάσεών της. Το κείμενο αυτό υπογράφεται από την αρχαιολόγο Ευαγγελία Πετροπούλου, γραμματέα της ΕΣΜΑ, η οποία ανέλαβε και ολοκλήρωσε με επιτυχία, σε σύντομο χρονικό διάστημα, το δύσκολο έργο της αποδελτίωσης, ανατρέχοντας σε αρχαιακό υλικό που καλύπτει χρονικά την λειτουργία της ΕΣΜΑ έως το 2016, δηλαδή σαράντα και πλέον έτη. Ακολουθούν τα κείμενα του Χαράλαμπου Μπούρα σε δύο ενότητες. Η πρώτη περιλαμβάνει επιλεγμένα κείμενα, κυρίως διαλέξεις, σχετικές με τις σύγχρονες επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης. Οι απόψεις του, αποκρυσταλλωμένες ήδη στα πρώιμα κείμενά του, παραμένουν επίκαιρες, αναδεικνύοντας τη διαχρονική τους αξία.

Η δεύτερη ενότητα των κειμένων του Χαράλαμπου Μπούρα αφορά στις εισηγήσεις που συνέταξε προκειμένου οι μελέτες αποκατάστασης των μνημείων της Ακρόπολης να υποβληθούν στο ΚΑΣ από την ΥΣΜΑ προς έγκριση. Η παρουσίαση αυτών των κειμένων χρήζει διευκρινίσεων. Η πρώτη σχετίζεται με την περίοδο αναφοράς. Οι εισηγήσεις δεν καλύπτουν χρονολογικά τη λειτουργία της ΕΣΜΑ αλλά την περίοδο από το 2000 και εξής, μετά την ίδρυση της ΥΣΜΑ με το ΠΔ97/99, σύμφωνα με το οποίο καθορίζεται πλέον η λειτουργία της ΥΣΜΑ και της ΕΣΜΑ. Έτσι, αν και η ΕΣΜΑ έχει από το 1975 την επιστημονική ευθύνη των έργων αποκατάστασης στα μνημεία της Ακρόπολης, μόνο μετά το 2000 ορίζεται ότι *...όταν απαιτείται γνωμοδότηση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, αυτή εκδίδεται κατόπιν εισήγησης της ΕΣΜΑ...* προκειμένου να εγκριθούν οι σχετικές μελέτες. Κατά συνέπεια, μόνον οι μελέτες που εξετάστηκαν μετά το 2000, υποβλήθηκαν στο ΚΑΣ με εισήγηση του Προέδρου της ΕΣΜΑ. Καθώς δε ο Χαράλαμπος Μπούρας διετέλεσε Πρόεδρος της ΕΣΜΑ επί τριάντα χρόνια, όλες οι εισηγήσεις έως το 2016 υπογράφονται από αυτόν. Και εδώ βεβαίως είναι σημαντικό να τονιστεί ότι σύμφωνα με το ΠΔ97/99, τα μέλη της ΕΣΜΑ ορίζονται με διετή θητεία με απόφαση Υπουργού και εκλέγουν τον Πρόεδρο κατά την πρώτη συνεδρίασή τους. Είναι επομένως πολύ χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ο Χαράλαμπος Μπούρας εκλεγόταν πρόεδρος σε κάθε θητεία. Την υπηρεσία του δε στην ΕΣΜΑ, όπως και τα υπόλοιπα βεβαίως μέλη, προσέφερε όλα αυτά τα χρόνια ανιδιοτελώς καθώς, με δική του εισήγηση, δεν προβλέπεται καταβολή οποιουδήποτε επιμισθίου.

Η χρονική περίοδος σύνταξης των εισηγήσεων δεν αφορά, όπως είναι φανερό, στα αναστηλωτικά έργα που είχαν ήδη ολοκληρωθεί ή συζητηθεί και αποφασιστεί πριν από

το 2000, όπως η αναστήλωση του Ερεχθείου, της ανατολικής πλευράς, του οπισθονάου ή ακόμη και του προνάου του Παρθενώνα. Για τον τελευταίο γίνεται αναφορά αλλά για ζητήματα που αναδείχθηκαν μετά την αναστήλωσή του.

Μία ακόμη διευκρίνιση αφορά στη μορφή των κειμένων, τα οποία είναι σύντομα και επί συγκεκριμένου θέματος καθώς ο στόχος τους είναι να παρουσιαστεί η σκοπιμότητα, το είδος και ο βαθμός επέμβασης σε συγκεκριμένη περιοχή των μνημείων, απευθυνόμενα στο καθ' ύλην αρμόδιο όργανο του ΥΠ.ΠΟ.Α, το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο. Καθώς δε η έγκριση των μελετών είναι προϋπόθεση για την πραγματοποίηση των έργων αλλά όχι και ικανή συνθήκη εύλογα τίθεται το ερώτημα εάν ένα έργο πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη και τότε.

Για την καλύτερη κατανόηση, κρίθηκε σκόπιμο οι είκοσι συνολικά εισηγήσεις να συνδεθούν με το έργο που έχει επιτελεσθεί πλέον στα μνημεία της Ακρόπολης, συνοδευόμενες από σχόλια και εικόνες. Τη συγγραφή των σχολίων αυτών, με ευσύνοπτο και επεξηγηματικό τρόπο, υπογράφει η Ευγενία Λεμπιδάκη, που είχε και τη γενικότερη επιμέλεια του τόμου.

Οι δύο πρώτες εισηγήσεις συμπίπτουν χρονολογικά με την ίδρυση της ΥΣΜΑ και την πρόταση για ένταξη των έργων στο Γ΄ ΚΠΣ με γενναία χρηματοδότηση, που ανήλθε στο ποσό των 31.000.000€, εξαιρετικά υψηλό για έργα αυτεπιστασίας, όπως χαρακτηρίζονται τα έργα που πραγματοποιούνται από προσωπικό του ΥΠ.ΠΟ.Α. και όχι από εργοληπτικές εταιρείες. Οι εισηγήσεις που ακολουθούν παρατίθενται κατά μνημείο με χρονολογική σειρά ξεκινώντας από τον Παρθενώνα, τα Προπύλαια, τον ναό της Αθηνάς Νίκης, το Αρρηφόριο, το Ερέχθειο και τέλος τα Τείχη.

Δεδομένου ότι στα αρχαιολογικά έργα οι μελέτες συχνά οριστικοποιούνται ή τροποποιούνται βάσει των στοιχείων που αποκαλύπτονται κατά τη διάρκεια των εργασιών, ένα αναστηλωτικό πρόγραμμα μπορεί να συζητηθεί περισσότερες από μία φορές στο ΚΑΣ. Αυτό γίνεται σαφές μέσα από την ομαδοποίηση όσων εισηγήσεων αφορούν στο ίδιο αναστηλωτικό πρόγραμμα, όπως π.χ. στην περίπτωση της βόρειας πλευράς του Παρθενώνα, τα ζητήματα αναστήλωσης της οποίας αναπτύχθηκαν σε τέσσερις διαφορετικές προτάσεις με ισάριθμες εισηγήσεις. Το κεφάλαιο των εισηγήσεων τελειώνει με τον σχολιασμό της παρούσας κατάστασης των έργων, αυτών που ολοκληρώθηκαν κατά την περίοδο 2010-2015 αλλά και αυτών που βρίσκονται σε εξέλιξη και προβλέπεται να ολοκληρωθούν έως το 2020.

Απουσιάζει από τον τόμο αυτό η αναφορά στους πλαγίους τοίχους του σηκού του Παρθενώνα. Παρόλο που το θέμα εκκρεμεί από ετών και ήταν στην πρώτη γραμμή του ενδιαφέροντος του Χαράλαμπου Μπούρα, δεν πρόλαβε ο ίδιος να εισηγηθεί την οριστική μελέτη. Μελέτες που είχαν εκπονηθεί από τους Νίκο Τογανίδη, Κλεοπάτρα Ματάλα και Κατερίνα Παράσχη, πριν από την *5^η Διεθνή Συνάντηση για την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης* το 2002, από στατικής πλευράς δεν ωρίμασαν παρά μόνον πρόσφατα και έχουν υποβληθεί για έγκριση στο ΚΑΣ από τον Ιούλιο του 2016, λίγες ημέρες πριν από τον θάνατό του. Ωστόσο ο Χαράλαμπος Μπούρας πρόλαβε να διαβάσει την επικαιροποιημένη από τους νεώτερους μηχανικούς, Κοσμά Σκαρή και Αντιγόνη Βρούβα, μελέτη, για την αναστήλωση του βόρειου τοίχου του σηκού.

Δεν μπορώ να μην σχολιάσω την ευχέρεια του Χαράλαμπου Μπούρα στη σύνταξη κειμένων αλλά και τη σπουδή του για την άμεση αποστολή των μελετών στο Υπουργείο. Αμέσως μετά το πέρας της συνεδρίασης αναλάμβανε να συντάξει την εισήγηση ώστε να μην υπάρξει καμία καθυστέρηση, κάτι που τήρησε έως το τέλος, ακόμη και όταν δεν ήταν σε θέση να παρακολουθήσει εκ του σύνεγγυς, λόγω της κατάστασης της υγείας του, τις μελέτες που συντάχθηκαν το 2016.

Ο Χαράλαμπος Μπούρας έγραφε στο πολυτονικό σύστημα γραφής. Τα κείμενά του στον παρόντα τόμο δημοσιεύονται όπως κατατέθηκαν στο αρχείο της υπηρεσίας. Έτσι, μόνο τα παλαιότερα δημοσιεύονται σε πολυτονική μορφή ενώ τα νεώτερα, από το 1982 κ.ε., στη μονοτονική στην οποία δακτυλογραφούνταν από το πρωτότυπο χειρόγραφο.

Στα κείμενα του Χαράλαμπου Μπούρα αντανακλώνονται όλα τα χαρακτηριστικά του δημοσίου λειτουργού: η ευθύνη απέναντι στο έργο που έχει αναλάβει, η έγνοια για το μέλλον των μνημείων, η επιμονή για την ολοκλήρωση των εργασιών χωρίς να παραμένουν εκκρεμότητες, όπως στην περίπτωση της ανάδειξης της πρωτοβυζαντινής βασιλικής του Ερεχθείου είκοσι χρόνια μετά την αναστήλωση του μνημείου, η πίστη του στους θεσμούς όταν θεωρεί αναγκαίο να διευκρινιστεί ο ρόλος της ΥΣΜΑ και ο λόγος που αναλαμβάνει το έργο της κατάκωσης του Αρρηφορίου παρόλο που δεν εντάσσεται στις αρμοδιότητές της, η εμπιστοσύνη στη συλλογική προσέγγιση των προβλημάτων και στην από κοινού αντιμετώπισή τους, η παραίνεση προς τους νέους ανθρώπους, τους μαθητές του να υπηρετήσουμε τα μνημεία.

Στη διάρκεια των σαράντα ετών λειτουργίας της ΕΣΜΑ επιτελέστηκε σημαντικό έργο στα μνημεία της Ακρόπολης. Παραμένουν ωστόσο αρκετά να γίνουν για την ολοκλήρωση της αποκατάστασης του Παρθενώνα και των Τειχών της Ακρόπολης, όπου οι εργασίες συνεχίζονται, αλλά και για τη διαμόρφωση και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου συνολικά. Οι προσπάθειες όλων μας στοχεύουν προς αυτήν την κατεύθυνση, έχοντας ως αναφορά το έργο του δασκάλου μας Χαράλαμπου Μπούρα.

Η έκδοση του τόμου αυτού οφείλει πολλά στην καθηγήτρια Φανή Μαλλούχου-Tufano, η οποία υποστήριξε από την αρχή την προσπάθεια, κάνοντας πολύτιμες υποδείξεις βασισμένες στην εμπειρία που είχε ως προϊσταμένη του Τμήματος Τεκμηρίωσης της ΥΣΜΑ αλλά και ως γραμματεύς της ΕΣΜΑ, καθώς και στον καθηγητή Μανόλη Κορρέ, Πρόεδρο σήμερα της ΕΣΜΑ. Ευχαριστίες οφείλονται στον φωτογράφο της ΥΣΜΑ Τηλέμαχο Σουβλάκη για την επιμέλεια των εικόνων και στον φωτογράφο Σωκράτη Μαυρομάτη για την επιμέλεια της εκτύπωσης του τόμου από την εκδοτική εταιρεία *Επτάλοφος*, με τους οποίους είχαμε εξαιρετική συνεργασία. Τέλος θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην Κορνηλία Χατζηασλάνη για την παραχώρηση των σχεδίων του Χαράλαμπου Μπούρα και τις καίριες επισημάνσεις της σε όλη τη διαδικασία της προετοιμασίας του βιβλίου.

*Βασιλική Εφενθερίου
Αρχιτέκτων μηχανικός
Διευθύντρια της Υπηρεσίας
Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Με τον Χαράλαμπο Μπούρα είχα την τύχη και τη χαρά να συνεργαστώ για σαράντα χρόνια, στο πλαίσιο του έργου αποκατάστασης των μνημείων της Ακρόπολης, του οποίου υπήρξε ο βασικός εμπνευστής και καθοδηγητής καθ' όλη τη διάρκειά του. Στο διάστημα αυτό, συνεργαζόμενη μαζί του από διαφορετικές διοικητικές και ακαδημαϊκές θέσεις, είχα την ευκαιρία να αναγνωρίσω τόσο τους μακροπρόθεσμους στόχους και τις επιδιώξεις του –το όραμά του– αναφορικά με την αναστήλωση των μνημείων, όσο και τις ποιότητες της επιστημονικής του ιδιοσυγκρασίας, με βάση τις οποίες εργαζόταν για την υλοποίηση του οράματος αυτού.

Χωρίς αμφιβολία, για τον Χαράλαμπο Μπούρα οι πρώτιστες, σημαίνουσες, αξίες των μνημείων της κλασικής αρχαιότητας, ήταν η καλλιτεχνική και αισθητική, καθώς και η απορρέουσα από αυτές εκπαιδευτική τους ισχύς. Τα μνημεία αποτελούν πρότυπα πολιτισμού, που ενσωματώνουν και απηχούν τις καλλιτεχνικές, φιλοσοφικές και κοινωνικές αξίες της αρχαιότητας, μια πολύτιμη πολιτιστική παρακαταθήκη του παρελθόντος. Ταυτόχρονα τα μνημεία αποτελούν δημόσια αγαθά και ο ρόλος του αναστηλωτή έγκειται στο σεβασμό της αξίας τους, τη διάσωση, την ανάδειξη και την αξιοποίησή τους προς όφελος του κοινωνικού συνόλου.

Για την ανάδειξη των εγγενών αξιών των μνημείων ο Χαράλαμπος Μπούρας εργάστηκε μεθοδικά και ακατάβλητα στο πλαίσιο της ΕΣΜΑ, εμμένοντας στη σταδιακή διαμόρφωση ενός οργανωτικού και θεωρητικού πλαισίου επεμβάσεων στα μνημεία, που άσκησε μεγάλη επιρροή σε μια ολόκληρη γενιά αναστηλωτών τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Από τις άμεσες επιδιώξεις του, αμέσως μετά τη σύσταση της Ομάδας Εργασίας για την Αποκατάσταση των Μνημείων της Ακρόπολης, είναι η διεπιστημονική στελέχωση του Τεχνικού Γραφείου με νέους επιστήμονες, οι οποίοι επιλέγονται με αξιοκρατικά κριτήρια και συγκεκριμένα βάσει των πανεπιστημιακών τους επιδόσεων και του εκπεφρασμένου ενδιαφέροντός τους για τις αναστηλώσεις. Σχεδόν ταυτόχρονα, προωθεί τη σύσταση Επιστημονικού Αρχείου Τεκμηρίωσης των έργων και την πρόσληψη αρχαιολόγου με μεταπτυχιακή εξειδίκευση στην αποκατάσταση των μνημείων. Η έμφαση που δίδεται από τον Χαράλαμπο Μπούρα στην τεκμηρίωση των έργων παραμένει αμείωτη στα χρόνια που ακολουθούν και μάλιστα επισφραγίζεται από την προσωπική του συνεισφορά κατά τη σύνταξη του υποδειγματικού Κανονισμού Λειτουργίας του Αρχείου, το 1983.

Η καθοριστική του συμβολή επεκτείνεται και στην προώθηση της συστηματικής επιστημονικής έρευνας και μελέτης, πριν αλλά και κατά τη διάρκεια της διαδικασίας

αναστήλωσης. Ήδη από την έναρξη των εργασιών στην Ακρόπολη, προωθεί τη σύνταξη γενικών προμελετών αποκατάστασης, πρώτη στη σειρά των οποίων υπήρξε η *Μελέτη Αποκαταστάσεως του Ερεχθείου* (1977), ακολουθούμενη από τη *Μελέτη Αποκαταστάσεως του Παρθενώνος* (1983). Και στις δύο μελέτες ο Μπούρας –εκτός της στενής εποπτείας και του ελέγχου των κεφαλαίων που αναφέρονται σε αρχιτεκτονικά-αναστηλωτικά ζητήματα– συντάσσει τα κεφάλαια που αναφέρονται στις θεωρητικές αρχές, βάσει των οποίων θα διενεργηθούν οι προγραμματιζόμενες επεμβάσεις.

Άμεσα συνδεδεμένη με τα παραπάνω είναι η συμβολή του στη διαμόρφωση του θεωρητικού υποβάθρου των αναστηλωτικών έργων. Παρόλο που η επιδίωξή του αυτή συνδέεται και με τη δραστηριότητά του ως ακαδημαϊκού δασκάλου, ωστόσο είναι σαφές ότι τα μνημεία την Ακρόπολη αποτελούν το ευρύτερο πεδίο όπου ο Μπούρας εφαρμόζει απαρέγκλιτα όσα διδάσκει στο αμφιθέατρο. Μια σειρά από δημοσιεύσεις και ομιλίες με αφορμή το έργο στην Ακρόπολη, φωτίζουν την βαθιά πίστη και προσήλωσή του στο Χάρτη της Βενετίας και στις συμπληρωματικές αρχές που προκύπτουν έμμεσα από αυτόν και αφορούν τα «εν ξηρώ» δομημένα αρχιτεκτονήματα της κλασικής αρχαιότητας. Τα κείμενα που δημοσιεύονται στον τόμο αυτό αποκαλύπτουν το διαρκές και αμείωτο ενδιαφέρον του για την τήρηση της ήδη διαμορφωμένης και διεθνώς αποδεκτής μεθοδολογίας επέμβασης στα μνημεία της Ακρόπολης.

Θα πρέπει εξάλλου να αναφερθεί η σταθερή επιδίωξη του Χαράλαμπου Μπούρα για τη μέγιστη δυνατή αντικειμενικότητα κατά τη λήψη αποφάσεων για τα μνημεία της Ακρόπολης, καθώς και για την εμπλοκή της διεπιστημονικής κοινότητας, μέσω της τακτής διοργάνωσης Διεθνών Επιστημονικών Συναντήσεων για την παρουσίαση των μελετών αποκατάστασης. Είναι αξιοσημείωτο και ενδεικτικό της σημασίας που ο Χ. Μπούρας αποδίδει στη διαδικασία αυτή, το γεγονός ότι ο ίδιος συντάσσει γραπτό ερωτηματολόγιο δια του οποίου διερευνώνται οι απόψεις και οι ενστάσεις των ειδικών προσκεκλημένων προς τις προγραμματιζόμενες μελέτες.

Δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι τους παραπάνω επιστημονικούς στόχους επιδιώκει με αμείωτη αφοσίωση και σταθερότητα καθώς και με υποδειγματική ανιδιοτέλεια (στον Χ.Μπούρα οφείλεται κατά κύριο λόγο η απόφαση των μελών της Επιτροπής Ακροπόλεως για εθελοντική συμμετοχή στις εργασίες της) καθόλη τη διάρκεια των 40 χρόνων λειτουργίας της ΕΣΜΑ. Αυστηρός και απαιτητικός, κατ'αρχάς με τον εαυτό του, ζητά από τους συνεργάτες του αφοσίωση, συνέπεια και παραγωγικότητα στην εργασία τους. Ταυτόχρονα εξαιρετικά ευγενής και ευπροσέγγιστος, συνεπής και ακριβής στο λόγο του, τους αντιμετωπίζει, ακόμη και τους νεώτερους και πιο άπειρους, με σεβασμό, διαβάζει και διορθώνει με την υπομονή ενός ακαδημαϊκού δασκάλου και το παραμικρό χειρόγραφο που υποβάλλεται σε αυτόν και δίνει πρόθυμα συμβουλές προς τους νεώτερους,

δημιουργώντας μια «Σχολή» εξειδικευμένων αναστηλωτών, που χρόνια τώρα στελεχώνουν τις υπηρεσίες του Υπουργείου.

Η παρούσα έκδοση της ΥΣΜΑ δίνει την ευκαιρία να αναδειχθεί αυτούσιος ο λόγος του Χαράλαμπου Μπούρα, όπως αποτυπώνεται στα πρακτικά των συνεδριάσεων της Επιτροπής Ακροπόλεως και διατυπώνεται στις εισηγήσεις που συντάσσει, ως Πρόεδρος της Επιτροπής, για την υποβολή και έγκριση των μελετών από το ΚΑΣ. Το αποτέλεσμα είναι μια πλούσια συλλογή από ανεκτίμητα τεκμήρια, που για πρώτη φορά βλέπουν το φως της δημοσιότητας και μας επιτρέπουν να αντιληφθούμε τη μεστότητα, την ακριβολογία, την ευθυκρισία και τη γενικότερη σοφία της σκέψης του. Ταυτόχρονα, καθιστούν σαφές ότι η απώλεια του Χαράλαμπου Μπούρα, του δασκάλου με την οξυδερκή και νηφάλια ματιά, αφήνει πίσω του ένα δυσαναπλήρωτο κενό, το οποίο καλούνται να διαχειριστούν όσοι έγιναν κοινωνοί των αναστηλωτικών του αντιλήψεων, όλοι εμείς οι συνεργάτες και μαθητές του.

*Καθ. Φανή Μαβιλιούχου-Tufano
Αναπληρωτής Πρόεδρος της Επιτροπής
Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως*

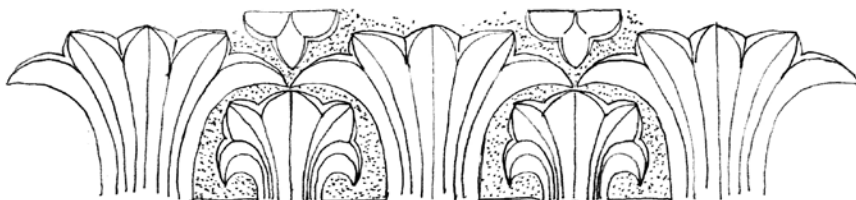

Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής χαιρετά τον Χαράλαμπο Μπούρα κατά τη 2η Διεθνή Συνάντηση για την αποκατάσταση των μνημείων Ακροπόλεως (12-14 Σεπτεμβρίου 1983). Διακρίνονται ο τότε πρόεδρος της ΕΣΜΑ Γ. Μυλωνάς και η τότε έφορος Ακροπόλεως Ε. Τουλιούπα.

Η Υπουργός Πολιτισμού Μερίνα Μερκούρη με τον Χαράλαμπο Μπούρα στην ίδια εκδήλωση.

Απονομή του βραβείου της Europa Nostra στον Πρόεδρο της ΕΣΜΑ καθ. Χ. Μπούρα από την Επίτροπο της Ε.Ε. Α. Βασιλείου και τον Πρόεδρο της Europa Nostra P. Domingo (2013).

Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ ΣΕ ΔΗΜΟΣΙΑ, ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΟΡΓΑΝΑ ΤΟΥ ΥΠΠΟΑ*

1974 - 2016	ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΩΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ
1974 - 2005	ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
1975 - 1985	ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΝΑΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΙΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΑ ΒΑΣΣΩΝ
1978 - 2015	ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΩΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ
1979 - 2000	ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
1984 - 1996	ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΡΕΥΝΑΣ, ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ, ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟΥ
1985 - 2000	ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΛΙΝΔΟΥ
1991 - 2016	ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΠΕΝΑΚΗ
1993 - 2012	ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΠΡΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ
1998 - 2008	ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΑΜΕΙΟΥ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΙΣΤΩΣΕΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ
2002 - 2005	ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΜΑΡΑΘΩΝΑ
2009 - 2016	ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ
2011 - 2015	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΕΑΣ

* Σύνταξη πίνακα Κ. Ζάμπας.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΚΑΘΩΣ ΚΑΙ
ΓΙΑ ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΑ ΘΕΜΑΤΑ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

1. Τρεις προτάσεις δια την προστασίαν των αρχιτεκτονικών μνημείων της Ελλάδος. *Τεχνικά Χρονικά*, Μάιος-Ιούνιος 1967, 37-42.
2. Τουρισμός και μνημειακός πλούτος. *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 8 (1974), 46-48.
3. *Η σημερινή κατάσταση της Ακροπόλεως των Αθηνών: μελέτες και προτάσεις για τη σωτηρία της*, 1975. (Αδημοσίευτη μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ20) Δημοσιεύεται στον παρόντα τόμο, 81-86.
4. Ο ρόλος της πληροφόρησης και της εκπαιδύσεως στην προστασία και την αποκατάσταση των αρχιτεκτονικών μνημείων. *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 9 (1975), 161-163.
5. Οργάνωση αρχείων τεκμηρίωσης για την προστασία των μνημειακών συνόλων. Στο: Ελληνική Εταιρεία, *Προστασία Μνημείων και Παραδοσιακών Οικισμών*, Τριήμερη συνάντηση 5,6,7 Φεβρουαρίου: Πρακτικά, 61-69. Αθήνα, 1975.
6. *Έκθεσις περί του τρόπου στεγάσεως της δυτικής εξωτερικής στοάς (οπισθονάου) του Παρθενώνος*, 1976. (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ25.1). Δημοσιεύεται στον παρόντα τόμο, 91-99.
7. The Acropolis, Documentation. Στο: *Communications of the Working Group at the 2nd International Symposium on the Deterioration of Building Stones*, 365-368. Athens: National Technical University, 1976.
8. Particular difficulties in the conservation and study of greek historical monuments. *Photogrammetria* 30 (1976), 99-105.
9. Pour sauver l'Acropole. *Courrier de l'UNESCO* (octobre 1977), 4-10.
10. (σε συνεργασία με Πλάτωνα Ν. κ.ά.), *Μελέτη αποκαταστάσεως Ερεχθείου*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Αναστυλώσεων, 1977.
11. (επιστημονική επιμέλεια), *Μελέτη αποκαταστάσεως τμήματος του θριγκού της ανατολικής στοάς των Προπυλαίων*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Αναστυλώσεων, 1980.
12. (σε συνεργασία με Μ. Κορρέ), *Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως, 1983.
13. (σε συνεργασία με Μ. Κορρέ), *Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος (περιληπτικό τεύχος)*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως, 1983.

- (in collaboration with M. Korres) *Study for the Restoration of the Parthenon* (summary). Athens: Ministry of Culture and Sciences. Committee for the Preservation of the Acropolis, 1983.
14. *Σημειώσεις του Μαθήματος Αποκαταστάσεις των Μνημείων*, τ. I-II, 1983.
 15. Athens, The Parthenon. *Monumentum. Revue scientifique de l'ICOMOS* 27.2 (1984), 109-120.
 16. The problems of conserving the Parthenon and the possibilities of improving the value of the monument. The principles which will guide the operation. Στο: Mallouchou-Tufano, F. (ed.), *2nd International Meeting for the Restoration of the Acropolis Monuments: Proceedings*, 86-94. Athens: Ministry of Culture and Sciences, Committee for the preservation of the Acropolis monuments, 1985.
 17. The program for the preservation of the Monuments of the Athenian Acropolis. Στο: Καλογεροπούλου, Α. (επιμ.), *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα 4-10 Σεπτέμβρη 1983*, τ. Α', 361-365. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1985.
 18. Ο Μπλιάδης και η συντήρηση των μνημείων της Ακροπόλεως. *Αρχαιογνωσία* 4 (1985-1986), 117-126.
 19. Οι Επιτροπές Συντηρήσεως Μνημείων. Στο: Ελληνική Εταιρεία, *Η αναστήλωση των μνημείων στην Ελλάδα. Θεωρία και Πρακτική. Δημόσια συζήτηση, Αθήνα 8ης Ιανουαρίου 1986. Εισηγήσεις*, 32-35. Αθήνα, 1986.
 20. Αρχιτεκτονικά προβλήματα των αναστηλωτικών έργων της Ακροπόλεως (Διάλεξη). *1ο Εβληνοϊταλικό Συμπόσιο με θέμα «Επιστήμη και Συντήρηση»*, 22 Οκτωβρίου 1987.
 21. (σε συνεργασία με Ι. Δημακόπουλο κ.ά.), Η Ακρόπολη των Αθηνών και τα έργα συντήρησής της. *Θέματα χώρου και τεχνών* 21 (1990), 84-96.
 22. Εναρκτήρια ομιλία. Στο: *3η Διεθνής Συνάντηση για την Αποκατάσταση των Μνημείων της Ακροπόλεως. Αθήνα, 31 Μαρτίου - 2 Απριλίου 1989. Πρακτικά*, 6-8. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως, 1990.
 23. Αναστηλωτικά και άλλα προβλήματα στην αθηναϊκή Ακρόπολη. Στο: Μισδραχί-Καπόν, Ρ. (επιμ.), *Διαλέξεις 1986-1989*, 101-110. Αθήνα: Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή - Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 1990.
 24. *Έρευνες, μελέτες και έργα στην Ακρόπολη κατά το 1990* (Διάλεξη την 22α Απριλίου 1991 στο Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως). Αθήνα: Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακρόπολης, 1991.

25. Τα έργα συντηρήσεως και αποκαταστάσεως των μνημείων της Ακροπόλεως κατά το έτος 1992, 1993. (Αδημοσίευτη Έκθεση ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ547)
26. Monuments of Antiquity: The limits of restoration. Στο: Thiel, M.-J. (ed.), *Congrès international sur la conservation de la pierre et autres matériaux: actes*, 127-130. Paris: Porte Plume, 1993.
27. Τα έργα συντηρήσεως και αποκαταστάσεως των μνημείων της Ακροπόλεως κατά το έτος 1993, 1994. (Αδημοσίευτη Έκθεση ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ583)
28. Οι εργασίες αποκαταστάσεως στον Παρθενώνα και η μετατόπιση των αντιλήψεων για τη διατήρηση των μνημείων. Στο: Τουρνικιώτης, Π. (επιμ.), *Ο Παρθενώνας και η ακτινοβολία του στα νεώτερα χρόνια*, 310-339. Αθήνα: Μέλισσα, 1994.
Restoration work on the Parthenon and changing attitudes towards the conservation of monuments. Στο: Tournikiotis, P. (ed.) *The Parthenon and its impact in modern times*, 310-339 Athens: Melissa, 1994.
29. The International charter of Venice and the restoration of classical buildings [and] Current problems of restoration on the Acropolis. Στο: Economakis, R. (ed.) *The Acropolis Restoration. The CCAM Interventions*, 88-92, 100-106. London: Academy editions, 1994.
30. Το αναστηλωτικό έργο του Ιωάννη Τραυλού. *Ο Μέντωρ* 29 (1994), 7-12.
31. Εναρκτήρια ομιλία. Στο: Μαλλούχου-Tufano, Φ. (επιμ.), *4η Διεθνής Συνάντηση για την Αποκατάσταση των Μνημείων της Ακροπόλεως. Αθήνα, 27-29 Μαΐου. Πρακτικά*, 7-11. Αθήνα: Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως, 1995.
32. Οι δραστηριότητες της Επιτροπής Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως κατά το έτος 1994, 1995. (Αδημοσίευτη Έκθεση ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ640)
33. Τα έργα συντηρήσεως και αποκαταστάσεως των μνημείων Ακροπόλεως κατά το έτος 1995, 1996. (Αδημοσίευτη Έκθεση ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ683)
34. Μελέτες, έρευνες και έργα στην Ακρόπολη κατά την πενταετία 1991-1995. *Ανθέμιον* 2 (1996), 5-25.
35. Principles respected during the works on the Acropolis monuments. Στο: Seki, T. (ed.), *Proceedings of the Osaka city University International, Symposium on Preservation of Cultural Heritage in Athens and Osaka* (Osaka, October 6-8, 1996), 1-15. Osaka, 1998.
36. Τα έργα συντηρήσεως και αποκαταστάσεως των μνημείων της Ακροπόλεως κατά το έτος 1997, 1998. (Αδημοσίευτη Έκθεση ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ759)

37. *Δραστηριότητα της Επιτροπής Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως κατά το έτος 1998, 1999.* (Αδημοσίευτη Έκθεση ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ773)
38. Γιατί κινδυνεύουν πολύ τα μνημεία. Τα αρχαία θέατρα σήμερα. Μνημεία ή ζωντανοί θεατρικοί χώροι; *Εφημ. Η Καθημερινή - Επτά Ημέρες*, 30-31, 25 Ιουλίου 1999.
39. *Τιμή στον Γ. Αρμπίλια*, 2001. (Αδημοσίευτη Ομιλία ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ991).
40. (σε συνεργασία με Μ. Κορρέ και Κ. Χατζηασλάνη), *Ένας αρχαίος ναός*. Αθήνα: Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης, 2001.
41. *1997-2000, Η ανασυγκρότηση των έργων Ακροπόλεως. Ενημερωτικές Ειδήσεις από την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης 1* (2001), 2-3.
1997-2000, The reorganisation of the Acropolis project. The Acropolis Restoration News 1 (2001), 2-3.
42. Το έργο της Υπηρεσίας Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως κατά το έτος 2001. *Ενημερωτικές ειδήσεις από την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης 2* (2002), 12-19.
The work of the Acropolis Restoration Service during the Year 2001. *The Acropolis Restoration News 2* (2002), 12-19.
43. (σε συνεργασία με Κ. Ζάμπα), *Τα έργα της Επιτροπής Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως στην Αθηναϊκή Ακρόπολη*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 2002.
(in collaboration with K. Zambas), *The works of the Committee for the Preservation of the Acropolis Monuments on the Acropolis of Athens*. Athens: Ministry of Culture, Archaeological Receipts Fund, 2002.
44. La Commissione per la conservazione dei monumenti dell'Acropoli (ESMA), 1975-2003. *Quaderni ARCo* (2003), 13-18.
45. Το έργο της Επιτροπής Συντηρήσεως των Μνημείων Ακροπόλεως κατά το 2002. *Ενημερωτικές ειδήσεις από την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης 3* (2003), 2-4.
46. The concepts of authenticity and integrity of monuments. Στο: *The comprehensive protection of archaeological sites and monuments*, 67-72. Athens, 2003.
47. Το έργο της Επιτροπής Συντηρήσεως των Μνημείων Ακροπόλεως κατά το 2003. *Ενημερωτικές ειδήσεις από την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης 4* (2004), 2-6.

- The work of the Committee for Conservation of the Acropolis Monuments in 2003. *The Acropolis Restoration News* 4 (2004), 2-6.
48. Εναρκτήρια ομιλία. Στο: Μαλλούχου-Tufano, Φ. (επιμ.), *5η Διεθνής Συνάντηση για την Αποκατάσταση των Μνημείων Ακροπόλεως. Αθήνα, 4-6 Οκτωβρίου 2002. Πρακτικά*, 49-53. Αθήνα: Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης, [2004].
49. Συντήρηση και έκθεση συντηρημένων έργων. Ο προβληματισμός για τα αρχιτεκτονικά μνημεία-αξιοθέατα. Στο: *Συντήρηση και έκθεση συντηρημένων έργων: προβλήματα τεχνικά - προβλήματα αισθητικά, Βυζαντινό Χριστιανικό Μουσείο, 29 Ιανουαρίου 2003, Πρακτικά Ημερίδας*, 29-31. Αθήνα: Βυζαντινό Χριστιανικό Μουσείο, 2005.
50. Τα αναστηλωτικά έργα στην Ακρόπολη το 2004. *Ενημερωτικές ειδήσεις από την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης* 5 (2005), 7-13.
The work of the Acropolis Restoration Service in 2004. *The Acropolis Restoration News* 5 (2005), 7-13.
51. *Restoration works on the Athenian Acropolis*, Ανακοίνωση σε Διεθνές Συνέδριο στην Κωνσταντινούπολη, Σεπτέμβριος 2005. (Αδημοσίευτη διάλεξη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1502)
52. Τα αναστηλωτικά έργα στην Ακρόπολη το 2005. *Ενημερωτικές ειδήσεις από την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης* 6 (2006), 4-10.
Restoration works on the Acropolis in 2005. *The Acropolis Restoration News* 6 (2006), 4-10.
53. Αναστηλωτικές επεμβάσεις στο Ερέχθειον (1978-1987). Στο: Ανδρεόπουλος, Α. κ.ά. (επιμ.), *Χαριστήριος τόμος Δημήτριος Γ. Νιανιάς*, 311-318. Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Α. Α. Λιβάνη, 2006.
54. Ολοκληρωμένη προστασία αρχαιολογικών χώρων και μνημείων. Η έννοια της αυθεντικότητας και της ακεραιότητας των μνημείων. Στο: Γαρέζου, Μ. – Μούλιου, Μ. – Ζαφειροπούλου, Ν. (επιμ.), *Πρακτικά του Σεμιναρίου «Αξιοποίηση και ανάδειξη της Ποιητιστικής Κληρονομιάς», Αθήνα-Δελφοί 17-19 Μαρτίου 2003*, 67-72. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 2006.
55. *Αρχές, διαδικασίες και μεθοδολογία επεμβάσεως στα μνημεία Ακροπόλεως*, 2006 (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1541). Δημοσιεύεται στον παρόντα τόμο, 105-110 .

56. *Θεωρητικές αρχές των επεμβάσεων στα μνημεία της Ακρόπολης. Ενημερωτικές ειδήσεις από την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης 7* (2007), 2-5. Αναδημοσιεύεται στον παρόντα τόμο, 111-115.
Theoretical principles of the interventions on the monuments of the Acropolis. *The Acropolis Restoration News 7* (2007), 2-5.
57. Το ενδιαφέρον του Κωνσταντίνου Καραμανλή για τη διάσωση των μνημείων της Ακροπόλεως. Στο: Σβολόπουλος, Κ. – Μπότσιου, Ε. – Χατζηβασιλείου, Ε. (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα, . Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ζάππειο Μέγαρο, 5-9 Ιουνίου 2007*, τ. 3, 328-331. Αθήνα: Ίδρυμα Κ. Καραμανλή, 2008. Αναδημοσιεύεται στον παρόντα τόμο, 87-89.
58. The Restoration works on the Acropolis monuments. Στο: Hitchens, Chr. (ed.), *The Parthenon Marbles*, 107-115. London: Verso, 2008.
59. Αυστηρή και χαλαρή τήρηση αρχών στις αναστηλώσεις των αρχαίων μνημείων στην Ελλάδα. *Ενημερωτικές ειδήσεις από την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης 9* (2009), 2-8. Αναδημοσιεύεται στον παρόντα τόμο, 117-124.
Strict and less strict adherence to the principles of anastelosis of the ancient monuments in Greece. *The Acropolis Restoration News 9* (2009), 2-8.
60. Η αποκατάσταση των αρχιτεκτονικών μνημείων στην Ελλάδα. Χρονικό πενήντα ετών, 1950-2000. Στο: Μπούρας, Χ. – Τουρνικιώτης, Π. (επιμ.), *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα 1950-2000*, 29-72. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2010.
61. (επιμέλεια σε συνεργασία με Π. Τουρνικιώτη), *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα 1950-2000*. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2010.
62. Συνομιλώντας με τον Χαράλαμπο Μπούρα για τις θεωρητικές αρχές της σύγχρονης αναστήλωσης της Ακρόπολης. Στο: Μαλλούχου-Tufano, Φ. (επιμ.), *Γνωρίζοντας την Ακρόπολη. Οι ειδικοί μιλούν για τον Ιερό Βράχο*, 368-379. Αθήνα: Σκάι, 2010.
63. Οι διαχρονικές αξίες των μνημείων της αθηναϊκής Ακροπόλεως και οι προσπάθειες για τη συντήρησή της. Στο: Φραγκεσκίδου, Μ. (επιμ.), *8η Ετήσια Διάλεξη εις μνήμην Ντίνου Λεβέντη*, 23-55. Λευκωσία: Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2011.
64. Thirty-five years of restoration of the Acropolis Monuments. Στο: Bouras, Ch. – Ioannidou, M. – Jenkins, I. (ed.), *Acropolis Restored*, 1-9. London: British Museum, 2012.

65. (επιστημονική επιμέλεια σε συνεργασία με Φ. Μαλλούχου-Tufano), Παπανικολάου, Α., *Η αποκατάσταση του Ερεχθείου (1979-1987): Η απόδοση του έργου*. Αθήνα: Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολεως, 2012.
66. *Η Αποκατάσταση του Ερεχθείου, 1979-1987. Παρουσίαση της αποδόσεως του έργου*. Ομιλία στην παρουσίαση της απόδοσης του έργου αποκατάστασης του Ερεχθείου της ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, Μουσείο Ακρόπολης, 10.04.2013.
67. (επιστημονική επιμέλεια σε συνεργασία με Β. Ελευθερίου), *Τα αναστηλωτικά έργα στην Ακρόπολη. Α. Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα, Β. Μελέτες αποκαταστάσεως των μνημείων της Ακρόπολης (2 CD-ROM)*. Αθήνα: Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης, 2013.
68. (επιστημονική επιμέλεια σε συνεργασία με Β. Ελευθερίου), *6η Διεθνής Συνάντηση για την Αποκατάσταση των Μνημείων Ακρόπολεως, Αθήνα 4-5 Οκτωβρίου 2013: Πρακτικά*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού Παιδείας και Θρησκευμάτων, Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης, 2015.
69. Τα νέα προγράμματα των έργων στην Ακρόπολη (εναρκτήρια ομιλία). Στο: Μπούρας, Χ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *6η Διεθνής Συνάντηση για την Αποκατάσταση των Μνημείων Ακρόπολεως, Αθήνα 4-5 Οκτωβρίου 2013: Πρακτικά*, 23-24. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού Παιδείας και Θρησκευμάτων, Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης, 2015.
70. Περί της Επιτροπής Συντηρήσεως Μνημείων Ακρόπολεως, *Ενημερωτικές ειδήσεις από την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης* 16 (2016), 3.
The Committee for the Conservation of the Acropolis Monuments. *The Acropolis Restoration News* 16 (2016), 3.
71. (επιστημονική επιμέλεια σε συνεργασία με Β. Ελευθερίου), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012. Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. I-III. Αθήνα: Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης, 2018.

Ο Χαράλαμπος Μπούρας στη διάρκεια επίσκεψης της ΕΣΜΑ στο εργοτάξιο του Παρθενώνα στο πλαίσιο συνεδρίασης της Επιτροπής στον βράχο της Ακρόπολης με προεδρεύουσα την τότε Γ. Γραμματέα του ΥΠΠΟΑ Α. Μενδώνη (Δεκέμβριος 2011).

Ο Χαράλαμπος Μπούρας μαζί με τα μέλη της ΕΣΜΑ στη διάρκεια συνεδρίασης της Επιτροπής στο ΥΠΠΟΑ (Ιανουάριος 2014).

Ο ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ ΩΣ ΙΔΡΥΤΙΚΟ ΜΕΛΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΩΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ (1975-2016): ΑΠΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΑ ΜΕΙΖΟΝΑ ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Ε. Πετροπούλου

Το 1975 συστήνεται η Ομάδα Εργασίας Συντηρήσεως των Μνημείων της Ακροπόλεως (στο εξής: ΟΕΣΜΑ), που επιφορτίζεται με το φιλόδοξο, αλλά και ιδιαίτερος δυσχερές έργο της αντιμετώπισης της από καιρό διαπιστωμένης φθοράς των μνημείων¹. Μεταξύ των εξεχουσών προσωπικοτήτων που συμμετέχουν στην Ομάδα Εργασίας είναι και ο Χαράλαμπος Μπούρας, νέος τότε Καθηγητής του ΕΜΠ, με βαρύνουσα άποψη για θέματα αποκατάστασης μνημείων, καθώς εκτός της πολυσχιδούς θεωρητικής του μόρφωσης και κατάρτισης είχε ήδη στο ενεργητικό του ένα ολοκληρωμένο αναστηλωτικό πρόγραμμα μεγάλης κλίμακας, αυτό της αναστήλωσης της Στοάς της Βραυρώνας. Η πενταμελής ΟΕΣΜΑ και, κυρίως, η διευρυμένη Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως (στο εξής: ΕΣΜΑ) –στην οποία σύντομα μετεξελίχθηκε το αρχικό σχήμα– αντιμετώπισε, στα χρόνια που ακολούθησαν έως σήμερα, τα ποικίλα προβλήματα των μνημείων της Ακρόπολης, οργάνωσε, επόπτευσε, καθοδήγησε και συνεχίζει να καθοδηγεί το εκτεταμένο και σύνθετο αναστηλωτικό πρόγραμμα που εκτελείται στην Ακρόπολη. Η συμμετοχή του Χ. Μπούρα στις εργασίες της ΕΣΜΑ, από τη θέση του αρχικά ως μέλους και αργότερα ως Προέδρου της Επιτροπής², υπήρξε καθοριστική, όχι μόνον λόγω της άοκνης παρουσίας του στις συνεδριάσεις –αδιάλειπτα από το 1975 έως το 2016– αλλά, κυρίως, χάρη στην επιστημονική συμβολή του, που εκπορευόταν από βαθειά γνώση του αντικειμένου, από την προσήλωσή του στις διεθνώς αποδεκτές

1. Το άρθρο βασίστηκε στη μελέτη των πρακτικών της Επιτροπής Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως. Η ιδέα για τη σύνταξή του ανήκει στην Καθηγήτρια κ. Φ. Μαλλούχου-Tufano, την οποία ευχαριστώ θερμά, διότι όχι μόνο μου εμπιστεύτηκε τη συγγραφή του, αλλά και συνέβαλε με επισημάνσεις και σχόλια στην οριστική μορφή του. Ευχαριστίες εκφράζονται επίσης προς τα μέλη της ΕΣΜΑ και ιδιαίτερος, προς τον Πρόεδρο της Επιτροπής, κ. Μ. Κορρέ, Ακαδημαϊκό, για τις καθοριστικές παρατηρήσεις του επί του τελικού δοκιμίου. Στη Διευθύντρια της ΥΣΜΑ, κ. Β. Ελευθερίου, οφείλονται ευχαριστίες για ορισμένες πολύ καίριες διευκρινίσεις, που με βοήθησαν στην κατανόηση ορισμένων σύνθετων αναστηλωτικών ζητήματων που αναπτύσσονται. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους Δρ Κ. Κουτσαδέλλη, Δρ Ε. Λεμπιδάκη και κ. Κ. Μαμαλούγκα, που μου υπέδειξαν βελτιώσεις του αρχικού δοκιμίου, καθώς και τη βιβλιοθηκονόμο κ. Μ. Μαζνώκη, που διευκόλυνε την πρόσβασή μου στο αρχείο μελετών της ΥΣΜΑ.

2. Ο Χαράλαμπος Μπούρας διατέλεσε μέλος της ΕΣΜΑ από το 1975 έως το 2016 και Πρόεδρος της από το 1986 έως το 2016, πλην του διαστήματος από 8.7.1999 έως 4.5.2000 (Μαλλούχου-Tufano 2018, 75).

αναστηλωτικές αρχές, από την επιμονή του για επαύξηση της αναγνωσιμότητας και εκπαιδευτικής αξίας των μνημείων και από την αφοσίωσή του στον απώτερο στόχο της απόδοσης των μνημείων στο ευρύ κοινό.

Το παρόν άρθρο επιχειρεί να αναδείξει τις απόψεις του Χ. Μπούρα για επιλεγμένα μόνον αναστηλωτικά ζητήματα που απασχόλησαν την Επιτροπή Ακροπόλεως από το 1975 έως το 2016. Η εξέταση όλων των ζητημάτων θα ήταν ασφαλώς ένας μη ρεαλιστικός στόχος, καθώς η ΕΣΜΑ αποτελεί τη μακροβιότερη και πιο δραστήρια από τις επιστημονικές επιτροπές του Υπουργείου Πολιτισμού. Η επιλογή των θεμάτων έγινε με βασικό κριτήριο την ανάδειξη αντιπροσωπευτικών αποσπασμάτων του λόγου και της σκέψης του, όπως αυτά καταγράφονται στα πρακτικά των συνεδριάσεων της Επιτροπής Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως. Η διάκριση σε χρονικές περιόδους που υιοθετείται στη συνέχεια, αποτελεί σύμβαση που εξυπηρετεί την καλύτερη ανάπτυξη του θέματος και, σε καμία περίπτωση, δεν θα πρέπει να εκληφθεί ως απαράβατο οργανωτικό σχήμα.

1975-1987: Η υιοθέτηση των θεμελιακών αρχών και η εν τοις πράγμασι εφαρμογή τους. Η ολοκλήρωση του έργου αποκατάστασης του Ερεχθείου

Με πλήρη επίγνωση της σοβαρότητας των προβλημάτων των μνημείων της Ακρόπολης, αλλά και με την αισιοδοξία που διέκρινε κάθε πνευματικό εγχείρημα της Μεταπολίτευσης, τα μέλη της ΟΕΣΜΑ συνεδριάζουν για πρώτη φορά στις 8 Απριλίου 1975. Στην πρώτη αυτή περίοδο, για την οποία έχει επιλεγεί ως συμβατικό πέρας η χρονολογία ολοκλήρωσης του έργου αποκατάστασης του Ερεχθείου, διατυπώνονται οι θεμελιακές αρχές της ΕΣΜΑ. Ορισμένες από αυτές, όπως για παράδειγμα η τεκμηρίωση των επεμβάσεων και η συγκρότηση Αρχείου, απορρέουν απευθείας από τον Χάρτη της Βενετίας, ενώ άλλες, όπως η χρήση τιτανίου ή ο χειρισμός θεμάτων του γλυπτικού διακόσμου των μνημείων, διαμορφώνονται και υιοθετούνται βαθμιαία, μετά από διερεύνηση των ειδικών αναγκών των μνημείων, εκπόνηση των απαιτούμενων ερευνητικών προγραμμάτων και αλληπάλληλες συζητήσεις στην Επιτροπή.

Η αποκατάσταση του Ερεχθείου

Η πολύ κακή κατάσταση διατήρησης του Ερεχθείου και ιδιαίτερα της πρόστασης των Κορών είχε ήδη επισημανθεί από τους εμπειρογνώμονες της UNESCO. Όπως είναι φυσικό, αμέσως μετά την αναγνώριση της ανάγκης εκπόνησης στατικών μελετών για τα τρία μεγάλα μνημεία του βράχου (Παρθενών, Προπύλαια, Ερέχθειο) κατά την πρώτη κιόλας συνεδρίαση της ΟΕΣΜΑ³, το ενδιαφέρον και η φροντίδα των μελών στράφηκαν προς το Ερέχθειο. Η αποκατάσταση του Ερεχθείου αποτέλεσε το

3. Πρακτικόν ΟΕΣΜΑ 1/8.4.1975.

πρώτο μεγάλο έργο αναστήλωσης της μεταπολιτευτικής περιόδου που σχεδιάστηκε και εκτελέστηκε με βάση τις διεθνώς ισχύουσες αναστηλωτικές αρχές⁴.

Θεμελιώδης και πρωτοποριακή υπήρξε η απόφαση για τη χρήση τιτανίου, που υιοθετήθηκε κατά την επέμβαση στο Ερέχθειο. Αν και το θέμα ενέπιπτε στη δικαιοδοσία του Θ. Σκουλικίδη, ο οποίος το εισήγαγε και το υποστήριξε θερμά, προσκομίζοντας στην ΕΣΜΑ αδιάσειστα στοιχεία από διεθνείς έρευνες, ωστόσο θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Χ. Μπούρας στήριξε την επιλογή αυτή από την πρώτη στιγμή και καθ' όλη τη διάρκεια των εργασιών της ΕΣΜΑ⁵.

Η προστασία της πρόστασης των Κορών αναδεικνύεται σε ένα από τα μείζονα θέματα που η ΕΣΜΑ αντιμετώπισε κατά το πρώτο έτος λειτουργίας της. Η αρχική αισιοδοξία για την άμεση έναρξη του έργου αποκατάστασης και κατ' επέκταση για την εξεύρεση μόνιμης λύσης στα στατικά ζητήματα του μνημείου ωθεί τον Χ. Μπούρα να υποστηρίξει την *προσωρινή* στέγαση της πρόστασης με ξύλινο στέγαστρο⁶. Η θέση του θα πρέπει να εκληφθεί περισσότερο ως αντίθεση προς τη λύση της διατήρησης των Καρυατίδων in situ σε υάλινο κλωβό και σε ελεγχόμενες συνθήκες κλιματισμού, που εξετάσθηκε από την ΕΣΜΑ, τα μειονεκτήματα της οποίας συνοψίζονται από τον Χ. Μπούρα στην ίδια συνεδρίαση⁷. Τελικώς η ΕΣΜΑ προσανατολίζεται στη λύση της μεταφοράς των γλυπτών σε στεγασμένο χώρο και της αντικατάστασής τους στο μνημείο με αντίγραφα, λύση που ο Χ. Μπούρας υποστήριξε ενεργά εξ αρχής⁸. Καθ' όλη τη διάρκεια ετοιμασίας των αντιγράφων,

4. Μαλλούχου-Tufano 2012, 17.

5. Βλ. Πρακτικόν ΟΕΣΜΑ 3/24.4.1975 για την κατ' αρχάς έγκριση της χρήσης τιτανίου έναντι ορειχάλκου, κατόπιν εισήγησης του Θ. Σκουλικίδη. Η ΕΣΜΑ ανανεώνει την απόφασή της για χρήση συνδέσμων από τιτάνιο έναντι ανοξειδωτού χάλυβα πολλά χρόνια αργότερα, το 2003. Η απόφαση λαμβάνεται κατά πλειοψηφία, μειοψηφούντος του Δ. Ζιρώ. Για τη σχετική συζήτηση βλ. Πρακτικό ΕΣΜΑ 4/13.2.2003.

6. *Τά μέτρα προστασίας τῶν Καρυατίδων τά ὅποια πρέπει νά ληφθοῦν, δέν ἀπαιτεῖται ὅπως εἶναι διά μακρόν χρονικόν διάστημα, δεδομένου ὅτι ἐντός τοῦ ἐρχομένου ἔτους θά εἶναι δυνατή ἡ ἔναρξις ἐργασιῶν, καθ' ὅσον θά ἔχουν λήξῃ αἱ σχετικαί μελέται* (Πρακτικόν ΟΕΣΜΑ 23/30.10.1975).

7. *α) Ἀδυναμία διατηρήσεως σταθερῆς θερμοκρασίας, β) ἀδυναμία πλήρους στεγανοποιήσεως, γ) ἀδυναμία χρήσεως στόκων καί κονιαμάτων ἐπί τῶν Μνημείων, δ) ὑψηλή δαπάνη, ε) θόρυβος ἐκ τῆς λειτουργίας τῶν κλιματιστικῶν μηχανημάτων, στ) αἰσθητικά προβλήματα* (Πρακτικόν ΟΕΣΜΑ 23/30.10.1975). Παρόλ' αυτά η λύση μελετάται από ομάδα εργασίας υπό την επίβλεψη του Χ. Μπούρα, αν και ο ίδιος σταθερά δηλώνει την αντίθεσή του προς τη λύση αυτή (Πρακτικόν ΟΕΣΜΑ 74/15.1.1977, 75/22.1.1977, 76/29.1.1977), αντίθεση που επαναδιατυπώνεται σταθερά με κάθε ευκαιρία: *Ὁ κ. Μπούρας δηλώνει, ὅτι πάντα ἦταν κατηγορηματικά ἀντίθετος στόν κλιματισμό τῶν Καρυατίδων, γιατί αὐτή ἡ επέμβαση θά προκαλέσει μιὰ πρωτοφανή παραμόρφωση στό μνημεῖο ἡ ὁποία καί θά κατηγορηθεῖ ἀπό ὅλους, καθώς καί γιατί θά ἀποτελέσει μιὰ θαυμάσια δικαιολογία γιά τήν παράταση τῆς καθυστερήσεως τῆς ἐνάρξεως τοῦ ἔργου τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ Ἐρεχθείου* (Πρακτικόν ΕΣΜΑ 25/21.10.1978).

8. *Ὁ κ. Χ. Μπούρας πιστεύει ὅτι ταῦτα (ενν. τα αντίγραφα) πρέπει ἴσως νά κατασκευασθοῦν*

που απασχόλησε την Επιτροπή για μακρό χρονικό διάστημα⁹ ο Χ. Μπούρας εμμένει στην ανάγκη επίτευξης υψηλού αισθητικού αποτελέσματος και υποστηρίζει τη συνέχιση της έρευνας για την εξεύρεση του βέλτιστου υλικού¹⁰. Ειδικώς δε για το αντίγραφο της έκτης Καρυάτιδας θεωρεί ότι η λύση της παραγωγής του από ρωμαϊκό αντίγραφο του Μουσείου της Κορίνθου αντίκειται στις αναστηλωτικές αρχές και προκρίνει τη διαμόρφωση αντιγράφου που θα προκύψει από τη συμπλήρωση της αυθεντικής Καρυάτιδας¹¹.

Άμεσα συνδεδεμένο με τα ως άνω υπήρξε και το ζήτημα της αποκατάστασης της πρόστασης των Κορών. Το θέμα συζητείται εκτενώς στη συνεδρίαση της 22ας Μαρτίου 1978, οπότε και τίθενται σε ψηφοφορία εναλλακτικές προτάσεις¹². Τότε λαμβάνεται απόφαση υπέρ της στήριξης του νέου κρυφού μεταλλικού φορέα από τιτάνιο σε έξι υποστυλώματα (2η εναλλακτική λύση), ενώ ο Χ. Μπούρας μειοψηφεί υποστηρίζοντας τη λύση της στήριξης του φορέα σε δύο υποστυλώματα, ενσωματωμένα στα αντίγραφα της τρίτης και έκτης Κόρης (3η εναλλακτική λύση). Στην απόφασή του βάρυνε η εκτίμηση ότι η λύση διασφαλίζει την αναστρεψιμότητα της επέμβασης στο μέλλον κατά τρόπο ευκολότερο και οικονομικότερο απ' ό,τι η λύση που προκρίθηκε. Αν και συμφωνεί με την παρατήρηση του Ι. Τραυλού ότι μια πιθανή «συρταρωτή» επαναφορά των Καρυατίδων θα προκαλούσε τραυματισμούς στο μνημείο και τα αγάλματα, πιστεύει ωστόσο ότι η αρχή της αναστρεψιμότητας¹³ θα πρέπει κατά το δυνατόν να προτάσσεται, καθώς είναι αυτή που κατοχυρώνει και δικαιώνει τις αποφάσεις της Επιτροπής για επέμβαση στα μνημεία¹⁴.

έκ λευκοῦ σιμέντου, ἀρίστης ποιότητος, εἰσαχθεισομένου ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ (Πρακτικόν ΟΕΣΜΑ 33/22.1.1976). Με την ευκαιρία αυτής της συζήτησης ο Χ. Μπούρας διατυπώνει τις επιφυλάξεις του ως προς τη μεταφορά των γλυπτών στο παλαιό Μουσείο Ακροπόλεως: *Ὁ καθηγητής κ. Χ. Μπούρας τίθεται ἐναντίον τῆς λύσεως ταύτης δηλῶν ὅτι εἶναι ἀντίθετος καί κατά τῆς ὑπάρξεως τοῦ Μουσείου ἐπί τῆς Ἀκροπόλεως καί τῆς ἐπαυξήσεως τῶν κατασκευῶν εἰς αὐτό*. Ὅ.π.π.

9. Μαλλούχου-Tufano 2012, 31-36.

10. *Στή συνέχεια ὁ κ. Μπούρας ἐπισημαίνει τή σημασία καί τή διεθνή ἀπήχηση μιᾶς ἐπιτυχίας ἢ ἀποτυχίας στήν κατασκευή τῶν ἀντιγράφων τῶν Κορῶν, καί γι' αὐτό προτείνει ὅπως συνεχιστεῖ, ἂν δέν ἔχει βέβαια ἐξαντληθεῖ, ἡ ἔρευνα σχετικά μέ τό ὑλικό κατασκευῆς τῶν ἀντιγράφων* (Πρακτικό ΕΣΜΑ 9/1.4.1978). Επίσης, βλ. Πρακτικό ΕΣΜΑ 26/27.10.1978 και 9/17.3.1979.

11. Πρακτικό ΕΣΜΑ 15/31.7.1986.

12. Μελέτη αποκαταστάσεως του Ερεχθείου 1977, 300-306. Μαλλούχου-Tufano 2012, 31-32.

13. Προτάθηκαν τέσσερις εναλλακτικές λύσεις που προέκυψαν *ἀπό τίς δυνατότητες στήριξεως τοῦ ὀριζόντιου φορέα τῶν ἐπιστυλίων, πού ὑπάρχουν ἀνάλογα με τόν ἀριθμό τῶν ἀγαλμάτων γιά τά ὁποῖα πρέπει νά ἐξασφαλιστεῖ ἀντιστρεπτή διάταξη* (Μελέτη αποκαταστάσεως του Ερεχθείου 1977, 302). Όλες οι προτάσεις είχαν μελετηθεί ώστε να εξασφαλίζουν την αναστρεψιμότητα της επέμβασης. Ωστόσο, σε μια πιθανή επιστροφή των Καρυατίδων στο μνημείο, η 2η εναλλακτική λύση –που τελικώς υιοθετήθηκε– θα επέβαλε την αποσυναρμολόγηση του θριγκού της πρόστασης, ενώ η 3η και η 4η εναλλακτική λύση θα επέτρεπαν τη «συρταρωτή» επαναφορά των πρωτοτύπων.

14. *Ὁ κ. Μπούρας συμμερίζεται κάπως τήν ἄποψη τοῦ κ. Τραυλοῦ, ὅτι δηλ. πιθανόν «συρταρωτή»*

Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων των προβλημάτων του Ερεχθείου και πριν την υποβολή της μελέτης, ο Χ. Μπούρας τάσσεται υπέρ της αποσυναρμολόγησης του νότιου τοίχου για την αποκατάσταση της στατικής του επάρκειας και υπέρ της ανακατασκευής μέρους του εσωτερικού αρχαίου τοίχου, για καλύτερη αντιστήριξη των πλευρικών τοίχων¹⁵, αλλά και για επαύξηση της διδακτικότητας του μνημείου. Είναι χαρακτηριστικά όσα αναφέρονται στα πρακτικά: *‘Ο κ. Μπούρας λέει ότι από παλιά είχε ταχθεί υπέρ τῆς ένδεικτικῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ ἀνατολικοῦ ἐγκάρσιου τοίχου, γιατί ἔτσι θά ἐπαυξηθεῖ σημαντικά ἡ διδακτικότητα τοῦ μνημείου, κυρίως ὡς πρὸς τὴν κλασσικὴ δεσπίζουσα φάση του, γιατί θά δηλωθεῖ σαφέστερα, ιδιαίτερα σὲ μέσο ἐπισκέπτη τῆς Ἀκροπόλεως, ἡ ἀρχικὴ ἐσωτερικὴ ὑποδιαίρεση τοῦ μνημείου σὲ δύο κύριους χώρους καὶ ἡ ὑψομετρικὴ διαφορά τους. Φόβος κιβδηλίας δὲν ὑπάρχει, γιατί θά δηλωθεῖ σαφῶς (μέ ἐπιτόπιες ἐπιγραφές καὶ ἐποπτικὲς πινακίδες) ἡ χρονολογία τῆς ἐπεμβάσεως. Τέλος, ὁ κ. Μπούρας ἐπαναλαμβάνει ὅτι μία ἀναστήλωση μνημείου δὲν μπορεῖ νά ἰκανοποιήσει ἀπόλυτα ὅλα τὰ αἰτήματα (σεβασμοῦ ἱστορικότητας, αὐξήσεως διδακτικότητας, αἰσθητικοῦ ἀποτελέσματος κ.λπ.) ἀλλὰ θά πρέπει νά βρεθεῖ ὁ χρυσὸς μέσος ὅρος*¹⁶.

Εξαρχῆς στηρίζει την πρόταση των μηχανικών του τεχνικού γραφείου για επέκταση της επέμβασης στην οροφή της βόρειας πρόστασης και στο βόρειο τοίχο του μνημείου, προκειμένου να αντιμετωπισθεῖ η διόγκωση και διάβρωση του οπλισμοῦ της επέμβασης Μπαλάνου¹⁷ και υποστηρίζει ανεπιφύλακτα τη μελέτη αναδιάταξης των λίθων του βορείου τοίχου που υποβάλλεται στην ΕΣΜΑ¹⁸. Υποστηρικτικός εμφανίζεται, ἐξάλλου, και για την χρήση χυτῶν αντιγράφων των αρχιτεκτονικῶν μελῶν της βορειοανατολικῆς γωνίας¹⁹. Τέλος, αξιοσημείωτη και σύμφωνη με την πάγια μέριμνα του για την υψηλή αισθητική των επεμβάσεων είναι η θέση του ως προς την χρωματική προσαρμογή των συμπληρωμάτων από

μελλοντικὴ ἐπιστροφή τῶν Κορῶν σὲ μνημεῖο νά εἶναι τραυματικὴ γι’ αὐτές. Ὡς πρὸς τὴν ἀντιστρεψιμότητα τῆς λύσεως πιστεύει, ὅτι ἡ ἐξασφάλισή της καλύπτει, ἀπὸ ψυχολογικῆς ἀπόψεως, ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ κριτικὴ, τὴν πολιτικὴ τῆς ἐπεμβάσεως σὲν πρόσταση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας (Πρακτικὸ ΟΕΣΜΑ 8/22.3.1978).

15. Προσθέτει ἐπίσης (ο κ. Μπούρας) ὅτι ὁ νότιος τοῖχος τοῦ Ἐρεχθείου παρουσιάζει μεγάλην ἀπόκλιση ἀπὸ τῆς κατακορύφου, μέ κίνδυνον νά καταρρεῦσῃ ἐξ αἰτίας ἰσχυροῦ ἀνέμου ἢ ἄλλης τινός αἰτίας. Κατόπιν τούτου κρίνεται ἀπαραίτητον ὅπως, κατὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως, διαλυθῆ ὁ ἐν λόγῳ τοῖχος καὶ ἐπαναφερθῆ εἰς τὴν ἀρχικὴν μορφήν του, ἐπίσης δὲ νά ἡμικατασκευασθῆ ὁ κατεδαφισμένος σήμερον, ἐσωτερικὰ ὑψιστάμενος ἀρχαῖος τοῖχος, προκειμένου νά στηρίξῃ, δίκην ἀντηρίδος τὸν νότιον τοῖχον (Πρακτικὸν ΟΕΣΜΑ 33/22.1.1976).

16. Πρακτικὸ ΕΣΜΑ 19/2.11.1981.

17. Πρακτικὸ ΟΕΣΜΑ 11/15.4.1978.

18. Πρακτικὸ ΕΣΜΑ 9/21.3.1985.

19. Απαντώντας σε σχετικὴ ἐρώτηση του Ι. Τζεδάκι για τη δυνατότητα κατασκευῆς του κίονα του Ερεχθείου ἀπὸ μάρμαρο λέγει ὅτι *αυτὴ εἶναι δυνατὴ ἀλλὰ προϋποθέτει μια ἄλλη ἀναστηλωτικὴ ἀντίληψη ἀπὸ ἐκεῖνη που διέπει το ἔργο του Ερεχθείου* (Πρακτικὸ ΕΣΜΑ 14/19.1.1983).

νέο μάρμαρο, για την οποία ζητεί επιτόπια αντιμετώπιση για την επίτευξη του άριστου αποτελέσματος²⁰.

Η αποκατάσταση της ανατολικής πλευράς του Παρθενώνα

Δύο μόλις χρόνια μετά την έναρξη των εργασιών αποκατάστασης του Ερεχθείου συζητείται στην ΕΣΜΑ το θέμα της επέμβασης στον Παρθενώνα. Ο Χ. Μπούρας υποστηρίζει κατ' επανάληψη τη σύνταξη μελετών και την υποβολή τους στην κρίση της επιστημονικής κοινότητας μέσω της διοργάνωσης διεθνούς συνεδρίου, κατά το πρότυπο του Ερεχθείου²¹. Στην άποψή του αυτή παραμένει προσπλωμένος, παρά το γεγονός ότι οι εκτεταμένες βλάβες που προκάλεσε ο σεισμός της 24ης Φεβρουαρίου 1981 στο μνημείο ωθούν ορισμένα από τα μέλη της ΕΣΜΑ να ζητήσουν τη διενέργεια άμεσων στερεωτικών επεμβάσεων²². Στη συνεδρίαση της ΕΣΜΑ της 21ης Μαρτίου 1981 εγκρίνεται κατ' αρχήν το πρόγραμμα επέμβασης στον Παρθενώνα, διαιρεμένο σε 12 υποπρογράμματα. Η κακή κατάσταση διατήρησης της ανατολικής πλευράς του μνημείου επιβάλλει την έναρξη των εργασιών από εκεί, σε εφαρμογή της μελέτης²³. Το πρόγραμμα θα υλοποιηθεί μεταξύ των ετών 1983 και 1991 –με τις αποξηλώσεις να ξεκινούν το 1986²⁴– έχοντας ενδιάμεσα λάβει την έγκριση για δύο επεκτάσεις με σκοπό την αντιμετώπιση βλαβών που αρχικώς δεν ήταν ορατές.

Ένα από τα θέματα που απασχόλησαν την ΕΣΜΑ κατά τα πρώτα χρόνια εκτέλεσης του έργου ήταν αυτό της προστασίας των μετοπών της ανατολικής πλευράς. Ο προβληματισμός που αναπτύχθηκε είναι κοινός και για άλλα γλυπτικά σύνολα (σύμπλεγμα Κέκροπος και Κόρης δυτικού αετώματος, Καρυάτιδες), ενώ οι αποφάσεις που λήφθηκαν τελικώς καθόρισαν την πολιτική της ΕΣΜΑ σε αυτόν τον

20. Ο κ. Μπούρας λέει ότι και αυτό το πρόβλημα θα πρέπει να αντιμετωπιστεί επί τόπου, γιατί υπάρχει ο κίνδυνος να περιπέσει στο τέλος το αναστηλωμένο Ερέχθειο στην αισθητική κατηγορία του γραφικού, που είναι ξένη προς την αρχαία αρχιτεκτονική (Πρακτικό ΕΣΜΑ 35/20.12.1980).

21. Ο κ. Μπούρας επαναλαμβάνει την άποψή του περί επέμβασης στο μνημείο μετά την ολοκλήρωση και την αποδοχή από Έλληνες και ξένους ειδικούς των μελετών, καθώς και μετά την εξασφάλιση οικονομικών έγγυθσεων για το έργο (Πρακτικό ΕΣΜΑ 33/29.11.1980).

22. Ο κ. Μπούρας αντίθετα πιστεύει ότι προτού αρχίσουν οι όριστικές στερεωτικές επεμβάσεις στον Παρθενώνα θα πρέπει να υπάρξει μία διεθνής έγκριση και συναίνεση πάνω στις γενικές αρχές των επεμβάσεων. Ειδίλλως, φοβάται μήπως προκληθεί διεθνώς θόρυβος. Στο μεταξύ τά έτοιμόρροπα τμήματα του Παρθενώνα μπορεί προσωρινά να εξασφαλιστούν με νάρθηκες (Πρακτικό ΕΣΜΑ 6/21.3.1981).

23. Κορρές – Μπούρας 1983. Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι ο Χ. Μπούρας πραγματεύεται, μεταξύ άλλων, το θεμελιώδες κεφάλαιο των αρχών επέμβασης στο μνημείο, που αποτυπώνει την αναστηλωτική φιλοσοφία της Επιτροπής Ακροπόλεως.

24. Στο διάστημα μεταξύ των ετών 1983 και 1986 εκτελέστηκαν κυρίως εργασίες υποδομής του εργοταξίου –με σημαντικότερη την εγκατάσταση του γερανού Derrick στο εσωτερικό του Παρθενώνα– και συγκέντρωσης και μελέτης του διάσπαρτου υλικού (Ζάμπας 1990, 13).

τομέα. Παρά το γεγονός ότι η αρχική επιθυμία των μελών της Επιτροπής ήταν η προστασία των μετοπών *in situ*, για λόγους διατήρησης της αυθεντικότητας και της αισθητικής του μνημείου, σύντομα φάνηκε ότι η λύση αυτή δεν ήταν ρεαλιστική. Μετά από εκπόνηση σχετικής μελέτης που κατέγραφε την κατάσταση διατήρησης των μετοπών και περιέγραφε την ανάγκη λήψης άμεσων μέτρων προστασίας²⁵, ο Χ. Μπούρας εισηγείται την απομάκρυνση των μετοπών και την αντικατάστασή τους με αντίγραφα²⁶, εισήγηση που έγινε αποδεκτή στην ΕΣΜΑ κατά πλειοψηφία²⁷. Θα ακολουθήσουν αρκετές δοκιμές υλικών τα επόμενα χρόνια υπό την επίβλεψη υποεπιτροπής²⁸, έως ότου η ποιότητα των αντίγραφων θεωρηθεί αποδεκτή²⁹.

Την Επιτροπή απασχόλησε, επίσης, το θέμα των συμπληρώσεων στη βορειοανατολική γωνία του Παρθενώνα. Οι προτεινόμενες από το μελετητή συμπληρώσεις στο γωνιαίο γείσο, στο πρώτο επιστύλιο της βόρειας πλευράς και στο βορειοανατολικό κιονόκρανο³⁰ εγκρίθηκαν, τελικώς, μετά από έντονες συζητήσεις μεταξύ των μελών της ΕΣΜΑ³¹. Ο Χ. Μπούρας, συμφωνεί με τη συμπλήρωση των αρχιτεκτονικών μελών για λόγους στατικής διασφάλισης του μνημείου, στην περίπτωση δε του κανόνα του βορείου επιστυλίου, κατ' εξαίρεση, προκειμένου να αναδειχθεί ένα μοναδικό χαρακτηριστικό του ναού³². Με αφορμή τη συζήτηση για συμπληρώσεις στην περιοχή αυτή του μνημείου, διατυπώνεται και κάποια αμφισβήτηση για τη

25. Δογάνη κ.ά. 1987.

26. Το εισηγητικό του σημείωμα που ενσωματώνεται αυτούσιο στο πρακτικό της ΕΣΜΑ με αρ. 9/14.5.1987 αποτελεί ένα εξαιρετικό κείμενο, ενδεικτικό της μεθοδικότητας και της σαφήνειας της σκέψης του συντάκτη του (βλ. σελ. 70, Παράρτημα Ι).

27. Με την εισήγηση του Χ. Μπούρα για απομάκρυνση των μετοπών της ανατολικής πλευράς διαφώνησαν οι Γ. Δοντάς, ο οποίος πρότεινε να προηγηθεί συζήτηση σε ευρύτερο κύκλο επιστημόνων, Ι. Δημακόπουλος ο οποίος υποστήριξε την απομάκρυνση των τριών μετοπών που εμφάνιζαν τα σοβαρότερα προβλήματα και την επί τόπου συντήρηση των υπολοίπων και Γ. Κνιθάκης ο οποίος επίσης υποστήριξε την επί τόπου συντήρηση των μετοπών. Με την πρόταση του Προέδρου για τοποθέτηση αντιγράφων διαφώνησαν οι Γ. Δοντάς, του οποίου η άποψη ήταν να παραμείνει ο χώρος των μετοπών στο μνημείο κενός και Ι. Δημακόπουλος ο οποίος υποστήριξε την τοποθέτηση άπεργων πλακών με περιθώριο στα ορθογώνια κενά των μετοπών (Πρακτικό ΕΣΜΑ 9/14.5.1987).

28. Πρακτικό ΕΣΜΑ 14/8.9.1988.

29. Πρακτικό ΕΣΜΑ 20/3.8.1989.

30. Κορρές 1987.

31. Πρακτικό ΕΣΜΑ 5/20.5.1988. Στη συνεδρίαση αποφασίστηκε ομόφωνα η συμπλήρωση του γωνιαίου γείσου και κατά πλειοψηφία η συμπλήρωση της συνέχειας του πρώτου κανόνας στο πρώτο επιστύλιο της βόρειας πλευράς, ενώ η απόφαση για τη συμπλήρωση του γωνιαίου κιονοκράνου αναβλήθηκε κατά πλειοψηφία. Καθόλο το διάστημα κατά το οποίο το θέμα των συμπληρώσεων στη βορειοανατολική γωνία απασχόλησε την Επιτροπή, αντιρρήσεις εκφράστηκαν κυρίως από τους Γ. Δοντά και Ι. Δημακόπουλο. Για τα επιχειρήματα που αναπτύχθηκαν βλ. Πρακτικά ΕΣΜΑ 16/27.8.1987, 19/15.10.1987 και 20/30.11.1987.

32. Πρακτικό ΕΣΜΑ 5/20.5.1988. Το ζήτημα περιγράφεται από το μελετητή ως εξής: *Πρόκειται για τμήμα στο οποίο αντιστοιχεί μία μόνο σταγόνα (ή ήλος). Το σημείο αυτό είναι μοναδικό στο ναό*

χρήση του πεντελικού μαρμάρου, οπότε ο Χ. Μπούρας τοποθετείται κατηγορηματικά υπέρ της παλαιότερης απόφασης της ΕΣΜΑ για χρήση του συγκεκριμένου λίθου στις αναστηλώσεις της Ακρόπολης³³. Η εισήγηση για επέκταση της επέμβασης σε μέρος των επιστυλίων, στον έβδομο από βορρά κίονα της ανατολικής πλευράς και σε υπερκείμενα αρχιτεκτονικά μέλη³⁴ βρίσκει τον Χ. Μπούρα σύμφωνο για λόγους *αναγκαιότητας προστασίας του μνημείου*³⁵. Εξάλλου, ο Χ. Μπούρας υπερψηφίζει και την πρόταση αναστήλωσης του ανατολικού αετώματος³⁶, που υποβάλλεται στην ΕΣΜΑ και της οποίας μέρος μόνον εγκρίθηκε³⁷.

Η διαχείριση του Βράχου ως μνημείου

Η αναγνώριση της ταυτότητας του Βράχου ως μνημείου *per se*, ήδη από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της ΕΣΜΑ, οδήγησε στην αναζήτηση των βέλτιστων λύσεων επέμβασης σε αυτόν. Τόσο τα απλούστερα ζητήματα της χάραξης διαδρομών, όσο και τα συνθετότερα θέματα της αποτύπωσης και στερέωσης του Βράχου, πυροδοτούν ενδιαφέρουσες συζητήσεις που καταλήγουν στη διαμόρφωση αρχών επέμβασης.

Ένα από τα ζητήματα που τέθηκαν εξ αρχής ήταν αυτό της διάστρωσης των διαδρομών για την προστασία του Βράχου και τη μείωση της ολισθηρότητας. Αν και το θέμα χειρίστηκε κατ' εξοχήν ο Ι. Τραυλός, ο Χ. Μπούρας συνέβαλε στο διάλογο εμμένοντας στην αναστρεψιμότητα των επεμβάσεων, τη διάκριση των ορίων της επέμβασης και την αποφυγή των βιομηχανοποιημένων υλικών³⁸, τη διερεύνηση των υλικών μέσω δοκιμών³⁹, αλλά και ζητώντας την ολοκλήρωση των εργασιών

διότι σ' όλες τις άλλες γωνίες η στενή πλευρά του γωνιαίου επιστυλίου είναι τόσο μεγάλη, ώστε να περιέχει ολόκληρο τον αρχαίο κανόνα (Κορρές 1987, 3).

33. Η αμφισβήτηση που κυρίως προήλθε από τον Ι. Δημακόπουλο βασιζόταν στην εκτίμηση ότι η χρήση του συγκεκριμένου λίθου, με την πάροδο του χρόνου θα καθιστούσε ασαφή τη διάκριση μεταξύ αυθεντικού υλικού και συμπληρώσεων (Πρακτικό ΕΣΜΑ 5/26.2.1987).

34. Ζάμπας – Κορρές – Τογανίδης 1989.

35. Πρακτικό ΕΣΜΑ 29/7.12.1989.

36. Κουφόπουλος 1991.

37. Δεν εγκρίθηκε τελικώς η τοποθέτηση αντιγράφων των γλυπτών του ανατολικού αετώματος και η συμπλήρωση του τρίτου από βορρά γείσου, για να εξασφαλισθεί η έδραση της μορφής της Σελήνης. Με την ευκαιρία αυτή ο Χ. Μπούρας επαναλαμβάνει τις απόψεις του για προστασία του υλικού, ακόμη δε και των μελών αγελαίας μορφής, δια της ένταξής τους στο μνημείο, για τη διενέργεια συμπληρώσεων που θα διευκολύνουν την ένταξη των αυθεντικών μελών και για το αισθητικό κέρδος των μνημείων από την αναστήλωση (Πρακτικό ΕΣΜΑ 3/31.1.1991).

38. *Όσον αφορά στην πρόταση του κ. Ραυτόπουλου για χρησιμοποίηση προκατασκευασμένων στοιχείων από ΒΕΤΟΝ τόν βρίσκει αντίθετο για ψυχολογικούς λόγους. Η χρήση βιομηχανοποιημένων υλικών στον βράχο θά χτυπά πολύ άσχημα* (Πρακτικό ΕΣΜΑ 28/18.11.1978).

39. *Ο Καθηγητής κ. Χ. Μπούρας εκφράζει την γνώμην ότι πρό της επιλογής υλικού διά την κατασκευήν των διαβάσεων απαιτείται όπως κατασκευασθούν πολλών ειδών δείγματα διά της*

τεκμηρίωσης πριν την απόφαση για οποιαδήποτε επέμβαση⁴⁰. Κατά τη συζήτηση για επέκταση του δικτύου των διαδρομών στο Βράχο το 1982, ο Χ. Μπούρας συντάσσεται με την άποψη του Ι. Δημακόπουλου ότι οι νέες χαράξεις θα πρέπει να γίνουν κατά τρόπο που δεν θα μεταβάλλει το εγκαθιδρυμένο στη συνείδηση του κοινού τοπίο⁴¹.

Η ολιστική αντιμετώπιση του Βράχου περιλαμβάνει επίσης τη λεπτομερή τεκμηρίωσή του –ακόμη και δια της μεθόδου φωτογραμμετρικής αποτύπωσης, που προτείνεται ήδη από τον πρώτο χρόνο λειτουργίας της ΟΕΣΜΑ⁴²– καθώς και τη στερήωση των ετοιμόρροπων βραχωδών μαζών⁴³. Ο Χ. Μπούρας, ως καθ' ύλην αρμόδιος, συμβάλλει με καίριες παρατηρήσεις σε ζητήματα τεκμηρίωσης⁴⁴ και υποστηρίζει κάθε ενέργεια για προστασία του Βράχου, ως αυτοτελούς φυσικού αντικειμένου, αλλά και ως φορέα των επ' αυτού μνημείων. Ενδεικτική της οξυδέρκειας με την οποία αντιμετωπίζει το θέμα είναι η παραίτηση που διατυπώνει μόλις το 1979, με αφορμή τη συζήτηση για τη φωτογραμμετρική τεκμηρίωση του Βράχου, περί συνεργασίας φωτογραμμέτρη και αρχιτέκτονα, *ώστε να αποφεύγεται η λανθασμένη φωτοερμηνεία*⁴⁵.

Η διαχείριση των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών

Άμεσα συνδεδεμένο με το θέμα της αναστήλωσης των μνημείων είναι και το ζήτημα της διαχείρισης των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών. Η ανάγκη για καταγραφή και διευθέτηση της πληθώρας των θραυσμάτων επί του Βράχου, αλλά και η επιταγή απόδοσής τους στα υπό αναστήλωση μνημεία ωθούν από νωρίς την Επιτροπή σε ενασχόληση με το θέμα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον τρόπο που ο Χ. Μπούρας αντιλαμβάνεται την έννοια του μέλους, ως αυτοτελούς τμήματος του μνημείου που, ωστόσο, εμπεριέχει τη μορφή και τις αξίες του συνόλου, έχει το παρακάτω απόσπασμα, στο οποίο ο Χ. Μπούρας τοποθετείται με αφορμή το διάλογο

χρήσεως διαφόρων υλικών καί διαφόρων χρωματισμών εις τήν Πνύκαν (Πρακτικόν ΟΕΣΜΑ 62/17.9.1976).

40. Πρακτικόν ΕΣΜΑ 28/18.11.1978.

41. Πρακτικό ΕΣΜΑ 12/15.12.1982.

42. Πρακτικόν ΟΕΣΜΑ 2/17.4.1975.

43. Πρακτικό ΕΣΜΑ 4/3.2.1979.

44. *Ο κ. Μπούρας στην συνέχεια εκφράζει την άποψη ότι πρέπει όλου του θέματος να προηγηθεί η εκπόνηση μεγάλου τοπογραφικού σχεδίου (1:200) με καλή απόδοση λεπτομερειών από πλευράς αρχαίων λαξευμάτων και αυλακώσεων, βάσει του οποίου θα γίνουν παρατηρήσεις και θα ληφθούν αποφάσεις για τα στοιχεία που πιθανόν θα επικαλυφθούν ή θα παραμείνουν εμφανή (Πρακτικό ΕΣΜΑ 3/20.2.1986).*

45. Πρακτικό ΕΣΜΑ 2/20.1.1979. Ακόμη και αργότερα, όταν τα προϊόντα της φωτογραμμετρίας έχουν πλέον την ποιότητα της φωτογραφίας, ο Χ. Μπούρας επιμένει σε μια διεπιστημονική προσέγγιση για την καλύτερη ερμηνεία τους (Πρακτικό 13/19.11.2009).

για τα θραύσματα των φατνωματικών πλακών των Προπυλαίων: *Την ίδια στιγμή ο αρθρωτός χαρακτήρας της δομής του κτηρίου και το γεγονός ότι η αρχική μορφή του δεν ήταν παρά το ολοκλήρωμα των μορφών των αυτοτελών μαρμαρίνων μελών του, βάζει το όλο θέμα της αναστηλώσεως σε μία βάση όχι συνηθισμένη για τη διεθνή πρακτική: τα διάσπαρτα ή τα παρατοποθετημένα μέλη των Προπυλαίων είναι δύναμι τα ίδια τα Μνησίκλεια Προπύλαια. Η συστηματική τεκμηρίωση της υπάρχουσας καταστάσεως εγγυάται την δυνατότητα επανακτίσεώς της στο μέλλον, χωρίς την παραμικρή απώλεια*⁴⁶. Πολύ νωρίς, ο Χ. Μπούρας εισάγει στην ΕΣΜΑ το αίτημα για σύνταξη μητρώου διασπάρτων –και μάλιστα ως προϋπόθεση για οποιαδήποτε μετακίνησή τους– και διατυπώνει πρόταση για απομάκρυνση από το Βράχο όλων των προερχόμενων από την κάτω πόλη θραυσμάτων⁴⁷.

Η μέριμνα για την τεκμηρίωση των επεμβάσεων και την συγκρότηση Αρχείου

Πρώτιστη μέριμνα του Χ. Μπούρα, καθ' όλη τη διάρκεια συμμετοχής του στην ΕΣΜΑ, υπήρξε η τεκμηρίωση των επεμβάσεων και η οργάνωση ενός σύγχρονου Αρχείου αναστηλώσεων, στόχευση που απέρρευε απευθείας από το άρθρο 16 του Χάρτη της Βενετίας και εξέφραζε τη βαθύτατη συναίσθηση ευθύνης για απόδοση του έργου στην κοινότητα, που τον χαρακτήριζε. Ως επικεφαλής της ομάδας των αρχιτεκτόνων –μαζί με τον Ι. Τραυλό– κατά τα πρώτα έτη λειτουργίας της ΟΕΣΜΑ, ο Χ. Μπούρας προτάσσει τη σχεδιαστική τεκμηρίωση ως προϋπόθεση οποιασδήποτε επέμβασης⁴⁸. Συντάσσεται με την πρόταση για πρόσληψη αρχαιολόγου για τη δημιουργία Αρχείου των επεμβάσεων, ήδη από το 1975⁴⁹ και φροντίζει για την ορθή λειτουργία του Αρχείου, στα χρόνια που ακολουθούν, με συνεχείς παραινέσεις προς τους μελετητές για την κατάθεση τεκμηρίων⁵⁰ και συντονισμό των δράσεων διαχείρισής του. Ενδεικτική της φροντίδας του είναι η σύνταξη και υποβολή προς την ΕΣΜΑ Κανονισμού Λειτουργίας του Αρχείου⁵¹, ο οποίος ενσωματώνεται στον Κανονισμό της ΕΣΜΑ. Σε όλη τη διάρκεια της θητείας του στην Επιτροπή ο Χ. Μπούρας εμφανίζεται υποστηρικτικός προς όλες τις προσπάθειες εξεύρεσης ενός συστήματος μηχανοργάνωσης του Αρχείου κατάλληλου να εξυπηρετεί τις ανάγκες διαχείρισής του και σύμφωνου με διεθνή πρότυπα, προσπάθειες που οδήγησαν τελικώς στη δημιουργία της πρότυπης ηλεκτρονικής Βάσης Δεδομένων της ΥΣΜΑ⁵².

46. Γραπτές παρατηρήσεις που κατατίθενται στη συνεδρίαση της ΕΣΜΑ (Πρακτικό ΕΣΜΑ 4/19.2.1987).

47. Πρακτικόν ΟΕΣΜΑ 74/15.1.1977.

48. Πρακτικόν ΟΕΣΜΑ 4/15.5.1975.

49. Πρακτικόν ΟΕΣΜΑ 9/26.6.1975.

50. Βλ. ενδεικτικά Πρακτικό ΕΣΜΑ 7/13.4.1995.

51. Πρακτικό ΕΣΜΑ 44/23.11.1983.

52. Πρακτικά ΕΣΜΑ 7/28.3.1991, 6/12.3.1992, 4/2.3.1995. Επισημαίνεται ότι μετά το 2000

Το αίτημα για οικοδόμηση νέου Μουσείου της Ακρόπολης

Παράλληλα με τον προβληματισμό για τη διαχείριση του γλυπτικού διακόσμου της Ακρόπολης αναπτύσσεται και το αίτημα για οικοδόμηση νέου Μουσείου, κυρίως αφού διαπιστώνεται ότι το υπάρχον επί του Βράχου Μουσείο αδυνατεί να καλύψει τις ανάγκες προστασίας και έκθεσης των αυθεντικών γλυπτών που καταβιβάζονται από τα υπό αναστήλωση μνημεία. Ο Χ. Μπούρας τοποθετείται ρητά κατά της μεταφοράς και συγκέντρωσης των γλυπτών στο υφιστάμενο επί του Βράχου Μουσείο Ακροπόλεως, ήδη από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της ΕΣΜΑ, αλλά και κατά οποιασδήποτε επέκτασής του⁵³. Στα χρόνια που ακολουθούν η ΕΣΜΑ –συχνά με πρωτοβουλία του Χ. Μπούρα– αλλά και με αξιοσημείωτη συναίνεση και ομοψυχία, θα υποστηρίξει μαχητικά το αίτημα της οικοδόμησης νέου Μουσείου, επαναφέροντάς το διαρκώς στην επικαιρότητα, προβαίνοντας σε διαβήματα προς την πολιτική ηγεσία και καταθέτοντας σχετικές προτάσεις⁵⁴. Το όραμα του Χ. Μπούρα για το νέο Μουσείο της Ακρόπολης –όπως περιγράφεται από τον ίδιο– μπορεί να συνοψισθεί στα εξής: ως προς τη θέση, προκρίνει το οικόπεδο Μακρυγιάννη, λόγω της έκτασής του και της άμεσης γειτνίασης προς το Βράχο της Ακρόπολης, επαυξημένο όμως, κατόπιν των απαιτούμενων απαλλοτριώσεων. Ως προς το περιεχόμενό του, υποστηρίζει την αποκέντρωση όλων των δευτερευουσών λειτουργιών (διοικητικών, αποθηκευτικών, καθώς και της διδακτικής έκθεσης των εκμαγείων) και την ανάπτυξη μιας διευρυμένης έκθεσης γλυπτών που θα περιλαμβάνει, εκτός των ευρισκομένων στο παλαιό Μουσείο, εκείνα που απομακρύνονται για λόγους προστασίας από τα μνημεία της Ακρόπολης, τα ευρισκόμενα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο γλυπτά και αναθήματα από την Ακρόπολη και δυνάμει, τα «ελγίνεια μάρμαρα». Τάσσεται υπέρ της διενέργειας διεθνούς αρχιτεκτονικού διαγωνισμού και προτείνει την αξιοποίηση κληροδοτημάτων για την κάλυψη του κόστους των απαλλοτριώσεων και τη χρηματοδότηση του κτηριολογικού προγράμματος από την UNESCO⁵⁵. Κατά τα λεγόμενά του *τό κτίριο τοῦ Μουσείου θά πρέπει νά εἶναι ἀνάλογο τῶν ἀριστουργημάτων τῆς ἀρχαίας τέχνης πού θά στεγάσει*⁵⁶.

ο Χ. Μπούρας διατυπώνει επανειλημμένως το αίτημα σύζευξης των αρχείων της Α΄ ΕΠΚΑ και της ΥΣΜΑ και της ενίσχυσής τους με μια δυναμική βιβλιοθήκη για τη δημιουργία μιας πολύτιμης δεξαμενής πληροφοριών στη διάθεση των μελετητών, κατά το πρότυπο αρχείων του εξωτερικού (Πρακτικά 13/19.11.2009).

53. Πρακτικόν 33/22.1.1976. Αναφορικά με τις θέσεις του Χ. Μπούρα για την τύχη του παλαιού Μουσείου Ακροπόλεως, μετά την απομάκρυνση της αρχαιολογικής έκθεσης από αυτό, βλ. παρακάτω σελ. 65.

54. Ενδεικτικές της διαρκούς μέριμνας της ΕΣΜΑ είναι οι συζητήσεις κατά τις συνεδριάσεις 24/3.5.1983, 22/3.10.1985, 23/10.10.1985, 13/3.7.1986 κ.ά.

55. Πρακτικό 24/3.5.1983.

56. Πρακτικό 22/3.10.1985.

1988-1998: Η επέκταση των έργων αναστήλωσης. Οι θεωρητικές αντιπαραθέσεις με αφορμή την αναστήλωση του Παρθενώνα. Η αναζήτηση οργανωτικού σχήματος

Μετά την επιτυχή ολοκλήρωση του έργου αποκατάστασης του Ερεχθείου – που απέσπασε ευνοϊκές κριτικές από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα– και ενώ έχει ήδη αρχίσει η εφαρμογή του προγράμματος για την αποκατάσταση της ανατολικής πλευράς του Παρθενώνα, η Επιτροπή Ακροπόλεως αποφασίζει την επέκταση των επεμβάσεων και στα υπόλοιπα μνημεία. Τα χρόνια που ακολουθούν μπορούν να χαρακτηριστούν ως εξαιρετικά γόνιμα, με κύριο χαρακτηριστικό την προαγωγή του επιστημονικού διαλόγου σε όλα τα επίπεδα: εκπόνηση μελετών, διεξαγωγή συνεδρίων, εγκαθίδρυση ενός σταθερού διαύλου επικοινωνίας με την επιστημονική κοινότητα μέσω ερωτηματολογίων, δημοσιεύσεις και προβολή του έργου της Επιτροπής. Στους κόλπους της ΕΣΜΑ οι συζητήσεις αναπτύσσονται γύρω από δύο, κυρίως, άξονες: αφενός μεν διερευνούν, σε θεωρητικό επίπεδο, τα όρια και τη δεοντολογία της αναστήλωσης, αφετέρου δε αναζητούν το κατάλληλο διοικητικό οργανωτικό σχήμα που θα διευκολύνει και θα επισπεύσει την εκτέλεση των έργων, εξασφαλίζοντας αυτονομία, ευελιξία και σταθερή χρηματοδότηση.

Η αναστήλωση του προνάου του Παρθενώνα

Η μελέτη αποκατάστασης του προνάου υποβάλλεται στην ΕΣΜΑ στις αρχές του 1989⁵⁷ και πυροδοτεί εντονότερες συζητήσεις που ανιχνεύουν τους στόχους, τις προτεραιότητες και τα όρια της δικαιοδοσίας της Επιτροπής⁵⁸. Ενδεικτικό του κλίματος που επικρατούσε στους κόλπους της Επιτροπής είναι το γεγονός ότι, με πρωτοβουλία του Χ. Μπούρα, τα μέλη της ΕΣΜΑ καλούνται να απαντήσουν, εντός πρακτικών, σε οκτώ ερωτήματα, καίρια για τον καθορισμό της ταυτότητας

57. Πρακτικό ΕΣΜΑ 1/5.1.1989. Στη μελέτη εξετάζονται τέσσερις βαθμοί αναστήλωσης για την ανατολική πλευρά, δύο βαθμοί αναστήλωσης για τη νότια και δύο βαθμοί για το νότιο τοίχο. Για την ανατολική πλευρά συγκεκριμένα οι τέσσερις εναλλακτικές λύσεις που εξετάζονται προβλέπουν: 1η εναλλακτική: αναστήλωση του μέρους των κιόνων από το οποίο σώζεται το αφθονότερο υλικό. 2η εναλλακτική: το βόρειο ήμισυ αναστηλώνεται όπως στην περίπτωση 1, ενώ το νότιο ήμισυ αναστηλώνεται πλήρως. 3η εναλλακτική: αναστήλωση σε όλο το πλάτος μέχρι και το επιστύλιο. 4η εναλλακτική: πλήρης αναστήλωση μέχρι το θράνο και τις δοκούς. Χυτά αντίγραφα στη θέση της ζωφόρου (Κορρές 1989, 79-80).

58. Αντιρρήσεις ως προς τη μελέτη εξέφρασε κυρίως ο Ι. Δημακόπουλος, ο οποίος υποστήριξε ότι η επέμβαση ξεπερνά τα όρια της συντήρησης του μνημείου και επεκτείνεται στην περιοχή του *restauro*, γεγονός που υπερβαίνει τη δικαιοδοσία της ΕΣΜΑ. Διαφωνία διατύπωσε, εξάλλου, για το ποσοστό του νέου μαρμάρου που εντάσσεται στο μνημείο, για την πρόταση της «διδασκλικότητας» του μνημείου έναντι της «αυθεντικότητας» και για τη χρήση αντιγράφων στο μνημείο, ενώ εξέφρασε δυσπιστία για τη δυνατότητα προστασίας του αυθεντικού υλικού δια της ένταξής του στο μνημείο (Πρακτικό ΕΣΜΑ 7/2.3.1989).

και την οριοθέτηση των επεμβάσεων στα μνημεία⁵⁹. Ο Χ. Μπούρας εκτιμά ότι το προτεινόμενο αναστηλωτικό πρόγραμμα βασίζεται σε τεκμηριωμένες μελέτες που δεν διαφεύγουν από το πλαίσιο των αρχικών στόχων της Επιτροπής, ότι η παράλληλη αναστήλωση και μεταγενέστερων φάσεων συμβάλλει στην απόδοση της ιστορικότητας του μνημείου, ότι το Ερέχθειο αποτελεί ένα λαμπρό παράδειγμα αναστήλωσης, αλλά δεν θα πρέπει να είναι δεσμευτικό ως προς την αναστήλωση του Παρθενώνα, ότι θα πρέπει να διασφαλισθεί η αναστρεψιμότητα των επεμβάσεων, να ενισχυθεί η διδακτικότητα του μνημείου, να προβλεφθεί η ένταξη του αυθεντικού υλικού στο μνημείο και η χρήση πεντελικού μαρμάρου για τις συμπληρώσεις. Τέλος, εκφράζει κάποια επιφύλαξη για την τοποθέτηση αντιγράφων των γλυπτών στο μνημείο⁶⁰.

Παρά την έγκριση από την ΕΣΜΑ –κατά πλειοψηφία– της δεύτερης προτεινόμενης λύσης, χωρίς την ένταξη αντιγράφων λίθων της ζωφόρου και την παρουσίασή της στο Συνέδριο, η εμπλοκή του θέματος στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο (ΚΑΣ) επαναφέρει τη συζήτηση για την αναστήλωση του προνάου στην Επιτροπή. Ο Χ. Μπούρας επανειλημμένως ζητεί την προώθηση του θέματος ως επείγοντος, επισημαίνοντας τη σοβαρότητα της έρευνας που προηγήθηκε της πρότασης, την ανάγκη ενσωμάτωσης του θραυσματικού υλικού στο μνημείο για την καλύτερη προστασία του και την υποχρέωση απόδοσης της μορφής του μνημείου στο κοινό⁶¹. Με πρωτοβουλία του ίδιου το θέμα επανεισάγεται στην ΕΣΜΑ, όπου αποφασίζεται –κατά πλειοψηφία– η αναπομπή του στο ΚΑΣ, με παράλληλη υποβολή συμπληρωματικών σχεδίων από το μελετητή. Η πρόταση του Χ. Μπούρα διαφοροποιείται από την προηγούμενη, μη εγκεκριμένη πρόταση, ως προς τη διαμόρφωση της τελικής επιφάνειας των συμπληρωμάτων (της προς τα έξω πλευράς των κιόνων) με άπεργο, λύση που εμφανίζει, κατά τον ίδιο, πλεονεκτήματα που συνοψίζονται στη διαφοροποίηση των συμπληρωμάτων από το αυθεντικό υλικό, στην οικονομία δυνάμεων και χρόνου αλλά, κυρίως, στη δυνατότητα μελλοντικής αναστροφής της. Αναφέρει δε το ιστορικό προηγούμενο του ναού του «Θησείου» που αναστηλώθηκε από τον Α. Ορλάνδο⁶².

59. Από τα μέλη της ΕΣΜΑ μόνον ο Ι. Δημακόπουλος απαντά ότι η ΕΣΜΑ έχει ξεφύγει κατ' αρχήν από τους βασικούς στόχους της λειτουργίας της, που ήταν η συντήρηση απλώς των μνημείων. Δεν τάσσεται όμως εναντίον της κάποιας μορφής αναστήλωσης του μνημείου, οι λεπτομέρειες της οποίας θα συζητηθούν μελλοντικά. Για τις απόψεις των μελών της ΕΣΜΑ αναλυτικά βλ. Πρακτικό ΕΣΜΑ 7/2.3.1989.

60. Εννοείται αντίγραφα αρχιτεκτονικών μελών που δεν διατηρήθηκαν επί του μνημείου. Για τις απόψεις του Χ. Μπούρα αναλυτικά, βλ. σελ. 74, παράρτημα ΙΙ.

61. Πρακτικό ΕΣΜΑ 22/5.11.1990.

62. Στην πρόταση περιέχεται το ιστορικό των σχετικών με τον πρόναο ενεργειών. Κατά τη λήψη της απόφασης μειοψήφησε μόνον ο Ι. Δοντάς, επικαλούμενος ζητήματα αισθητικής του μνημείου μετά την ένταξη συμπληρωμάτων (Πρακτικό ΕΣΜΑ 4/24.2.1994).

Η μελέτη εφαρμόστηκε στο μνημείο μεταξύ των ετών 1995 και 2004. Ωστόσο, το αισθητικό αποτέλεσμα των συμπληρώσεων δεν κρίθηκε ικανοποιητικό στα χρόνια που ακολούθησαν, με αποτέλεσμα η ΕΣΜΑ να επανέλθει και να προωθήσει τη λάξευση των ραβδώσεων στα συμπληρώματα των σπονδύλων του προνάου. Κατά την τελική συζήτηση του θέματος στην Επιτροπή, ο Χ. Μπούρας τοποθετείται υπέρ της λάξευσης των συμπληρωμάτων στο χέρι, λύση περισσότερο χρονοβόρα, που ωστόσο δικαιώνεται για λόγους *ψυχολογικούς*, καθώς δεν προϋποθέτει την αποσυναρμολόγηση των προσφάτως αναστηλωμένων κιόνων, χάριν κατεργασίας με αυτόματη κοπτική μηχανή⁶³.

Η προστασία της δυτικής ζωφόρου και η αποκατάσταση του οπισθονάου του Παρθενώνα

Ένα ιδιαίτερο αναστηλωτικό ζήτημα σχετικό με την αποκατάσταση του οπισθονάου που απασχόλησε την ΕΣΜΑ, είναι αυτό της προστασίας της δυτικής ζωφόρου. Το 1982, μεσούσης της συζήτησης για τα αντίγραφα των Καρυατίδων, ο Χ. Μπούρας καλεί τα μέλη της Επιτροπής να λάβουν οριστική απόφαση για την προστασία της ζωφόρου και, με χαρακτηριστική οξυδέρκεια, συνδέει το θέμα αυτό τόσο με την πρόοδο των μελετών για την αποκατάσταση του οπισθονάου, όσο και με το θέμα της κατασκευής νέου Μουσείου Ακροπόλεως και του αιτήματος για επιστροφή των γλυπτών του Παρθενώνα⁶⁴. Η συζήτηση για τη μέθοδο προστασίας, όπως και για τα υπόλοιπα γλυπτικά σύνολα, αναπτύσσεται γύρω από δύο άξονες: αυτόν του εγκιβωτισμού τους σε κλωβό και αυτόν της μεταφοράς και προστασίας τους σε μουσειακό περιβάλλον. Και στην περίπτωση της δυτικής ζωφόρου εξετάσθηκε και απορρίφθηκε τελικώς⁶⁵, η εναλλακτική λύση της διατήρησής της επί του μνημείου, εντός τροφοδοτούμενης με άζωτο προθήκης. Το θέμα συζητείται στην Επιτροπή το 1990, οπότε ο Χ. Μπούρας εισηγείται την προώθησή του προς το ΚΑΣ, κυρίως δε αφού διαπιστώθηκε ότι οι επιδεινούμενες ατμοσφαιρικές συνθήκες, συμβάλλουν στην επιτάχυνση της φθοράς στην επιφάνεια των γλυπτών⁶⁶. Κατά την ανάπτυξη του θέματος ο Χ. Μπούρας υποστηρίζει την άμεση απομάκρυνση της ζωφόρου από το μνημείο, την προσωρινή στέγασή της στο Μουσείο Ακροπόλεως και τη διαμόρφωση κατάλληλων συνθηκών, ώστε να καταστεί περιοδικά επισκέψιμη από μελετητές και κοινό κατά το στάδιο της συντήρησής της⁶⁷, ενώ κατηγορηματικά τάσσεται υπέρ της τοποθέτησης αντιγράφων⁶⁸, υποστηρίζοντας μια πρακτική που

63. Πρακτικό ΕΣΜΑ 2/25.2.2009. Λαμπρινού – Ελευθερίου 2009.

64. Πρακτικό ΕΣΜΑ 5/1.10.1982.

65. Πρακτικό ΕΣΜΑ 13/30.7.1992.

66. Πρακτικό ΕΣΜΑ 19/4.10.1990.

67. Πρακτικά ΕΣΜΑ 19/4.10.1990, 20/11.10.1990.

68. Ο κ. Μπούρας εκφράζει την άποψη ότι σε αντικατάσταση της ζωφόρου ασφαλώς και πρέπει να

πλέον φαίνεται να έχει παγιωθεί ως αποκρυσταλλωμένη δεοντολογία της ΕΣΜΑ για τα γλυπτά των μνημείων. Αξίζει ωστόσο να επισημανθεί ότι, αν και υπέρμαχος της απομάκρυνσης της ζωφόρου, ο Χ. Μπούρας αντιλαμβάνεται την επέμβαση ως δυνητικά αναστρέψιμη⁶⁹, αντίληψη που δικαιολογείται μόνον ως προσήλωσις στις αναστηλωτικές αρχές, αφού ήδη μετά το 1990 έχει πλέον καταστεί σαφές ότι η επιδιωκόμενη ατμοσφαιρική απορρύπανση δεν αποτελεί πλέον έναν ρεαλιστικό στόχο. Η απομάκρυνση της ζωφόρου από το μνημείο πραγματοποιήθηκε στο διάστημα μεταξύ των ετών 1992 και 1993.

Μία άλλη πτυχή του ζητήματος που απασχόλησε την ΕΣΜΑ αφορούσε στη μορφή των αντιγράφων της ζωφόρου που θα τοποθετούνταν επί του μνημείου. Στην μελέτη προτείνονταν τρεις εναλλακτικές λύσεις: μόρφωση ολόκληρων λίθων από νέο μάρμαρο, μόρφωση ολόκληρων λίθων από κονίαμα λευκού τσιμέντου ή κατασκευή σύνθετων στοιχείων από μάρμαρο με προσαρτημένα στην όψη χυτά αντίγραφα της γλυπτής επιφάνειας⁷⁰. Κατά την αρχική συζήτηση του θέματος ο Χ. Μπούρας τάσσεται υπέρ της μόρφωσης ενιαίων αντιγράφων από χυτό υλικό, λύση που διασφαλίζει την αρχή της δομικής αυτοτέλειας των αρχιτεκτονικών μελών⁷¹, ενώ η απόφαση της ΕΣΜΑ λαμβάνεται ομόφωνα υπέρ της συγκεκριμένης λύσης⁷². Το θέμα, ωστόσο, επανέρχεται προς συζήτηση στην Επιτροπή, μετά από εισήγηση του μελετητή, δια της οποίας προτείνεται η αξιοποίηση αρχιτεκτονικών μελών της επέμβασης Μπαλάνου για την κατασκευή σύνθετων στοιχείων⁷³. Κατά την ανάπτυξη του θέματος εξαιρείται το σημαντικό πλεονέκτημα της λύσης να εξασφαλίζει την αντικατάσταση των στοιχείων της γλυπτής επιφάνειας χωρίς να απαιτεί αποσυναρμολόγηση των υπερκείμενων μελών, ενώ ταυτόχρονα αναπτύσσονται τα πλεονεκτήματα που προκύπτουν από τον περιορισμό του τεχνητού λίθου. Τα επιχειρήματα που παρουσιάζονται πείθουν τελικώς τον Χ. Μπούρα, ο οποίος

τοποθετηθούν αντίγραφα, όπως άλλωστε εφαρμόζεται και στις άλλες σωστικές επεμβάσεις (Πρακτικό ΕΣΜΑ 3/31.1.1991).

69. Ο κ. Μπούρας εξηγεί ακόμη στον κ. Καλλιγά ότι η λύση που προτείνεται τώρα για την προστασία της ζωφόρου είναι αναστρέψιμη. Εάν ληφθεί μέριμνα για την απορρύπανση της ατμόσφαιρας, τότε θα είναι δυνατή η επανατοποθέτησή της στο Μνημείο (Πρακτικό ΕΣΜΑ 10/25.6.1992).

70. Κουφόπουλος 1994, 92-94.

71. Ο κ. Μπούρας συνοψίζοντας τις διατυπωθείσες από τα μέλη απόψεις καταλήγει ότι και κατά την δική του άποψη προέχει η τήρηση των αρχών εκείνων που διασφαλίζουν κατ' αρχήν τον σεβασμό στην μορφή και την διδακτικότητα του Μνημείου. Τάσσεται υπέρ της αυτοτέλειας των αντιγράφων μελών της ζωφόρου και πιστεύει ότι η απλή αυτή λύση ευρίσκεται πολύ κοντά στην δομική συνέπεια του Μνημείου (Πρακτικό ΕΣΜΑ 17/21.9.1995).

72. Όπ.π.

73. Πρακτικό ΕΣΜΑ 21/18.10.2001.

υπερψηφίζει τη λύση της κατασκευής σύνθετων στοιχείων και η ΕΣΜΑ οδηγείται σε ομόφωνη αναθεώρηση της προηγούμενης απόφασης⁷⁴.

Καθώς η δυτική πρόταση δεν παρουσίαζε έντονα προβλήματα αναπαράστασης της μορφής, ούτε και περίπλοκα ζητήματα ένταξης θραυσματικού υλικού⁷⁵, δεν προέκυψαν κατά τη συζήτηση και την εφαρμογή της μελέτης οξείες θεωρητικές αντιπαραθέσεις στους κόλπους της ΕΣΜΑ. Το πρόγραμμα αποκατάστασης της δυτικής πρότασης εφαρμόστηκε μεταξύ των ετών 1993 και 2004, πλην του τμήματος που αφορούσε στη στέγαση της οροφής. Επισημαίνεται ότι οι δοκοί της δυτικής πρότασης είχαν καταβιβασθεί πριν την έναρξη της επέμβασης στη δυτική ζωφόρο και έκτοτε παραμένουν στο έδαφος. Το ζήτημα της στέγασης της δυτικής πρότασης απασχόλησε την Επιτροπή σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, καθώς οι συνθήκες ωρίμαζαν βαθμιαία προς την κατεύθυνση της εξεύρεσης οριστικής λύσης. Ο προβληματισμός αφορούσε στο βαθμό αποκατάστασης του συστήματος δοκών και φατνωμάτων της οροφής του δυτικού πτερού και στην ένταξη ή μη φατνωματικών πλακών από νέο μάρμαρο, που είχαν λαξευθεί κατά τη δεκαετία 1950 αλλά δεν είχαν τοποθετηθεί επί του μνημείου. Τρεις εναλλακτικές λύσεις προτείνονταν από τη μελέτη σχετικά με την αξιοποίηση του υφιστάμενου υλικού: αναστήλωση μόνον των δοκών της οροφής, ενδεικτική αναστήλωση ορισμένων μόνον φατνωμάτων και πλήρης αποκατάσταση της οροφής με όλο το διαθέσιμο υλικό⁷⁶. Κατά την αρχική εξέταση του ζητήματος, η ΕΣΜΑ αποφασίζει ομόφωνα υπέρ της εφαρμογής της πρώτης λύσης, ενώ απορρίπτει κατά πλειοψηφία τη δεύτερη λύση, υπέρ της οποίας τάσσονται οι Χ. Μπούρας και Ε. Τουλούπα⁷⁷. Η υποστήριξη της λύσης αυτής συνάδει με τις ευρύτερες αναστηλωτικές αντιλήψεις του Χ. Μπούρα, αφού πρόκειται για επέμβαση που, σύμφωνα με τον μελετητή, συμβάλλει στην αισθητική αναβάθμιση του μνημείου και επαυξάνει τη διδακτικότητά του μέσω της αποκατάστασης των φωτιστικών συνθηκών στο μνημείο⁷⁸. Η τρίτη εναλλακτική λύση απορρίπτεται ομόφωνα από την ΕΣΜΑ⁷⁹.

Το θέμα της στέγασης του δυτικού πτερού ανακινείται αργότερα όταν, με αφορμή την 6η Διεθνή Συνάντηση για την αποκατάσταση των μνημείων της Ακρόπολης, το 2013, διανέμεται στους συνέδρους ερωτηματολόγιο σχετικά με τις προγραμματιζόμενες επεμβάσεις⁸⁰. Κατά την παρουσίαση των αποτελεσμάτων του ερωτηματολογίου στην Επιτροπή, ο Χ. Μπούρας επαναλαμβάνει την άποψη

74. Όπ.π.

75. Κουφόπουλος 1995, 55.

76. Κουφόπουλος 1994, 94-100.

77. Πρακτικό ΕΣΜΑ 17/21.9.1995.

78. Κουφόπουλος 1994, 95.

79. Πρακτικό ΕΣΜΑ 17/21.9.1995.

80. Για την ανάλυση των αποτελεσμάτων του ερωτηματολογίου βλ. Σοφού 2015.

ότι αποτελεί υποχρέωση της ΕΣΜΑ να επαναφέρει το μνημείο τουλάχιστον στην κατάσταση στην οποία το παρέλαβε, γεγονός που επιτάσσει την ανατοποθέτηση των δοκών⁸¹. Κατά την οριστική συζήτηση του θέματος⁸², ο Χ. Μπούρας επισημαίνει ότι η προώθηση της πλήρους αποκατάστασης απαιτεί την προηγούμενη αποτελεσματική μελέτη των στατικών ζητημάτων, άποψη με την οποία συντάσσεται το σώμα της ΕΣΜΑ: η απόφαση διατυπώνεται ομόφωνα υπέρ της αποκατάστασης της εσχάρας των δοκών, κατά τρόπο που να διασφαλίζει τη φέρουσα ικανότητά τους, σε περίπτωση που αποφασισθεί στο μέλλον η αποκατάσταση του συνόλου των φανωματικών πλακών.⁸³

Ζητήματα αποκατάστασης των Προπυλαίων

Αν και τα σοβαρότατα προβλήματα των Προπυλαίων είχαν ήδη επισημανθεί από τη δεκαετία του 1960 και παρά την αναφορά της ΟΕΣΜΑ σε αυτά ήδη από την πρώτη κιόλας συνεδρίαση, χρειάστηκε να παρέλθουν έτη έως τη λήψη απόφασης για μια γενικευμένη επέμβαση προς άρση των επιπτώσεων της επέμβασης Μπαλάνου. Η ιδιαιτερότητα του συγκεκριμένου προγράμματος έγκειται, κυρίως, στο γεγονός ότι δεν ακολουθήθηκε εξ αρχής η καθιερωμένη για την ΕΣΜΑ διαδοχή εργασιών (τεκμηρίωση, εκπόνηση μελέτης, διενέργεια συνεδρίου, έγκριση μελέτης σε πολλαπλά επίπεδα και εφαρμογή), παρά την εκπεφρασμένη επιθυμία του Χ. Μπούρα για τη συγκεκριμένη διαδικασία⁸⁴. Αντιθέτως, τα σοβαρότατα στατικά προβλήματα επέβαλαν αρχικά μια περιορισμένη επέμβαση σε τμήμα του θριγκού της ανατολικής στοάς του μνημείου⁸⁵ και κατόπιν τη διάλυση των αναστηλωμένων το 1916 φανωματικών οροφών. Με το υλικό που προέκυψε από την αποσυναρμολόγηση των αρχιτεκτονικών μελών της επέμβασης Μπαλάνου και την έρευνα στα κατακείμενα θραύσματα, οι στόχοι που τέθηκαν από την αρχική μελέτη⁸⁶ αναπροσδιορίστηκαν, με αποτέλεσμα να πυροδοτηθεί η συζήτηση για τον προγραμματισμό του έργου.

Ένα από τα σοβαρά αναστηλωτικά ζητήματα που απασχόλησαν την Επιτροπή

81. Πρακτικά ΕΣΜΑ 8/19.6.2014.

82. Πρακτικά ΕΣΜΑ 10/10.7.2014.

83. Όπ.π. Βλ. και Σκαρής – Χριστοδουλοπούλου – Κοντέας – Βρούβα 2014.

84. Στη συνέχεια ο κ. Μπούρας λέει ότι οι αντιρρήσεις, τις οποίες κατά καιρούς εξέφρασε για το έργο των Προπυλαίων, αφορούν το γενικότερο θέμα της μη τηρήσεως σ' αυτό της ίδιας διαδικασίας που ισχύει για τα έργα των άλλων μνημείων (παρουσίαση, δηλαδή, προς έγκριση από την ΕΣΜΑ, το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο, αλλά και την ευρύτερη γνώμη μιας γενικής προμελέτης με τα προγράμματα και τις αρχές των νέων επεμβάσεων στο μνημείο, την ιστορία των παλιότερων επεμβάσεων κ.λπ.). Ως τώρα γίνονται αποσπασματικές επεμβάσεις που εκβιάζονται από τα πράγματα (Πρακτικό ΕΣΜΑ 8/20.10.1982).

85. Τζάκου – Ιωαννίδου 1980.

86. Τανούλας – Ιωαννίδου – Μωραΐτου 1994.

στη διάρκεια του έργου ήταν αυτό της διαχείρισης του θραυσματικού υλικού του μνημείου. Η γενικότερη, θεωρητική αντίληψη του Χ. Μπούρα για τη δυναμική ενός εκάστου θραύσματος του μνημείου, όπως εκφράστηκε με αφορμή τα Προπύλαια, έχει ήδη αναφερθεί⁸⁷. Ωστόσο, σε περιπτώσεις που η κατάσταση των αρχιτεκτονικών μελών δεν επέτρεπε την απόδοσή τους στην αρχική τους θέση στο μνημείο, ο Χ. Μπούρας δεν απέκλειε πρακτικές λύσεις που, αν και παρέκκλιναν από το ιδανικό, λειτουργούσαν επ' ωφελεία του αυθεντικού υλικού και του μνημείου εν συνόλω⁸⁸. Την άποψη αυτή εκφράζει στη διάρκεια συζήτησης για τα Προπύλαια, διευκρινίζοντας ωστόσο ότι μόνον η σχολαστική τεκμηρίωση μπορεί να δικαιώσει την επανάληψη παλαιότερων παρατοποθετήσεων αρχιτεκτονικών μελών⁸⁹. Στα χρόνια που ακολούθησαν, η πορεία της έρευνας στα Προπύλαια απομάκρυνε το ενδεχόμενο υιοθέτησης της συγκεκριμένης λύσης. Μετά τη διερεύνηση της δυνατότητας επίλυσης των ταυτίσεων μέσω ειδικά σχεδιασμένου προγράμματος ηλεκτρονικού υπολογιστή⁹⁰, που τελικώς δεν ευοδώθηκε, το έργο της έρευνας για το συνδυασμό των θραυσμάτων ανατέθηκε σε συνεργείο μαρμαροτεχνιτών που, υπό την επίβλεψη των μηχανικών του έργου και της ορισμένης από την ΕΣΜΑ υποεπιτροπής, το έφερε εις πέρας με επιτυχία⁹¹.

Το πλήθος των φατνωματικών πλακών που απέδωσε η διερεύνηση των θραυσμάτων, επέβαλε την αναθεώρηση των αποφάσεων για την έκταση της επέμβασης. Κατά το στάδιο αυτό προέκυψε σοβαρή πόλωση της συζήτησης και καθυστερήσεις, με τους μελετητές να υποστηρίζουν την επέκταση των αποξηλώσεων για την εξυγίανση των περιοχών έδρασης των δοκών της οροφής και ορισμένα μέλη της ΕΣΜΑ, μεταξύ των οποίων και ο Χ. Μπούρας⁹², να εμφανίζονται επιφυλακτικά ως προς την έναρξη νέων προγραμμάτων, πριν ολοκληρωθούν

87. Βλ. παραπ. σημ. 46.

88. Βλ. παραπ. σημ. 37.

89. Ο κ. Δημακόπουλος λέει ότι στις περιπτώσεις που δεν είναι δυνατή η επισήμανση της προέλευσης των διαφόρων μελών, που έχουν παρατοποθετηθεί στην παλαιότερη αναστήλωση, τότε θα πρέπει να επαναλαμβάνεται η λύση Μπαλάνου, η οποία έχει το πλεονέκτημα ότι τα νέα μέλη και οι συμπληρώσεις έχουν πατιναριστεί, με το πέρασμα τόσο χρόνου και προσαρμόζονται καλύτερα προς τα αρχαία. Ο κ. Μπούρας συμφωνεί με τον κ. Δημακόπουλο και υπογραμμίζει την αναγκαιότητα και σημασία της πλήρους τεκμηρίωσης των νέων επεμβάσεων, η οποία «συγχωρεί» ενδεχόμενες επαναλήψεις των παλαιότερων «παρατοποθετήσεων» των μελών (Πρακτικό ΕΣΜΑ 4/4.3.1993).

90. Πρακτικό ΕΣΜΑ 20/18.11.1993.

91. Πρακτικό ΕΣΜΑ 4/2.3.1995.

92. Είναι φανερό ότι το δυσχερέστερο έργο είναι ο σωστός προγραμματισμός του, δεδομένης της ιδιομορφίας των Προπυλαίων να διατηρούν την λειτουργία τους ως εισόδου της Ακροπόλεως και συγχρόνως να είναι εργοτάξιο. Ένα αξιόπιστο, ρεαλιστικό και μέχρι λεπτομερειών μελετημένο χρονοδιάγραμμα είναι απαραίτητο (Παρατηρήσεις του Χ. Μπούρα κατατεθειμένες στην συνεδρίαση ΕΣΜΑ 24/3.11.1994). Επιφυλακτικός εμφανίζεται επίσης ο Ι. Δημακόπουλος, ενώ όλα τα μέλη τονίζουν τη σημασία της σωστής ιεράρχησης των επεμβάσεων και του ορθού προγραμματισμού.

όσα είχαν ήδη αναληφθεί⁹³. Η τοποθέτηση του Χ. Μπούρα θα πρέπει να γίνει αντιληπτή ως έκφραση της αγωνίας του για την περάτωση του έργου που είχε ήδη αρχίσει και μάλιστα σε μια δύσκολη συγκυρία, τόσο από πλευράς χρηματοδότησης των έργων όσο και από πλευράς αριθμητικής επάρκειας του προσωπικού. Είναι χαρακτηριστικά τα όσα ο ίδιος αναφέρει με αφορμή τη συζήτηση για την επέκταση των αποξηλώσεων στα Προπυλαία: *Διευκρινίζει ότι ο ίδιος δεν τάχθηκε ποτέ εναντίον των προτεινομένων από τους μελετητές των μνημείων αποξηλώσεων εφ' όσον αυτές επεβάλλοντο για την αποκατάσταση περιοχών των μνημείων, μέσα όμως στα πλαίσια των σωστικών για τα Μνημεία επεμβάσεων και προκειμένου να αποφευχθεί η μετατροπή του αρχαιολογικού χώρου της Ακροπόλεως σε ένα μεγάλο εργοταξιακό χώρο με αρνητικές επιπτώσεις ως προς τη διευκόλυνση του μεγάλου αριθμού επισκεπτών της Ακροπόλεως, ως προς τη διευκόλυνση του προσωπικού των εργοταξίων, ενώ θα εκτελούντο εκ παραλλήλου ικανού μεγέθους αναστηλωτικά έργα στα Μνημεία και κυρίως ως προς την αρνητική από αισθητικής πλευράς εικόνα που θα παρουσίαζε ο Βράχος της Ακροπόλεως*⁹⁴.

Στην περίπτωση των Προπυλαίων, ωστόσο, τα επιχειρήματα των μελετητών έπεισαν τελικώς και τα πιο δύσπιστα μέλη της Επιτροπής, που ομόφωνα αποφάσισαν την επέκταση των αποξηλώσεων⁹⁵, απόφαση που άνοιξε το δρόμο για την επέμβαση στο κεντρικό κτήριο.

Η προστασία της ζωφόρου και η μελέτη αποκατάστασης του ναού Αθηνάς-Νίκης

Η σοβαρή φθορά των μαρμάρων από τους οξειδωμένους συνδέσμους και η ανάγκη προστασίας του γλυπτικού διακόσμου του μνημείου έστρεψαν το ενδιαφέρον της ΕΣΜΑ προς το ναό της Αθηνάς Νίκης. Το 1985 αποφασίζεται η ένταξη της αποκατάστασης του ναού στο γενικό προγραμματισμό για την προστασία των μνημείων Ακροπόλεως⁹⁶. Σε σύντομο χρονικό διάστημα διατυπώνεται από τον υπεύθυνο αρχιτέκτονα Δ. Ζιρώ πρόταση καθαίρεσης και συντήρησης θραυσμένου λίθου της ζωφόρου από τη νότια πλευρά του ναού⁹⁷. Κατά τη συζήτηση του θέματος, ο Χ. Μπούρας τοποθετείται υπέρ της απομάκρυνσης του λίθου και της άμεσης επαναφοράς του στο μνημείο, μετά τη συντήρησή του, ώστε να μη παραμείνει αποσπασμένος επ' αόριστον, με δεδομένο ότι δεν είχαν ακόμη ληφθεί οριστικές αποφάσεις ως προς την έκταση της επέμβασης στο ναό. Τα επόμενα χρόνια το

93. Κατά τα έτη 1995 έως 1997 που διαρκούν οι συνομιλίες, έχουν ήδη αποξηλωθεί οι φατωματικές οροφές της αναστήλωσης Μπαλάνου καθώς και η ΝΑ γωνία του Κεντρικού Κτηρίου των Προπυλαίων.

94. Πρακτικό ΕΣΜΑ 9/17.4.1997.

95. Όπ.π.

96. Πρακτικό 15/13.6.1985.

97. Πρακτικό 24/31.10.1985.

ζήτημα της μελέτης αποκατάστασης του μνημείου θα απασχολήσει επανειλημμένως την ΕΣΜΑ έως την υποβολή⁹⁸ και την οριστική έγκρισή της⁹⁹.

Από τις αναστηλωτικές λύσεις που προτάθηκαν και συζητήθηκαν στην ΕΣΜΑ, αρκετές αφορούσαν στον ενδεδειγμένο τρόπο προστασίας της ζωφόρου του ναού. Ο Χ. Μπούρας τάσσεται κατά της προσωρινής λύσης τοποθέτησης στεγάστρου για την προστασία της ζωφόρου και υπέρ της απομάκρυνσής της από το μνημείο¹⁰⁰. Υποστηρίζει επίσης, στην ίδια συνεδρίαση, την άμεση τοποθέτηση επί του μνημείου αντιγράφων από χυτό υλικό, προκειμένου να αποσυνδεθεί το θέμα της συντήρησης της ζωφόρου από αυτό της συνολικής αποξήλωσης του ναού. Η επιφυλακτικότητα που εκφράζει για την επέκταση των μετώπων εργασίας, ενισχύεται ιδιαίτερος από την περίπτωση, κομβική θέση του ναού στο Βράχο της Ακρόπολης. Για μια ακόμη φορά διατυπώνει την αγωνία του μήπως κάποια μεταβολή στις υφιστάμενες συνθήκες οδηγήσει στην παραμονή των αποξηλωμένων αρχιτεκτονικών μελών στο έδαφος και στην παγίωση της αποδομημένης εικόνας των μνημείων. Τελικώς, η ΕΣΜΑ αποφασίζει, κατά πλειοψηφία, την καταβίβαση όλων των μελών της ζωφόρου (αυθεντικών και αντιγράφων), αλλά όχι την αντικατάστασή τους με τσιμεντένια αντίγραφα, τουλάχιστον έως ότου ληφθούν οριστικές αποφάσεις για την έκταση του αναστηλωτικού προγράμματος. Η απόφαση επικαιροποιείται τέσσερα χρόνια αργότερα, οπότε η ΕΣΜΑ δίνει προτεραιότητα στην αποξήλωση της ζωφόρου και σε στατικές επεμβάσεις στο υπόγειο του ναού, έναντι άλλων εργασιών στο μνημείο. Κατά τη συνεδρίαση, ο Χ. Μπούρας υποστηρίζει εκ νέου την τοποθέτηση αντιγράφων *μόνον* των αυθεντικών λίθων της ζωφόρου, για λόγους *αισθητικής βελτίωσης* του μνημείου¹⁰¹. Η αποξήλωση της ζωφόρου πραγματοποιείται και ανακοινώνεται ένα χρόνο αργότερα, το 1998¹⁰².

Σε πρώτη φάση η ΕΣΜΑ είχε αποφασίσει *μόνον* για την εξυγίανση και τεκμηρίωση της στρώσης των επιστυλίων. Η κακή κατάσταση διατήρησής τους, ωστόσο, η οποία διαπιστώθηκε μετά την απομάκρυνση των υπερκείμενων μελών, οδήγησε σε επαναφορά του ζητήματος στην Επιτροπή¹⁰³. Κατά τη συνεδρίαση ο Χ. Μπούρας υποστηρίζει σθεναρά την επαναφορά των μελών της ζωφόρου

98. Πρακτικό 22/29.12.1992.

99. Πρακτικό 3/11.2.1993. Κατά τη λήψη της απόφασης μειοψήφησε ο Χ. Μπούρας. Βλ. και Ζιρώ 1994.

100. Ο κ. Μπούρας δεν συμφωνεί σε καμία περίπτωση να τοποθετηθεί στέγαστρο στο μνημείο κυρίως για την σοβαρή αισθητική επιβάρυνση που αυτό θα επιφέρει στο ναό, ένα πραγματικό κομψοτέχνημα σε περίοπτη θέση στην είσοδο της Ακρόπολης, αλλά και γιατί το στέγαστρο θα δημιουργήσει ένα αίσθημα εξασφάλισης, το οποίο θα επιβραδύνει τη διαδικασία απομάκρυνσης της ζωφόρου (Πρακτικό 6/1.4.1993).

101. Πρακτικό 5/27.2.1997.

102. Πρακτικό 5/26.2.1998.

103. Πρακτικό 6/5.3.1998.

στο μνημείο και τη μετάθεση της συνολικής αποξήλωσης του ναού για χρόνο ευθετότερο, τονίζοντας κυρίως την έλλειψη εξειδικευμένων τεχνιτών που θα μπορούσαν να εγγυηθούν την άμεση ολοκλήρωση του έργου. Υπογραμμίζει δε το δυσάρεστο αισθητικό αποτέλεσμα που θα έχει η πλήρης αποσυναρμολόγηση του μνημείου: *Ο κ. Μπούρας αναφερόμενος στον ναό της Νίκης τον χαρακτηρίζει ως «το μάτι της Ακροπόλεως». Τονίζει πόσον αρνητική, αισθητικά, θα είναι η εικόνα του βράχου με κατεδαφισμένο τον ίδιο τον Ναό*¹⁰⁴.

Για ένα περίπου χρόνο το θέμα του προγραμματισμού του έργου της Αθηνάς Νίκης επανέρχεται τακτικά και συζητείται, κυρίως σε σχέση με την ενδεχόμενη ένταξή του στο τεχνικό δελτίο του προγραμματιζόμενου ευρωπαϊκού χρηματοδοτικού προγράμματος για τα μνημεία της Ακρόπολης. Σε όλες τις συζητήσεις ο Χ. Μπούρας παραμένει σταθερός στην άποψή του για επαναφορά της ζωφόρου στο μνημείο¹⁰⁵, υποδεικνύοντας μάλιστα άλλα προγράμματα που θεωρεί πιο επείγον να εκτελεστούν¹⁰⁶. Από τη θέση του αυτή δεν θα αποστεί και θα μειοψηφήσει κατά την λήψη απόφασης για υποβολή προς το ΚΑΣ της πρότασης αποξήλωσης του ναού¹⁰⁷.

1999-2016: Η ίδρυση της ΥΣΜΑ. Η ολοκλήρωση των μεγάλων αναστηλωτικών προγραμμάτων. Η μέριμνα για την απόδοση του αρχαιολογικού χώρου στο κοινό

Η ίδρυση της ΥΣΜΑ και η εξασφάλιση απρόσκοπτης χρηματοδότησης από ευρωπαϊκά χρηματοδοτικά προγράμματα επέτρεψαν την επέκταση των εργασιών και την εκ παραλλήλου επέμβαση σε όλα τα μνημεία του βράχου. Στα χρόνια μετά το 2000, εκτός από επιστημονικά, αναστηλωτικά ζητήματα, την ΕΣΜΑ απασχολούν σοβαρά θέματα προγραμματισμού των έργων και ανταπόκρισης σε εγκεκριμένα χρονοδιαγράμματα. Παρά τις όποιες αποκλίσεις, το 2010 ολοκληρώνονται τρία μεγάλα αναστηλωτικά προγράμματα, δηλαδή αυτά της βόρειας πλευράς του Παρθενώνα, του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων και του ναού της Αθηνάς Νίκης, που αλλάζουν την εικόνα της Ακρόπολης. Μετά το 2010, παράλληλα με τον σχεδιασμό μελλοντικών προγραμμάτων, αρχίζει να διαφαίνεται η προσδοκία

104. Όπ.π.

105. *Ο κ. Μπούρας τάσσεται κατά της διαλύσεως του Ναού και θυμίζει την ισχύουσα απόφαση του ΚΑΣ και του Υπουργείου επαναποθετήσεως Ζωφόρου και γείσων. Τονίζει το υπάρχον μεταβατικό στάδιο της καθαρής μελέτης μεταξύ της διαλύσεως και της αποκαταστάσεως του Μνημείου το οποίο κατά την άποψή του, θα είναι μακρύ. Άλλωστε, προσθέτει, δεν έχει εξασφαλισθεί ακόμη νέο προσωπικό* (Πρακτικό ΕΣΜΑ 3/22.4.1999)

106. *Ο κ. Μπούρας πιστεύει ότι στην Ακρόπολη η προτεραιότης και η επικινδυνότης είναι αλλού και όχι στο Ναό της Νίκης... Αναφέρει ότι η βόρεια πλευρά του Παρθενώνος είναι τελείως ετοιμόρροπη, η δυτική πλευρά του έχει εγκαταληφθεί επί έξι χρόνια και θεωρεί ότι όλο το βάρος πρέπει να πέσει εκεί* (Πρακτικό ΕΣΜΑ 10/2.9.1999).

107. Όπ.π.

για την ολοκλήρωση των έργων και η μέριμνα για την απόδοση του αρχαιολογικού χώρου στο κοινό.

Η αποκατάσταση της βόρειας πλευράς του Παρθενώνα

Στη συνεδρίαση της ΕΣΜΑ με αρ. 20/4.10.2001 ανακοινώνεται η έναρξη των εργασιών αποκατάστασης της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνα¹⁰⁸. Η αποξήλωση των αρχιτεκτονικών μελών αποκάλυψε την πραγματική κατάσταση διατήρησής τους και επέβαλε την αναθεώρηση της αρχικής μελέτης¹⁰⁹, αλλά και την επέκταση του προγράμματος στο δυτικό άκρο της βόρειας πλευράς, για την αντικατάσταση των εκεί σωζόμενων μετοπών με αντίγραφα¹¹⁰.

Η παρουσίαση της αναθεώρησης της μελέτης έδωσε αφορμή για αντιπαραθέσεις σχετικά με την έκταση των συμπληρώσεων και την έννοια της αυθεντικότητας. Ο Χ. Μπούρας ψηφίζει υπέρ της μελέτης και των προτεινόμενων για στατικούς λόγους συμπληρώσεων των αρχιτεκτονικών μελών¹¹¹. Απαντώντας σε ενστάσεις που διατυπώθηκαν αναδεικνύει ως αποφασιστικό σημείο για την εξασφάλιση ενός αναστηλωτικού έργου έναντι των επόμενων γενεών, την τήρηση της αρχής της αναστρεψιμότητας. Συγκεκριμένα, επισημαίνει *ότι η αναστήλωση είναι μια συνεχής διαδικασία κριτικής. Πιθανότατα στο μέλλον οι σύγχρονες απόψεις περί αναστήλωσης θα αναθεωρηθούν. Το σημείο κλειδί της όλης διαδικασίας είναι η αναστρεψιμότητα της επέμβασης*¹¹².

Αργότερα, κατά την παρουσίαση της μελέτης αποκατάστασης του δυτικού άκρου του θριγκού, ο Χ. Μπούρας διαφοροποιείται κατά τι, από το σώμα της Επιτροπής και, ενώ υπερψηφίζει τη μελέτη, μειοψηφεί ως προς την τοποθέτηση νέου λίθου γείσου στη θέση παρατοποθετημένου λίθου. Η γνώμη του αυτή ευθυγραμμίζεται με τις βασικές θεωρητικές αρχές της ΕΣΜΑ, που επιτάσσουν την εκτέλεση μόνον απολύτως απαραίτητων συμπληρώσεων. Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι η γνώμη του εκπορεύεται και από επιθυμία οικονομίας δυνάμεων και χρόνου σε μια συγκυρία πιεστική για την τήρηση των χρονοδιαγραμμάτων των έργων¹¹³.

Ως προς την πρόταση απομάκρυνσης των μετοπών από τη δυτική πλευρά της

108. Βάσει της εγκεκριμένης μελέτης (Ζάμπας 2002).

109. Λαμπρινού 2005.

110. Χριστοδουλοπούλου 2008.

111. Ο κ. Μπούρας επισημαίνει ότι προκειμένου να γίνουν κανονικές οι συνδέσεις των μελών και να μην δημιουργηθούν προβλήματα στο μέλλον από σεισμούς, είναι απαραίτητο να γίνουν συμπληρώσεις. Προσθέτει ότι συμπληρώσεις άμορφες δεν νοούνται στον Παρθενώνα. Υπενθυμίζει ότι στην Χάρτα της Βενετίας υπάρχει συγκεκριμένη αναφορά περί συνεχείας των μορφών (Πρακτικό ΕΣΜΑ 13/8.12.2005).

112. Όπ.π.

113. Ο κ. Μπούρας λέγει ότι πάγια αρχή της ΕΣΜΑ είναι η κατασκευή νέων μελών μόνο όταν είναι απαραίτητο για τη στήριξη των υπερκείμενων μελών... Ο κ. Μπούρας λέγει ότι πρέπει πάντα

βόρειας περίπτωσης, η οποία υποστηρίχθηκε μετ' επιτάσεως από τον Α. Μάντη, ο Χ. Μπούρας διάκειται εξ αρχής θετικά: μετά την επισήμανση ότι απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή και συστηματική εργασία τεκμηρίωσης πριν από οποιαδήποτε ενέργεια¹¹⁴, στηρίζει την ανάληψη του εγχειρήματος από την ΥΣΜΑ, παρά το αναμενόμενο κόστος σε χρόνο¹¹⁵. Κατά το στάδιο της ετοιμασίας των αντιγράφων των μετοπών υποστηρίζει τις λύσεις που εγγυώνται το βέλτιστο αισθητικό αποτέλεσμα και συντάσσεται με τις απόψεις της ορισμένης από την ΕΣΜΑ υποεπιτροπής.

Η αναστήλωση των Προπυλαίων

Η μελέτη αποκατάστασης της ανωδομής του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων¹¹⁶ παρουσιάσθηκε για πρώτη φορά στην ΕΣΜΑ στις 3.4.2000¹¹⁷ και συζητήθηκε εκτενώς πριν την έγκρισή της¹¹⁸. Τούτο οφείλεται κυρίως στο ότι η μελέτη προέβλεπε αναστήλωση σε έκταση μεγαλύτερη εκείνης του 1917 και ως εκ τούτου έθετε ένα ενδιαφέρον ζήτημα δεοντολογίας. Επιπλέον, την ΕΣΜΑ απασχόλησε ο προγραμματισμός των έργων και το ζήτημα της ανάληψης ενός τόσο εκτεταμένου προγράμματος, παράλληλα προς ήδη ανοικτά μέτωπα.

Από την πρώτη κιόλας παρουσίαση της μελέτης ο Χ. Μπούρας τάσσεται υπέρ της υιοθέτησης της λύσης που προτείνουν οι μελετητές –της αποκατάστασης δηλαδή μεγάλου τμήματος των οροφών προκειμένου να αξιοποιηθεί το ταυτισμένο υλικό (δοκοί και φατνώματα). Η επιλογή του εναρμονίζεται με τις απόψεις του σχετικά με τους στόχους που θα πρέπει να επιτυγχάνει η αναστήλωση: (Ο κ. Μπούρας) *τονίζει ότι το μνημείο ως έκθεμα πρέπει να έχει συνέχεια της μορφής, καθώς και μία στοιχειώδη διδακτικότητα... Από αρχιτεκτονική άποψη πρέπει να έχει μία μορφή ολοκληρωμένη, ισορροπημένη, μία μορφή συνθέσεως ενός ερειπίου. Θεωρεί ότι έχει επιτευχθεί μία σωστή ισορροπία ανάμεσα σε μια τολμηρή πρόταση ανακατασκευής με νέο υλικό και συγχρόνως διδακτικότητας του παλαιού*¹¹⁹. Σχετικά με το θέμα της αναλογικής τοποθέτησης των θραυσμάτων, που αναφέρεται από τους μελετητές¹²⁰, ο Χ. Μπούρας *...συμφωνεί με την «παράβαση» της αρχής ότι κάθε πράγμα πρέπει να τοποθετείται ακριβώς στη θέση του. Τονίζει ότι τα φατνώματα*

να λαμβάνεται υπόψη ο χρόνος κατασκευής όλων αυτών των συμπληρωμάτων (Πρακτικό ΕΣΜΑ 2/21.2.2008).

114. Πρακτικό ΕΣΜΑ 8/4.4.2002.

115. Πρακτικό ΕΣΜΑ 13/2.11.2006.

116. Τανούλας – Ιωαννίδου 2002.

117. Πρακτικό ΕΣΜΑ 7/3.4.2000.

118. Πρακτικό ΕΣΜΑ 12/8.6.2000. Η απόφαση για την αποξήλωση των υπολοίπων Μπαλάνου ήταν ομόφωνη, ενώ σε σχέση με την αναστηλωτική λύση η ΕΣΜΑ αποφάσισε κατά πλειοψηφία υπέρ της πρότασης των μελετητών.

119. Πρακτικό ΕΣΜΑ 7/3.4.2000.

120. Κατά την παρουσίαση του θέματος στην ΕΣΜΑ, ο Τ. Τανούλας αναφέρει ότι περισσότερες

έχουν αυτόν τον χαρακτήρα, είναι αγελαία, γεγονός που δικαιολογεί την παραπάνω επιλογή. Επισημαίνει ότι υπάρχουν εγγενείς δυσκολίες στην εφαρμογή της μεθόδου της απολύτου ταυτίσεως και ως εκ τούτου εγκαταλείπεται στην παρούσα περίπτωση η αρχή του Παρθενώνος. Θεωρεί ότι δεν μπορούν να πράξουν διαφορετικά¹²¹.

Μεταξύ των σχολίων που υποβάλει κατά τη συζήτηση της μελέτης, ιδιαίτερης σημασίας είναι η παραίτησή του για σύνταξη αυτοτελούς μελέτης για το υπέρθυρο της κεντρικής θύρας, η επιμονή του στη σύνταξη αυστηρού χρονοδιαγράμματος και η επιθυμία του για υποβολή της μελέτης στην κρίση της επιστημονικής κοινότητας, στο πλαίσιο επιστημονικού συνεδρίου¹²². Επίσης, ζητεί τη σύνταξη μελέτης έκθεσης των ιωνικών κιονοκράνων στο μουσείο, πολύ πριν εγκαινιασθεί το νέο Μουσείο Ακρόπολης¹²³. Κατά την επαναφορά της μελέτης στην ολομέλεια της ΕΣΜΑ, όπου ορισμένα από τα μέλη διατυπώνουν επιφυλάξεις¹²⁴, ο Χ. Μπούρας υποστηρίζει εκ νέου τη μείζονα λύση των μελετητών, την οποία αντιμετωπίζει ως ευκαιρία για αναβάθμιση του μνημείου δια της επανένταξης του αυθεντικού υλικού¹²⁵. Η μελέτη εγκρίνεται κατά πλειοψηφία και –μετά την έγκρισή της από το ΚΑΣ– υλοποιείται μεταξύ των ετών 2002 και 2009.

Διαφορετική υπήρξε η αντιμετώπιση στη νότια πτέρυγα των Προπυλαίων, κυρίως λόγω του διαφορετικού χαρακτήρα της προηγούμενης επέμβασης. Η μελέτη¹²⁶ που υποβάλλεται στην ΕΣΜΑ εγκρίνεται ομόφωνα¹²⁷. Ο Χ. Μπούρας συμφωνεί εν γένει με τη μελέτη και παρατηρεί ότι δια των προτάσεων του μελετητή εντάσσεται στο μνημείο μεγάλο ποσοστό αυθεντικού υλικού που, χάρις στην ιστορική συγκυρία, έχει διατηρηθεί σε πολύ καλή κατάσταση. Ωστόσο, διατυπώνει τη διαφωνία του με την πρόταση αποσυναρμολόγησης των αναστηλωμένων από τον Α. Ορλάνδο αρχιτεκτονικών μελών, για λόγους διατήρησης αυτών ως ιστορικής φάσης, αλλά

ταυτίσεις και ως εκ τούτου σαφέστερη εικόνα θα προκύψει μετά την αποξήλωση των αρχιτεκτονικών μελών από τη δυτική αίθουσα (Όπ.π).

121. Όπ.π.

122. Όπ.π.

123. Πρακτικό ΕΣΜΑ 9/11.5.2000.

124. Επιφυλακτικός εμφανίζεται κυρίως ο Γ. Δεσπίνης, ο οποίος επιχειρηματολογεί υπέρ μιας συνεσταλμένης εκδοχής, που δεν υπερβαίνει τα όρια της επέμβασης Μπαλάνου. Με την άποψη αυτή συντάσσονται οι Ν. Μίνως, Ε. Κακαβογιάννης και Α. Χωρέμν. Πρακτικό 12/8.6.2000.

125. Θεωρεί ότι πέραν της σωστικής δράσεως αυτή η τεράστια προσπάθεια εκ μέρους του Ελληνικού Κράτους της αναβάθμισης των μνημείων Ακροπόλεως, τα οποία δεν συντηρήθηκαν συστηματικά σχεδόν ποτέ, ήταν μία μοναδική ευκαιρία για την Ακρόπολη... Αυτή η χρονική στιγμή είναι κατάλληλη για αναβάθμιση των πραγμάτων. Θεωρεί ότι πρέπει να δεχθούν την πρόταση του κ. Τανούλα και να προχωρήσουν με κάποιες ίσως ενδεχόμενες μικρές τροποποιήσεις. Δεν πιστεύει ότι δεν θα δικαιωθεί αυτή η προσθήκη του μαρμάρου αφού αξιοποιηθεί όλο το υπόλοιπο υλικό το οποίο μπορούν να ανεβάσουν επάνω. Όπ.π.

126. Τανούλας 2015.

127. Πρακτικά ΕΣΜΑ 6/24.6.2010.

κι επειδή φρονεί ότι ο ανοξείδωτος χάλυβας που χρησιμοποιήθηκε τότε είναι σε καλή κατάσταση και δεν βλάπτει το μνημείο. Επίσης, διατυπώνει επιφυλάξεις για την αναπαραγωγή της ειδικής μορφής μαρμάρινης κεραμίδας μεταξύ της νότιας πτέρυγας και του κεντρικού κτηρίου, κυρίως επειδή δεν υφίστανται πλέον οι συνθήκες που είχαν υπαγορεύσει τη δημιουργία της αλλά κι επειδή δεν υποστηρίζει υπερκείμενα αρχιτεκτονικά μέλη. Προτείνει δε, την επανεξέταση του ζητήματος στο μέλλον¹²⁸. Το ζήτημα της κεραμίδας θα απασχολήσει εκ νέου την ΕΣΜΑ λίγο πριν την ολοκλήρωση του έργου¹²⁹. Κατά το νέο κύκλο συζητήσεων αποφασίζεται η κατασκευή προπλάσματος του αρχιτεκτονικού μέλους σε γύψο και σε κλίμακα 1:2 και ματαιώνεται η ανακατασκευή κεραμίδας εξ ολοκλήρου από νέο μάρμαρο. Με αφορμή το θέμα αυτό, ο Χ. Μπούρας υποβάλλει γραπτή εισήγηση όπου αναλύονται οι απόψεις του σχετικά με το θέμα¹³⁰. Η οριστική απόφαση της ΕΣΜΑ για το ζήτημα, τον Δεκέμβριο του 2015, σηματοδοτεί και την ολοκλήρωση της επέμβασης στη νότια πτέρυγα των Προπυλαίων.

Ζητήματα αναστήλωσης του ναού της Αθηνάς Νίκης

Παράλληλα με τις εργασίες αποκατάστασης του ναού, που άρχισαν το 2000¹³¹, διεξάγονταν στην ΕΣΜΑ συζητήσεις, που αναψηλαφούσαν τα όρια της εκτελούμενης επέμβασης, κυρίως από το επίπεδο του επιστυλίου και άνω¹³². Η μείζων λύση για την αποκατάσταση του αετώματος, που προτάθηκε από τον μελετητή, προέβλεπε την ανατοποθέτηση όλων των ταυτισμένων μελών, συμπεριλαμβανομένης της βάσης του κεντρικού ακρωτηρίου και προϋπέθετε την ένταξη αρχιτεκτονικών μελών από νέο μάρμαρο, σε υψηλό ποσοστό¹³³. Κατά τη συζήτηση, ο Χ. Μπούρας

128. Όπ.π.

129. Πρακτικά ΕΣΜΑ 12/1.10.2015, 13/5.11.2015, 14/4.12.2015.

130. *Μία από τις αρχές που είχαν οριστεί από την Επιτροπή Συντηρήσεως των Μνημείων της Ακροπόλεως ήταν να γίνονται συμπληρώσεις αρχιτεκτονικών μελών καθώς και προσθήκες νέων μόνων όταν σε αυτά σπρίζονταν αρχαία μέλη. Σε ενάντια περίπτωση κινδυνεύουμε να χαρακτηρισθούμε «κατασκευαστές αρχαίων». Στα Προπύλαια δεχτήκαμε νέες δοκούς και νέα κιονόκρανα προκειμένου να αξιοποιήσουμε τις υπερκείμενες αρχαίες φατνωματικές πλάκες της οροφής. Μία άλλη από τις αρχές της Επιτροπής ήταν να περιορισθεί κατά το δυνατόν η χρήση νέου υλικού όπως και η ουσιώδης μεταβολή της υφισταμένης εικόνας των μνημείων. Σε ενάντια περίπτωση διαφαίνεται η νόθευση της αυθεντικότητας των μνημείων και η αλλοίωση του ερειπιώδους χαρακτήρα τους. Η προσθήκη μιας ή δύο κεραμίδων δεν θα εξυπηρετούσε την λειτουργία τους, η οποία ήταν η απομάκρυνση των αφθόνων ομβρίων υδάτων που άλλοτε δέχονταν οι στέγες του μνημείου ...*(απόσπασμα γραπτής εισήγησης του Χ. Μπούρα που ενσωματώνεται στα Πρακτικά ΕΣΜΑ 14/4.12.2015).

131. Πρακτικό ΕΣΜΑ 21/12.10.2000.

132. Η αντιμετώπιση αυτή απορρέει από προηγούμενη απόφαση του ΚΑΣ που ενέκρινε την αναστήλωση έως τη στάθμη του επιστυλίου και ανέφερε ότι τα θέματα της ζωφόρου και του αετώματος θα εισαχθούν στο ΚΑΣ όταν εγκριθούν οι αντίστοιχες συμπληρωματικές μελέτες.

133. Πρακτικό ΕΣΜΑ 1/19.1.2006, 2/23.2.2006.

υποστηρίζει την ελάσσιον λύση, κυρίως επειδή τα αυθεντικά θραύσματα που επρόκειτο να ανατοποθετηθούν δια της μείζονος, κρίνονται λιγοστά. Απαντώντας δε σε επιχείρημα μέλους της Επιτροπής περί του «προηγούμενου» που δημιούργησε η αναστήλωση των Προπυλαίων με την ένταξη μεγάλων αρχιτεκτονικών μελών από νέο μάρμαρο¹³⁴, τονίζει ότι επρόκειτο για μια διαφορετική περίπτωση, καθώς στα Προπύλαια σώζεται άφθονο αυθεντικό υλικό από τη στρώση των φατνωματικών πλακών¹³⁵. Αξίζει ωστόσο να επισημάνουμε ότι στα Πρακτικά διαφαίνεται η έντονη αγωνία του Χ. Μπούρα για συμμόρφωση προς τα εγκεκριμένα χρονοδιαγράμματα και η ανησυχία του, μήπως η υιοθέτηση της μείζονος λύσης οδηγούσε σε εκτροπή, επιζήμια για το μνημείο. Κατά την ψηφοφορία μειοψήφησε, ενώ η ΕΣΜΑ αποφάσισε τελικώς την υιοθέτηση της μείζονος λύσης¹³⁶.

Ένα ακόμη ζήτημα που απασχόλησε την ΕΣΜΑ ήταν αυτό των λεοντοκεφαλών της σίμης –του υλικού και της προς αντιγραφή μορφής αυτών– με δεδομένο αφενός ότι μόνο μία λεοντοκεφαλή διατηρείται επαρκώς, αφετέρου ότι τα αντίγραφα που είχε τοποθετήσει ο Α. Ορλάνδος κρίνονταν ακατάλληλα για ανατοποθέτηση. Ο Χ. Μπούρας αρχικά διαφωνεί με την πρόταση αναπαραγωγής αυτών των διακοσμητικών στοιχείων, υποστηρίζοντας ότι εφόσον δεν σώζονται αυθεντικά θραύσματα δεν συντρέχει λόγος αναπαραγωγής των λεοντοκεφαλών¹³⁷. Όταν μέλη της ΕΣΜΑ διατυπώνουν ενστάσεις ως προς την αναπαραγωγή μιας λεοντοκεφαλής σε μάρμαρο¹³⁸ και αντιπροτείνουν χυτό υλικό, κατά το πρότυπο της βορειοανατολικής λεοντοκεφαλής του Παρθενώνα, ο Χ. Μπούρας διευκρινίζει ότι στην περίπτωση εκείνη επρόκειτο για ένα στοιχείο που αντιγράφηκε άπαξ, σε αντίθεση με τη λεοντοκεφαλή του ναού της Αθηνάς Νίκης που θα πρέπει να αναπαραχθεί περισσότερες από μία φορές¹³⁹. Η αντίρρησή του δεν αφορά τόσο στο υλικό, όσο στη μορφή του γλυπτού, αφού κατά την άποψή του, η επανάληψη μιας θραυσμένης μορφής συνιστά κιβδηλεία¹⁴⁰. Η ΕΣΜΑ αποφασίζει τελικώς την κατασκευή μαρμάρινων λεοντοκεφαλών και προωθεί τη διαμόρφωση τριών μοντέλων: ενός ακριβούς αντιγράφου της θραυσμένης μορφής, ενός συμπληρωμένου από γλύπτη κι ενός ημίεργου (αφηρημένου) που θα αποδίδει

134. Το επιχείρημα διατυπώθηκε από τον Ι. Δημακόπουλο (Πρακτικό 2/23.2.2006).

135. Ό.π.

136. Υπέρ της ελάσσιον λύσης, εκτός του Χ. Μπούρα, ψήφισαν επίσης οι Ι. Δημακόπουλος και Ι. Τριάντη.

137. Πρακτικό 1/25.1.2007, 2/1.2.2007.

138. Ο προβληματισμός εκφράστηκε από τους Α. Μάντη, Ι. Τριάντη και Ο. Παλαγγιά (Πρακτικό 2/1.2.2007).

139. Πρακτικό ΕΣΜΑ 3/29.3.2007.

140. Ο κ. Μπούρας παρατηρεί ότι η συζήτηση περί εκμαγείου και αντιγράφου από μία ακρωτηριασμένη λεοντοκεφαλή είναι λάθος. Λέγει ότι όλος ο κόσμος θα καταλαβαίνει ότι είναι κατασκευασμένο. Πιστεύει ότι ή θα συμπληρωθεί τελείως από έναν γλύπτη και από αυτό θα γίνουν τα εκμαγεία, ή δεν θα πρέπει να τοποθετηθεί τίποτα στο σημείο αυτό. Ό.π.

το περίγραμμα της λεοντοκεφαλής, μεταξύ των οποίων τα μέλη της Επιτροπής θα υποδείξουν το πλέον αρμόζον για αναπαραγωγή σε μάρμαρο¹⁴¹. Μετά από εξέταση των δειγμάτων αποφασίζεται ομόφωνα η χρήση της συμπληρωμένης λεπτομερούς μορφής αντιγράφου για την παραγωγή των τεσσάρων λίθων σίμης με υδρορροή λεοντοκεφαλή από νέο μάρμαρο¹⁴², που τελικώς εντάχθηκαν στο μνημείο.

Την Επιτροπή Ακροπόλεως απασχόλησε επίσης το θέμα των αντιγράφων της ζωφόρου¹⁴³. Συνοψίζοντας τις απόψεις του Χ. Μπούρα αναφέρουμε ότι αντιτίθεται στην χύτευση νέων αντιγράφων ζητώντας να γίνει προσπάθεια ώστε τα αντίγραφα που είχαν κατασκευαστεί το 1998 να αξιοποιηθούν στη νέα αναστήλωση¹⁴⁴. Οστόσο είναι ενδιαφέρον ότι, όταν κατά τη συζήτηση τίθεται το θέμα της ανακατασκευής ορισμένων μόνον λίθων, ο Χ. Μπούρας συντάσσεται με την άποψη του Π. Θέμελη για ενιαία αντιμετώπιση, προκειμένου να επιτευχθεί ενιαία χρωματική απόδοση¹⁴⁵, αποδεικνύοντας για μια ακόμη φορά ότι ιεραρχεί πολύ υψηλά τα ζητήματα της αισθητικής της αναστήλωσης. Ασφαλώς, αξίζει να αναφερθεί ότι τα χρονοδιαγράμματα για την ολοκλήρωση του έργου είναι πλέον ασφυκτικά κατά την περίοδο που λαμβάνει χώρα η σχετική συζήτηση, αλλά και ότι από δεοντολογικής απόψεως τον Χ. Μπούρα απασχολεί ολοένα και περισσότερο το ζήτημα της απόδοσης των μνημείων στο κοινό¹⁴⁶. Τέλος, ως προς το θέμα της ορθής διάταξης των λίθων της βόρειας και νότιας ζωφόρου, ο Χ. Μπούρας εμφανίζεται επιφυλακτικός, επισημαίνοντας ότι εφόσον τα τεχνικά χαρακτηριστικά των λίθων δεν επιτρέπουν αδιαμφισβήτητη επίλυση του θέματος, τότε το πρόβλημα θα πρέπει να αντιμετωπισθεί με τα μέσα της εικονογραφικής ανάλυσης, οπότε θα πρέπει να απασχολήσει τους αρχαιολόγους ως καθ' ύλην αρμόδια μέλη της Επιτροπής¹⁴⁷. Κατά την τελική συζήτηση του θέματος, που αναπτύχθηκε σε δύο διαδοχικές συνεδριάσεις¹⁴⁸, ο Χ. Μπούρας υποστηρίζει ότι είναι σκοπιμότερο να επαναληφθεί

141. Πρακτικό ΕΣΜΑ 4/10.5.2007.

142. Πρακτικό ΕΣΜΑ 3/28.2.2008. Πρόκειται για συμπληρώματα πλευρικής σίμης από νέο μάρμαρο με συμφυείς λεοντοκεφαλές, στα οποία εντάσσονται αυθεντικά θραύσματα.

143. Η πρώτη σειρά –όχι πλήρης– αντιγράφων της ζωφόρου είχε κατασκευαστεί το 1998 και παρέμενε στον αρχαιολογικό χώρο της Ακρόπολης, μετά την απόφαση για πλήρη αποξήλωση του ναού.

144. Πρακτικό ΕΣΜΑ 1/24.1.2008. Με την άποψη αυτή συντάσσεται και ο Α. Μάντης.

145. Ο κ. Μπούρας, συμφωνώντας με τον κ. Θέμελη, παρατηρεί ότι επειδή ο ναός της Νίκης είναι χαμηλά και τα μέλη της ζωφόρου είναι αμέσως ορατά, πρέπει τα αντίγραφα να έχουν ομοιομορφία. Όπ.π.

146. (Ο κ. Μπούρας) πιστεύει ότι είναι προτιμότερο να ολοκληρωθεί η αναστήλωση του ναού και να παραδοθεί στο κοινωπικό σύνολο, έστω και εάν μετά από χρόνια κάποιος αλλάξει τη θέση των λίθων της ζωφόρου (Πρακτικό 12/20.12.2007).

147. Όπ.π.

148. Πρακτικά ΕΣΜΑ 13/19.11.2009, 14/10.12.2009. Η ανταλλαγή επιχειρημάτων διεμείφθη κυρίως μεταξύ του μελετητή Δ. Ζιρώ και της Ο. Παλαγγιά.

η λύση Ορλάνδου, με παράλληλη αιτιολόγηση της επιλογής κατά την απόδοση του έργου. Αναφέρει μάλιστα ως παράδειγμα καλής πρακτικής την αναστήλωση του θεάτρου της Επιδαύρου¹⁴⁹. Η οριστική λύση του ζητήματος της ζωφόρου αποφασίζεται ομόφωνα τον Δεκέμβριο του 2009¹⁵⁰ και το έργο αποκατάστασης του ναού της Αθηνάς Νίκης ολοκληρώνεται λίγους μήνες αργότερα¹⁵¹.

Η αποκατάσταση της δυτικής πλευράς του Παρθενώνα

Τριάντα χρόνια από την ίδρυση της ΕΣΜΑ προγραμματίζονται εργασίες στην πιο αναγνωρίσιμη πλευρά του Παρθενώνα, τη δυτική. Οι λόγοι για τους οποίους η επέμβαση δεν έγινε νωρίτερα συνοψίζονται από τον Χ. Μπούρα, ο οποίος τονίζει ότι αυτό οφείλεται αφενός μεν στο γεγονός ότι η ανατολική και βόρεια πλευρά παρουσίαζαν σοβαρότερα προβλήματα από τη δυτική, αφετέρου δε στο δισταγμό της ΕΣΜΑ να αναπτύξει ικρίωματα στην κατ' εξοχήν εμβληματική όψη του Παρθενώνα¹⁵². Είναι αλήθεια ότι το θέμα της «δέσμευσης» της δυτικής όψης του μνημείου για την εξυπηρέτηση εργοταξιακών αναγκών απασχολεί σοβαρά τον Χ. Μπούρα. Περισσότερο ακόμη φαίνεται να τον απασχολεί το θέμα της πιθανής επέκτασης της επέμβασης σε αδιατάρακτες από την αρχαιότητα περιοχές, για το οποίο εκφράζει εξαρχής επιφυλάξεις. Θέτοντας τις κατευθυντήριες γραμμές για την εκπόνηση της μελέτης ο Χ. Μπούρας εκτιμά ότι *πρέπει να περιοριστούν οι επεμβάσεις στις απολύτως απαραίτητες. Πρέπει αφενός να εξετασθεί τί ακριβώς έχει γίνει από τον Μπαλάνο και έπειτα θα αποφασιστεί το σημείο, όπου θα γίνει η επέμβαση. Εάν γίνει μια πλήρης σκαλωσιά και αρχίσει η εξαγωγή εκμαγείων, όπως έγινε στην ανατολική πλευρά, τότε θα υπάρξουν μεγάλες αντιδράσεις διεθνώς. Πιστεύει ότι η συζήτηση πρέπει να γίνει με γνώμονα την ταχύτητα και το γεγονός ότι δεν θα υπάρξει καμία επέμβαση σε αρχαίες κατασκευές*¹⁵³.

Κατά την παρουσίαση της μελέτης στην ΕΣΜΑ¹⁵⁴ προτείνεται η διαίρεση του προγράμματος σε οκτώ υποπρογράμματα και η πρόταξη της επέμβασης στις δύο γωνίες της δυτικής πλευράς¹⁵⁵ –ιεράρχηση που ενστερνίζεται απόλυτα ο Χ. Μπούρας. Η συζήτηση αναδεικνύει κρίσιμα θεωρητικά ερωτήματα που σχετίζονται

149. Πρακτικό ΕΣΜΑ 14/10.12.2009.

150. Εγκρίνεται ομόφωνα η εισήγηση του Δ. Ζιρώ, πλνν της πρότασης για μετακίνηση του λίθου «ο» στη βόρεια πλευρά, για το οποίο κρίθηκε ότι δεν υπάρχουν επαρκή τεχνικά στοιχεία που να τεκμηριώνουν την αλλαγή της θέσης του. Όπ.π.

151. Πρακτικό ΕΣΜΑ 12/9.9.2010.

152. Πρακτικό ΕΣΜΑ 5/14.6.2007.

153. Πρακτικό ΕΣΜΑ 2/1.2.2007.

154. Πρακτικά ΕΣΜΑ 3/28.2.2008. Ελευθερίου – Μανιδάκη – Βρούβα 2015.

155. Τα οκτώ υποπρογράμματα περιγράφονται ως εξής: αποκατάσταση της βορειοδυτικής γωνίας, της νοτιοδυτικής γωνίας, του κεντρικού επιστυλίου, των κεντρικών ορθοστατών του τυμπάνου, του αντιθηματικού τοίχου του τυμπάνου, των κιόνων, των εξωτερικών συνδέσεων και συγκολλήσεων

με την έκταση των συμπληρώσεων, την άρση των παραμορφώσεων και τη μεταχείριση του γλυπτικού διακόσμου¹⁵⁶. Ο Χ. Μπούρας παραμένει σταθερά υπέρ μιας επέμβασης σωστικού χαρακτήρα που θα περιορίζεται κατά το δυνατόν στις αναστηλωμένες από το παρελθόν περιοχές και θα αντιμετωπίζει τα προβλήματα του μνημείου με μέριμνα για την έγκαιρη ολοκλήρωση του έργου¹⁵⁷. Η ψηφοφορία στην ΕΣΜΑ προκρίνει, κατά πλειοψηφία, τη δεύτερη εναλλακτική πρόταση¹⁵⁸, και το έργο αρχίζει το 2011.

Κατά την εκτέλεση του έργου εξετάζονται εκ νέου ζητήματα εφαρμογής της μελέτης, που μας διαφωτίζουν σχετικά με τις απόψεις του Χ. Μπούρα για την αναστήλωση. Αρχικά τίθεται το θέμα της αποκατάστασης του δεύτερου από βορρά κιονοκράνου. Ο Χ. Μπούρας τάσσεται μετ' επιτάσεως κατά της αντικατάστασης του μέλους με άλλο από νέο μάρμαρο, επικαλούμενος τη βαθμιαία απομείωση της αυθεντικότητας του μνημείου¹⁵⁹. Το θέμα αποδεικνύεται εξαιρετικά σύνθετο και επανέρχεται σε αρκετές συνεδριάσεις¹⁶⁰, στις οποίες διαφαίνεται η προσπάθεια του Χ. Μπούρα να συντονίσει προς μια λύση που θα εναρμονίζει τις απαιτήσεις στατικής επάρκειας του μνημείου με το σεβασμό των θεωρητικών αρχών. Έτσι, κατά την παρουσίαση εναλλακτικών τρόπων επέμβασης¹⁶¹, δηλώνει την προτίμησή του προς την απομάκρυνση του μέλους μόνον με ελαφρά ανύψωση του θριγκού

ετοιμόρροπων θραυσμάτων και των θράνων της οροφής του δυτικού πτερού (Πρακτικά ΕΣΜΑ 3/28.2.2008).

156. Κατά τη παρουσίαση της μελέτης θίγεται το θέμα της συμπλήρωσης του έβδομου ορθοστάτη του τυμπάνου, της απομάκρυνσης των γωνιακών μετοπών της δυτικής πλευράς, της ενδεχόμενης παράθεσης αυθεντικών μετοπών και αντιγράφων στην ίδια πλευρά του μνημείου, της αποκατάστασης της νοτιοδυτικής λεοντοκεφαλής κ.ά. Όπ.π.

157. (Ο κ. Μπούρας) επαναλαμβάνει ότι ο μεγαλύτερος εχθρός των έργων είναι ο χρόνος. Διότι κάθε φορά που γίνεται προσπάθεια για ένα καλύτερο αποτέλεσμα, υπάρχει πολλαπλάσιο κόστος χρόνου. Λέγει ότι είναι υπέρ της *in situ* συμπλήρωσης, διότι πρέπει να αποφευχθεί πάση θυσία η αποξήλωση μελών που δεν έχουν μετακινηθεί από την εποχή του Περικλή. Όπ.π.

158. Η δεύτερη εναλλακτική πρόταση προέβλεπε, εκτός από τις επεμβάσεις που περιλαμβάνονταν στην πρώτη εναλλακτική πρόταση, την επιπλέον τοποθέτηση ενός λίθου γείσου, την ενσωμάτωση ενός λίθου τυμπάνου από νέο μάρμαρο, τη συμπλήρωση δύο επιπλέον καταέτιων γείσων από νέο μάρμαρο, την ενσωμάτωση θραυσμάτων της νοτιοδυτικής λεοντοκεφαλής, την αντικατάσταση με νέο αντίγραφο του γλυπτού του Κέκροπα και της Καλλιρόης, τη συμπλήρωση του γλυπτού του Κηφισού. Μειοψήφησε ο Π. Θέμελης. Όπ.π.

159. Λέγει ότι η βαθμιαία απομάκρυνση αρχιτεκτονικών μελών και η προσθήκη αντιγράφων από νέο μάρμαρο, εκτός από την αισθητική όχληση που ενδέχεται να προκαλεί, αλλοιώνει και τον αυθεντικό χαρακτήρα του μνημείου (Πρακτικά ΕΣΜΑ 6/24.5.2012).

160. Πρακτικά ΕΣΜΑ 8/12.7.2012, 12/11.10.2012, 13/16.11.2012, 15/6.12.2012, 1/16.1.2014, 2/31.1.2014.

161. Για την παθολογία του αρχιτεκτονικού μέλους και τις λύσεις που προτάθηκαν βλ. Βρούβα 2012.

–έναντι της αποσυναρμολόγησης μη διαταραγμένων περιοχών του μνημείου¹⁶²– και την επιφύλαξή του ως προς την ενδεχόμενη απολάξευση αρχαίων μελών ή την κατάρνηση της δομικής αυτοτέλειας των υπερκείμενων επιστυλίων¹⁶³. Για την επίλυση του θέματος η ΕΣΜΑ εξέτασε όλες τις εναλλακτικές λύσεις, πριν αποδεχθεί τελικώς αυτή της εξασφάλισης του θραύσματος με εξωτερικούς οπλισμούς. Αν και ο Χ. Μπούρας συντάσσεται ανεπιφύλακτα με τη γνώμη της αρμόδιας υποεπιτροπής, που εξάντλησε όλα τα δεδομένα και προέκρινε τη συγκεκριμένη λύση ως βέλτιστη, ωστόσο αισθάνεται υποχρεωμένος να δηλώσει ότι η υιοθέτησή της υπερβαίνει μία από τις θεωρητικές αρχές της ΕΣΜΑ –αυτή της διάτρησης των μελών για την τοποθέτηση οπλισμού αποκλειστικά στις επιφάνειες θραύσης κι όχι στις εξωτερικές επιφάνειες¹⁶⁴.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η υποβληθείσα υπό ασφυκτική πίεση χρόνου πρόταση για τη μη ένταξη νέου υλικού χάριν της έγκαιρης ολοκλήρωσης του προγράμματος. Η εισήγηση προέβλεπε την περιστολή όσων συμπληρώσεων δεν κρίνονταν απολύτως απαραίτητες για λόγους στατικής επάρκειας¹⁶⁵. Ο Χ. Μπούρας στην τοποθέτησή του υπενθυμίζει ότι οι επεμβάσεις της ΕΣΜΑ είχαν ανέκαθεν σωστικό χαρακτήρα και ότι ουδέποτε ετέθη το ζήτημα της μορφολογικής ολοκλήρωσης των μνημείων. Αναφερόμενος στο θέμα των λίθων του τυμπάνου, διευκρινίζει ότι η συμπλήρωση θραύσματος του έκτου ορθοστάτη *εντάσσεται στη φιλοσοφία της σωστικής επέμβασης ενώ, αντίθετα, η κατασκευή λίθου εξ ολοκλήρου από νέο μάρμαρο δεν καλύπτει την περίπτωση αυτή. Τάσσεται υπέρ της διατήρησης του χαρακτήρα του ερειπίου και επισημαίνει ότι σε κάθε απόφαση θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψιν ο χρονικός και οικονομικός παράγοντας*¹⁶⁶. Για την ερμηνεία της συγκεκριμένης θέσης του Χ. Μπούρα θα πρέπει να συνεκτιμηθεί το γεγονός ότι η συζήτηση διεξάγεται μέσα σε ένα αυστηρό, από πλευράς χρόνου, πλαίσιο. Ο ίδιος, εξάλλου, σπεύδει να διευκρινίσει ότι η ανάκληση λύσεων που είχαν προηγουμένως εγκριθεί δεν συνιστά υποχώρηση, αλλά *αναγκαία προσαρμογή, προκειμένου να μειωθεί ο χρόνος παρουσίας των ικτριωμάτων στη δυτική πλευρά του Παρθενώνα*¹⁶⁷. Τελικώς, τα μέλη της ΕΣΜΑ αποφασίζουν να υποβληθεί ερώτημα σχετικά με τη συμπλήρωση του έβδομου ορθοστάτη προς τους Συνέδρους της 6ης Διεθνούς Συνάντησης για την αποκατάσταση των μνημείων της Ακρόπολης¹⁶⁸. Διαπνεόμενος

162. Πρακτικά ΕΣΜΑ 12/11.10.2012.

163. Πρακτικά ΕΣΜΑ 13/16.11.2012.

164. *Ωστόσο, επισημαίνει ότι για πρώτη φορά υιοθετείται λύση που περιλαμβάνει εξωτερικές διατρήσεις... γεγονός που σημαίνει ότι η ΕΣΜΑ παραβιάζει μία από τις αρχές της* (Πρακτικά ΕΣΜΑ 2/31.1.2014).

165. Πρακτικά ΕΣΜΑ 2/24.1.2013.

166. Όπ.π.

167. Όπ.π.

168. Για τα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου βλ. Σοφού 2015.

από το πνεύμα που επιτάσσει οικονομία χρόνου ο Χ. Μπούρας υπερψηφίζει, στη διάρκεια της ίδιας συνεδρίασης, την εισήγηση για μείωση των συμπληρώσεων στα οριζόντια και καταέτια γείσα και για μη τοποθέτηση δύο λίθων καταέτιου γείσου και δύο λιθοπλίνθων του αντιθηματικού τοίχου εξ ολοκλήρου από νέο μάρμαρο¹⁶⁹.

Η διαχείριση του γλυπτικού διακόσμου της δυτικής πλευράς (μετόπες, αντίγραφα αετωματικών γλυπτών) ακολουθεί σε γενικές γραμμές τις ήδη παγιωμένες πρακτικές. Εξαιρέση αποτελεί η περίπτωση της λεοντοκεφαλής της νοτιοδυτικής επαείτιδος σίμης, για την οποία προτείνεται διαφορετική αντιμετώπιση¹⁷⁰. Η εξέταση του θέματος στην ΕΣΜΑ φέρνει στην επιφάνεια γενικότερα ζητήματα αρχών – με σημαντικότερο αυτό της συνεπούς μεταχείρισης όλων των γλυπτών του ίδιου μνημείου. Ο Χ. Μπούρας εκφράζει κατ' αρχάς επιφυλάξεις για το εγχείρημα, το οποίο εκτιμά ως ιδιαίτερα απαιτητικό από πλευράς χρόνου και μειοψηφεί κατά τη σχετική ψηφοφορία¹⁷¹. Για τη στάση του αυτή δικαιώνεται ένα χρόνο αργότερα, όταν διαπιστώνεται ότι θεωρητικά και στατικά ζητήματα καθιστούν την αποκατάσταση της λεοντοκεφαλής εξαιρετικά δύσκολη και χρονοβόρα και προτείνεται η διακοπή του εγχειρήματος¹⁷². Τεκμηριώνοντας την τοποθέτησή του, ο Χ. Μπούρας επικαλείται τον Χάρτη της Βενετίας, που προβλέπει αποκατάσταση αρχιτεκτονικών μελών μόνο στις περιπτώσεις εκείνες όπου η μορφή τους είναι απολύτως γνωστή. Χωρίς να υποτιμά τη σημασία της διερεύνησης των μορφών προς όφελος της επιστήμης, εισάγει στη συζήτηση τον παράγοντα του χρόνου διατυπώνοντας την άποψη ότι *η εξάσκηση πειραματικής αρχαιολογίας σε περίοδο μεγάλου φόρτου εργασίας είναι πλεονασμός*. Λίγο πριν την τελική ψηφοφορία και την απόφαση αναστολής των εργασιών κατασκευής μαρμάρινου αντιγράφου¹⁷³, ο Χ. Μπούρας εκφράζει παραστατικά μια σκέψη που τα τελευταία χρόνια φαίνεται να τον ταλανίζει ολοένα και περισσότερο, ότι δηλαδή *η Επιτροπή έχει ευθύνη έναντι μιας γενιάς Αθηναίων που δεν έχουν δει ποτέ την Ακρόπολη χωρίς ικρίωματα*¹⁷⁴. Το έργο της αποκατάστασης των δύο γωνιών της δυτικής πλευράς ολοκληρώθηκε το 2015.

169. Πρακτικά ΕΣΜΑ 2/24.1.2013. Επίσης, οι Χ. Μπούρας και Μ. Κορρές υποστηρίζουν τη μη συμπλήρωση λίθου καταέτιου γείσου (Δ.Ν.ΓΑ11), την οποία θεωρούν περιττή, και μειοψηφούν κατά την έγκριση της συμπλήρωσης.

170. Πρακτικά ΕΣΜΑ 7/11.4.2013. Μανιδάκη 2013. Η πρόταση προβλέπει την κατασκευή εκμαγείου σε γύψο από θραύσματα που βρίσκονται στο Μουσείο, τη συμπλήρωσή του κατ' αναλογία προς τη λεοντοκεφαλή της βορειοδυτικής γωνίας και την παραγωγή αντιγράφου σε μάρμαρο με μηχανική λάξευση σε παντογράφο.

171. Όπ.π.

172. Πρακτικά ΕΣΜΑ 5/10.4.2014.

173. Κατά την ψηφοφορία μειοψηφούν οι Π. Θέμελης, Μ. Κορρές και Β. Λαμπρινουδάκης. Η απόφαση υποδεικνύει την αξιοποίηση του ήδη παραχθέντος εκμαγείου ως δείγματος πειραματικής αρχαιολογίας για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Όπ.π.

174. Όπ.π.

Το ζήτημα της αναστήλωσης των πλευρικών τοίχων του Παρθενώνα

Το 1992/3 η ΕΣΜΑ προωθεί την αποσυναρμολόγηση των αναστηλωθέντων από τον Κ. Πιπτάκη τμημάτων των πλευρικών τοίχων του Παρθενώνα¹⁷⁵. Στόχος της συγκεκριμένης επέμβασης ήταν η αντιμετώπιση φθορών και δομικών προβλημάτων των λιθοπλίνθων και η ετοιμασία μιας ορθής αναστήλωσης βασισμένης σε συστηματική μελέτη των λίθων¹⁷⁶. Ωστόσο, η επανένταξη στο μνημείο των λιθοπλίνθων που αποσυναρμολογήθηκαν επρόκειτο να εξελιχθεί σε ένα δυσεπίλυτο πρόβλημα με θεωρητικές προεκτάσεις, που χρειάστηκε να επανέλθει αρκετές φορές προς συζήτηση, έως ότου δρομολογηθεί η οριστική του αντιμετώπιση.

Ήδη από το 2000 ο Χ. Μπούρας σκιαγραφεί το ζήτημα λέγοντας ότι λόγω μη διατήρησης του πίσω μέρους των λίθων η αναστήλωσή τους επιβάλλει εκτεταμένες συμπληρώσεις, επέμβαση με αμφιλεγόμενο αισθητικό αποτέλεσμα, που ενδέχεται να προκαλέσει θεωρητικές αντιπαραθέσεις¹⁷⁷. Κατά την παρουσίαση της μελέτης του νότιου τοίχου στην ΕΣΜΑ προτείνονται τρεις εναλλακτικές λύσεις, μεταξύ των οποίων και η ρηξικέλυθη πρόταση ενσωμάτωσης ραδινού σκελετού από τιτάνιο, που θα αναπαράγει το αρχικό σχήμα και πάχος των λιθοπλίνθων και θα «κρύβεται» είτε πίσω από πλάκες μαρμάρου, είτε πίσω από ειδικά σχεδιασμένο κονίαμα¹⁷⁸. Ο Χ. Μπούρας επαινεί τη μελέτη για την ποιότητα της συνδυαστικής εργασίας και εισηγείται την κατ' αρχάς έγκρισή της, αλλά υποδεικνύει την περαιτέρω μελέτη των προτεινόμενων λύσεων πριν τη λήψη οριστικής απόφασης, εισάγοντας ταυτόχρονα την έννοια του χρόνου και του κόστους στη συζήτηση¹⁷⁹. Παρόμοια αντιμετώπιση επιφυλάσσει η ΕΣΜΑ και για τη μελέτη του βορείου τοίχου του σπικού που κατατίθεται λίγους μήνες αργότερα και εγκρίνεται κατ' αρχήν ως προς τη συνδυαστική των λίθων, ενώ η επίλυση των στατικών και αναστηλωτικών ζητημάτων παραπέμπεται στο μέλλον¹⁸⁰.

Το θέμα της αναστήλωσης των πλευρικών τοίχων του Παρθενώνα δεν παύει να απασχολεί τα μέλη της Επιτροπής, παρά το γεγονός ότι η ιεράρχηση των αναγκών των μνημείων μετατοπίζει χρονικά την επέμβαση. Ειδικώς ο Χ. Μπούρας με κάθε ευκαιρία υπογραμμίζει την υποχρέωση της ΕΣΜΑ να επανεντάξει στο μνημείο τα αρχιτεκτονικά μέλη που αποξηλώθηκαν με δική της ευθύνη. Η παρουσίαση στην ΕΣΜΑ ερευνητικού προγράμματος του ΕΜΠ για τη διερεύνηση της ευστάθειας των αναστηλωτικών σεναρίων για τους πλευρικούς τοίχους, αποτελεί αφορμή

175. Τογανίδης 1994, 7-28.

176. Τογανίδης 1989, 53-57.

177. Πρακτικό ΕΣΜΑ 13/15.6.2000.

178. Παράσχη – Τογανίδης 2002, 98-99.

179. Πρακτικό ΕΣΜΑ 11/9.4.2002.

180. Πρακτικό ΕΣΜΑ 17/19.9.2002. Τογανίδης – Ματάλα 2002.

για τον Χ. Μπούρα να υπογραμμίσει ότι αυτό που θα επιθυμούσε να αποφευχθεί οπωσδήποτε είναι η πλήρης ανάκτηση των εσωτερικών επιφανειών, η οποία θα δημιουργούσε μια πάρα πολύ κακή εντύπωση πάλλευκου τοίχου εσωτερικά και να εξηγήσει ότι πιθανότατα θα μπορούσαν να αναστηλωθούν (ενν. οι λιθόπλινθοι) με μια αντίληψη ζωνών, η οποία θα μπορούσε πλέον να έχει τη δική της αυτοτέλεια¹⁸¹. Εκείνο, όμως, που προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση είναι ότι θέτει στο τραπέζι των συζητήσεων την πιθανότητα επαναφοράς των τοίχων στην κατάσταση που ήταν πριν αποξηλωθούν από την ΕΣΜΑ: (Ο κ. Μπούρας) προσθέτει ότι το αισθητικό αποτέλεσμα που πέτυχε η αναστήλωση του Μπαλάνου συσσωρεύοντας τους λίθους ήταν ανεκτό. Λέγει ότι θα προτιμούσε να ξαναγίνει μια τέτοια μπαλάνεια λύση, έστω και εάν με τον τρόπο αυτό η ΕΣΜΑ προδίδει όλες της τις αρχές, παρά να μείνουν οι λίθοι στο έδαφος. Υπενθυμίζει στα μέλη της ΕΣΜΑ ότι ο κ. Δοντάς, τότε Έφορος Ακροπόλεως, όταν ξεκινούσε το έργο της αποκατάστασης του Ερεχθείου είχε εκφράσει τον φόβο του ότι κάποια στιγμή τα αρχιτεκτονικά μέλη θα έμεναν στο έδαφος. Σημειώνει ότι η φράση του κ. Δοντά τον κατατρέχει σαν εφιάλτης. Λέγει ότι σε καμία περίπτωση δεν θα επιτρέψει να μείνουν στο έδαφος οι δοκοί του οπισθονάου, οι τοίχους του σπκού κ.λπ.¹⁸² Η συγκεκριμένη πρόταση θα πρέπει αναμφίβολα να αναγνωρισθεί ως μια ειλικρινής και έντιμη επιλογή, απορρέουσα από αναγνώριση της αδυναμίας επίλυσης του ζητήματος με τα τρέχοντα μέσα.

Το ζήτημα τίθεται εκ νέου δυναμικά κατά τον προγραμματισμό της 6ης Διεθνούς Συνάντησης για την αποκατάσταση των μνημείων της Ακρόπολης, οπότε εκφράζεται η επιταγή διαμόρφωσης μιας ολοκληρωμένης πρότασης αποκατάστασης, που θα τεθεί υπόψιν της επιστημονικής κοινότητας. Κατά τον νέο κύκλο συζητήσεων ο Χ. Μπούρας διατυπώνει την προτίμησή του για μια λύση που δεν θα αναιρεί το χαρακτήρα του ερειπίου¹⁸³ και για πρώτη φορά διατυπώνει την αντίθεσή του προς τη λύση εγκατάστασης σκελετού από τιτάνιο, λύση που συνεπάγεται εισαγωγή βιομηχανικού στοιχείου εντός του αρχαίου μνημείου¹⁸⁴. Επαναλαμβάνει δε την πρότασή του για επαναφορά των λιθοπλίνθων στη θέση από την οποία αποξηλώθηκαν και την παραπομπή της οριστικής επίλυσης του ζητήματος στο απώτερο μέλλον, στην περίπτωση που δε βρεθεί εγκαίρως εφαρμόσιμη λύση¹⁸⁵. Η προβληματική του ζητήματος παρουσιάζεται κατά τις υποδείξεις του Χ. Μπούρα στο

181. Πρακτικό ΕΣΜΑ 17/18.12.2008.

182. Όπ.π.

183. Ο κ. Μπούρας επισημαίνει ότι το ζήτημα για το οποίο θα πρέπει να ληφθεί απόφαση είναι κυρίως αυτό της χρήσης ή μη νέου μαρμάρου για τη συμπλήρωση των εσωτερικών επιφανειών των λίθων. Εκφράζει την άποψη ότι οι μπατικοί λίθοι του τοίχου θα ήταν σκόπιμο να μη συμπληρωθούν, ώστε να προσδίδουν στο μνημείο την εικόνα του ερειπίου (Πρακτικό ΕΣΜΑ 1/12.1.2012).

184. Πρακτικό ΕΣΜΑ 4/5.4.2012.

185. Σε αντιδιαστολή προς τη λύση αυτή υφίσταται η ακραία λύση της παραιτήσεως από την προσπάθεια, δεδομένου ότι υπάρχει η δυνατότητα επαναφοράς των τοίχων στη μορφή που είχαν πριν

πλαίσιο της 6ης Διεθνούς Συνάντησης¹⁸⁶ όπου και ζητείται η άποψη των συνέδρων, μέσω ερωτηματολογίου¹⁸⁷.

Η συστηματική αντιμετώπιση του υλικού στην πάροδο των ετών θα οδηγήσει τελικώς στη διαμόρφωση και υποβολή της οριστικής μελέτης αποκατάστασης του βορείου τοίχου του σκκού¹⁸⁸. Κατά τη συζήτηση του θέματος ο Χ. Μπούρας επιμένει με ιδιαίτερη έμφαση στο θέμα του χρόνου. Συγκεκριμένα, *παρατηρεί ότι η Επιτροπή θα πρέπει να αποφασίσει την έγκριση όχι μόνον της αρχιτεκτονικής μελέτης, αλλά και της διάρκειας του έργου και του οικονομικού προϋπολογισμού. Κατά την άποψή του η ΕΣΜΑ καλείται να απαντήσει στο βασικό ερώτημα εάν είναι δεοντολογική η παραμονή των ικριωμάτων στον Παρθενώνα για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο των 10 ετών*¹⁸⁹. Η συγκεκριμένη διατύπωση αντανάκλα την ολοένα εντεινόμενη αγωνία του Χ. Μπούρα για ολοκλήρωση των έργων και απόδοση του μνημείου στο κοινό. Ο χρόνος που απαιτείται για την αναστήλωση των τοίχων του σκκού εμφανώς προβληματίζει τον Χ. Μπούρα. Ωστόσο, επιχειρώντας μια ερμηνεία, θα λέγαμε ότι το πνεύμα της τοποθέτησής του δεν είναι τόσο κατά της υλοποίησης του προγράμματος όσο υπέρ της ενημέρωσης της κοινής γνώμης σχετικά με τους πραγματικούς χρόνους της επέμβασης, ώστε να αποφευχθεί στο μέλλον κριτική για τυχόν καθυστερήσεις.

Τα μέλη της ΕΣΜΑ εγκρίνουν τελικώς τη μελέτη αναστήλωσης του βορείου τοίχου¹⁹⁰ καθώς και το σχετικό χρονοδιάγραμμα που προβλέπει την ολοκλήρωση της αποκατάστασης των μακρών τοίχων του σκκού σε βάθος δεκαπενταετίας¹⁹¹.

αποσυναρμολογηθούν, δηλαδή της ανατοποθέτησης των λιθοπλίνθων κατά τον τρόπο που τις είχε τοποθετήσει ο Πιπτάκης. Όπ.π.

186. Σκαρής – Βρούβα 2013.

187. Για τα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου βλ. Σοφού 2015, 30-31.

188. Σκαρής 2016. Η μελέτη, που αποτελεί συνέχεια της μελέτης Τογανίδη – Ματάλα 2002, υποβάλλεται και συζητείται κατά τις συνεδριάσεις της ΕΣΜΑ 13/5.11.2015 και 16/18.12.2015. Μετά την ενσωμάτωση των παρατηρήσεων που διατυπώθηκαν από τα μέλη της Επιτροπής η οριστική μελέτη υποβάλλεται και εγκρίνεται κατά τη συνεδρίαση ΕΣΜΑ 5/14.7.2016.

189. Πρακτικά ΕΣΜΑ 13/5.11.2015.

190. Η μελέτη προβλέπει την αποκατάσταση του τμήματος δυτικά του ορίου της ανατίναξης με πλήρη συμπλήρωση της εσωτερικής παρειάς των λιθοπλίνθων, αποκατάσταση των εσωτερικών λίθων του ορθοστάτη και συμπλήρωση των εσωτερικών παρειών του δόμου 1, αποκατάσταση των δόμων 2, 3, 4, 5 και της εξωτερικής σειράς του δόμου 6 στο τμήμα ανατολικά του ορίου ανατίναξης με τοποθέτηση ασυμπλήρωτων διάσπαρτων λιθοπλίνθων και τέλος, τη διαμόρφωση ζώνης από νέο υλικό που θα διαχωρίζει εξωτερικά τις δύο περιοχές αναστήλωσης (ανατολικά και δυτικά του ορίου ανατίναξης). Αναλυτικά βλ. Σκαρής 2016, 30-41.

191. Σκαρής – Βρούβα 2016, 83. Πρακτικά ΕΣΜΑ 5/14.7.2016.

Η μέριμνα για την απόδοση των μνημείων στο κοινό

Από τις πολυάριθμες αναφορές στα πρακτικά που αποδεικνύουν τη μέριμνα του Χ. Μπούρα για την απόδοση των μνημείων στο κοινό, σταχυολογούμε ενδεικτικά όσες περιγράφουν τις θέσεις του για την τεχνητή πάτινα, για την πρόσβαση των επισκεπτών στα μνημεία και την αξιοποίηση του παλαιού Μουσείου Ακροπόλεως. Και στις τρεις περιπτώσεις διαφαίνεται ότι πίσω από κάθε απόφασή του λανθάνει η ακλόνητη προσήλωσή του στον κοινωνικό και παιδαγωγικό χαρακτήρα της αναστήλωσης, καθώς και η πεποίθησή του ότι τα μνημεία ανήκουν στο ευρύ κοινό, στο οποίο και θα πρέπει να αποδοθούν αμέσως μετά την αποκατάστασή τους και μάλιστα με τρόπο που να καθιστά κατανοητές και αναγνώσιμες τις φερόμενες από αυτά αξίες.

Κατά τη διάρκεια συζήτησης για τη αναστήλωση του ναού της Αθηνάς Νίκης ο Χ. Μπούρας αναπτύσσει τις θέσεις του σχετικά με την αξιοποίηση των συμπληρωμάτων της επέμβασης Μπαλάνου, για τα οποία πιστεύει ότι, επειδή έχουν πατιναριστεί με φυσικό τρόπο, μπορούν να συμβάλουν στη μείωση της αισθητικής όχλησης που προκαλεί η παράθεση αρχαίου και νέου μαρμάρου. Τοποθετούμενος σε σχέση με το ζήτημα των συμπληρωμάτων *παρατηρεί ότι στις περιπτώσεις εκείνες, κατά τις οποίες οι προηγούμενοι αναστηλωτές του μνημείου είχαν απολαξέψει τα αρχαία θραύσματα, η συμπλήρωσή τους με νέο μάρμαρο δημιουργεί ακανόνιστα σχήματα δίκην αναγλύφου ή επιπεδογλύφου, με δυσάρεστο αισθητικό αποτέλεσμα. Υπενθυμίζει ότι το αντίστοιχο αποτέλεσμα κατά την αναστήλωση του ναού της Αφαιάς είχε δεχθεί δριμεία κριτική ... Για να αποφευχθεί κάποια δυσάρεστη εξέλιξη προτείνει την άμεση εφαρμογή τεχνητής πάτινας στα συμπληρώματα του ναού της Αθηνάς Νίκης*¹⁹². Το θέμα επανέρχεται αργότερα, μετά την ολοκλήρωση του έργου αποκατάστασης της βόρειας κιονοστοιχίας, οπότε ο Χ. Μπούρας παρατηρεί ότι η εντύπωση που προκαλούν τα αντιθήματα των επιστυλίων από νέο μάρμαρο στον επισκέπτη του Μουσείου Ακροπόλεως είναι πολύ έντονη και συνιστά την εξεύρεση λύσης, είτε δια της εφαρμογής τεχνητής πάτινας είτε με άλλον τρόπο¹⁹³. Το 2014 με πρωτοβουλία του ανακινείται το ζήτημα της διερεύνησης της τεχνητής πάτινας¹⁹⁴ – που παλαιότερα είχε διερευνηθεί από τον Θ. Σκουλικίδη– και, ένα χρόνο αργότερα, λαμβάνεται ομόφωνη απόφαση να δοθεί προτεραιότητα στην επιστημονική έρευνα για την εξεύρεση των ενδεδειγμένων υλικών επέμβασης¹⁹⁵. Η εισήγησή του –ένα μεστό και εύστοχο κείμενο από εκείνα που ο Χ. Μπούρας συνήθιζε να υποβάλει

192. Πρακτικό ΕΣΜΑ 4/9.4.2009.

193. Πρακτικά ΕΣΜΑ 6/24.6.2010.

194. Πρακτικά ΕΣΜΑ 3/13.2.2014, 10/10.7.2014.

195. Πρακτικά ΕΣΜΑ 6/15.5.2015.

στην ΕΣΜΑ– περιλαμβάνει ένα σύντομο ιστορικό του ζητήματος και ανάλυση των βασικών σημείων στα οποία θα πρέπει να εστιάσει η προγραμματιζόμενη έρευνα¹⁹⁶.

Ένα ακόμη θέμα που φαίνεται να απασχολεί τον Χ. Μπούρα, ιδιαίτερα μετά την ολοκλήρωση των αναστηλωτικών προγραμμάτων, είναι αυτό της πρόσβασης στα αναστηλωμένα μνημεία. Κατά τη συζήτηση της μελέτης για τη συντήρηση του δαπέδου των Προπυλαίων, ο Χ. Μπούρας προτείνει την ελεύθερη διέλευση των επισκεπτών μέσα από το κεντρικό κτήριο, επισημαίνοντας ότι *εάν τελικώς αποφασισθεί η διέλευση των επισκεπτών μέσα από τις υπόλοιπες θύρες των Προπυλαίων, θα ήταν σκόπιμο να αντικατασταθούν πολλές από τις θραυσμένες πλάκες δαπέδου με νέο μάρμαρο ή να επαναληφθεί η λύση ενός δαπέδου εργασίας*¹⁹⁷. Αιτιολογώντας την γνώμη του, εκφράζει την αγωνία του για το γεγονός ότι διαρκώς περιορίζεται ο χώρος που παραμένει ελεύθερος και προσβάσιμος για το κοινό και υπογραμμίζει ότι *σε κάθε περίπτωση, τα Προπύλαια θα πρέπει να αποδοθούν στους επισκέπτες*¹⁹⁸. Αργότερα, ο Χ. Μπούρας προτείνει την εκπόνηση μελέτης ανασκευής της λύσης Στίκα, που επιβάλλει ελικωτή πρόσβαση στην Ακρόπολη και την προώθηση της αποκατάστασης των εδαφών, που παλαιότερα είχε εισηγηθεί ο Μ. Κορρές, ως λύση για τον περιορισμό της συμφόρησης που προκαλείται κατά την είσοδο των επισκεπτών από τα Προπύλαια στον αρχαιολογικό χώρο¹⁹⁹. Τέλος κατά τη συζήτηση της μελέτης για διαμόρφωση θέσης θέασης του ναού της Αθηνάς-Νίκης στην περιοχή του Βραυρωνείου, ο Χ. Μπούρας επαναλαμβάνει την πάγια άποψή του ότι ο ενδεδειγμένος τρόπος πρόσβασης στο ιερό της Αθηνάς θα ήταν μέσω της απόδοσης των Προπυλαίων στους επισκέπτες του χώρου, μετά την κατασκευή προστατευτικού δαπέδου στο εσωτερικό του μνημείου²⁰⁰. Το ενδιαφέρον του για την απόδοση των αναστηλωμένων μνημείων στο κοινό εκφράζεται και κατά τη συζήτηση της μελέτης για την κατάκωψη των θεμελιώσεων στο εσωτερικό του Ερεχθείου. Στη διάρκεια της πρώτης παρουσίασης του θέματος στην ΕΣΜΑ ο Χ. Μπούρας ζητεί την υποβολή συγκεκριμένης πρότασης για τη διαμόρφωση του δυτικού τμήματος του μνημείου κατά τρόπο που θα επιτρέπει την είσοδο (εξειδικευμένων) επισκεπτών, για τη θέαση του εσωτερικού της βασιλικής²⁰¹. Η πρόταση που υποβάλλεται λίγους μήνες αργότερα από τους μελετητές²⁰² προβλέπει τη διαμόρφωση πρόσβασης στο εσωτερικό του μνημείου από τη βόρεια θύρα,

196. Όπ.π. Βλ. σελ. 74, παράρτημα ΙΙΙ.

197. Πρακτικά ΕΣΜΑ 5/6.11.2011.

198. Όπ.π.

199. Πρακτικά ΕΣΜΑ 5/28.2.2013.

200. Πρακτικά ΕΣΜΑ 3/3.4.2015.

201. Πρακτικά ΕΣΜΑ 4/14.3.2014.

202. Μαμαλούγκας – Μιχαλοπούλου 2014.

με στόχο την ενίσχυση της αναγνωσιμότητάς του, τουλάχιστον για τις ομάδες εξειδικευμένων επισκεπτών που θα εισέρχονται από τη θύρα αυτή²⁰³.

Ολοκληρώνοντας, κρίνουμε σκόπιμο να παραθέσουμε την άποψη του Χ. Μπούρα για την αξιοποίηση του παλαιού Μουσείου Ακροπόλεως, η οποία παρέμεινε σταθερή σε όλη τη διάρκεια εκτέλεσης των έργων²⁰⁴. Το θέμα αποκτά επικαιρότητα μετά την έναρξη λειτουργίας του νέου Μουσείου Ακρόπολης, οπότε και ζητείται η γνώμη της ΕΣΜΑ σχετικά με την τύχη του κτηρίου. Ο Χ. Μπούρας με τόλμη διατυπώνει την άποψή του για κατεδάφιση του κτηρίου, για αναστήλωση των τοίχων του Ιερού του Πανδίωνος και για αποκατάσταση της στάθμης των εδαφών με στόχο την απόδοση του αρχαιολογικού χώρου στους επισκέπτες. Για την τεκμηρίωση της άποψής του περιγράφει, με τρόπο συνοπτικό αλλά περιεκτικό, τις αξίες που διαθέτει το συγκεκριμένο κτήριο²⁰⁵. Όταν το θέμα επανέρχεται στην ΕΣΜΑ με νέα πρόταση²⁰⁶ για την αξιοποίηση του κτηρίου ως αρχαιολογικής αποθήκης, ο Χ. Μπούρας συντάσσεται με τα υπόλοιπα μέλη της ΕΣΜΑ για υλοποίηση της πρότασης, χωρίς ωστόσο να παραλείψει να τονίσει ότι *η ιδέα για την κατεδάφιση του μουσείου, την οποία ο ίδιος είχε υποστηρίξει στο παρελθόν, εκκινήθηκε από τη διάθεση για απόδοση χώρου στους επισκέπτες της Ακρόπολης. Ωστόσο, αντιλαμβάνεται ότι η παρούσα χρονική στιγμή δεν ενδείκνυται για την απομάκρυνση του κτηριακού συγκροτήματος, καθώς πρόκειται για μια πολύ σοβαρή επιχείρηση, με μεγάλο κόστος σε χρόνο και χρήμα. Εκτιμά ότι το μουσείο θα κατεδαφιστεί οπωσδήποτε από την επόμενη γενεά και για τον λόγο αυτό το ελληνικό κράτος θα πρέπει να φεισθεί χρημάτων για την μετασκευή ενός κτηρίου που «παρασιτεί» επί της Ακροπόλεως*²⁰⁷.

Συμπεράσματα

Η εις βάθος εξέταση των απόψεων του Χαράλαμπου Μπούρα, που επιχειρήθηκε παραπάνω, φωτίζει την επιστημονική του προσωπικότητα και τη δράση του, ως αναστηλωτή μνημείων. Αν και οι συγκεκριμένες εκφάνσεις της σκέψης και του έργου του δεν είναι άγνωστες –καθώς έχουν ήδη περιγραφεί και αποτιμηθεί αλλού²⁰⁸– ωστόσο έχει ιδιαίτερη βαρύτητα το γεγονός ότι αυτές εκφράζονται στους κόλπους της ΕΣΜΑ, μιας επιστημονικής επιτροπής την οποία ο Χ. Μπούρας υπηρέτησε με απαρέγκλιτη συνέπεια και αφοσίωση για περισσότερο από 40 χρόνια. Ενδεικτικό

203. Πρακτικά ΕΣΜΑ 11/24.7.2014. Η πρόταση εγκρίνεται κατά πλειοψηφία – μειοψηφούντων των Κ. Κίσσα και Δ. Σβολόπουλου. Μέχρι στιγμής έχει υλοποιηθεί μόνον το τμήμα που αφορά στην κατάχωση των θεμελιώσεων.

204. Βλ. παραπ. σημ. 8.

205. Πρακτικά ΕΣΜΑ 12/9.9.2010. Βλ. σελ. 76, παράρτημα IV.

206. Ελευθερίου – Καρανάσος – Τσιμερέκ 2014.

207. Πρακτικά ΕΣΜΑ 16/11.12.2014.

208. Μαλλούχου-Tufano 2010, Μαλλούχου-Tufano 2018.

της σημασίας που ο ίδιος απέδιδε στην ιδιότητά του ως μέλους και Προέδρου της Επιτροπής είναι το γεγονός ότι, από το 1975 έως το 2016, δεν απουσίασε σχεδόν ούτε μία φορά από τις συνεδριάσεις της Επιτροπής.

Ποιοι, όμως, θα λέγαμε ότι είναι οι βασικοί ιδεολογικοί άξονες που αναδεικνύονται από την ανάλυση στα προηγούμενα κεφάλαια, γύρω από τους οποίους οργανώνεται η σκέψη του Χ. Μπούρα. Ποιος είναι ο συνεκτικός ιστός πίσω από τις απόψεις του για μια πληθώρα ζητημάτων που ανέκυψαν με αφορμή την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης; Εάν θέλαμε να συνοψίσουμε, θα καταλήγαμε, πιστεύω, σε τρεις βαθιά παγιωμένες πεποιθήσεις:

1) *Αναγνώριση της καλλιτεχνικής αξίας των μνημείων της κλασικής αρχαιότητας ως πρωτεύουσας έναντι άλλων αξιών.* Την πεποίθησή του αυτή έχει ο ίδιος υποστηρίξει σε θεωρητικά κείμενα²⁰⁹. Η ανάλυση που προηγήθηκε, ωστόσο, επιτρέπει να αντιληφθούμε τον τρόπο με τον οποίο η πεποίθηση αυτή επηρεάζει τις αποφάσεις για την αναστήλωση. Η προώθηση της μέγιστης ένταξης αυθεντικού υλικού στα μνημεία με στόχο την κατά το δυνατόν ολοκλήρωση των αρχιτεκτονικών μορφών, η υποστήριξη της χρήσης δομικού λίθου αντίστοιχου με αυτόν που χρησιμοποιείτο στην αρχαιότητα, η επιμονή στην αξιοποίηση παραδοσιακών τεχνικών και εργαλείων κατά τη λάξευση της τελικής επιφάνειας του μαρμάρου, η απόρριψη οποιασδήποτε πρότασης για διάτρηση των εξωτερικών επιφανειών των αρχιτεκτονικών μελών, ο εκπεφρασμένος σκεπτικισμός έναντι οποιασδήποτε αναπαραγωγής γλυπτικών επιφανειών σε μάρμαρο, η εμμονή του σε ζητήματα αισθητικής της επέμβασης, αλλά και εν γένει του αρχαιολογικού χώρου ως περιβάλλοντος του μνημείου, εκπορεύονται από τη σταθερή του βεβαιότητα ότι μόνο μέσω της ανάκτησης της καθαρότητας και της ακρίβειας των μορφών αναδεικνύονται οι καλλιτεχνικές αξίες του μνημείου.

2) *Προσήλωση στην τήρηση των θεωρητικών αρχών* –τόσο αυτών που διατυπώνονται στο Χάρτη της Βενετίας, όσο και αυτών που η ΕΣΜΑ θέσπισε εξειδικεύοντάς τις σε κτήρια της κλασικής αρχαιότητας²¹⁰. Έχει επανειλημμένως εξαρθεί η συμβολή του Χαράλαμπου Μπούρα στη θέσπιση αναστηλωτικών αρχών, μέσω της πολυσχιδούς και ακάματης δραστηριότητάς του –της συμμετοχής του σε αναστηλωτικά έργα, σε επιστημονικές επιτροπές, σε διοικητικές θέσεις ευθύνης, της ακαδημαϊκής του δράσης και της διαρκούς συνεισφοράς του στον επιστημονικό διάλογο²¹¹. Η ανάλυση στα προηγούμενα κεφάλαια μας επιτρέπει να εκτιμήσουμε ότι για τον Χαράλαμπο Μπούρα δεν αρκεί μόνον η διακήρυξη των αρχών: εκείνο που

209. Μπούρας 1990, 105-106.

210. Κορρές – Μπούρας 1983, 407-412. Για μια κριτική του τρόπου με τον οποίο οι θεωρητικές αρχές εφαρμόστηκαν στον ελληνικό χώρο βλ. Μπούρας 2009.

211. Μαλλούχου-Tufano 2010, 144-147. Μαλλούχου-Tufano 2018. Για τις επιστημονικές επιτροπές των οποίων διετέλεσε μέλος βλ. πίνακα σελ. 20.

τις νοηματοδοτεί και τις κατοχυρώνει είναι η διαρκής και σταθερή συμμόρφωση προς αυτές. Η διατύπωση και υποβολή γραπτών εισηγήσεων για μείζονα αναστηλωτικά ζητήματα, το πάγιο αίτημά του για σύνταξη αναστηλωτικών μελετών και δημοσίευσή τους πριν τις επεμβάσεις, η επιδίωξη διοργάνωσης διεθνών συνεδρίων για την υποβολή των μελετών στην κρίση της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας, η επιμονή του στη δήλωση και τεκμηρίωση –δια της δημοσίευσης– τυχόν παρεκκλίσεων από το θεωρητικό πλαίσιο, η προσωπική του εμπλοκή σε ζητήματα τεκμηρίωσης και διαχείρισης του αρχείου, καθώς και η ακλόνητη αξίωσή του για την έγκαιρη ετοιμασία συγγραμμάτων απόδοσης έργων, δηλώνουν τη διαρκή μέριμνά του για υπαγωγή των αναστηλωτικών επεμβάσεων σε ένα κατανοητό πλαίσιο αρχών, αλλά και για διατήρηση ανοικτού διαύλου επικοινωνίας με την επιστημονική κοινότητα για τον έλεγχο του τρόπου εφαρμογής τους.

3) *Η σταθερή αφοσίωση που επιδεικνύει στον ρόλο του ως διαχειριστή των μνημείων προς όφελος του κοινωνικού συνόλου, από την οποία απορρέει η διαρκής μέριμνα για την απόδοση των μνημείων στο κοινό.* Η μελέτη των πρακτικών της ΕΣΜΑ ενισχύει την ήδη εκπεφρασμένη πίστη του Χαράλαμπου Μπούρα στον κοινωνικό χαρακτήρα των μνημείων²¹²: η συνεχής προτροπή προς τους μελετητές για δημοσίευση σε όλα τα στάδια του αναστηλωτικού έργου, οι παραιτήσεις για διαφάνεια κατά την εκτέλεση των εργασιών, η προώθηση εκδόσεων που απευθύνονται στο ευρύ κοινό, η υποστήριξη εκπαιδευτικών προγραμμάτων²¹³, καθώς και η αγωνία που εκφράζει για την ολοκλήρωση των έργων και την απομάκρυνση των ικριωμάτων συγκλίνουν στο ίδιο συμπέρασμα. Για τον Χαράλαμπο Μπούρα τα μνημεία αποτελούν κοινωνικό αγαθό που δια της αναστήλωσης αποδίδεται στην κοινότητα επαυξημένο ως προς την καλλιτεχνική και διδακτική του αξία.

Ο Χαράλαμπος Μπούρας «υπηρέτησε» την Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως με την αφοσίωση ενός ακαδημαϊκού δασκάλου και τη συνέπεια ενός δημόσιου λειτουργού για 41 χρόνια. Στο διάστημα αυτό οραματίστηκε, διατύπωσε προτάσεις, συνδιαλέχθηκε, υπερασπίστηκε, διαφώνησε, καθοδήγησε και δίδαξε τους νεώτερους. Είναι βέβαιο, ότι θα επιθυμούσε να δει τα έργα ολοκληρωμένα, πριν αποσυρθεί από την ενεργό δράση. Εκ των πραγμάτων, τα έργα θα ολοκληρωθούν από τους συνεχιστές του –μαθητές και συνεργάτες– και εν τέλει θα αποδοθούν στην κρίση των μελλοντικών γενεών, όπως άλλωστε θα αξίωνε και ο ίδιος, «για λόγους αρχής».

212. Μπούρας 1990, 101.

213. Ενδεικτικά βλ. Μπούρας 2010.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βρούβα, Α. 2012. Η προβληματική της μελέτης δομικής αποκατάστασης του κιονοκράνου ΔΚΚ2 στη δυτική κιονοστοιχία του Παρθενώνα, *Ενημερωτικές ειδήσεις από την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης*, τ. 12, 10-14.
- Δογάνη, Γ. – Παπακωνσταντίνου, Ε. – Χαραλάμπους, Δ. – Σκουλικίδης, Θ. – Δεσπίνης, Γ. – Κορρές, Μ. – Τογανίδης, Ν. – Ζάμπας, Κ. – Μαυρομμάτης, Σ. – Σκαρή, Τ. 1987. *Παρθενών: Μετόπες ανατολικής δωρικής ζωφόρου* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ263).
- Ελευθερίου, Β. – Καρανάσος, Κ. – Τσιμερέκη, Α. 2014. Προτάσεις για την επανάχρηση του παλαιού Μουσείου Ακροπόλεως. Τεχνική έκθεση (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ2242).
- Ελευθερίου, Β. – Μανιδάκη, Β. – Βρούβα, Α. 2015. *Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, τ. 8, *Μελέτη αποκατάστασης της δυτικής πλευράς του Παρθενώνα: Γενικός προγραμματισμός του έργου και προτάσεις επέμβασης στις δύο γωνίες του θριγκού*. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Ζάμπας, Κ. – Κορρές, Μ. – Τογανίδης, Ν. 1989. Προγραμματισμός εργασιών αποκαταστάσεως του Παρθενώνος και πρόταση επέκτασης της επέμβασης (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ318).
- Ζάμπας, Κ. 1990. Οι μέχρι σήμερα εργασίες αποκαταστάσεως της ανατολικής όψεως του Παρθενώνος (1ο πρόγραμμα). Στο: *3η Διεθνής συνάντηση για την αποκατάσταση των μνημείων της Ακροπόλεως*, Αθήνα, 31 Μαρτίου – 2 Απριλίου 1989. Πρακτικά, 12-23. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Ζάμπας, Κ. 2002. *Μελέτη δομικής αποκαταστάσεως της βόρειας όψης του Παρθενώνος*. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Ζιρώ, Δ. 1994. *Μελέτη αποκαταστάσεως του ναού της Αθηνάς Νίκης*. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Κορρές, Μ. – Μπούρας, Χ. 1983. *Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*. Αθήνα: ΥΠΠΟΕ-ΕΣΜΑ.
- Κορρές, Μ. 1987. *Προστασία συμπληρώσεως αρχιτεκτονικών μελών της Β.Α. γωνίας του Παρθενώνος (Μέρος πρώτον)* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ. αρ. εισαγ. Μ271).
- Κορρές, Μ. 1989. Ο Πρόναος του Παρθενώνος. Στο: Κορρές, Μ. – Τογανίδης, Ν. – Ζάμπας, Κ. *Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, τ. 2, 11-111. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Κουφόπουλος, Π. 1991. Πρόταση αναστηλώσεως ανατολικού αετώματος Παρθενώνος (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ461).
- Κουφόπουλος, Π. 1994. *Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, τ. 3α, *Προγράμματα Αποκαταστάσεως Οπισθονάου και οροφής δυτικού πτερού*. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Κουφόπουλος, Π. 1995. Αρχιτεκτονικά και αναστηλωτικά προβλήματα. Η καθαίρεση της ζωφόρου και οι νέες προτάσεις. Στο: Μαλλούχου-Τufano, Φ. (επιμ.), *4η Διεθνής Συνάντηση για την αποκατάσταση των μνημείων της Ακρόπολης*, Αθήνα, 27-29 Μαΐου 1994. Πρακτικά, 49-61. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Κουφόπουλος, Π. 2018. Η αποκατάσταση του Οπισθονάου: σύντομο χρονικό του έργου. Στο: Μπούρας, Χ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. ΙΙ, 471-482. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Λαμπρινού, Ε. 2005. *Αναδιάταξη μελών βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνα* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1503).
- Λαμπρινού, Ε. – Ελευθερίου, Β. 2009. *Η αποκατάσταση της ανατολικής πρόστασης του Παρθενώνα και η κατάξηση των ραβδώσεων των κίωνων* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΕΣΜΑ-ΥΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1974).

- Μαλλούκου-Tufano, Φ. 2010. Νέες επιστημονικές απαιτήσεις *versus* καθιερωμένες πρακτικές. Οι περιπτώσεις της αναστήλωσης του Ιερού της Σαμοθράκης και του Ωδείου του Ηρώδου του Αττικού. Στο: Μπούρας, Χ. – Τουρνικιώτης, Π. (επιμ.), *Συντήρηση, Αναστήλωση και Αποκατάσταση Μνημείων στην Ελλάδα 1950-2000*, 131-156, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Μαλλούκου-Tufano, Φ. 2012. Αναστηλώνοντας το Ερέχθειο: Περιρρέουσα ατμόσφαιρα και συνθήκες, προβληματισμοί, συζητήσεις, αποφάσεις, κριτική. Στο: Παπανικολάου, Α., *Η αποκατάσταση του Ερεχθείου (1979-1987). Η απόδοση του έργου*, τ. 1, 17-50. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Μαλλούκου-Tufano, Φ. 2012α. Το έργο της αποκατάστασης του Ερεχθείου (1979-1987). Χρονολόγιο ενεργειών και εργασιών στο Α. Παπανικολάου. Στο: Παπανικολάου, Α., *Η αποκατάσταση του Ερεχθείου (1979-1987). Η απόδοση του έργου*, τ. 1, 51-60. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Μαλλούκου-Tufano, Φ. 2018. Ο Χαράλαμπος Μπούρας και η αναστήλωση των αρχαίων μνημείων στην Ελλάδα. Στο: Κορρές, Μ. – Μαμαλούκος, Σ. – Ζάμπας, Κ. – Μαλλούκου-Tufano, Φ. (επιμ.), *Ηρως Κτίστης, Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, τ. 2, 57-86. Αθήνα: ΜΕΛΙΣΣΑ.
- Μαμαλούγκας, Κ. – Μιχαλοπούλου, Δ. 2014. *Κατάχωση θεμελιώσεων και κατασκευή νέου δαπέδου στο εσωτερικό του Ερεχθείου* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ2091).
- Μανιδάκη, Β. 2013. *Η αποκατάσταση της λεοντοκεφαλής στην ΝΔ σίμη του Παρθενώνα* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ2010).
- Μελέτη αποκαταστάσεως του Ερεχθείου* (συλλογικό έργο) 1977. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών. Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων.
- Μπούρας, Χ. 1990. Αναστηλωτικά και άλλα προβλήματα στην Αθηναϊκή Ακρόπολη. Στο: Μισοδραχή-Καπόν, Ρ. (επιμ.), *Διαλέξεις 1986-1989*, 101-110. Αθήνα: Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης,
- Μπούρας, Χ. 2009. Αυστηρή και χαλαρή τήρηση αρχών στις αναστηλώσεις των μνημείων στην Ελλάδα. *Ενημερωτικές ειδήσεις από την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης* 9 (2009), 2-8. Αναδημοσιεύεται στον παρόντα τόμο, 117-124.
- Μπούρας, Χ. 2010. *Ακρόπολη και αναστήλωση. Εκπαιδευτικός φάκελος*. Αθήνα: ΥΠΠΟΤ-ΥΣΜΑ.
- Παράσχη, Κ. – Τογανίδης, Ν. 2002. *Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, τ. 6, *Μελέτη αποκαταστάσεως του νότιου τοίχου του Παρθενώνος*. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Παράσχη, Κ. – Τογανίδης, Ν. 2003. Πρόταση αναδιατάξεως των λιθοπλίνθων του νότιου τοίχου του Παρθενώνος. Στο: Μαλλούκου-Tufano, Φ. (επιμ.), *5η Διεθνής Συνάντηση για την αποκατάσταση των μνημείων Ακροπόλεως, Πρακτικά, Αθήνα, 4-6 Οκτωβρίου 2002*, 209-223. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Σκαρής, Κ. 2016. *Αποκατάσταση του Παρθενώνα. Αποκατάσταση του βόρειου τοίχου του σηκού* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ2214).
- Σκαρής, Κ. – Βρούβα, Α. 2013. Προτάσεις αναστήλωσης του βόρειου τοίχου του σηκού του Παρθενώνα. Στο: Μπούρας, Χ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *6η Διεθνής Συνάντηση για την αποκατάσταση των μνημείων Ακροπόλεως, Πρακτικά, Αθήνα, 4-5 Οκτωβρίου 2013*, 332-333. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Σκαρής, Κ. – Χριστοδουλοπούλου, Ρ. – Κοντέας, Ζ. – Βρούβα, Α. 2014. *Αποκατάσταση του Παρθενώνα. Αποκατάσταση της οροφής του δυτικού πτερού και προαπαιτούμενες εργασίες* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΕΣΜΑ-ΥΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ2074).
- Σοφού, Α. 2015. Συμπεράσματα από το ερωτηματολόγιο της 6ης Διεθνούς Συνάντησης για την αποκατάσταση των μνημείων Ακροπόλεως, *Ενημερωτικές ειδήσεις από την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης*, τ. 14-15, 20-32.

- Τανούλας, Τ. 2015. Μελέτη συμπλήρωσης της αναστήλωσης στη νότια πτέρυγα των Προπυλαίων. Στο: Τανούλας κ.ά., Μελέτη αποκαταστάσεως των Προπυλαίων, τ. 3, 13-71. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Τανούλας, Τ. – Ιωαννίδου, Μ. – Μωραΐτου, Α. 1994. *Μελέτη αποκαταστάσεως των Προπυλαίων*, τ. 1. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Τανούλας, Τ. – Ιωαννίδου, Μ. 2002. *Μελέτη αποκαταστάσεως των Προπυλαίων, τ. 2, Μελέτη αποκαταστάσεως της ανωδομής του κεντρικού κτιρίου*. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Τζάκου Α. – Ιωαννίδου Μ. 1980. *Μελέτη αποκαταστάσεως τμήματος του θριγκού της ανατολικής στοάς των Προπυλαίων*. Αθήνα: ΥΠΠΟΕ-ΓΔΑΑ.
- Τογανίδης, Ν. 1989. Αναγνώριση – συντήρηση υλικού, αναστηλωτικές δυνατότητες και προτάσεις. Στο: *3η Διεθνής Συνάντηση για την αποκατάσταση των μνημείων της Ακροπόλεως*. Αθήνα, 31 Μαρτίου – 2 Απριλίου 1989. Πρακτικά, 53-72. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Τογανίδης, Ν. 1994. *Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος, τ. 5, Πρόγραμμα πλάγιων τοίχων του σπηκού*. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Τογανίδης, Ν. – Ματάλα Κ. 2002. *Μελέτη αποκαταστάσεως βορείου τοίχου του Παρθενώνος*. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Χριστοδουλοπούλου, Ρ. 2008. *Μελέτη αποκατάστασης του δυτικού τμήματος του θριγκού της βόρειας περιστάσης του Παρθενώνα*. Τεύχος Α΄ - Κείμενο, σχέδια. Τεύχος Β΄ - Τεκμηρίωση μελίων (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1800.1-3-Μ1812.1).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Ι. Εισηγητικό σημείωμα του Χ. Μπούρα για τις μετόπες του Παρθενώνος που υποβλήθηκε στη συνεδρίαση της ΕΣΜΑ με αρ. 9/14.5.1987

1. Ἡ σύγκριση τῆς σημερινῆς καταστάσεως τῶν γλυπτῶν μέ ἐκείνην σέ παλαιότερες ἐποχές, βάσει τῶν φωτογραφιῶν, καί οἱ συστηματικές ἀναλύσεις χημικῶν καί συντηρητικῶν, στοιχειοθετοῦν τήν βεβαιότητα ὅτι ἡ παραμονή τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου τοῦ Παρθενῶνος σέ συνθήκες ὑπαίθρου, συνεπάγεται τήν ἀναπότρεπτη καταστροφή τους.

(Οἱ ἀμφισβητήσεις περί τήν λέξη «καταστροφή» δέν μπορούν νά ὑποβαθμίσουν τό ὡς ἄνω συμπέρασμα, δεδομένου ὅτι καί μικρές φθορές ἢ ρηγματώσεις ἢ διαβρώσεις στήν ἐπιφάνεια τῶν ἔργων τέχνης, πραγματοποιούμενες ἐντός δεκαετίας ἢ καί πενταετίας, ἀποτελοῦν ἤδη μὴ ἐπανορθώσιμη καταστροφή).

2. Μακροχρόνιες συζητήσεις καί πειράματα ἔχουν δείξει ὅτι:

α) Μιά ἐπί τόπου προστασία τῆς ἐπιφανείας τοῦ μαρμάρου μέ χημικά μέσα εἶναι γιά τήν ὥρα ἀνέφικτη. Ἡ μετά πολλούς κόπους ἐπιτευχθεῖσα ἀντιστροφή τῆς γυψοποιήσεως τοῦ μαρμάρου δέν σημαίνει τήν θεραπεία τοῦ κακοῦ, δεδομένου ὅτι ἡ διαδικασία γυψοποιήσεως ξαναρχίζει αὐτομάτως ἐφ' ὅσον τά μάρμαρα παραμένουν στό ὑπαίθρο.

β) Μιά ριζική ἀπορρύπανση τῆς ἀτμόσφαιρας τῶν Ἀθηνῶν εἶναι ἐπίσης ἀνέφικτη καί ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐπιτυχανόμενη δέν θά ἄρει πλήρως τίς ποικίλες αἰτίες τῆς ἐπιφανειακῆς φθορᾶς καί τῆς διαβρώσεως.

γ) Ἡ ἐπί τόπου δημιουργία τεχνητῆς ἀτμόσφαιρας ἀζώτου καί σταθεροποιήσεως τῆς ὑγρασίας καί τῆς θερμοκρασίας εἶναι μὲν δυνατὴ, ὀδνηγεῖ ὅμως σέ ἀπαραδέκτες παραμορφώσεις τοῦ μνημείου μέ τίς ἀπαραίτητες βαρεῖές παρασιτικές κατασκευές.

3. Ἡ συνεκτίμηση τῶν δύο παραπάνω θέσεων ὀδνηγεῖ στήν βεβαιότητα ὅτι ἡ ἐπί τόπου διατήρηση τῶν γλυπτῶν συνεπάγεται τήν συνεχῆ φθορά τους καί μακροχρονίως τήν παραμόρφωση καί τήν καταστροφή τους. Καί κατά συνέπεια ὅτι ἡ μοναδική διέξοδος γιά νά ἐξασφαλισθεῖ ἡ διάσωσή τους εἶναι ἡ ἀπόσπασή τους ἀπό τόν ναό, ἡ ἀπομάκρυνσή τους ἀπό αὐτόν καί ἡ προστασία τους ἐντός κλειστοῦ, ἐλεγχόμενου ἀπό πλευρᾶς περιβάλλοντος χώρου.

4. Συνακόλουθα, ἡ ἀπαγόρευση τοῦ ἄρθρου 8 τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας, δέν μπορεῖ νά ἰσχύσει γιά τόν Παρθενώνα. Τά πρωτότυπα γλυπτά, ἐναέτια, ζωφόρος καί μετόπες, ὀφείλουν τό ταχύτερον νά ἀπομακρυνθοῦν ἀπό τό μνημεῖο καί νά ἀρχίσει ἀμέσως ἡ μουσειακή τους συντήρηση.

5. Ἐγγύηση τῆς ἐνέργειας αὐτῆς ἀποτελεῖ ἡ ἀναστρεψιμότητά της: Ὁ Παρθενών, ὅπως καί οἱ λοιποὶ κλασσικοὶ ναοὶ ἀποτελεῖται ἀπό αὐτοτελεῖ, μορφικῶς αὐτοδύναμα καί τελείως ἀνεξάρτητα ἀλλήλων μέλη, τά ὁποῖα μποροῦν νά μετακινοῦνται χωρίς τήν παραμικρὴ βλάβη. Ἦταν ἓνα σπουδαῖο πλεονέκτημα τοῦ ὁποῖου ἔκαναν χρήση καί οἱ ἴδιοι οἱ ἀρχαῖοι καί τό ὁποῖο, συνδυαζόμενο μέ μία καλή τεκμηρίωση, ὀδνηγεῖ στήν πλήρη δυνατὴ ἀντιστροφῆς τῆς ἐνεργείας ἀποσπάσεως. Ὅποτεδήποτε ὑπάρξει ἄρση τῶν αἰτίων τῆς καταστροφῆς, τά ἐναέτια, τά κομμάτια τῆς ζωφόρου καί οἱ μετόπες θά μπορέσουν νά ἐπιστρέψουν στήν παλιά τους θέση.

Τό ἀντίθετο, ἡ διατήρηση τῶν γλυπτῶν στήν θέση τους ὑπό τίς παρούσες συνθῆκες ἀποτελεῖ μὴ ἀναστρεπτὴ ἐνέργεια. Ἡ ἐπαναφορά στήν σημερινὴ κατάσταση θά εἶναι ἀδύνατη.

6. Ἀπομακρυνόμενων τῶν κατὰ χώραν σήμερα γλυπτῶν, τί τοποθετεῖται σέ ἀντικατάστασή τους στίς ἴδιες θέσεις;

Τό ἄρθρο 12 τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας ὁμιλεῖ γιά τμήματα τοῦ μνημείου πού ἔχουν καταστραφεῖ καί ἀντικαθίστανται ἀπό ἄλλα, καινούργια. Στήν περίπτωση τοῦ Παρθενῶνος, τά τμήματα μέ τόν γλυπτικὸ διάκοσμο δέν ἔχουν μὲν καταστραφεῖ, ἀπομακρυνόμενα ὅμως ἀπό τό μνημεῖο ἔχουν χαθεῖ γι' αὐτό, θεωρούμενο ὡς ἀρχιτεκτόνημα. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τό ἄρθρο 12 ἰσχύει καί γιά τήν περίπτωσή μας.

Τό ἄρθρο αὐτό ἐπιτάσσει ἐναρμονισμό τῶν ἐντασσομένων νέων κομματιῶν. Ἐπιτάσσει δηλαδή κάποιες σχέσεις μορφῆς κατὰ κύριο λόγο.

Ἡ κλασσικὴ συνθετικὴ ἀντίληψη, τήν ὁποία κατ' ἐξοχὴν ἐκφράζει ὁ Παρθενών, σημαίνει ὅτι τίποτα δέν μπορεῖ νά προστεθεῖ, νά ἀλλάξει ἢ νά ἀφαιρεθεῖ ἀπό τό σύνολο χωρίς νά ἀλλοιωθεῖ ἡ σύνθεσις.

Τοῦτο συνακόλουθα σημαίνει ὅτι τό ἐπιτασσόμενο ἀπό τό ἄρθρο 12 «τά νέα μέλη» «ὀφείλουν νά διακρίνονται ἀπό τά αὐθεντικά μέρη, ἔτσι ὥστε νά μὴν πλαστογραφοῦνται τά καλλιτεχνικά καί ἱστορικά τεκμήρια τοῦ μνημείου» πρέπει

νά περιορισθεῖ στοῦ ἐλάχιστο. Ἡ εὐαισθησία τῆς συνθέσεως εἶναι τόση ὥστε ἡ διαφοροποίηση τῶν νέων στοιχείων ἐπιβάλλεται νά εἶναι ἐξαιρετικά διακριτική.

Τό ἄρθρο 15 ἄλλωστε, προκειμένου περί ἀναστηλώσεων, ἐπιτάσσει καί τήν ἀποκατάσταση τῆς «μορφολογικῆς συνεχείας» τοῦ μνημείου.

(Ὁ φόβος πλαστογραφίας δέν ὑπάρχει ἀπό τήν στιγμή πού δέν ὑφίσταται πρόθεση ἐξαπατήσεως. Καί εἶναι γνωστοί πλεῖστοι τρόποι νά δηλωθεῖ ὅτι κάποιος μέλος ἢ στοιχεῖο ἐπί τοῦ μνημείου δέν εἶναι τό αὐθεντικό: δημοσιεύσεις, πινακίδες, προπλάσματα, μαγνητοφωνημένες ξεναγήσεις κ.τ.λ. Στόν ἐπιστημονικό κόσμο κάθε ἀλλαγὴ στοῦ μνημεῖο θά γίνει εὐρύτητα γνωστή, ἀκόμα καί πρό τῆς ἐπεμβάσεως).

Τί εἶναι αὐτό πού, σύμφωνα μέ τά προηγούμενα μνημονευθέντα ἄρθρα, α) ἐναρμονίζεται μέ τό μνημεῖο, β) παρουσιάζει μορφολογική συνέχεια μέ τά γειτονικά μέρη τοῦ μνημείου; Τήν ἀπάντηση τήν δίνει τό ἴδιο τό ἀρχιτεκτονικό ἔργο: Τά αὐθεντικά του τμήματα.

Καί τί εἶναι αὐτό πού μορφικά δέν διαφέρει ἀπό τά αὐθεντικά τμήματα; Τό ἀκριβές ἀντίγραφο τοῦ αὐθεντικοῦ, δηλαδή τό ἐκμαγεῖο του.

Ποιές ἄλλες λύσεις θά μπορούσαν νά ἰσχύσουν γιά τίς μετόπες καί τήν δυτική ζωφόρο στόν Παρθενῶνα;

α) Κενόν. Τίποτα στήν θέση τῶν ἀπομακρυνόμενων.

β) Λεῖες πλάκες (πρότασις Jeppesen καί ἄλλων τό '83).

Τήν λύση τοῦ κενοῦ τήν ἔχομε ἤδη στήν νότια πλευρά τοῦ Παρθενῶνος ὅπου πολλές μετόπες λείπουν καί στήν θέση τους χαίνει ἄμορφο (κυρίως ὅταν λείπει καί τό ὑπερκείμενο γεῖσο) τό μεταξύ τῶν τριγλύφων διάστημα. Διατηρεῖται μέν ὁ χαρακτήρας τοῦ ἐρειπίου, καταστρέφεται ὅμως τελείως κάθε ἔννοια μορφολογικῆς συνεχείας καί κλασσικῆς ἡρεμίας τοῦ ναοῦ.

Τήν δεύτερη λύση τῶν λείων πλακῶν στή θέση τῶν ἀπομακρυνόμενων μετοπῶν καί τῆς ζωφόρου τήν ἀποκλείει τό ἄρθρο 12. Διότι ὑφίσταται ὁ φόβος πλαστογραφίσεως. Εἶναι γνωστό ὅτι πλεῖστοι δωρικοί ναοί εἶχαν ἀκόσμητες τίς μετόπες τους ἢ ὅτι ὑπῆρχε καί ἡ ἐνδιάμεση λύση συνυπάρξεως κοσμημένων καί ἀκοσμητῶν μετοπῶν στοῦ ἴδιου κτήριου. Πολλοί θά νομίζουν ὅτι καί ὁ Παρθενῶν ἀνῆκε στήν περίπτωση αὐτή, ἄν τοποθετηθοῦν μαρμάρινες ἀπλές πλάκες στήν θέση τους. Ἐδῶ βέβαια μπορεῖ νά παρουσιασθεῖ ὡς ἀντεπιχείρημα ὅτι, ὅπως σημειώθηκε πῶς πάνω, ὑπάρχουν τρόποι νά δηλωθεῖ ἡ ἀπομάκρυνση ἀπό τό αὐθεντικό καί νά ἀποφευχθεῖ ἡ πλαστογράφηση.

Ἀλλά οἱ λεῖες πλάκες, μέ τήν σκληρή καί καινούργια ἐπιφάνειά τους, θά εἰσάγουν ἕνα στοιχεῖο ξένο, ἀντιτιθέμενο στόν χαρακτήρα τοῦ ἐρειπίου, μέ ὑψηλή ξένη πρός τό ὕψος τοῦ Παρθενῶνος, ὡς τοῦ κορυφαίου μνημείου πλαστικῆς ἐκφράσεως στήν ἀρχιτεκτονική: Ὅλα τά στοιχεῖα τοῦ μεγάλου ναοῦ εἶχαν φῶτα, σκιές, τόνους καί ἡμιτόνια σέ μιά θαυμαστή ἁρμονία. Ἀκόμα καί ἀπό μεγάλη ἀπόσταση, αὐτή ἡ ἔννοια τῆς πλαστικῆς ἀποδόσεως ἦταν σαφής. Κι ὅταν ἀργότερα

τό κτήριο έρειπώθηκε καί οί περισσότερες μετόπες σφυροκοπήθηκαν, ή ύφή αὐτή δέν χάθηκε μέ κανένα τρόπο.

7. Συμπέρασμα. Ἀβίαστα ἀπ' ὅλα τά παραπάνω προκύπτει τό συμπέρασμα ὅτι ἡ μόνη λύση γιά τόν πλαστικό διάκοσμο τοῦ Παρθενῶνος εἶναι ἡ ἀπομάκρυνσή του καί ἀντικατάσταση ἐπί τόπου μέ ἀκριβῆ ἀντίγραφα. Μιά μικρή διαφοροποίηση ἀπό πλευρᾶς χρώματος καί ύψῆς ἴσως θά εἶναι σκόπιμη ἔτσι ὥστε νά τηρηθεῖ τό πνεῦμα τοῦ ἄρθρου 12 καί νά ὑπάρξει κάποια διαφορά, αἰσθητή σέ προσεκτικούς ἐπισκέπτες τοῦ ναοῦ.

8. Ἡ ἐπέκταση τῆς μεθόδου τῶν ἀντιγράφων, σέ περιπτώσεις μελῶν πού δέν εἶναι κατά χώραν ἐπί τοῦ μνημείου, τοποθετήσεως δηλαδή ἀντιγράφου ἀπό γλυπτά τοῦ μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως ἢ μουσείων τοῦ ἐξωτερικοῦ, εἶναι ἓνα θέμα πού μπορεῖ νά συζητηθεῖ καί ἀργότερα. Δέν παρουσιάζει τόν ἐπέιγοντα χαρακτήρα τοῦ προβλήματος πού ἔχουν θέσει οἱ μετόπες τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

Ὁ Μανώλης Κορρές στήν «Μελέτη ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος» εἶχε προτείνει γιά λόγους διδακτικούς καί συνεχείας τῆς μορφῆς, τήν τοποθέτηση ὄχι λίγων ἀντιγράφων τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἐπί τοῦ μνημείου. Ἀλλά τό θέμα μπορεῖ νά συζητηθεῖ ἀναλυτικά κατά τήν διαδικασία ἐγκρίσεως τῶν προγραμμάτων ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος κατά περίπτωσιν. Τό λεχθέν ὅτι ἡ ἀντικατάσταση τῶν ἀνατολικῶν μετοπῶν δημιουργεῖ προηγούμενο, δέν εἶναι σωστό, γιατί οἱ δύο περιπτώσεις εἶναι σαφέστατα διαφορετικές.»

II. Απόσπασμα πρακτικοῦ τῆς με αρ. 7/2.3.1989 συνεδρίασης τῆς ΕΣΜΑ κατά τήν ὁποία διερευνῶνται οἱ ἀπόψεις τῶν μελῶν τῆς Επιτροπῆς ἐπί τῶν κειμένων τῶν ἀνασπλωτικῶν προγραμμάτων τῶν μελετητῶν τοῦ Παρθενῶνα

Ο κ. Μπούρας συνοψίζει τα κυριώτερα σημεία τῆς συζητήσεως. Καλεῖ τα μέλη νά εκφράσουν τι ἀπόψεις του σε οκτώ ἀπό αὐτά, πού κατά τή γνώμη του αποτελοῦν τόν πυρήνα, γύρω ἀπό τόν ὁποῖο θά μελετηθοῦν οἱ λεπτομέρειες τοῦ ἀνασπλωτικοῦ προγράμματος. Συγκεκριμένα:

Σημεῖο 1ο: Ἀν τό προτεινόμενο ἀνασπλωτικό πρόγραμμα ἀποτελεῖ υπέρβαση τῶν ἀρχικῶν στόχων τῆς Επιτροπῆς γιά τή διάσωση τοῦ Παρθενῶνος (συντήρηση - ἐπιστημονική ἀποκατάσταση).

Σημεῖο 2ο: Ἀν ὑπάρχει συναίνεση τῶν μελῶν τῆς Επιτροπῆς γιά τήν παράλληλη ἀνασπλωση μεταγενέστερων φάσεων τοῦ Μνημείου.

Σημεῖο 3ο: Ἀν τό Ερέχθειο ἀποτελεῖ πρότυπο γιά τίς ἀνασπλωτικές ἐργασίες στον Παρθενῶνα.

Σημεῖο 4ο: Ποια εἶναι ἡ ἀπόψη τῶν μελῶν γιά τό θέμα ἀναστρεψιμότητας τῶν ἐπεμβάσεων στο Μνημεῖο.

Σημεῖο 5ο: Ποια εἶναι ἡ ἀπόψη τῶν μελῶν γιά τό θέμα «διδασκτικότητας» τοῦ Μνημείου.

Σημείο 6ο: Ποια είναι η άποψη των μελών για την κατάσταση του υλικού του Μνημείου.

Σημείο 7ο: Ποια είναι η άποψη των μελών για την τοποθέτηση ή όχι αντιγράφων των γλυπτών στο Μνημείο.

Σημείο 8ο: Ποια είναι η γνώμη των μελών για το υλικό συμπλήρωσης κατά τις αναστηλωτικές επεμβάσεις στο Μνημείο.

Στη συνέχεια τα μέλη της Επιτροπής απαντούν στα καίρια σημεία που έθεσε ο κ. Μπούρας

(...)

Ο κ. Μπούρας τέλος παρατηρεί τα εξής:

1) Το προτεινόμενο αναστηλωτικό πρόγραμμα καθορίστηκε επάνω σε τεκμηριωμένες μελέτες και πολύμοχθες έρευνες των μελετητών μέσα στα πλαίσια των αρχικών στόχων της Επιτροπής.

2) Συμφωνεί με την αναστήλωση των μεταγενέστερων φάσεων, διότι έτσι αποδίδεται η ιστορικότητα του Μνημείου. Το ποσοστό αναστήλωσης θα εξαρτηθεί από άλλους συγκριτικούς παράγοντες.

3) Θεωρεί το Ερέχθειο εξαιρετικό δείγμα αναστηλωτικής εργασίας. Δεν πρέπει όμως να θεωρηθεί ως οδηγός για τον Παρθενώνα που είναι ένα άλλο διαφορετικό σε προβλήματα Μνημείο.

4) Είναι γνωστή η άποψή του για τη διατήρηση του αυθεντικού υλικού και επομένως τάσσεται θετικά στην αναστρεψιμότητα των προτεινόμενων επεμβάσεων.

5) Δέχεται τη διδακτικότητα του Μνημείου σαν αίτημα εποχής, μέσα στο γενικότερο πνεύμα επιθυμίας για κατανόηση των πραγμάτων.

6) Θεωρεί απαραίτητη την ένταξη του υλικού στο Μνημείο.

7) Επιφυλάσσεται για την τοποθέτηση αντιγράφων στο Μνημείο.

8) Συμφωνεί με τη χρήση πεντελικού μαρμάρου στις συμπληρώσεις του Μνημείου με παράλληλες μεταβατικές λύσεις για πατινάρισμα.

III. Εισήγηση του Χ. Μπούρα για την τεχνητή πάτινα κατατεθειμένη στη συνεδρίαση της ΕΣΜΑ με αρ. 6/15.5.2015

Στην αναστήλωση των μνημείων της Ακροπόλεως, διακρίνονται δύο περιπτώσεις ή είδη συμπληρωμάτων:

- Σε μέλη με ορατές επιφάνειες εξ ολοκλήρου από νέο μάρμαρο όπως αυτά του διαζώματος της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνος και των πλαγίων τοίχων του Ερεχθείου.
- Σε μέλη στα οποία τα από νέο μάρμαρο συμπληρώματά τους συνδέονται αμέσως με τα αυθεντικά αρχαία τμήματα, όπως στους κίονες της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνος.

Στην πρώτη περίπτωση με ειλικρίνεια προβάλλεται ότι το μέλος είναι καινούργιο και η μορφή του είναι ολοκληρωμένη και συνεπής προς το σύνολο. Στην δεύτερα

περίπτωση μεταξύ της αρχαίας επιφανείας και της νέας είναι ορατοί οι αρμοί. Λόγω του τυχαίου της θραύσεως του μέλους, οι αρμοί προσαρμογής έχουν σχήματα τα οποία είναι επίσης τυχαία και οριοθετούν επιφάνειες οι οποίες έχουν συνήθως χρώμα και υφή που διαφέρουν από τα αρχαία. Δημιουργούνται έτσι δευτερεύουσες μορφές επί των αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών.

Η εξαιρετική ακρίβεια και η αρμονία των μορφών της αρχαίας αρχιτεκτονικής και μάλιστα του δωρικού ρυθμού, ακυρώνονται από τις επεισοδικές αυτές γραμμές και επιφάνειες. Οι σκοπιμότητες που οδηγούν σε συμπληρώσεις από νέο υλικό, εν προκειμένω με λευκό πεντελικό μάρμαρο, καταλήγουν σε παραμορφώσεις και σε αισθητική επιβάρυνση του μνημείου.

Το θέμα συζητείται επί δεκαετίες. Έχει αφήσει εποχή η υπηρεσιακή αναφορά της 17ης Νοεμβρίου 1960 του νέου τότε επιμελητή Βασ. Πετράκου για την αναστήλωση του ναού της Αφαιάς στην Αίγινα, για την παραμορφωτική μέθοδο που είχε τότε εφαρμοσθεί στους κίονες και τον θριγκό του ναού. Η αναφορά ξαναδημοσιεύθηκε στον «Μέντορα» 37, 1996, σ. 164 κ.ε. Το γεγονός ότι οι τεχνίτες της ΥΣΜΑ δεν απολαξεύουν τα αρχαία μέλη για να προσαρμόσουν τα συμπληρώματα (όπως έκαναν προ 55 ετών τα συνεργεία του Ορλάνδου) προσφέρει μεν την δυνατότητα της επαναφοράς των ακρωτηριασμένων μελών στην αρχική τους κατάσταση, το αποτέλεσμα όμως δεν είναι αισθητικώς καλύτερο από εκείνο της Αφαιάς. Ίσως είναι και χειρότερο δεδομένου ότι ο πωρόλιθος της Αιγίνης δεν έχει την φυσική πάτινα του πεντελικού μαρμάρου και η χρωματική αντίθεση αρχαίου-νέου υλικού είναι ηπιότερη.

Στον Παρθενώνα, τον ναό της Αθηνάς Νίκης και πολύ λιγότερο στα Προπύλαια, οι δημιουργούμενες νέες μορφές δυστυχώς επιβάλλονται επί των αρχαίων λόγω της χρωματικής διαφοράς. Η άκρα ευαισθησία του δωρικού ρυθμού ακυρώνεται από τα απαστράπτοντα πάλλευκα νέα συμπληρώματα πάνω στα σιτόχρωμα (κατά Ορλάνδον) αρχαία μέλη.

Τα θέματα δεν ήλθε προς συζήτηση στην τελευταία επιστημονική συνάντηση του 2013, γιατί απλούστατα δεν είχαμε κάτι να προτείνουμε. Το πρόβλημα όμως υπάρχει και πρέπει να λυθεί. Όχι με την αναμονή της αναπτύξης φυσικής πάτινας στα συμπληρώματα, μετά 30 ή 50 χρόνια αλλά με την εφαρμογή μιας μεθόδου, επιστημονικώς ελεγχομένης και αναστρέψιμης για την άρση, εν μέρει τουλάχιστον, της χρωματικής διαφοράς.

Υπενθυμίζω ότι η σχετική έρευνα είχε προωθηθεί αρκετά από τον αείμνηστο Θεόδωρο Σκουλικίδη δεν εφαρμόστηκε όμως για αγνώστους λόγους. Υπενθυμίζω επίσης ότι μετά την σύνταξη των κανόνων της επεμβάσεως στον Παρθενώνα από μια επιτροπή το 1989 (δημοσιευμένων στον τόμο Παρθενώνας 2α, σ. 226-227), είχε σαφώς προταθεί και ακολούθως γίνει αποδεκτή ως απόφαση της ΕΣΜΑ, η αναζήτηση τρόπου της λύσεως του προβλήματος. «Θα αναζητηθεί κατάλληλη χημική ή και άλλη μέθοδος δημιουργίας ενός τεχνητού είδους πάτινας των μαρμάρινων

επιφανειών, ούτως ώστε, όπου τελικώς δεν θα αποφευχθεί η συμπλήρωση ελλείποντος τμήματος του αρχαίου υλικού, που θα είναι ορατή στον θεατή, αυτή να ταιριάζει από πλευράς χρωματικής εντυπώσεως κατά τρόπο αρμονικό προς τις αμέσως γειτονικές τους και γνησιώς διατηρούμενες περιοχές του μνημείου».

Ο Χάρτης της Βενετίας (άρθρα 9 και 12) επιβάλλει την διάκριση μεταξύ των αυθεντικών και των νέων συμπληρωμάτων κατά τις αποκαταστάσεις των μνημείων, προκειμένου να μην υπάρξει φόβος κιβδηλίας. Είναι όμως σχεδόν βέβαιο ότι οι διατάξεις αυτές αφορούν σε κτήρια και όχι σε αυτοτελή αρχιτεκτονικά μέλη όπως αυτά των αρχαίων ελληνικών μνημείων, στα οποία η διαφορά αυθεντικού-νέου είναι δυνατόν να υπάρχει αλλά να είναι ήπια, ώστε να μην αλλοιώνει τις αρχιτεκτονικές μορφές, ούτε να έλκει το βλέμμα του θεατή.

Προτείνω την κατ' απόλυτο προτεραιότητα συνέχιση των ερευνών από το τμήμα συντηρήσεως, προκειμένου να υπάρξει αποτέλεσμα, στο πνεύμα αυτών που προηγούνται. Σε αυτές εντάσσεται και η ερμηνεία, εις τί συνίσταται η φυσική πάτινα του πεντελικού μαρμάρου και η κριτική παρουσίαση της σχετικής βιβλιογραφίας. Οι προτάσεις για τεχνητή πάτινα θα τεθούν υπό την κρίση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου δεδομένης της σοβαρότητας του προβλήματος.

IV. Απόσπασμα πρακτικών της με αρ. 12/9.9.2010 συνεδρίασης της ΕΣΜΑ, κατά την οποία συζητήθηκε το θέμα της επανάχρησης του παλαιού Μουσείου Ακροπόλεως

Ο κ. Μπούρας τοποθετούμενος επί του ζητήματος λέγει ότι ο Βράχος της Ακρόπολης παρελήφθη από την ΕΣΜΑ χωρίς την ιστορική του στρωμάτωση, συνθήκη που απορρέει από τον κλασικιστικό πουρισμό που επικράτησε κατά τον 19ο και 20ο αι. Η ιστορική στρωμάτωση του Βράχου έχει καθεί οριστικά και δεν είναι δυνατόν να ανακτηθεί στο μέλλον. Λέγει ότι το περιβάλλον των μνημείων προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τα ορύγματα που προκάλεσαν οι ανασκαφές του 19ου αι., αλλά και από διάσπαρτα «παράσιτα», υλικά κατάλοιπα παλαιότερων ή πρόσφατων εργασιών. Η εικόνα αυτή υποβαθμίζει την αξία του περιβάλλοντος χώρου, ο οποίος σε καμία περίπτωση δεν βρίσκεται στο ύψος της περιωπής των κλασικών μνημείων. Επισημαίνει ότι η σχέση των μνημείων με το περιβάλλον αποκτά αυξανόμενο ενδιαφέρον και τονίζεται από όλους τους διεθνείς οργανισμούς. Για την ανάδειξη των μνημείων της κλασικής αρχαιότητας και την ομαλή διακίνηση των επισκεπτών κρίνει απαραίτητη την αποκατάσταση του εδάφους στη στάθμη που είχε κατά τους κλασικούς χρόνους. Συνεχίζει λέγοντας, ότι η μεγαλύτερη πληγή του περιβάλλοντος χώρου είναι το παλαιό Μουσείο Ακροπόλεως, το οποίο είναι μεγαλύτερο από τον Παρθενώνα σε μήκος, είναι ορατό από την περιοχή νοτίως της Ακροπόλεως και καταλαμβάνει επιφάνεια που είναι απαραίτητη για την κίνηση των επισκεπτών και για τη θέαση του Παρθενώνα από την κατάλληλη απόσταση.

Συνεχίζει περιγράφοντας αναλυτικά τις αξίες που αντιπροσωπεύει το παλαιό

Μουσείο Ακροπόλεως. Λέγει ότι οι καλλιτεχνικές του αξίες είναι ανύπαρκτες, καθώς το κτήριο είναι αποτέλεσμα δυναμικών τροποποιήσεων και αλλαγών. Το κτίσμα είναι ουσιαστικά θαμμένο και οι καλλιτεχνικές του αξίες περιορίζονται στην πρόσοψή του. Οι ιστορικές αξίες του κτηρίου είναι μηδαμινές, καθώς ο πυρήνας του που αποτελεί το έργο του Π. Κάλκου και οικοδομήθηκε το 1864, είναι σήμερα εντελώς αόρατος, ενώ οι προσθήκες του 1914 και, πολύ περισσότερο, η προσθήκη του 1956 που σχεδίασε ο Π. Καραντινός αλλοίωσαν το αρχικό κτίσμα. Επισημαίνει, ότι μετά την προσθήκη του Π. Καραντινού ακολούθησαν κι άλλες αλλοιώσεις του αρχικού σχεδίου, με αποτέλεσμα η αρχιτεκτονική και ιστορική του αξία να υποβαθμιστεί πλήρως. Αντιθέτως, τονίζει ότι θα πρέπει να εξετασθεί το θέμα της κάλυψης και μερικής καταστροφής αρχαιοτήτων που προκάλεσε η ανέγερση του παλαιού Μουσείου Ακροπόλεως. Συγκεκριμένα, λέγει ότι στη θέση αυτή υπήρχε το ιερό του Πανδίωνος, που ο Ι. Τραυλός είχε χαρακτηρίσει ως «εργαστήριο». Ο κ. Κορρές, ο οποίος έχει μελετήσει το οικοδομικό υλικό από τους τοίχους του μνημείου, είναι ο αρμοδιότερος να εκτιμήσει εάν το μνημείο αυτό μπορεί να ανακτηθεί μετά την κατεδάφιση και σε ποιο βαθμό. Συνεχίζει λέγοντας, ότι οι συναισθηματικές αξίες του κτηρίου είναι ανύπαρκτες, καθώς η γενιά για την οποία το παλιό Μουσείο Ακροπόλεως αντιπροσώπευε αυτού του είδους τις αξίες, φεύγει σταδιακά. Κατ' επέκταση απομένουν προς συζήτηση μόνον οι χρηστικές αξίες του παλαιού Μουσείου. Το νέο Μουσείο της Ακρόπολης κατάργησε το λόγο ύπαρξης του παλαιού Μουσείου, καθώς δεν υπάρχουν πλέον αρχαία για να στεγαστούν στο κτήριο. Αυτός είναι ο λόγος που ο όρος «μουσείο» θα πρέπει να απαλειφθεί οριστικά, ως προς τον χαρακτηρισμό του κτηρίου. Τέλος, ως προς τις διδακτικές χρήσεις που προτείνεται να φιλοξενηθούν στο παλιό Μουσείο Ακροπόλεως εκτιμά ότι θα μπορούσαν κάλλιστα να καλυφθούν εκτός Ακροπόλεως και σε άμεση γειτνίαση με το νέο Μουσείο της Ακρόπολης. Κατόπιν των παραπάνω, η μόνη χρηστική ανάγκη που μπορεί να καλύψει το κτήριο του παλαιού Μουσείου Ακροπόλεως είναι αυτή της αποθήκευσης, και μάλιστα της αποθήκευσης βαρέων αρχαίων αντικειμένων. Διερωτάται εάν για το σκοπό αυτό είναι απαραίτητη η διατήρηση του κτηρίου σε όλη του την έκταση ή εάν είναι δυνατόν να περιοριστεί στο ήμισυ του αρχικού του μήκους, ώστε να αποκαλυφθεί και να αναδειχθεί το ιερό του Πανδίωνος.

Ανακεφαλαιώνοντας, λέγει ότι ο ίδιος προκρίνει τη θέση της πλήρους κατεδάφισης του κτηρίου, της αναστήλωσης των τοίχων του ιερού του Πανδίωνος και της αποκατάστασης των εδαφών. Ως εναλλακτική λύση προς συζήτηση προτείνει την κατεδάφιση των δύο τρίτων του Μουσείου, την επίκωση της σημερινής αυλής που βρίσκεται ανατολικά του κτηρίου και τη διατήρηση των αποθηκών –που θα πρέπει να είναι εξ ολοκλήρου υπόγειες με διακριτική είσοδο– κατόπιν αρχιτεκτονικής μελέτης. Οποιαδήποτε από τις δύο λύσεις κι αν προκριθεί θα πρέπει, κατά την άποψή του, να συνεκτιμηθούν το κόστος και ο χρόνος που θα απαιτηθούν.

*Ο Χ. Μπούρας με εργαζόμενους
στον Παρθενώνα (2008).*

*Ο Χ. Μπούρας με μέλη της
ΕΣΜΑ και τη Διευθύντρια
της ΥΣΜΑ κατά την τελευταία
επίσκεψή του στην Ακρόπολη
(12.11.2015)*

I

Διαλέξεις – Εκθέσεις

Ι. Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ. ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΩΤΗΡΙΑ ΤΗΣ¹

Από τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου έως σήμερα πέρασαν σαράντα χρόνια. Πολύ λίγα αν συγκριθοῦν με τήν ηλικία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλά πολύ σημαντικά γιά τήν ἐξέλιξη καί τήν μορφή της. Γιά τήν Ἀκρόπολη οἱ τέσσερις αὐτές δεκαετίες πέρασαν χωρίς σοβαρές ὀφθαλμοφανεῖς ἀλλαγές (τά μεγάλα ἔργα ἀναστυλώσεως τοῦ Ν. Μπαλάνου εἶχαν ὀλοκληρωθῆ ἤδη ἀπό τό 1933), πλὴν ὅμως ἔφεραν ἀθόρυβα καί τελεσίδικα μιὰ σειρά ἀπό νέα προβλήματα, μπροστά στά ὅποια βρισκόμαστε σήμερα. Καί εἶναι τόσο σοβαρά τά προβλήματα αὐτά, ὥστε μερικοί νά μιλοῦν γιά καταστροφή τῆς Ἀκροπόλεως ἢ τουλάχιστον γιά σοβαρή καί ἀνεπανόρθωτη ἀλλοίωση τῶν ἀριστουργημάτων τῆς κλασσικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί γλυπτικῆς τά ὅποια τήν στολίζουν.

Πραγματικά, τά προβλήματα συνδέονται ἄμεσα μέ τή ζωνή καί ἀνεξέλεγκτη ἀλλαγὴ τῆς ζωῆς στό περιβάλλον τῶν ἀρχαίων μνημείων. Τά τελευταῖα χρόνια στήν Ἀθήνα ἔγιναν μεγάλες οἰκονομικές, δημογραφικές καί κοινωνικές ἀλλαγές, οἱ ὅποιες τήν μετέτρεψαν ἀπό μιὰ μικρὴ ἥσυχη πόλη γεμάτη ἱστορικές μνημῆες καί εὐμετρα νεοκλασσικά κτήρια, σέ μιὰ μεγάλην πρωτεύουσα. Ἀπέκτησε ἐκτός ἀπό 2.000.000 κατοίκους καί σημαντικές βιομηχανίες, ὀγκώδη σύγχρονα κτήρια, διεθνή ἀεροδρόμια καί λιμάνια, θόρυβο καί νύξημένη ρύπανση τοῦ περιβάλλοντος. Τό ἀστικό τοπίο μέρα μέ τή μέρα χάνει τή σχέση του μέ τή μορφολογία τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, τά ὄροσημα τῆς κλασσικῆς τοπογραφίας καί τά λείψανα τῶν κτηρίων τῆς ἀρχαιότητος, ἡ γνωστὴ γιά τήν κρυστάλλινη διαύγειά της ἀτμόσφαιρα τῆς Ἀττικῆς σκιάζεται ἀπό τά καυσαέρια, ἐνῶ μιὰ πλημμύρα ἀπό τουρίστες κατακλύζει τήν πόλη καί ἰδιαίτερα τήν Ἀκρόπολη.

Ἄν καί ἡ Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία δέν σταμάτησε ποτέ νά ἐκτελῆ περιορισμένης ἐκτάσεως ἔργα συντηρήσεως στοὺς ναοὺς τῆς Ἀκροπόλεως βασισμένα σέ παραδοσιακὲς μεθόδους, οἱ νέες συνθῆκες καί τά καινούργια προβλήματα ἄρχισαν νά γίνονται αἰσθητὰ στοὺς εἰδικούς ἐδῶ καί δέκα χρόνια περίπου. Ἐνα ἄρθρο τοῦ ὑπεύθυνου διευθυντῆ στόν Courier τῆς UNESCO τόν Ἰούνιο τοῦ 1968, ἔκανε εὐρύτερα γνωστὲς τίς ἀνησυχίες τῶν Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων καί προκάλεσε τό ἐνδιαφέρον τοῦ διεθνοῦς ὀργανισμοῦ, τό ὅποιο ἐκδηλώθηκε μέ δύο ἐπιστημονικὲς ἀποστολές στήν Ἀθήνα: μιᾶς τριμελοῦς ὀμάδος εἰδικῶν τό 1969 καί ἐνός φωτογραμμετρικοῦ συνεργείου τοῦ Γαλλικοῦ Ἐθνικοῦ Γεωγραφικοῦ Ἰνστιτούτου τήν ἄνοιξη τοῦ 1971. Ἡ πραγματικὴ ὅμως δραστηριοποίηση γιά τήν μελέτη καί τήν ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων τῆς Ἀκροπόλεως θά ἀργήσῃ ἀκόμα περισσότερο καί θά ἐκδηλωθῆ μόλις τόν Φεβρουάριο τοῦ 1975, μέ τήν συγκρότηση

1. Αδημοσίευτη Ἐκθεση ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ20, συνταχθεῖσα τόν Δεκέμβριο τοῦ 1977.

μιᾶς Ἐπιτροπῆς καί μιᾶς Ὁμάδος Ἐργασίας ἀπό Ἑλληνες εἰδικούς, ἀρχαιολόγους καί τεχνικούς, καί μέ τήν γενναιόδωρη χρηματοδότηση τοῦ ὄλου ἔργου.

Τό ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ γιά τήν τύχη τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως ὑπῆρξε ἀπό τήν πρώτη στιγμή ζωηρό. Οἱ σύγχρονοι Ἑλληνες πιστεύουν ὅτι τά κτίσματα τά ὁποῖα στολίζουν τό βράχο ἀποτελοῦν τά πολυτιμότερα στοιχεῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τους κληρονομίας, ἐνῶ ὅλοι οἱ πολιτισμένοι ἄνθρωποι ἔξω ἀπό τήν Ἑλλάδα βλέπουν σ' αὐτά τήν ὠραιότερη ἔκφραση τοῦ κλασσικοῦ πνεύματος τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Τόσο ἡ κυβέρνησις ὅσο καί οἱ ὑπεύθυνες ὑπηρεσίες τῆς Ἑλλάδος, ἔχοντας συναίσθησις τοῦ γενικοῦ αὐτοῦ ἐνδιαφέροντος καί τῆς ἐπιστημονικῆς εὐθύνης γιά τά μνημεῖα, ἀνέπτυξαν ἐδῶ καί δύο χρόνια σοβαρά δραστηριότητα, ἀφ' ἑνός κἀνοντας τήν διεθνή ἔκκλησις οἰκονομικῆς ἀρωγῆς γιά τήν χρηματοδότηση τῶν σωστικῶν ἔργων καί ἀφ' ἑτέρου ὀργανώνοντας σέ ἐθνική κλίμακα τήν κατά τό δυνατόν καλύτερη μελέτη τῶν κινδύνων πού ἀπειλοῦν τά μνημεῖα, προκειμένου νά ἀρθοῦν τά αἰτίαι τους. Πρός τήν κατεύθυνση μάλιστα αὐτή ζήτησαν καί πάλι τή διεθνή συνεργασία, ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας ἦταν μιᾶ δευτέρη ἀποστολή ἐμπειρογνομῶνων τῆς UNESCO τόν Ὀκτώβριον τοῦ 1975.

Ἡ προσέγγισις τῶν προβλημάτων διατηρήσεως τῆς Ἀκροπόλεως καί τῶν μνημείων της θά πρέπει νά ὀλοκληρωθῆ προτοῦ μετακινηθῆ καί τό μικρότερον λιθάρι καί νά στηριχθῆ πάνω στήν διεξοδική ἀνάλυσιν τῶν φαινομένων, τά ὁποῖα διαπιστώνονται μέ τή σχολαστική τεκμηρίωσι. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά οἱ ἐπεμβάσεις οἱ ὁποῖες θά προταθοῦν πρέπει νά πειθαρχήσουν σέ τρία αἰτήματα, τά ὁποῖα τίθενται ἐκ τῶν προτέρων: στήν πραγματοποίησιν ὅσο τό δυνατόν μικροτέρων σέ ἔκτασι ἀλλαγῶν στήν ἐμφάνισιν τῶν μνημείων, στόν πλήρη σεβασμό τῶν διεθνῶς ἀναγνωρισμένων διατάξεων τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας καί στήν ἐξασφάλισιν τῆς ἀναστρεψιμότητος κάθε ἐπεμβάσεως.

Ἐξετάσθηκε πρῖν ἀπ' ὅλα ὁ βράχος τῆς Ἀκροπόλεως σέ σύνολο. Μετά ἀπό διεξοδική ἔρευνα, οἱ γεωλόγοι καί οἱ μηχανικοὶ ἀπέδειξαν ὅτι οἱ φόβοι πού εἶχαν διατυπωθῆ παλαιότερα δέν εὐσταθοῦν καί ὅτι δέν ὑπάρχουν φόβοι γιά τήν σταθερότητα του ἢ γιά τήν ἀντοχή του στήν διάβρωσιν ἀπό τά ὑπόγεια νερά. Ἀπέδειξαν ἀκόμα ὅτι, τόσο ἡ κοίτη στόν φυσικό βράχο ὅσο καί οἱ θεμελιώσεις τῶν μνημείων (μέ ἐξαιρέσιν τήν Πινακοθήκην, τήν βόρεια δηλαδή πτέρυγα τῶν Προπυλαίων καί τό βᾶθρον τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀγρίππα), διατηροῦνται σέ καλή κατάστασιν καί δέν παρουσιάζουν ἰδιαίτερα προβλήματα.

Ἡ μελέτη τῆς στατικῆς ἐπαρκείας τῆς ἀνωδομῆς τῶν μνημείων βρίσκειται σέ ἐξέλιξιν. Ὅλα αὐτά τά κτήρια ἔχουν γίνει ἀπό κομμάτια λευκοῦ πεντελικοῦ μαρμάρου λαξευμένα καί τέλεια προσαρμοσμένα μεταξύ τους, χωρίς συνδετικό κονίαμα. Τό κάθε κτήριο λοιπόν ἐξετάζεται ἀφ' ἑνός ὡς σύνολο, σέ καταπονήσεις ἀπό σεισμούς καί πιέσεις τοῦ ἀνέμου, καί ἀφ' ἑτέρου ἀναλυτικά, κατά πόσο δηλαδή ἔχουν τήν ἐπιθυμητή ἀντοχή σέ κάθε εἶδους καταπονήσεις τά διάφορα τμήματα τοῦ φέροντος

οργανισμού του (κίονες, έπιστύλια, δοκοί) χωριστά. Στην πρώτη περίπτωση περιλαμβάνεται και η πειραματική μελέτη των φαινομένων στον Παρθενώνα με την σύγχρονη μέθοδο της φωτοελαστικότητας, με τη βοήθεια ενός μοντέλου του από έποξυδική ρητίνη σε κλίμακα 1:100, τό όποιο καταπονείται σε πλάγιες δυνάμεις ανάλογες με τις φυσικές. Στη δεύτερη περίπτωση άνιχνεύονται τά ρήγματα και τά έσωτερικά κενά των μαρμάρων πού είχαν προκαλέσει οί παλαιότερες πυρκαϊές και έκρήξεις, με τις σύγχρονες μεθόδους των υπερήχων και των γαμμαγραφιών.

Και με τις δύο (μεθόδους) μπορεί κανείς νά κάνει μετρήσεις της άντοχής χωρίς νά χρειάζεται νά πάρη δείγματα από τό ύλικό του κτηρίου και νά βλάψη τά άρχαία μέλη. Η πρώτη μέθοδος στηρίζεται στη μέτρηση της ταχύτητας της διαδόσεως των υπερήχων στη μάζα του μαρμάρου και έφαρμόστηκε ήδη στα στοιχεία στηρίξεως της φατνωματικής όροφής στό δυτικό τμήμα του Παρθενώνος. Η μέθοδος της γαμμαγραφίας, πού εφαρμόζεται για πρώτη φορά στα μάρμαρα, συνίσταται στη λήψη φωτογραφιών με τη βοήθεια άκτίων γάμμα πού προέρχονται από κοβάλτιο. Οί άκτίνες αυτές μπορούν νά διαπεράσουν τά άρχιτεκτονικά μαρμάρια μέλη και νά δώσουν σε φωτογραφική πλάκα κάτι ανάλογο με τις άκτινογραφίες της Ιατρικής. Στις φωτογραφίες αυτές διακρίνονται τά ρήγματα και οί έσωτερικές διακοπές της μάζας του μαρμάρου και κάνουν δυνατή τη διάγνωση των αίτιων της έξασθενήσεώς του.

Άλλά οί σοβαρότερες άνησυχίες για τά μνημεία της Άκροπόλεως δέν προέρχονται τόσο από τη γενική στατική τους κατάσταση, όσο από τά ρήγματα πού προκάλεσαν και έξακολουθούν νά προκαλούν οί όξειδώσεις των σιδερένιων στοιχείων συνδέσεως, πού βρίσκονται μέσα στα μαρμάρια μέλη τους. Σιδερένιους συνδέσμους μικρού μεγέθους χρησιμοποιούσαν στην άρχιτεκτονική τους και οί άρχαίοι Έλληνες, τούς καθιστούσαν όμως σχεδόν άπρόσβλητους από όξείδωση σκεπάζοντάς τους με μόλυβδο. Για τά καλύβδινα στοιχεία πού μεταχειρίστηκε ο Ν. Μπαλάνος στις δραστικές και έκτεταμένες αναστηλώσεις των Άθιναϊκών μνημείων (1896-1933) δέν έλαβε ανάλογα μέτρα, ίσως γιατί υπερεκτίμησε τις ιδιότητες του κάλυβος, ενός συγχρόνου τότε ύλικού. Έτσι προσετέθησαν σ' όλα σχεδόν τά κτήρια της Άκροπόλεως σύνδεσμοι, πού ένωναν κομματιασμένα μέλη ή ακόμα και δοκοί από κάλυβα πού ένίσχυαν έπιστύλια και άρχαϊες δοκούς, όπως στην πρόσταση των Καρυατίδων στό Έρέχθειο.

Η ύγρασία και τό θαλάσσιο περιβάλλον της Άττικής και η ρύπανση, κάνουν όλα αυτά τά σίδερα νά σκουριάζουν. Με την σκουριά δέν χάνουν μόνο την άντοχή τους αλλά και διογκώνονται, με αποτέλεσμα νά σπάζουν τό μάρμαρο στό όποιο έχουν ένσωματωθή. Ήδη υπάρχουν πολυάριθμα ρήγματα και σε μερικά σημεία υπάρχει άμεσος κίνδυνος καταρρεύσεως.

Η διεξοδική μελέτη του ζητήματος απέδειξε, ότι η μοναδική λύση του έξαιρετικά επικίνδунου αυτού προβλήματος είναι η άφαίρεση όλων των καλυβδίνων αυτών στοιχείων και η αντικατάστασή τους με συνδέσμους από ένα άλλο μέταλλο, με αίώνια άντοχή, τό τιτάνιο. Είναι ένα ύλικό πού προσφέρει η σύγχρονη

τεχνολογία καί τό όποιο εἶναι άδύνατον νά όξειδωθῆ κάτω άπό όποιοσδήποτε φυσικές συνθήκες. Ἡ έπισήμανση τῶν ένσωματωμένων στά μάρμαρα καλυβδίνων στοιχείων, στίς περιπτώσεις στίς όποίες στά σχέδια πού άφησε ό Μπαλάνος δέν υπάρχουν έπαρκεῖς πληροφορίες, πραγματοποιεῖται πάλι μέ γαμμαγραφία.

Ἡ άντικατάσταση τῶν καλυβδίνων συνδέσμων καί δοκῶν σημαίνει τήν διάλυση καί έπανασύνδεση όλων τῶν τμημάτων τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως, τά όποια εἶχαν άνασπληωθῆ τούς δύο τελευταίους αἰῶνες. Ένα τόσο έκτεταμένο πρόγραμμα, μέ σεβασμό όλων τῶν άρχῶν τίς όποίες ἤδη σημειώσαμε, άπαιτεῖ έργασία πολλῶν έτῶν, έξαιρετική όργάνωση καί τό σπουδαιότερο διεξοδική προκαταρκτική μελέτη. Έκτός άπό τή συγκέντρωση όλων τῶν διαθεσίμων στοιχείων άπό τήν βιβλιογραφία, τά άρχεῖα καί τίς παλαιότερες έκθέσεις γιά τά κτήρια τῆς Ἀκροπόλεως, άρχισε, έδῶ καί δύο χρόνια, ἡ σχολαστική τεκμηρίωσή τους μέ φωτογραφίες καί λεπτομερέστατα σχέδια τῆς ύφιστάμενης σήμερα μορφῆς τους. Ἡ έργασία αὐτή έχει σχεδόν ολοκληρωθῆ γιά τό Έρέχθειον, γιά τό όποιο οί άναλυτικές προτάσεις έπεμβάσεως έχουν σχεδόν ολοκληρωθῆ. Στήν άρχιτεκτονική άποτύπωση τῶν ναῶν τῆς Ἀκροπόλεως, ἡ σύγχρονη μέθοδος τῆς έπιγείου φωτογραμμετρίας έφαρμόστηκε σέ περιορισμένη κλίμακα· προτιμήθηκε ἡ έφαρμογή παραδοσιακῶν μεθόδων πού επέτρεπαν τήν άνάλυση τῶν προβλημάτων, τήν διάγνωση δηλαδή τῶν αλλοιώσεων κάθε μαρμάρινου άρχιτεκτονικοῦ μέλους, ταυτοχρόνως μέ τίς μετρήσεις.

Ἡ έπιφανειακή φθορά τῶν άρχιτεκτονικῶν μελῶν καί ιδίως τῶν γλυπτῶν λίγο - πολύ όλων τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως εἶναι σήμερα ἡ πηγή τῶν πιό σοβαρῶν άνησυχιῶν. Τό Πεντελικό μάρμαρο, ένα υλικό μέ λαμπρή έμφάνιση καί μεγάλη άντοχή, συνεχῶς καί περισσότερο χάνει τήν άρχαία έπιφάνειά του, διαβρώνεται καί σπάζει σέ μικρά θραύσματα. Ἡ κύρια αἰτία τοῦ κακοῦ εἶναι ἡ γυψοποίηση, ἡ μετατροπή του δηλαδή σέ μικρό ἢ μεγαλύτερο βάθος σέ γύψο, κάτω άπό τήν επίδραση τοῦ διοξειδίου τοῦ θείου πού υπάρχει στή μολυσμένη άτμόσφαιρα. Τά καυσαέρια τῶν βιομηχανιῶν ἢ τῶν καυστήρων τῆς θερμάνσεως τῆς σύγχρονης πόλης περιέχουν σέ επικίνδυνο ποσοστό τό άέριο αὐτό πού φτάνει παντοῦ. Έλάχιστη ποσότητα ύγρασίας έπιταχύνει τή προσβολή τοῦ άρχαίου μαρμάρου καί τή μετατροπή του σέ γύψο, ό όποιος διαλύεται καί παρασύρεται άπό τό νερό τῆς βροχῆς ἢ συγκερατεῖ τήν αἰθάλη καί τή σκόνη γιά νά σχηματίση άντιαισθητικές κροῦστες πού σπάζουν άργότερα. Ἄν σ' αὐτά προσθέσει κανείς τήν συνεχῆ επί 24 αἰῶνες φυσική φθορά τοῦ μαρμάρου άπό τή βροχή, τό χαλάζι, τόν δυνατό άέρα, τήν αύξομείωση τῆς θερμοκρασίας καί κυρίως τόν παγετό, καταλαβαίνει γιαντί τά άριστουργήματα τῶν Ἀθηνῶν διατρέχουν έδῶ καί μερικά χρόνια ένα πρωτοφανῆ κίνδυνο. Ὅπως εἶναι φανερό, τό πρόβλημα εἶναι ιδιαίτερα όξύ γιά τά γλυπτά, τίς Καρυάτιδες τοῦ Έρεχθείου, καθώς καί τήν ζωφόρο καί τά άγάλματα τῶν άετωμάτων πού άπέμειναν στόν Παρθενώνα.

Γιά τήν θεραπεία όλων αὐτῶν τῶν κακῶν, προτείνονται, εκτός άπό τή ριζική λύση τοῦ καθαρισμοῦ τῆς άτμόσφαιρας, καί άλλες προσωρινές καί πολύ ταχύτερης

έφαρμογής λύσεις: πρόχειρα και ουδέτερα σέ εμφάνιση ξύλινα στεγάστρα προφυλάσσουν ήδη από τή βροχή και τόν παγετό τή ζωφόρο του Παρθενώνος και τίς Καρυάτιδες, ενώ τά δύο αγάλματα από τό δυτικό άέτωμα στεγάστηκαν προσωρινά στό Μουσείο τής Άκροπόλεως και τή θέση τους πήραν αντίγραφα. Προτάθηκε και μελετάται τό κλείσιμο των Καρυατίδων σ' ένα κλιματιζόμενο διαφανές κουτί, για τήν πλήρη προστασία τους, μέχρι τήν ημέρα που θά άρχισή η άναπόφευκτη διάλυση τής νοτίας προστάσεως του Έρεχθείου για τήν αντικατάσταση του σιδηρού όπλισμού των δοκών της. Προτείνεται ακόμα, αν και δέν έχει ακόμα αποφασιστή τελικά, και η μεταφορά των Καρυατίδων σέ κλιματιζόμενες αίθουσες του Μουσείου, με τήν δυνατότητα νά άναποθετηθούν στη θέση τους, μόλις τό επιτρέψουν οι συνθήκες του περιβάλλοντος. Τά αντίγραφα - εκμαγεΐα, τά όποια στην περίπτωση αυτή θά εΐπαιρναν προσωρινά τή θέση των πρωτοτύπων, ήδη κατασκευάζονται. Δέν εΐπαση τέλος νά εξετάζεται η δυνατότητα τής τοπικής προστασίας των μαρμάρων προς τήν κατεύθυνση μάλιστα αυτή έγινε στην Άθήνα τόν Σεπτέμβριο του 1976 τό 2ο Διεθνές Συμπόσιο για τήν χειροτέρευση των λίθων στις κατασκευές. Τό αίτημα όμως για τήν άναστρεψιμότητα κάθε επεμβάσεως στα άρχαϊα μέλη και η γήρανση, απέκλεισε άμέσως όλα σχεδόν τά υλικά τοπικής προστασίας που χρησιμοποιούνται σήμερα στην οικοδομική.

Η ριζική λύση του προβλήματος τής μολυσμένης αθηναϊκής ατμόσφαιρας άπασχολεί σοβαρά τήν Έλληνική Κυβέρνηση. Ορίστηκε μία ζώνη γύρω από τήν Άκρόπολη, στην όποία άπαγορεύθηκε έδω κι έξω μήνες η καύση του πλούσιου σέ θεΐον πετρελαίου μαζούτ για τήν θέρμανση των κατοικιών. Παράλληλα, εκπονήθηκε μία ολοκληρωμένη τεχνικο-οικονομική μελέτη, προκειμένου νά αντικατασταθί σέ ευρύτερη κλίμακα τό μαζούτ από άλλη πηγή ενεργείας, πετρέλαιο ντίζελ, άέριο πόλεως ή και ηλεκτρική ενέργεια. Η ύψηλή δαπάνη για τήν αντικατάσταση αυτή, προκειμένου νά θερμανθούν 5 περίπου εκατομμύρια κυβικά μέτρα κατοικιών, καθώς και ό χρόνος που εΐναι άπαραίτητος για τήν πραγματοποίηση τής αλλαγής αυτής, εξετάζονται τώρα σοβαρά από τίς δημόσιες Υπηρεσίες στην Άθήνα.

Η αΐσθηση του χώρου πάνω στον βράχο τής Άκροπόλεως έχει αλλάξει κατά πολύ από τήν άρχαιότητα. Αυτό όφείλεται σέ μεγάλο μέρος στις άνασκαφές που έγιναν τόν 19ο αΐώνα από τους άρχαιολόγους (κυρίως μετά τό 1885), που άφαίρεσαν σέ μεγάλο ποσοστό τό κώμα και απέκάλυψαν σχεδόν παντού τό φυσικό βράχο. Έτσι ξεσκεπάστηκαν τά μη όρατά κατά τήν κλασσική περίοδο θεμέλια των κτηρίων και τό έδαφος έγινε δύσβατο. Τή γενική άκαταστασία επαυξάνουν εκατοντάδες άρχιτεκτονικά μέλη, μικρά και μεγάλα, που προέρχονται από γνωστά και άγνωστα κτήρια διαφόρων εποχών και κλείνουν τά περάσματα ή καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος του ελεύθερου χώρου. Άνεπανόρθωτες ζημιές γίνονται τέλος από τά βήματα των επισκεπτών. Τόσο στα δάπεδα των μνημείων όσο και στον φυσικό βράχο (στις επιφάνειες που ήσαν όρατές κατά τήν άρχαιότητα), η φθορά έχει προχωρήσει σέ άνησυχνητικό σημείο: τά άρχαϊα λαξεύματα, οι έγκοπές για τή στερέωση βάθρων

ἡ θεμελίωσις καὶ οἱ χαραῖς τῶν ἀρχαίων διαβάσεων, στοιχεῖα πού παρουσιάζουν μέγιστο ἀρχαιολογικό ἐνδιαφέρον, κινδυνεύουν νά ἐξαφανιστοῦν. Ἐνάμιση ἑκατομμύριο τουρίστες ἐπισκέφθηκαν τό 1976 τήν Ἀκρόπολη, πρᾶγμα τό ὁποῖο σημαίνει διπλάσιο ἀριθμό βημάτων (εἰσόδου καί ἐξόδου) στήν πόρτα τῶν Προπυλαίων, στίς κεντρικές διαβάσεις ἢ στίς θέσεις μέ θέα. Καί ὁ ἀριθμός αὐτός ἔχει πολύ μεγαλύτερη πιθανότητα στό μέλλον νά αὐξηθῆ παρά νά μειωθῆ.

Ἡ προσπάθεια διευθετήσεως ἄρχισε μέ μιᾶ διεξοδική τεκμηρίωση τῆς σημερινῆς καταστάσεως. Ἐγίναν λεπτομερῆ τοπογραφικά σχέδια σέ κλίμακα 1:100 καί φωτογραφήσεις τῆς ἐπιφανείας τοῦ βράχου μέ τή βοήθεια μικροῦ ἀεροστάτου. Προγραμματίστηκε κατάλογος τῶν διασπάρτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καί σύστημα μεθοδικῆς εὐρετηριάσεώς τους πρὶν ἀπό κάθε μετακίνηση, ἔτσι ὥστε νά διευκολυνθῆ ἡ ἀναγνώριση καί ὁ χωρισμός τους σέ ὁμάδες γιά τήν τελική τους τακτοποίηση. Σέ συνέχεια, μελετήθηκε ἡ κάλυψη μέ χῶμα μεγάλου μέρους τοῦ βράχου, ἔτσι ὥστε νά δημιουργηθοῦν ἄνετες διαβάσεις στίς θέσεις τῶν ἀρχαίων καί μιᾶ εὐρύχωρη πλατεῖα ἀνατολικά ἀπό τό Ἐρέχθειον. Μελετήθηκε ἐπίσης ἡ μετακίνηση καί ἡ διευθέτηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὥστε νά ἀποκατασταθῆ τό ἀναγνώσιμο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καί νά διευκολυνθοῦν οἱ ἐπιστημονικές μελέτες στό μέλλον. Μπροστά ἀπό τά Προπύλαια προτείνεται μιᾶ νέα διάταξη τῆς ἀνάδου, ἀνάλογη πρὸς τήν ἀρχαία. Ἀποφασίστηκε τέλος νά κτισθῆ σέ γειτονικό χῶρο ἕνα νέο, μεγάλο καί μέ σύγχρονες ἐγκαταστάσεις Μουσεῖο τῆς Ἀκροπόλεως, στό ὁποῖο θά ἐκτεθοῦν ὅλα τά εὐρήματά της, πολλά ἀπό τά ὁποῖα βρίσκονται σήμερα σέ ἀποθῆκες. Ἐνας ἀρχιτεκτονικός διαγωνισμός γιά τήν ἐκπόνηση τῶν σχεδίων τοῦ νέου αὐτοῦ Μουσείου ἔχει προκηρυχθῆ.

Ὡς πρὸς τήν ἀλλοίωση τοῦ ἀστικοῦ τοπίου τῶν Ἀθηνῶν καί τήν σχέση του μέ τήν Ἀκρόπολη, μικρές βελτιώσεις μποροῦν πλέον νά πραγματοποιηθοῦν. Μέ τήν ἐφαρμογή πολεοδομικῶν διατάξεων ἀποκλείστηκαν ψηλές οἰκοδομές κοντά στήν Ἀκρόπολη καί σ' ὅλους τούς γειτονικούς ἀρχαιολογικούς χώρους, ἐνῶ παράλληλα προτάθηκαν μέτρα γιά τήν συντήρηση τῆς Πλάκας, τῆς παλιᾶς δηλαδή γειτονίᾶς πού ἐκτείνεται στούς βορεινούς πρόποδες τοῦ βράχου. Μέ ἀπαλλοτριώσεις τέλος ἔγινε δυνατή ἡ διάνοιξη τοῦ «Περιπάτου», ἑνός δρόμου γιά πεζοῦς πού περιέτρεχε τήν Ἀκρόπολη κατά τήν ἀρχαιότητα.

Ἡ Ἀκρόπολη καί τά μνημεῖα της πέρασαν καί ἄλλοτε δύσκολες στιγμές στή μακρά ἱστορία τους, γιά νά φτάσουν ὡς ἐμᾶς μέ ἀγέραστη ὁμορφιά, μοναδικά τεκμήρια μιᾶς μεγάλης ἐποχῆς γιά τόν δυτικό πολιτισμό. Μέ συντονισμένες προσπάθειες σέ διεθνές ἐπίπεδο, ἐλπίζουμε ὅτι θά ξεπεράσουν καί τά σημερινά δύσκολα προβλήματα. Ὅποια προσπάθεια καί ἂν γίνῃ προκειμένου νά παραδώσουμε τήν πολιτιστική αὐτή κληρονομιά ἄθικτη στίς ἐπόμενες γενιές, δέν θά ἦταν μέ κανένα τρόπο ὑπερβολική.

2. ΤΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΡΑΜΑΝΛΗ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ²

Μια συστηματική προσπάθεια, που συνεχίζεται επί 32 χρόνια, για την αποκατάσταση των κλασικών μνημείων της Άκροπόλεως άρχισε με την πρωτοβουλία του τιμωμένου Κωνσταντίνου Καραμανλή. Είναι μια προσπάθεια ή όποια από την φύση της δεν συγκρίνεται με τα συνήθη μεγάλα έργα, στην όποια έχουν άναμειχθεί πολλά και διάφορα πρόσωπα, έχει όμως την άφετηρία της στην πρωτοβουλία εκείνου.

Το ενδιαφέρον του Καραμανλή για τα πολιτιστικά είναι γνωστό ότι είχε έκδηλωθεί από πολύ ένωρίτερα, ιδιαίτερος μάλιστα για τον ρόλο της έλληνικης σκέψης, τέχνης, και ήθους στην πολιτισμική ένότητα της Εύρώπης. Φαίνεται ότι το ενδιαφέρον αυτό ένδυναμώθηκε από τις μελέτες κατά το διάστημα της αυτοεξορίας του και πήρε σαφέστερη μορφή με την έπιλογή ενός αντίξιου συνεργάτη του, του καθηγητή Κωνσταντίνου Τρυπάνη, έξοχου φιολόγου, ποιητή και διανοουμένου που ανέλαβε τα καθήκοντα ύπουργού Πολιτισμού, εϑύς μετά την μεταπολίτευση του 1974.

Άλλά ως έλθομε στην Άκρόπολη. Δέν χρειάζεται να άναφερθοϑμε στην άρχαιολογική, την καλλιτεχνική και την τεχνική άξία των μοναδικών της κλασικών μνημείων, οϑτε στην σημασία τους ως συμβόλων του κλασικού άρχαίου έλληνικού πνεύματος. Αυτό που πρέπει να θυμόμαστε είναι ότι έτυχε στην προηγούμενη και την παρούσα γενιά να καταλάβει ότι τα έξοχα αυτά άρχιτεκτονικά μνημεία ήταν σε κίνδυνο και συνακόλουθα να έπωμισθεί την εϑύνη και την φροντίδα μιας δραστηκής έπεμβάσεως, που θα μπορούσε να λεχθεί ότι δέν είχε προηγούμενο.

Πράγματι, κατά την έπταετία της δικτατορίας βαθμιαίως διαπιστώθηκε ότι ύπήρχαν σε όλα τα μνημεία σοβαρότατα προβλήματα, όφειλόμενα άφ' ενός στα άκατάλληλα ύλικά και τους τρόπους έφαρμογής τους των παλαιότερων άνασπλώσεων και άφ' έτερου στην ρύπανση της άτμοσφαιρας των Άθηνων από τα καυσαέρια, πληγή όλων των μεγάλων πόλεων του σύγχρονου κόσμου.

Οί διαπιστώσεις αυτές άφηναν τελείως άδιάφορη κατά την έπταετία, την άρμόδια Άρχαιολογική Ύπηρεσία ή όποια διέψευδε τα σχόλια που άρχισαν να έμφανίζονται στον τύπο. Ύπήρχε άσάφεια ως προς το αντίκειμενο και το ένδεχόμενο διαλύσεως τμημάτων των μνημείων (κυρίως όσων είχαν άνασπλωθεί κατά το διάστημα 1890-1930) προκαλοϑσε πανικό σε όσους γνώριζαν την φύση και το μέγεθος των προβλημάτων.

Ή πρωτοβουλία του Κωνσταντίνου Καραμανλή έκδηλώθηκε τον Μάρτιο του

2. Αναδημοσίευση ομιλίας σε διεθνές επιστημονικό Συνέδριο με θέμα «Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα» που οργάνωσε το ίδρυμα ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. Γ. ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ στο Ζάππειο Μέγαρο, 5-9 Ιουνίου 2007. Βλ. Μπούρας, Χ. 2008, 328-331.

1975 με τὸν ὀρισμὸ μιᾶς πολυεπιστημονικῆς ὁμάδος ἐργασίας ποὺ θὰ ἀνέλυε αὐτὰ τὰ προβλήματα. Ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ τομὴ στὰ ἀρχαιολογικὰ πράγματα δεδομένου ὅτι ἀμφισβήτησε τότε τὴν ἀπόλυτη αὐθεντία τῶν Ὑπηρεσιακῶν παραγόντων. Εἶχε γίνει φανερὸ ὅτι οἱ περιφερειακὴ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων δὲν μπορούσε νὰ ἀντεπεξέλθει σὲ τόσο βαρὺ καθῆκον. Καὶ ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ τὰ μέλη μιᾶς Ὀμάδος, με διαφορετικὲς εἰδικότητες ἄρχισαν νὰ συγκεντρώνονται, νὰ γράφουν ἐκθέσεις καὶ νὰ προτείνουν τὰ πρῶτα σωστικὰ μέτρα. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ πρωθυπουργοῦ ἦταν ἄμεσο καὶ πολλὲς ἀπὸ τὶς συνεδριάσεις γίνονταν προεδρεύοντος τοῦ ὑπουργοῦ Κωνσταντίνου Τρυπάνη. Στὴν ὁμάδα μετεῖχαν ἐπιστήμονες με ἀναγνωρισμένη ἐξειδίκευση καὶ ἐμπειρία, οἱ ἀρχαιολόγοι Γιάννης Μηλιάδης, Γεώργιος Δοντᾶς, Νικόλαος Πλάτων, ὁ ἀρχιτέκτων Γιάννης Τραυλός, ὁ πολιτικὸς μηχανικὸς Θεοδόσιος Τάσιος καὶ ὁ χημικὸς μηχανικὸς Θεόδωρος Σκουλικίδης. Ἐνα τεχνικὸ γραφεῖο συνεστήθη τότε, ἀπὸ νέους ἐπιστήμονες καὶ μηχανικοὺς, ποὺ ἄρχισε τὴν ἐκπόνηση ἀναλυτικῶν μελετῶν.

Παρεμπιπτόντως πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Καραμανλῆ γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ κληρονομιά ἐκδηλώθηκε τὸν ἴδιο χρόνο, τὸ 1975, με τὴν ἔνταξη τοῦ ἄρθρου 24 στὸ νέο Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος. Με αὐτὸ ὀριζόταν ὅτι ἡ διατήρηση τοῦ πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος ἀποτελεῖ ὑποχρέωση τοῦ Κράτους, γίνονταν δεκτοὶ περιορισμοὶ τοῦ δικαιώματος ἰδιοκτησίας πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτό, καὶ γινόταν δυνατὴ ἡ θέσπιση ζωνῶν προστασίας τῶν ἀρχαιολογικῶν μνημείων καὶ χώρων.

Τὸν μεθεπόμενον χρόνο, 1977 με Προεδρικὸ Διάταγμα ἰδρύθηκε ἡ πολυεπιστημονικὴ Ἐπιτροπὴ Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως, ἡ ὁποία μαζί με τὴν Ἐπιτροπὴ γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Ἐπικουρείου Ἀπόλλωνος περιελήφθη στὸν Ὄργανισμὸ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, ἐνῶ καταργήθηκε ἡ Ὀμάδα Ἐργασίας. Ἦταν ἤδη ἔτοιμη ἡ πρώτη μελέτη ἐπεμβάσεως στὸ Ἐρέχθειον, καὶ μιὰ διεθνὴς συνάντηση εἰδικῶν ἐπιστημόνων συνεκλήθη στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ ἐνημερωθεῖ καὶ νὰ συμβάλλει στὴν ἐπίλυση τῶν προβλημάτων τοῦ ναοῦ. Τότε ἔγινε καὶ ἡ ἔκκληση στὴν UNESCO ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Ὑπουργείου γιὰ διεθνή οἰκονομικὴ καὶ τεχνικὴ βοήθεια.

Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Καραμανλῆ γιὰ τὴν πρόοδο τῶν ἔργων ἦταν ἀδιάπτωτο καὶ ἐδηλώνονταν με ὁδηγίες μέσω τοῦ τότε γενικοῦ ἐπιθεωρητοῦ κ. Νικολάου Γιαλούρη καὶ τοῦ νέου ὑπουργοῦ Δημητρίου Νιάνια. Ἐνίστε οἱ ὁδηγίες ἔφθαναν σὲ λεπτομέρειες ὅπως γιὰ τὴν μορφή τῶν διαβάσεων ἢ τὴν δίοδο τῶν ἐπισκεπτῶν διὰ τῶν Προπυλαίων. Ἐκδηλώνονταν ἐπίσης με τὴν ἐξασφάλιση πιστώσεων, ἀπαραίτητων πλέον γιὰ τὴν ὑποδομὴ καὶ τὴν πρόοδο τῶν ἐργασιῶν.

Τὸ 1978 ἄρχισε ἡ ἀποσυναρμολόγηση τοῦ Ἐρεχθείου, οἱ Καρυάτιδες μεταφέρθηκαν στὸ Μουσεῖο καὶ ἀντίγραφα πῆραν τὴν θέση τους καθὼς καὶ ἐνὸς ἀπὸ τοὺς κίονες τῆς ἀνατολικῆς προστάσεως ποὺ βρίσκεται στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. Ἐν τῷ μεταξύ ἔγινε σαφὲς ὅτι ἡ ἔκκληση πρὸς τὴν UNESCO δὲν ἀπέδιδε: Τὸ οἰκονομικὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἐράνου ἦταν πολὺ περιορισμένο καὶ ἡ τεχνικὴ βοήθεια ἀνύπαρκτη δεδομένου ὅτι οἱ Εὐρωπαῖοι ἀναστηλωτὲς δὲν εἶχαν ἀντιμετωπίσει

ποτέ τὰ εἰδικὰ προβλήματα κτηρίων ὅπως τὰ κλασικὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀποτέλεσμα αὐτῶν ἦταν ἡ ἀπόφαση τοῦ Καραμανλῆ νὰ ἀποδευθεθῆτε τελείως ἀπὸ τὴν UNESCO καὶ τὰ ἔργα νὰ προχωρήσουν μὲ ἑλληνικὰ χρήματα καὶ Ἕλληνες ἐπιστήμονες καὶ τεχνικούς, ἐξ ὀλοκλήρου (τὸν Ἰούνιο τοῦ 1979).

Τὸν ἐπόμενο χρόνο τὸ 1980 πραγματοποιήθηκε ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ Καραμανλῆ εὐρεία σύσκεψη γιὰ τὴν ἀντιμέτωπιση τῆς ἀτμοσφαιρικῆς ρυπάνσεως ποὺ ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἕνας σοβαρὸς παράγων τῆς φθορᾶς τοῦ μαρμάρου τῶν μνημείων. Λίγο ἀργότερα, σὲ σύσκεψη μὲ τὸν ὑπουργὸ καὶ παράγοντες τῆς Ὑπηρεσίας, ζήτησε ἐπανεπιλημμένως νὰ συνταχθεῖ νομοσχέδιο γιὰ τὴν διοικητικὴ αὐτοτέλεια τῆς Ἐπιτροπῆς Συντηρήσεως τῶν Μνημείων Ἀκροπόλεως καὶ τὴν οἰκονομικὴ της κάλυψη, «προκειμένου νὰ κατοχυρώσει τὸ ἔργο συντηρήσεως τῶν Μνημείων καὶ νὰ δεσμεύσει σχετικὰ τὶς μελλοντικὲς Κυβερνήσεις».

Οἱ δυσκολίες τοῦ ἔργου ἀπὸ πλευρᾶς δημοσίου λογιστικοῦ ἐπιλύθηκαν μὲ πρωτοβουλία πάλι τοῦ Καραμανλῆ μὲ τὴν ἀνάθεση διαχειρίσεως τῶν πιστώσεων στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία (1981-1991). Τὰ ἐπόμενα χρόνια τὸ ἐνδιαφέρον του δὲν ἔλλειψε, ζητοῦσε νὰ ἐνημερωθεῖ καὶ ὅταν τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1983 συνεκλήθη στὴν Ἀθήνα ἡ δεύτερη Διεθνὴς Συνάντηση γιὰ τὰ ἔργα ἀποκαταστάσεως τῆς Ἀκροπόλεως ὁ Καραμανλῆς, ὡς πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, ἦλθε νὰ κηρύξει τὴν ἑναρξη τῆς Συναντήσεως καὶ νὰ ἀπευθύνει ἕνα ἐμπνευσμένο χαιρετισμὸ πρὸς τοὺς συνέδρους. Τότε δῆλωσε (μεταφέρω ἐπὶ λέξει) ὅτι εἶχε τὴν καλὴ τύχη νὰ συμβάλλει μὲ κάποιους τρόπους στὴν πραγματοποίηση τοῦ προγράμματος τῆς Ἀκροπόλεως καθὼς καὶ ὅτι εὐχαριστεῖ τοὺς τότε ὑπουργὸ Μελίνα Μερκούρη καὶ πρόεδρο τῆς Ἐπιτροπῆς, ἀκαδημαϊκὸ Γεώργιο Μυλωνᾶ, ποὺ ἔκαναν μνεῖα τῆς συμβολῆς του αὐτῆς.

Ὁ Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς ἀνήκει στὴν Ἱστορία ὡς ὁ μεγάλος Ἕλληνας πολιτικὸς τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 20οῦ αἰῶνος. Ἡ ἄμεση σύνδεσή του μὲ τὰ κλασικὰ μνημεῖα τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀκροπόλεως εἶναι ἕνας ἀκόμα δεσμὸς του μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς Ἑλλάδος.

Άποψη της δυτικής πλευράς και του οπισθονάου του Παρθενώνα από δυτικά, μετά την τοποθέτηση των αντιγράφων της δυτικής ζωφόρου στο μνημείο (2005).

3. ΕΚΘΕΣΙΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΣΤΕΓΑΣΕΩΣ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΣΤΟΑΣ (ΟΠΙΣΘΟΝΑΟΥ) ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ³

Προκειμένου νά τύχουν προστασίας τά κατά χώραν διατηρηθέντα γλυπτά τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος, τίθεται πάλιν τό πρόβλημα τῆς καλύψεως τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ μνημείου καθ' ὅλην αὐτῆς τήν ἔκτασιν.

Ὅσον καί ἂν ὁ βαθμός προστασίας τῶν ἐξόχου σημασίας γλυπτικῶν αὐτῶν ἔργων θά εἶναι διά τῆς καλύψεως κάπως περιορισμένος, ἡ ἐπέμβασις ὑπό τὰς παρούσας συνθήκας θεωρεῖται γενικῶς ἐπιβεβλημένη καί μάλιστα ἐπείγουσα. Δέν γίνεται λόγος ἐδῶ περί τῆς ριζικῆς λύσεως, τῆς ἀποσπάσεως δηλαδή τῶν γλυπτῶν καί τῆς ἐκθέσεώς των εἰς Μουσεῖον, ἡ ὁποία θά πρέπει –καί κατά τό ἄρθρον 8 τοῦ Χάρτου τῆς Βενετίας– νά ἐφαρμοσθῆ μόνον ὡς ὑστάτη διέξοδος τῆς σωτηρίας αὐτῶν.

Τό θέμα τῆς καλύψεως τοῦ ὀπισθοναοῦ τοῦ Παρθενῶνος δέν τίθεται βεβαίως διά πρώτην φοράν. Ἦδη ἀπό τοῦ 1900, κατά τὰς ἀναστηλώσεις Μπαλάνου εἶχεν ἀποκατασταθῆ μία δοκός (ἡ νοτιοτάτη τῆς σειρᾶς), μέ πρόβλεψιν ἴσως πλήρους ἀποκαταστάσεως. Ἀργότερον, μέ πρωτοβουλίαν τοῦ καθηγητοῦ κ. Ὁρλάνδου, τό ζήτημα ἐπανειλημμένως ἐξτάσθη καί ἤχθη ἐνώπιον τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, διά νά μείνῃ τελικῶς ἐκκρεμές. Εἰς τό συνημμένον παράρτημα παρουσιάζεται ἐν συντομίᾳ τό ἱστορικόν τῆς ὑποθέσεως, τό ὁποῖον μαρτυρεῖ ἐμμέσως περί τῆς σοβαρότητός της.

Κατ' ἀρχήν θά πρέπει νά σημειωθῆ ὅτι διά τήν ἐφαρμογήν τῆς καλύψεως δέν ὑφίστανται προβλήματα ἀναπαραστάσεως, δεδομένου ὅτι τό ἀρχαιολογικόν μέρος περί τῆς μορφῆς δοκῶν, φατνωμάτων καί λοιπῶν μελῶν εἶναι λευμένον, μή ἐπιδεχόμενον ἀμφισβητήσεις. Εἰς τήν θέσιν αὐτήν ἄλλωστε τοῦ Παρθενῶνος δέν ὑφίστανται μεταγενέστεραι φάσεις αἱ ὁποῖαι θά ἦτο δυνατόν νά περιπλέξουν τά προβλήματα τῆς ἀποκαταστάσεως. Ταῦτα πρὸς ὀλοκλήρωσιν τοῦ θεωρητικοῦ προβληματισμοῦ τῆς μελετωμένης ἐπεμβάσεως.

Ἡ παροῦσα προκαταρκτική ἔκθεσις ἀποβλέπει εἰς τήν θέσιν τῶν πολλῶν προβλημάτων τά ὁποῖα θά προκύψουν, ἐάν ἐφαρμοσθῆ μία ἐκ τῶν πέντε διαφορετικῶν λύσεων καλύψεως τῆς στοᾶς, καί ἐμμέσως εἰς μίαν πρώτην ἀξιολόγησιν ἐκάστης λύσεως. Τοῦτο προκειμένου νά διευκολυνθοῦν τά μέλη τῆς Ὁμάδος Ἐργασίας καί αἱ ἀρμόδιαι ἐπιτροπαί εἰς τήν λήψιν τελικῆς ἀποφάσεως περί τοῦ πρακτέου.

Αἱ πέντε κατ' ἀρχήν διαφαινόμεναι λύσεις εἶναι αἱ ἑξῆς:

- α) Ἀποκατάστασις τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς, ὡς ἀκριβῶς εἶχε κατά τήν ἀρχαιότητα.

3. Αδημοσίευτη Ἐκθεση ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ ἀρ. εἰσαγ. Μ25.1 συνταχθεῖσα στις 24 Μαΐου 1976.

- β) Ανακατασκευή φατνωματικής όροφης της μορφής ακριβώς της αρχαίας, αλλά έξ ελαφροῦ τινός ὑλικοῦ, ἀδιαφωτίστου.
- γ) Ανακατασκευή φατνωματικής όροφης της μορφής ακριβώς της αρχαίας, αλλά έξ ελαφροῦ τινός ὑλικοῦ, διαφωτίστου.
- δ) Κάλυψις δι' ἀπλῶν πλακῶν εξ ελαφροῦ διαφωτίστου ὑλικοῦ καί
- ε) Τοπικός κλιματισμός της ζωφόρου.

α) Ἀποκατάστασις της φατνωματικῆς όροφης, ὡς ἀκριβῶς εἶχε κατά τήν ἀρχαιότητα.

Ἡ λύσις αὕτη εἶχε σχεδόν ἀποφασισθῆ ὑπό τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου πρό δέκα ἔξ ἔτων, εἰσηγήσει της Διευθύνσεως Ἀνασπλώσεως, ἀλλά τελικῶς δέν ἐφηρμόσθη. Διά τήν ἐφαρμογήν της ἀπαιτεῖται ἡ τοποθέτησις δύο μαρμαρίνων δοκῶν, ἡ συμπλήρωσις μιᾶς τρίτης, ἡ κάλυψις με δέκα ὀκτώ ἐν συνόλῳ μαρμαρίνας φατνωματικᾶς πλάκας καί τέλος ἡ ἀποκατάστασις ὠρισμένων θράνων καί μεταδοκίων πλακῶν.

α.1. Διά της προτεινομένης λύσεως, ἡ προστασία ἀπό τās φυσικᾶς συνθήκας εἶναι ἡ μεγίστη δυνατή δι' ἀπλήν κάλυψιν. Πράγματι ἡ στεγάνωσις καί προστασία ἀπό τὰ ὄμβρια ὕδατα θά εἶναι πλήρης (κλειομένων ἀνέτως ἄνωθεν τῶν μεταξύ τῶν φατνωματικῶν πλακῶν ἀρμῶν), ἡ προστασία ἀπό τās ἐναλλαγᾶς της θερμότητος θά εἶναι πολύ ἱκανοποιητικῆ (λόγῳ της ἐλαχίστης θερμοαγωγιμότητος τοῦ μαρμάρου καί της δυνατότητος προσθήκης θερμομονωτικῶν ὑλικῶν εἰς οἰαδήποτε ποσότητα ἄνωθεν τῶν πλακῶν) καί ἡ προστασία ἀπό τήν μηχανικήν ἐνέργειαν τοῦ ἀνέμου καί τήν ἀμμοβολίαν θά εἶναι ἱκανοποιητικῆ. Τέλος ἡ χημική προσβολή, κυρίως τοῦ διοξειδίου τοῦ θείου, θά εἶναι ἡ αὐτή με τās λύσεις β, γ καί δ, ὑπολειπομένης μόνον της λύσεως τοῦ κλιματισμοῦ.

α.2. Ἡ καταπόννησις τοῦ μνημείου ἀπό τὰ πρόσθετα φορτία εἶναι τό σοβαρότερον μειονέκτημα της κρινομένης λύσεως. Ἡ προσθήκη τῶν μαρμαρίνων ὄγκων καί μάλιστα εἰς ὕψος δέκα τεσσάρων σχεδόν μέτρων ἀπό τοῦ διαπέδου, δέν εἶναι δυνατόν παρά νά ἔχει ἐπιπτώσεις ἐπί τῶν λίαν καταπονημένων ἤδη φορέων τοῦ κτηρίου, ἐπαυξάνουσα μάλιστα τήν εὐπάθειαν αὐτοῦ εἰς σεισμικᾶς δονήσεις. Τό πρόβλημα ἔχει ἤδη ἀντιμετωπισθῆ ὑπό τοῦ πολιτικοῦ μηχανικοῦ κ. Ζάμπα, ἡ στατικῆ μελέτη τοῦ ὁποίου ἀπέδειξε ὅτι κατ' ἀρχήν ἡ λύσις δύναται νά ἐφαρμοσθῆ καί τὰ φορτία δέν εἶναι ἀπαγορευτικά διά τήν ἐφαρμογήν της. Ἐπιφύλαξις μόνον ὑπάρχει διά τήν ἐπάρκειαν της ἀντοχῆς τῶν κιόνων της ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (λόγῳ της ἐντόπου προσβολῆς των ἐκ της πυρκαϊᾶς) καί τῶν κατά χώραν τριῶν δοκῶν. Ἐπ' αὐτῆς ἀναμένεται ἡ ἔκθεσις τήν ὁποίαν ἀνέλαβε νά δώσῃ ὁ κ. Τάσιος.

α.3. Τό ἀναστρέψιμον της λύσεως δύναται νά ἐξασφαλισθῆ πλήρως, δεδομένου ὅτι δέν εἶναι ἀπαραίτητον νά γίνουν ἐνσωματώσεις ἀρχαίων τεμαχίων οὔτε ἐπεμβάσεις εἰς τὰ κατά χώραν ἀρχιτεκτονικά μέλη. Μέ ἐξαίρεσιν ἴσως της τετάρτης ἀπό βορρᾶ δοκοῦ, της ὁποίας μικρόν σωζόμενον τμήμα θά προσαρμοσθῆ εἰς νέαν, ὅλα τὰ λοιπά τεμάχια εἶναι αὐτοτελῆ καί ἀνεξάρτητα μέ ἀπλᾶς ἀμφιερείστους

έδράσεις. Δέον όμως νά αναφερθοῦν δύο σημεῖα, εἰς τά ὅποια ἡ κρινομένη λύσις ὑπερεῖ σαφῶς τῶν ἄλλων: α) ὅτι δέν δύναται νά πραγματοποιηθῆ παρά μόνο ἀφοῦ τακτοποιηθοῦν αἱ ἐκκρεμότητες αἱ ὅποια ἔχουν προκύψει ἀπό τάς ἀνασπλώσεις Μπαλάνου (ἀντικατάστασις ὀξειδωθέντων σιδηρῶν συνδέσμων) καί β) ὅτι ἐνδεχομένη εἰς τό μέλλον ἀπομάκρυνσις τῶν νέων μελῶν θά εἶναι κατά πολύ δυσχερεστέρα τῆς τῶν ἄλλων λύσεων καί κατά πολύ περισσότερον δαπανηρά.

α.4. Ἀπό πλευρᾶς διδακτικῆς ἀξίας τοῦ μνημείου, ἡ προτεινομένη πρώτη λύσις παρουσιάζει σημαντικά πλεονεκτήματα. Ἡ διά μαρμαρίνων φατνωμάτων κάλυψις θά προσδώσῃ εἰς τήν ἐμφάνισιν τῆς στοᾶς αὐθεντικότητα καί σοβαρότητα, τήν ὁποίαν τά ἐλαφρά ὑλικά καί αἱ ἀπομιμήσεις οὐδόλως δύνανται νά προσφέρουν. Ἡ ἀρχιτεκτονική τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Παρθενῶνος θά ἀναδειχθῆ, διότι θά ἀποκατασταθοῦν αἱ ἀναλογικαί σχέσεις καί ἡ ἐντύπωσις τοῦ χώρου ὡς ἦσαν ἀρχικῶς. Ὁ φωτισμός τῆς ζωφόρου ὀπωσδήποτε θά μειωθῆ καί αἱ δυνατότητες παρατηρήσεως τοῦ γλυπτικοῦ τῆς διακόσμου θά περιορισθοῦν, πλὴν ὅμως ἡ τελική ἐντύπωσις θά εἶναι ὀρθότερα, ἐμφανιζομένων τῶν γλυπτῶν ὅπως ἀκριβῶς τά εἶχον συλλάβει οἱ δημιουργοί των ἀπό πλευρᾶς θέσεως (ὑψος, γωνία ὀράσεως) ἀλλά καί φωτός (ἔμμεσος ἐξ ἀντανακλάσεως φωτισμός ἐκ τῶν κάτω). Θά ἡδύνατο τέλος νά συζητηθῆ τό ἐνδεχόμενον κατά βούλησιν τεχνητοῦ φωτισμοῦ τῆς ζωφόρου διά καταλλήλων λαμπτήρων, εὐκόλως ἀποκρυπτομένων ἄνωθεν τῶν κυματίων τῶν μεταδοκίων πλακῶν ἢ τῶν θράνων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

α.5. Ἡ ἐπιβαλλομένη ὑπό τοῦ ἄρθρου 12 τοῦ Χάρτου τῆς Βενετίας διάκρισις μεταξύ ἀρχαίων αὐθεντικῶν μελῶν καί προστιθεμένων νέων, κατοχυροῦται εἰς τήν ὑπό κρίσιν λύσιν ἀφ' ἑνός μὲν διά καταλλήλων ἐπιγραφῶν ἐφ' ὄλων τῶν νέων μελῶν, ἀφ' ἑτέρου δέ διά τῆς ὑφισταμένης διαφορᾶς χρώματος καί ὑφῆς τοῦ μαρμάρου. Ἀκολουθεῖται δηλαδή ἡ ἰδίᾳ μέθοδος μέ ἐκείνην τῶν ἀνασπλώσεων τοῦ Μπαλάνου εἰς τόν Παρθενῶνα καί τοῦ Ὁρλάνδου εἰς τά Προπύλαια. Ἐπιδίωξις ἐντονωτέρας διαφορᾶς εἰς κτήριον τῆς μορφολογικῆς ἀρμονίας τοῦ Παρθενῶνος θά ἦτο συζητήσιμος.

α.6. Αἱ ὑφιστάμεναι τεχνικαί δυνατότητες καί ὁ χρόνος ἐφαρμογῆς τῆς πρώτης λύσεως δέν ἀποτελοῦν σοβαρά μειονεκτήματα αὐτῆς καί τοῦτο διότι τά νέα ἀρχιτεκτονικά μέλη εἶναι σχεδόν ἔτοιμα, ἀπό τοῦ 1960. Συγκεκριμένως:

- Αἱ ἀπαιτούμεναι δοκοί ἔχουν κατασκευασθῆ.
- Ἐκ τῶν ἀπαιτούμενων 18 φατνωματικῶν πλακῶν ἔχουν πλήρως κατασκευασθῆ αἱ 6 καί ἀπομένει ἡ λάξευσις μόνον τῶν ἀστραγάλων τῶν ὑπολειπομένων 12.
- Τά ἀπαιτούμενα δύο τεμάχια θράνων ἔχουν κατασκευασθῆ.
- Ἐκ τῶν ἀπαιτούμενων 6 τεμαχίων μεταδοκίων πλακῶν ἔχουν κατασκευασθῆ τά 4.

Εἶναι προφανές λοιπόν ὅτι ἡ ἀπομένουσα νά γίνῃ ἐργασία ἀπολαξεύσεως εἶναι ἀναλογικῶς λίαν περιορισμένη καί δύναται νά ἐκτελεσθῆ ἐντός διμήνου. Ἡ τοποθέτησις ἄλλωστε τῶν μελῶν εἰς τήν θέσιν των δέν θά ἀπαιτήσῃ μεγαλύτερον

χρονικόν διάστημα, οὔτε ἐπίλυσιν σοβαρῶν προβλημάτων ὀργανώσεως. Πολύ μεγαλύτερα χρονική καθυστέρησις θά προκύψῃ ἐνδεχομένως ἀπό τὰς ἐργασίας ἀντικαταστάσεως τῶν μεταλλικῶν στοιχείων τῶν παλαιοτέρων ἀνασπλώσεων.

α.7. Λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν ὅλων τῶν ἀνωτέρω ἢ δαπάνη ἐφαρμογῆς θά εἶναι σχετικῶς λίαν περιορισμένη. Δέν θά χρειασθῇ νά γίνῃ προμήθεια νέων μαρμάρων καί θά ἀποφευχθῇ μία σοβαρά δαπάνη τῆς καταβιβάσεως ἐκ τοῦ βράχου τῆς Ἀκροπόλεως τῶν πρό τοῦ Παρθενῶνος νέων μελῶν.

α.8. Εἰδικά προβλήματα δέν φαίνεται νά παρουσιάζῃ ἡ πρώτη λύσις.

β) Ἀνακατασκευή τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς τῆς μορφῆς ἀκριβῶς τῆς ἀρχαίας, ἀλλά ἐξ ἑλαφροῦ τινός ὑλικοῦ ἀδιαφωτίστου.

Ἡ δευτέρα ἐναλλακτική λύσις δύναται νά πραγματοποιηθῇ διά τῆς χρήσεως διαφόρων συγχρόνων ὑλικῶν (ἐποξειδικῶν ρητινῶν) ἢ ξύλου, τό ὅποῖον θά χρωματισθῇ καταλλήλως. Καί εἰς τὰς δύο περιπτώσεις θά ἐπιδιώκεται ἡ ἐντύπωσις τοῦ μαρμάρου.

β.1. Ἡ προστασία ἀπό τὰς φυσικὰς συνθήκας θά εἶναι διά τῆς προτεινομένης λύσεως ἡ μεγίστη δυνατή δι' ἀπλῆν κάλυψιν. Ὅπως εἰς τήν λύσιν α οὕτω καί εἰς τήν προκειμένην, οἱ ἀρμοί δύνανται ἀνέτως νά στεγανωθοῦν, καθὼς καί νά προστεθοῦν θερμομονωτικά ὑλικά ἄνωθεν.

β.2. Ἡ καταπόνησις τοῦ κτηρίου ἀπό τὰ πρόσθετα φορτία θά εἶναι ἐν προκειμένῳ λίαν περιορισμένη. Ἡ λύσις β, ὅπως καί αἱ δύο ἐπόμεναι, πλεονεκτεῖ κατά πολύ τῆς πρώτης εἰς τό σημεῖον αὐτό.

β.3. Τό ἀναστρέψιμον τῆς λύσεως κατοχυρώνεται ἀπολύτως, δεδομένου ὅτι τὰ νέα τεμάχια θά εἶναι ὅπωςδῆποτε αὐτοτελῆ. Ἴσως λόγῳ τῆς ἐλαφρότητός των, θά χρειασθῇ νά ἀγκυρωθοῦν ἐπί τῶν ὑφισταμένων κατά χώραν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων, εἶναι δυνατόν ὅμως νά πραγματοποιηθῇ ἐξ ὀλοκλήρου ἡ ἀγκύρωσις ἐπί νέων τεμαχίων τῆς ἀνασπλώσεως Μπαλάνου. Πλεονεκτεῖ ἡ λύσις αὕτη τῆς α ὡς πρὸς μίαν ἐνδεχομένην μελλοντικὴν ἀφαίρεσιν τῶν προσθέτων στοιχείων τῆς στεγάσεως, μειονεκτεῖ ὅμως τῶν ἐπομένων ὡς πρὸς τό αὐτό ἀντικείμενον.

β.4. Ὡς πρὸς τήν δυνατότητα παρατηρήσεως τῶν γλυπτῶν τῆς ζωφόρου, ἡ δευτέρα λύσις ἐμφανίζει ἀκριβῶς τὰ ἴδια πλεονεκτήματα καί μειονεκτήματα τῆς πρώτης. Ὡς πρὸς τήν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ κτηρίου, οὐδεμία διαφορὰ θά ὑφίσταται διά τὸν ἐπιπόλαιον ἐπισκέπτην τοῦ ναοῦ. Διά τὸν προσεκτικόν ὅμως παρατηρητὴν αἱ εὐτελεῖς ἀπομιμήσεις θά εἶναι ἐμφανεῖς, πολλῶν μᾶλλον διότι μέ τήν πάροδον τοῦ χρόνου θά ἐμφανισθοῦν εἰς τήν ἐπικάλυψιν στοιχεῖα τῆς φθορᾶς των, μέ λίαν δυσμενῆ αἰσθητικῶς ἀποτελέσματα.

β.5. Διά τήν δυνατότητα διακρίσεως αὐθεντικῶν καί νέων μελῶν τὰ πράγματα παρουσιάζονται πολύ εὐχερέστερα τῆς πρώτης περιπτώσεως, ἀποκλειομένης πάσης συγχύσεως διά τούς μελετητάς τουλάχιστον τοῦ μνημείου.

β.6. Αἱ ὑφιστάμεναι τεχνικαί δυνατότητες ἐπιτρέπουν τήν πραγματοποίησιν

της λύσεως. Αναλόγως του χρησιμοποιηθσομένου υλικού (ξύλου ή έποξειδικών ρητινών), αί δοκοί καί τά φατνώματα δύνανται νά κατασκευασθούν εΐς τάς Άθήνας ή νά παραγγελθούν εΐς τό έξωτερικόν. Καί εΐς τάς δύο περιπτώσεις ό χρόνος της έφαρμογής δέν εΐναι δυνατόν νά μειωθΐ εΐς όλιγότερον του έξαμήνου.

β.7. Ή δαπάνη διά τήν έφαρμογήν της δευτέρας λύσεως δύναται νά ύπολογισθΐ δι' αναλυτικού προϋπολογισμού. Άνεξαρτήτως του υλικού τό όποϊον θά χρησιμοποιηθΐ, ή δαπάνη θά εΐναι σημαντική καί (τό σπουδαιότερον) θά έπαναλαμβάνεται, όταν ή εμφάνισης των στοιχείων επικαλύψεως τό έπιβάλλει, λόγω της φθοράς αυτών.

β.8. Εΐδικά προβλήματα της δευτέρας έναλλακτικής λύσεως, τά όποϊα δέν πρέπει νά λησμονηθούν, εΐναι:

- Τό εΐσφλεκτον του ξύλου. Μΐα πυρκαϊά εΐναι δυνατόν νά προκαλέση ανεπανορθώτους ζημΐας εΐς τό μνημεϊον.
- Ή ανάγκη συνεχούς διατηρήσεως αναλόγως του υλικού πού θά έπιλεχθΐ, σοβαρά ή όχι.
- Ή άγνοια της άντοχής καί της έν γενει συμπεριφοράς των πλαστικών υλικών εΐς μακρόν χρονικόν διάστημα.

γ) Άνακατασκευή φατνωματικής όροφής της μορφής ακριβώς της άρχαίας, αλλά έξ έλαφροϋ τινός υλικού, διαφωτίστου.

Εΐναι προφανές ότι διαφώτιστοι θά εΐναι μόνον αί φατνωματικάί πλάκες καί ότι αί δοκοί θά ακολουθήσουν μΐαν των δύο προηγούμενων λύσεων.

γ.1. Ή λύσις όπωςδήποτε θά παρουσιάση μειονεκτήματα ως προς τας δύο προηγούμενας, όσον άφορā εΐς τήν προστασίαν της ζωφόρου από τας φυσικάς συνθήκας. Τοϋτο διότι πāν στοιχείον στεγανώσεως ή μονώσεως ύπερκείμενον των φατνωματικών πλακων θά έχη πολύ σοβαράς έπιπτώσεις εΐς τήν εμφάνισιν της όλης κατασκευής εκ των κάτω. Καί αν άκόμα ύποτεθΐ ότι αί φατνωματικάί πλάκες ανά τρεις ένοποιηθούν, δέν θά άποφευχθούν τά προβλήματα στεγανώσεως εΐς τας στηρίξεις των, δεδομένης της μεγάλης εκτάσεως της στοās. Όσον καί αν γίνη προσπάθεια άλλωστε έπιλογής υλικού διαφωτίστου άμα καί θερμομονωτικού, εΐναι προφανές ότι αί μεταβολαί της θερμοκρασίας ακριβώς κάτω από τήν όροφήν θά εΐναι σημαντικάί.

γ.2. Ή καταπόνσεις του κτηρίου από τά νέα φορτία θά εΐναι μικρά, μικροτέρα όπωςδήποτε των δύο προηγούμενων λύσεων.

γ.3. Τό άναστρέψιμον της λύσεως εΐναι επίσης εξασφαλισμένον. Ίσχύουν τά αυτά μέ τήν προηγούμενην περίπτωσιν β.3.

γ.4. Ή λύσις των διαφωτίστων υλικών άποκτā κάποια πλεονεκτήματα μόνον εΐς τό σημεϊον αυτό, της δυνατότητας δηλαδή καλύτερας παρατηρήσεως της γλυπτής ζωφόρου. Εΐναι προφανές όμως ότι δημιουργεΐται μΐα νέα κατάσταση, ή όποϊα οϋδέποτε προηγούμενως ύπΐρξε, καί ή όποϊα διαφέρει οϋσιωδώς από εκείνην της άρχαιότητας. Τό σπουδαιότερον, ό άρχιτεκτονικός χώρος της δυτικής στοās,

θά ἀλλοιωθῆ κατά τρόπον πρωτοφανῆ· δέν θά ἔχη πλέον τήν αἰσθητικήν οὔτε τοῦ ἐρειπίου, οὔτε τοῦ ἐστεγασμένου ναοῦ. Καί ναί μὲν ἡ μορφή τῶν φατνωμάτων θά διδάσκει κάπως τήν διάταξιν τῆς ἀρχαίας καλύψεως, ἡ ἀντιστροφή ὅμως τῆς τάξεως τῶν διαβαθμίσεων τοῦ φωτός θά εἶναι εἰς βάρος τῆς αἰσθητικῆς ὄλων τῶν λοιπῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν καί θά ἐνθυμίζει τόν χώρον κλειστοῦ μουσείου.

γ.5. Εἰς τήν ὑπό κρίσιν τρίτην λύσιν, ἡ διάκρισις μεταξύ ἀρχαίων καί νέων μελῶν θά εἶναι ζωνροτάτη. Οὐδεὶς ὑπάρχει περίπτωσις νά ἀπατηθῆ καί νά ἐκλάβῃ τήν φατνωματικήν κάλυψιν ὡς ἀρχαίαν. Ἡ διαφοροποίησις ὅμως εἶναι ὑπερβολική καί ἀντιβαίνει εἰς τήν μορφολογικήν ἐνότητα τοῦ ὅλου.

γ.6. Δέν εἶναι δυνατόν νά λεχθῆ ἀπό τοῦδε ἐάν αἱ φατνωματικάί πλάκες εἶναι δυνατόν νά κατασκευασθοῦν εἰς τὰς Ἀθήνας ἢ θά πρέπει νά παραγγελθοῦν εἰς τό ἐξωτερικόν. Ὁ ἀπαιτούμενος χρόνος δέν εἶναι δυνατόν νά εἶναι μικρότερος τοῦ ἑξαμήνου.

γ.7. Ἡ δαπάνη ἐφαρμογῆς θά εἶναι ἀνάλογος ἐκείνης τῆς λύσεως β.

γ.8. Εἰς τήν περίπτωσιν τῶν δαφωτίστων φατνωμάτων θά ὑπάρξουν ὀπωσδήποτε εἰδικά προβλήματα, κυρίως ἐμφανίσεως. Ξένα σώματα, κονιορτός, αἰθάλη καί μικροσωματίδια, ἐλκόμενα ὑπό τοῦ στατικοῦ ἠλεκτρισμοῦ (ὁ ὁποῖος θά ἀναπτύσσεται ἐπὶ τῶν ἐπιφανειῶν διὰ τῆς τριβῆς τοῦ ἀνέμου), θά πρέπει νά καθαρίζονται συχνότατα. Καθαρισμός τῶν κάτω ἐπιφανειῶν μάλιστα θά συνεπάγεται τήν ἀνάγκην ἰκριωμάτων μέχρι τοῦ ὕψους τῆς ὀροφῆς.

δ) Κάλυψις δι' ἀπλῶν πλακῶν ἐξ ἐλαφροῦ διαφωτίστου ὕλικου.

Ἡ τετάρτη ἐναλλακτική λύσις εἶναι ἔτι ἀπλουστέρα τῆς προηγουμένης καί προβλέπει τήν τοποθέτησιν ἀπλῶν πλακῶν εἰς τήν θέσιν τῶν φατνωματικῶν, ἐδραζομένων ἐπὶ τῶν δοκῶν. Ἀποτελεῖ δηλαδή παραλλαγὴν τῆς τρίτης, παρουσιάζουσιν πλεονεκτήματα ἢ μειονεκτήματα ἔναντι αὐτῆς.

δ.1. Ἀπὸ πλευρᾶς λειτουργίας καί παροχῆς προστασίας εἰς τὰ γλυπτά τῆς ζωφόρου, οὐδεμία διαφορὰ ὑφίσταται ἀπὸ τὰ ἀντιστοίχως λεχθέντα εἰς τό γ.1. Εἰς τήν παροῦσαν περίπτωσιν, εἰς κάθε ἄνοιγμα μεταξύ τῶν δοκῶν θά τοποθετηθῆ ἐνιαία πλάξ διαστάσεων 2,50 X 3,50 μ. περίπου.

δ.2. Ἡ καταπόνησις τοῦ κτηρίου ἀπὸ τὰ νέα φορτία θά εἶναι ἀσήμαντος. Αἱ πλάκες θά ἀγκυρωθοῦν, διότι θά ὑφίσταται κίνδυνος μετακινήσεώς των ὑπὸ τοῦ ἀνέμου.

δ.3. Τό ἀναστρέψιμον τῆς λύσεως εἶναι ἐπίσης ἐξασφαλισμένον. Ἰσχύουν τὰ αὐτὰ μέ τὰς προηγουμένας περιπτώσεις β.3. καί γ.3. Ἡ εὐκολία ἀφαιρέσεως τῶν πλακῶν θά εἶναι τόση, ὥστε νά δύναται ἡ τετάρτη λύσις νά ἐφαρμοσθῆ καί ὡς προσωρινή.

δ.4. Ἀπὸ πλευρᾶς φυσικοῦ φωτισμοῦ τοῦ πλαστικοῦ διακόσμου τῆς ζωφόρου ἡ τετάρτη λύσις εἶναι πλέον πρόσφορος, ὑφισταμένων ὀπωσδήποτε τῶν ἐπιφυλάξεων, αἱ ὁποῖαι διευτυπώθησαν εἰς τήν προηγουμένην περίπτωσιν.

Ἀπὸ πλευρᾶς ἀρχιτεκτονικοῦ χώρου καί ἐναρμονισμοῦ τοῦ μνημείου μέ τὰς

προσθήκας, είναι απόλυτως βέβαιον ότι θά υπάρξει δυσμενεστάτη κριτική. Τά βιομηχανοποιημένα καί ψυχρά ύλικά δέν είναι δυνατόν παρά νά ένοχλοῦν εἰς ἄμεσον έπαφήν μέ τά αὐθεντικά μαρμάρινα μέλη καί νά προσθέτουν αἰσθητικά προβλήματα, εἰς ἐκεῖνα τά όποῖα ἐξετέθησαν εἰς τό γ.4. Προκειμένου νά ἔχωμεν σαφή αντίληψιν τοῦ πράγματος, θά ἦτο σχετικῶς εὐκόλον νά γίνῃ δοκιμαστική από τοῦδε κάλυψις, μεταξύ τῆς τρίτης καί τῆς τετάρτης από βορρᾶ δοκοῦ, αἱ όποῖαι σώζονται κατά χώραν.

δ.5. Από πλευρᾶς διακρίσεως μεταξύ παλαιῶν αὐθεντικῶν μερῶν τοῦ μνημείου καί προσθηκῶν, ἡ τετάρτη λύσις ἐμφανίζεται ὡς πλέον εἰλικρινής καί απόλυτος. Ἡ διάκρισις εἶναι κατηγορηματική. Πρόκειται περί συγχρόνου στεγάστρου ἀσκέτου πρὸς τόν ναόν, τό όποῖον έτοποθετήθη διά τήν προφύλαξιν τῶν γλυπτῶν, ἀγνοηθέντων τῶν αἰσθητικῶν προβλημάτων. Ὅπωςδῆποτε εἰς τούς ἐπισκέπτας θά δίδεται ἡ ἐντύπωσις τοῦ προσωρινοῦ.

δ.6. Από πλευρᾶς δυνατοτήτων κατασκευῆς καί χρόνου ἐφαρμογῆς, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ τετάρτη λύσις πλεονεκτεῖ ὅλων τῶν ὑπολοίπων. Θά ἡδύνατο νά πραγματοποιηθῆ ἐντός διμήνου.

δ.7. Από πλευρᾶς δαπάνης, δέν ὑφίσταται ἐπίσης ἀμφιβολία ὅτι ἡ τετάρτη λύσις πλεονεκτεῖ ὅλων τῶν ἄλλων.

δ.8. Ἰσχύουν καί ἐδῶ τά εἰδικά προβλήματα ἐμφανίσεως, τά όποῖα ἐξετέθησαν εἰς τήν προηγουμένην περίπτωση εἰς γ.8., συνεχοῦς ἀνάγκης καθαρισμοῦ τῶν ἐπιφανειῶν καλύψεως.

ε) Τοπικός κλιματισμός τῆς ζωφόρου.

Διά τῆς πέμπτης αὐτῆς ἐναλλακτικῆς λύσεως, ριζικῶς διαφόρου τῶν προηγουμένων, δημιουργεῖται περίξ τῶν πολυτίμων γλυπτῶν τεχνητή ἀτμόσφαιρα, ἐλεγχομένης πλήρως τῆς ρυπάνσεως, τῶν ἐναλλαγῶν θερμοκρασίας καί τῆς ὑγρασίας. Διά πλακῶν ἐκ διαφανοῦς ὑλικοῦ προβλέπεται νά δημιουργηθῆ ἀεροστεγές χώρισμα καθ' ὅλον τό μήκος τῆς ζωφόρου, ὅπισθεν τοῦ όποῖου θά ὑπάρχει ὑπό σταθεράν πίεσιν καί θερμοκρασίαν ἀτμόσφαιρα ἀζώτου. Ἡ λύσις αὐτή δύναται νά πραγματοποιηθῆ καί ὡς προσωρινή.

ε.1. Κρινομένη ἡ λύσις τοῦ κλιματισμοῦ από πλευρᾶς προστασίας ἐκ τῶν ὑφισταμένων συνθηκῶν, ἐμφανίζεται ἀσυναγώνιστος. Διότι δέν προστατεύει μόνον από τήν μηχανικήν φθοράν τοῦ ἀνέμου, τοῦ ὕδατος καί τοῦ παγετοῦ, ἀλλά μόνον αὐτή ἐξασφαλίζει σταθεράν θερμοκρασίαν καί (τό σπουδαιότερον) διακοπήν τῆς γυψοποιήσεως τῶν ἐπιφανειῶν τῶν ἀρχαίων γλυπτῶν.

ε.2. Ἡ καταπόνησις τοῦ κτηρίου από τά νέα φορτία θά εἶναι πολύ μικρά, μικροτέρα ἴσως ὅλων τῶν ἄλλων λύσεων. Δημιουργεῖται ὅμως ἐκ τῶν μηχανημάτων τοῦ κλιματισμοῦ νέον πρόβλημα μικροκραδασμῶν, μέ ἀγνώστους ἐπιπτώσεις, τό όποῖον πρέπει νά ἐξετασθῆ ἰδιαίτέρως.

ε.3. Τό ἀναστρέψιμον τῆς λύσεως θά πρέπει ἐπίσης νά μελετηθῆ ἐπισταμένως.

Διότι ναί μὲν τὰ κλιματιστικά μηχανήματα δύνανται εὐκόλως νά ἀπομακρυνθοῦν, προκειμένου ὅμως νά στερεωθοῦν τὰ στοιχεῖα τοῦ στεγανοῦ χωρίσματος, τῶν δικτύων καί τῶν ἀγωγῶν, θά ἀπαιτηθῆ ἔνδεχομένως νά γίνουν σπηρίγματα, ἀγκυρώσεις κτλ. ἐπὶ τῶν ἀρχαίων μελῶν, ἀπολύτως ἀνεπιθύμητα καί ἔνδεχομένως προκαλοῦντα ἀνεπανορθώτους μικροζημίας.

ε.4. Ἀπό πλευρᾶς αἰσθητικῆς τοῦ μνημείου καί διδακτικῆς ἀξίας αὐτοῦ, εἶναι προφανές ὅτι ἡ πέμπτη λύσις παρουσιάζει σοβαρότατα μειονεκτήματα. Λόγω τοῦ μεγάλου ὕψους καί τῆς μεγάλης κλίσεως τῆς γωνίας ὑπὸ τὴν ὁποίαν θά γίνεται ἡ παρατήρησις τῆς ζωφόρου, τὸ χώρισμα θά ἐμποδίσῃ τὴν θέαν τῶν γλυπτῶν. Ἡ γειτνίασις τῶν συγχρόνων βιομηχανοποιημένων ὑλικῶν μὲ τὰ παλαιωθέντα μέλη θά εἶναι αἰσθητικῶς δυσμενεστάτη, ἐνῶ εἶναι λίαν ἀμφίβολον ἂν θά καταστῆ δυνατόν νά ἀποκρυβοῦν πλήρως οἱ ἀγωγοὶ τοῦ ἀέρος, τὰ δίκτυα καί αὐτὰ τὰ κλιματιστικά μηχανήματα. Τόσον διὰ τὴν αἰσθητικὴν τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ μέρους, ὅσον καί διὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ πλαστικοῦ διακόσμου τῆς ζωφόρου, ἡ πέμπτη λύσις εἶναι ἡ πλέον δυσμενής.

ε.5. Δέν τίθεται πρόβλημα διακρίσεως αὐθεντικῶν μελῶν ἀπὸ τὰς προσθήκας, αἱ ὁποῖαι θά δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ξένου σώματος ἐπὶ τοῦ μνημείου.

ε.6. Αἱ τεχνικαὶ δυνατότητες διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς λύσεως τοῦ κλιματισμοῦ, ἔχουν ἀρχίσει νά ἐξετάζωνται εἰς τὸ παρεμφερές ζήτημα τῶν Καρυατίδων τοῦ Ἐρεχθείου. Τὰ θεωρητικὰ προβλήματα δέν εἶναι δυσχερῆ, ἀπουσιάζει ὅμως καί ἡ μικροτέρα πείρα εἰς τὴν ἐφαρμογὴν συστημάτων στεγανώσεως ἐπὶ ἀνωμάτων ἐπιφανειῶν, ὡς ἐκεῖναι τῶν ἀρχαίων μαρμάρων. Ὁ χρόνος ἐφαρμογῆς δυνατόν νά περιορισθῆ εἰς ὀλιγώτερον τοῦ ἔτους.

ε.7. Ἡ δαπάνη ἐφαρμογῆς θά προκύψῃ ἀπὸ ἀναλυτικόν προϋπολογισμόν. Θά εἶναι τῆς τάξεως τῶν δύο ἑκατομμυρίων δραχμῶν.

ε.8. Ἡ λύσις τοῦ τοπικοῦ κλιματισμοῦ ἀναμφιβόλως θά δημιουργήσῃ πολλὰ εἰδικὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα δυσκόλως θά λυθοῦν. Προφανῶς τὰ μηχανήματα θά τοποθετηθοῦν ἐπὶ τοῦ θριγκοῦ τῆς δυτικῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχείας, πλάτους περίπου 1,50 μ. πλὴν ὅμως τίθεται ζήτημα στεγαστροῦ διὰ τὴν προστασίαν τῶν καί ἀποκρύψεως τοῦ συνόλου ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ. Τίθεται ἐπίσης πρόβλημα θορύβου καί κραδασμῶν. Ὑπάρχει θέμα καθαρισμοῦ τῶν διαφανῶν διαφραγμάτων ἔμπροσθεν τῶν γλυπτῶν, καθὼς καί συνεχοῦς συντηρήσεως τῶν μηχανημάτων καί ὄλων τῶν ἐγκαταστάσεων. Ἐτι ὀξύτερον φαίνεται τὸ ζήτημα τοῦ ἠλεκτρικοῦ δικτύου, τὸ ὁποῖον ἀφανῶς θά πρέπει νά φθάσῃ εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ θριγκοῦ, χωρὶς ὅμως ἡ ἐνσωμάτωσίς του νά σημάνῃ καταστροφὴν ἀρχαίων ἐπιφανειῶν.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ίστορικό του ζητήματος στεγάσεως του όπισθονάου.

1942. Σύστασις επιτροπής προκειμένου να μελετηθῆ προσωρινή στέγασις τῆς ζωφόρου δι' ὑαλοπινάκων καί δοκῶν ἐξ ἀλουμινίου (Α. Ὁρλάνδος, Α. Σοφιανόπουλος, Δ. Εὐαγγελίδης, Ι. Παντζάρης, Ι. Μπλιιάδης, Π. Καραντινός). Πρακτικόν 20ης Ὀκτωβρίου 1942, διά τοῦ ὁποίου ἀπορρίπτεται ἡ λύσις ὑάλου καί ἀλουμινίου καί προβλέπονται τρεῖς λύσεις.
- α) ἀπλοῦν στέγαστρον ἐκ σανιδώματος, ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν θράνων.
 - β) Πλήρης ἀναστήλωσις διά μαρμάρου.
 - γ) Ἀναστήλωσις μόνον τῶν δοκῶν καί κάλυψις μέ ἀπλᾶς μαρμαρίνας πλάκας ἀδρομερῶς κατειργασμένας.
1943. Ἀναφορά Ι. Μπλιιάδου περὶ τῆς κακῆς καταστάσεως εἰς τὸν Παρθενῶνα (21.10.1943).
1953. Μεγάλῃ συζήτησις εἰς τὸ Ἀρχαιολογικόν Συμβούλιον περὶ τῆς κατεδιαφίσεως ἢ ὄχι τοῦ μιναρῆ τοῦ Παρθενῶνος (Πρᾶξις ὑπ' ἀριθμ. 50/8.12.1953).
1953. Ἀπόφασις ἐπιτοπίου ἐξετάσεως ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου τῶν θεμάτων α) τοῦ μιναρῆ καί β) τῆς καλύψεως τοῦ όπισθονάου.
1953. Εἰς τὰ πρακτικά τῆς Πράξεως ὑπ' ἀριθμ. 50/8.12.1953 ὑπάρχει φράσις διφορούμενη, ὅπου τὸ θέμα τῆς κατ' ἀρχὴν καλύψεως τοῦ όπισθονάου θεωρεῖται ἀπὸ ὄλους γνωστόν. Βάσει τοῦ πρακτικοῦ αὐτοῦ φαίνεται ὅτι ἀρχίζει ἡ προετοιμασία τῶν δοκῶν καί τῶν φατνωματικῶν πλακῶν.
1958. Ἐγγραφοὶ τῆς Διευθύνσεως τῆς Ἀκροπόλεως περὶ ἐξετάσεως τῆς ἀντοχῆς τῶν κιόνων τοῦ όπισθονάου τοῦ Παρθενῶνος (ὑπ' ἀριθμ. 802/2.12.1988).
1959. Ἀπόφασις τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου περὶ προετοιμασίας διά τὴν τοποθέτησιν τῶν μαρμαρίνων δοκῶν (5.3.1959).
1959. Συνίσταται ἐπιτροπὴ ὑπὸ τὸν κ. Δ. Κορωναῖον, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνατίθεται ἡ ἐξέτασις τοῦ προβλήματος ἀπὸ στατικῆς πλευρᾶς.
1960. Ἀπόφασις τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, ὅπως διακοποῦν αἱ ἐργασίαι ἐν ἀναμονῇ τοῦ πορίσματος τῆς ἐπιτροπῆς (2.1.1960).
1960. Τίθεται ὑπ' ὄψιν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου τὸ πρακτικόν τῆς ἐπιτροπῆς Δ. Κορωναίου, διά τοῦ ὁποίου βεβαιοῦται κατ' ἀρχὴν ἡ στατικὴ ἐπάρκεια τῶν φορέων (1.6.1960). Ἀναβολὴ αποφάσεως.
1960. Μεγάλῃ συζήτησις εἰς τὸ Ἀρχαιολογικόν Συμβούλιον (Πρᾶξις ὑπ' ἀριθμ. 31/7.7.1960) περὶ τῆς καλύψεως τοῦ όπισθονάου, παρουσία καί τοῦ κ. Ἀ. Ὁρλάνδου. Ἀπόφασις, μειοψηφοῦντος μόνον τοῦ κ. Ι. Μπλιιάδου, περὶ τῆς ἀμέσου ἐφαρμογῆς τῆς λύσεως διά μαρμάρου. Ἐντολὴ εἰς τὴν Δ/νοσιν Ἀναστηλώσεως.
1960. Φαίνεται ὅτι ἐγεννήθη καί πάλιν θέμα κατεδιαφίσεως τοῦ μιναρῆ καί ἐν ἀναμονῇ ἐπιλύσεως τοῦ ζητήματος, ἡ στέγασις ἀνεβλήθη ἐπ' ἀόριστον.
1967. Ἀνακινεῖται πάλιν τὸ θέμα διά τῆς ὑπ' ἀριθμ. 1557/1.11.1967 ἀναφορᾶς τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως. Οὐδέποτε εἰσῆχθη πρὸς συζήτησιν εἰς τὸ Ἀρχαιολογικόν Συμβούλιον.

Οι αποκατεστημένες οροφές της κεντρικής αίθουσας των Προπυλαίων από νότια (2009).

4. ΑΡΧΕΣ ΠΟΥ ΠΡΟΚΥΠΤΟΥΝ ΕΜΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΧΑΡΤΗ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ ΚΑΙ ΑΦΟΡΟΥΝ ΣΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΛΑΣΣΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ⁴

Άρθρο 1. Άναστρεψιμότητα: Ή κατοχύρωση τής δυνατότητας έπαναφοράς του μνημείου στην κατάσταση πού βρίσκεται τώρα, πρό των έπεμβάσεων.

Ή αρχή αυτή ξεκινά από την θεώρηση του μνημείου ως πηγής έπιστημονικών πληροφοριών και από την πρόβλεψη του ένδεχομένου να γίνουν λάθη στην μελέτη ή στην εκτέλεση. Ξεκινά δηλαδή μέ την πρόθεση να διατηρήσει όλες τις δυνατότητες παροχής πληροφοριακών στοιχείων, ακόμα και μετά την επέμβαση αλλά και να κάνει λάθος έπανορθώσιμο.

Έφαρμοσμένη σε κλασσικά μνημεία από παλιά⁵ ή αρχή αυτή τηρείται προσεκτικά και κατά την άποκατάσταση του Έρεχθείου⁶. Έξασφαλίζεται μέ δύο φροντίδες: α) Έλαχιστοποίηση των έπεμβάσεων στα άρχαϊα μέλη και β) Έξαντλητική τεκμηρίωση πριν από κάθε μεταβολή.

Και τά δύο αυτά σχεδόν καλύπτονται από όσα έχουν ήδη έκτεθῆ. Ή χρήση σημειοθέτου (πονταδόρου) μπορεί να μᾶς δώσει έπιφάνειες πού προσαρμόζονται τέλεια σε έπιφάνειες θραύσεως των αϋθεντικών μελών, έτσι ώστε να μην χρειασθῆ αυτές να λαξευθοῦν⁷. Μιά διαφοροποίηση από αυτά πού είχαν προταθῆ για τό Έρέχθειο όφείλεται στην πείρα πού κερδήθηκε κατά την έφαρμογή και άφορᾶ στην χρήση ίσχυρων συνδετικών κονιαμάτων κατά την συγκόλληση θραυσμάτων (ή συμπληρωμάτων) του ίδιου μέλους. Στην μελέτη του Έρεχθείου είχε γίνει δεκτό ότι θά πρέπει να άποκλειστοῦν, προκειμένου ακριβῶς να τηρηθῆ ή αρχή τής άναστρεψιμότητας. Τώρα όμως δεχόμαστε ότι μπορούν να χρησιμοποιηθοῦν χωρίς δισταγμό⁸. Ή έξαντλητική τεκμηρίωση τέλος περιλαμβάνει και την θέση στην όποία κείτονται τά διάσπαρτα μέλη, παρά τό γεγονός ότι στίς περισσότερες περιπτώσεις

4. Κορρές – Μπούρας 1983, κεφ. Ε.2 (Χ. Μπούρας), 411-412. Το κείμενο παρατίθεται με επεξεργασία των υποσημειώσεων για τις ανάγκες της παρούσας έκδοσης (Σ.τ.Ε.).

5. Μπούρας 1967, 172-174.

6. Διεθνής Συνάντηση για τή συντήρηση του Έρεχθείου 1977, 29.

7. Βλ. και τό άρθρο 9 του Χάρτη, Χάρτης της Βενετίας, ICOMOS 1964.

8. Ένα ίσχυρο συνδετικό κονίαμα θά παρεμπόδιζε ίσως τόν άποχωρισμό δύο κομματιών σε περίπτωση μελλοντικής διαπιστώσεως κάποιου λάθους. Διακρίνονται όμως δύο περιπτώσεις: α) Τό ένδεχόμενο σφάλματος κατά τις συγκολλήσεις δύο άρχαίων θραυσμάτων του ίδιου μέλους είναι πρακτικά άνυπαρκτο δεδομένου ότι οί έπιφάνειες θραύσεως παρουσιάζουν τόση πολυπλοκότητα μορφῆς ώστε οί ταυτίσεις να γίνονται μέ βεβαιότητα. Ή άναντίστροφη σύνδεσή τους είναι λοιπόν σωστή. β) Τό ένδεχόμενο σφάλματος κατά την συγκόλληση ενός νέου συμπληρώματος είναι πολύ πιθανότερο δεδομένου ότι μπορεί μελλοντικά να βρεθῆ τό αϋθεντικό άρχαϊο θραῦσμα τό όποιο και θά πρέπει να πάρει τή θέση του συμπληρώματος. Ή άποκόλληση όμως έδω γίνεται δυνατή χωρίς βλάβη του άρχαίου μέλους γιατί τό νεωτερικό συμπλήρωμά του έπιτρέπεται να καταστραφεί.

εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ θέσις δέν εἶναι πιά ἡ ἴδια στήν ὁποία ἀρχικά ἔπρεσε τό καθένα ἀπ' αὐτά μετὰ τήν ἀπόσπασή του ἀπό τόν ναό.

Ἄρθρο 2. Διατήρηση τῆς αὐτοτελείας τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καί τῆς ἀπλῆς στατικῆς τους λειτουργίας.

Ἡ ἐρμηνεία καί ἡ ἐπέκταση τῶν διατάξεων τοῦ ἄρθρου 9 τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας, σέ σχέση εἰδικά πρὸς τὰ ἑλληνικά μνημεῖα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, ὀδηγεῖ στά παραπάνω. Ἡ δομή τῶν «μὴ ζώντων» ἑλληνικῶν ἀρχαίων μνημείων εἶναι ἐξαιρετικά ἀπλή μέ διατάξεις «δοκοῦ ἐπὶ στύλων» χωρὶς δηλαδή πλάγιες ὠθήσεις ἢ ὀριζόντιες φορτίσεις καί μέ ἐπιμελημένες ἐδράσεις. Τήν χαρακτηρίζει ἡ ἀπόλυτη ἀπουσία συνδετικῶν ὑλικῶν (κονιαμάτων), ἡ δομική καί μορφολογική αὐτοτέλεια τῶν λιθίνων μελῶν καί ἡ στατική τους ἐπάρκεια μέ τό ἴδιο τους τό βάρος. Πρόβολοι, ἔκκεντρες φορτίσεις καί δυναμικές γενικά καταστάσεις ἀποφεύγονται.

Τίς ιδιότητες αὐτές ὀφείλει νά σεβαστεῖ ἡ ἐπέμβαση στόν Παρθενῶνα κρατώντας σχολαστικά τήν αὐτονομία ἑνός ἐκάστου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους καί τήν ἀπλή δομική λειτουργία τῶν φορέων του. Μόνον ἔτσι ἐρμηνεύονται καί ἐπεκτείνονται σωστά οἱ ἐπιταγές γιά «...σεβασμὸ πρὸς τήν ἀρχική ὑπόσταση τοῦ μνημείου».

Ἄρθρο 3. Ἡ ἐπέμβαση νά περιορισθῆ στά μέρη τοῦ μνημείου πού ἔχουν ἤδη ἀναστρωθῆ.

Ἡ ἀποσυναρμολόγηση καί ἀνασυναρμολόγηση τμημάτων τοῦ ναοῦ πού ἔχουν παραμείνει ἀμετακίνητα ἀπό τήν ἀρχαιότητα, θά πρέπει νά γίνει μόνο κατ' ἐξαιρεση στά ἐλάχιστα δηλαδή σημεῖα πού ἐπιβάλλεται νά ἀφαιρεθοῦν ὀξειδωμένοι ἀρχαῖοι σύνδεσμοι ἢ πού χρειάζεται νά ἐπανέλθουν στήν θέσις τους τμήματα τὰ ὁποῖα μετακινήθηκαν ἀπό σεισμούς. Ἡ δεοντολογία σεβασμοῦ πρὸς τήν αὐθεντικότητα τοῦ μνημείου πρυτανεύει κι ἐδῶ.

Ἄρθρο 4. Νά ἐξασφαλισθῆ ἡ αὐτοπροστασία τοῦ ἐρείπιου.

Τὰ ἴδια τὰ ἀρχαῖα μέλη, ὅταν ἀποκατασταθοῦν (μέ ἀρχαῖα ἢ νέα συμπληρώματα) μποροῦν νά ἐπιτρέψουν τήν καλή διατήρηση καί νά ξαναδώσουν στό κτήριο τήν ἀπαιτούμενη προστασία.

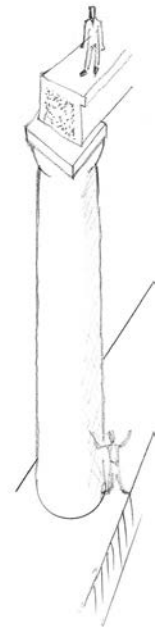
Ἄρθρο 5. Οἱ ἀλλαγές στήν ἐμφάνιση τοῦ μνημείου νά περιορισθοῦν στό ἐλάχιστο.

Ἡ τελευταία αὐτή ἀρχή ξεκινᾷ ἀπό τήν διαπίστωση ὅτι οἱ σπουδαιότεροι ἀρχαῖοι ἑλληνικοὶ ναοὶ ἔχουν ἀποκτήσει γιά τήν σημερινή κοινωνία τήν ἀξία συμβόλων. Οἱ πολλοὶ Ἑλληνες (ἀλλά καί οἱ ξένοι) δέν ἀναλύουν τὰ διάσημα αὐτά ἐρείπια· ἀπλῶς τὰ ἀναγνωρίζουν. Δέν ἐνδιαφέρονται ἀλλά οὔτε εἶναι καί σέ θέσις νά καταλάβουν τίς ἱστορικές καί καλλιτεχνικές ἀξίες πού αὐτὰ ἐκφράζουν, πλὴν ὅμως γι' αὐτούς τὰ μνημεῖα σημαίνουν. Στήν συλλογική ἱστορική συνείδηση καί ἐμπειρία τῶν Ἑλλήνων, ὁ Παρθενῶν σημαίνει πολλά, ἴσως ἀσαφῆ ἀλλά ὀπωσδήποτε

κεφαλαιώδους σημασίας. Ὁ μέγας ναός ἔχει ἀποκτήσει γι' αὐτούς τὴν ἱερότητα τοῦ συμβόλου καί κατ' ἐπέκταση πρέπει νά μείνει ἑσαεὶ ἀναλλοίωτος, ὅπως ὅλα τὰ σύμβολα.

Κατὰ τὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια ὁ Παρθενῶν παρέμεινε τελείως ἀμετάβλητος καί παράλληλα δέχθηκε περισσότερους παρά ποτέ ἐπισκέπτες. Ἡ εἰκόνα του, ὅπως εἶναι σήμερα, ἔχει γίνει οἰκεία σ' ὀλόκληρο τὸν κόσμο καί ἀποτυπώθηκε ἑκατομμύρια φορές σέ φυλλάδια, βιβλία, φωτογραφίες, ταινίες καί κάθε τί ἄλλο. Ὅλα αὐτά πρέπει νά μᾶς καταστήσουν πολὺ προσεκτικούς ὅταν προγραμματίζομε ἀλλαγές.

Τὴν ἴδια στιγμή ὅμως, τίθεται τὸ ἐρώτημα γιὰ ποιὰν εἰκόνα γίνεται πραγματικὰ λόγος. Στὰ σύνθετα προβλήματα τῆς ἀντιληπτικότητας, τὰ ὁποῖα μάλιστα γίνονται πολυπλοκότερα σέ συνάρτηση μέ τὴν παιδεία τοῦ κάθε ἐπισκέπτη τῆς Ἀκροπόλεως, ἡ παρούσα μελέτη δέν εἶναι σέ θέση νά ὑπεισέλθῃ. Ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία εἶναι νά τηρηθῇ ἡ ἀρχὴ στό μέτρο μόνο πού δέν θά παραβιαστοῦν οἱ προθέσεις ἀναβαθμίσεως τοῦ ναοῦ μέ ἀνασπλωτικές ἐργασίες. Καί αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται μέ τίς προτάσεις, δεδομένου ὅτι οἱ ἀλλαγές εἶναι περιορισμένες. Ἀσφαλῶς δέν θά κάνουν τὴν εἰκόνα τοῦ Παρθενῶνος ἀγνώριστη· θά γίνουν ἀντιληπτές μόνον ἀπὸ τοὺς προσεκτικούς ἐπισκέπτες του καί ἀπὸ τοὺς εἰδικούς.

Η νότια πρόσταση του Ερεχθείου με τα αντίγραφα των Κορών. Αποψη από νοτιοδυτικά (2002).

5. ΑΡΧΕΣ, ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΣ ΣΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ⁹

Τα μνημεία της Αθηναϊκής Ακροπόλεως ενδιαφέρουν τους Έλληνες αλλά και το διεθνές κοινό. Το να περιλάβει κανείς σε ομιλία μιας ώρας όλα όσα γίνονται σ' αυτά κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια είναι πολύ δύσκολο, κι αυτό λόγω της εξαιρετικής πολυπλοκότητας του ζητήματος.

Θεωρούμε λοιπόν δεδομένο ότι οφείλουμε να διατηρήσουμε και να αναδείξουμε τα μνημεία της αρχαιότητας, όπως όλοι οι πολιτισμένοι λαοί σήμερα. Αλλά ειδικώς οι ναοί πάνω στο Βράχο δεν είναι απλώς ένα τμήμα της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς των νεοελλήνων. Είναι κάτι πολύ περισσότερο. Έχουν μοναδική σημασία για το Δυτικό πολιτισμό γιατί ήταν τα ιδεώδη πρότυπα, τόσο κατά την Αρχαιότητα όσο και για την μετά την Αναγέννηση εποχή. Είναι τα τεκμήρια μιας πολιτιστικής αιχμής από τις λίγες που γνώρισε η ανθρωπότητα.

Αλλά ας αποφύγουμε τους ρητορικούς και επιφανειακούς θαυμασμούς και ας προχωρήσουμε στην κατανόηση των σπουδαίων αυτών πολιτιστικών επιτευγμάτων. Και κυρίως να αισθανθούμε την τεράστια ευθύνη για τη διατήρηση, τη διαχείριση και την ανάδειξή τους.

Οι προθέσεις αυτών που έκτισαν τον Παρθενώνα, τα Προπύλαια, το Ερέχθειον και το ναό της Αθηνάς Νίκης είναι γνωστές:

Ήταν κτισμένα για τους θεούς. Τέλεια από πλευράς αρμονίας και τέχνης.

Ήταν κτισμένα για τους αιώνες. Τέλεια ως κατασκευές.

Ήταν κτισμένα για το γόπητρο της πόλης-κράτους. Εντυπωσιακού μεγέθους και πλούτου διακοσμήσεως.

Η συγκυρία πολλών παραγόντων του 5ου π.Χ. αιώνα έφερε στην Αθήνα μια πολιτιστική ακμή χωρίς προηγούμενο. Οι δημοκρατικοί θεσμοί, η κοινωνική συνοχή, η ανθηρή οικονομία, η συρροή νησιωτών μετοίκων μαρμαράδων και η παρουσία ταλαντούχων αρχιτεκτόνων και γλυπτών, συνδυάστηκε με την ακμή της φιλοσοφίας και του θεάτρου για να δημιουργηθεί η πολιτιστική αυτή ακμή.

Οι ατυχίες των καιρών επί 2500 χρόνια προκαλούσαν τη συνεχή υποβάθμιση των μοναδικών αυτών αρχιτεκτονικών μνημείων. Ό,τι υπέστησαν πάντως οφείλεται σε ανθρώπινες ενέργειες και όχι στις δυνάμεις της φύσεως. Πολύ βιαστικά μπορούμε να αναφέρουμε τις μεγαλύτερες αιτίες της υποβαθμίσεως αυτής.

- Πυρκαϊά στον Παρθενώνα ίσως το 267 μ.Χ. Κακότεχνες επισκευές 100 έτη αργότερα.

9. Κείμενο διάλεξης που δόθηκε στο Μουσείο Γουναρόπουλου στις 11 Ιανουαρίου 2006, στο πλαίσιο διαλέξεων κατά τη διάρκεια έκθεσης με τίτλο «*Τριάντα χρόνια αναστηλωτικές εργασίες στην Ακρόπολη, 1975-2005*» 21 Δεκεμβρίου 2005 – 19 Μαρτίου 2006 (ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ αρ. εισαγ. Μ1541).

- Μετατροπή του Παρθενώνος και του Ερεχθείου σε εκκλησίες, τον 6ο μ.Χ. αι. Επιπτώσεις των νέων χρήσεων.
- Μετατροπή των Προπυλαίων σε κατοικία του μητροπολίτη και αργότερα σε οχυρωμένο παλάτι.
- Μετατροπή του Παρθενώνος σε τζαμί περί το 1458.
- Έκρηξη πυριτιδαποθήκης στα Προπύλαια.
- Κατεδάφιση του ναού της Αθηνάς Νίκης για τη δημιουργία προμαχώνος.
- Έκρηξη πυριτιδαποθήκης στον Παρθενώνα από τον βομβαρδισμό Morozini το 1687.
- Λεπλάσια των γλυπτών από τον λόρδο Elgin.
- Ζημιές κατά την Επανάσταση. Βομβαρδισμοί, λεπλάσια μετάλλων.
- Αστοχίες των αναστηλωτικών προγραμμάτων 1899-1933.

Από την εποχή του Περικλέους έως τις μέρες μας ποτέ δεν έγινε συστηματική συντήρηση και στερέωση των μνημείων. Σχετικώς πρέπει να διευκρινισθεί ότι αφενός η επισκευή του 4ου μ.Χ. αιώνας ήταν κακότεχνη και πρόχειρη και αφετέρου οι επεμβάσεις των L. Ross, K. Πιτάκν, N. Μπαλάνου και A. Ορλάνδου είχαν ως σκοπό την εικαστική αποκατάσταση με αναστηλώσεις και όχι τη συντήρηση και τη στερέωση των μνημείων.

Τα προβλήματα που αντιμετωπίζονται σήμερα στην Ακρόπολη οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στην αστοχία των προγραμμάτων της περιόδου μεταξύ 1899 και 1933, των οποίων την ευθύνη είχε ο Νικόλαος Μπαλάνος. Και η αστοχία οφείλεται στην ευρεία χρήση σιδήρου στις αναστηλωτικές του προσπάθειες. Εφαρμόστηκαν λοιπόν δοκάρια, συνδετήρες, σύνδεσμοι και άλλα από κοινό χάλυβα του εμπορίου, τα οποία ενσωματώνονταν στα αρχαία μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, που λαξεύονταν καταλλήλως.

Τα αποτελέσματα ήταν καταστροφικά: οξείδωση και συνακόλουθα διαστολή των σιδηρών στοιχείων και θραύση των μαρμάρων όπου είχαν ενσωματωθεί. Κατά τη δεκαετία του '60 οι ζημιές ήταν παντού ορατές, με θραύσεις και πτώσεις κομματιών μαρμάρου. Οι αναστηλώσεις του Μπαλάνου είχαν θεωρηθεί πολύ καλές από πλευράς αισθητικής και ολοκληρώσεως της συνεχείας των μορφών, αποδείχθηκαν όμως ολέθριες από πλευράς κατασκευαστικής. Πού έγιναν;

Στα Προπύλαια στην ανατολική πρόσταση και στις μαρμάρινες οροφές του κεντρικού κτηρίου, που σχηματίζονται από φατνώματα.

Στο Ερέχθειον στις οροφές των δύο προστάσεων, των Καρυατίδων και τη βόρεια.

Στον Παρθενώνα στις δύο στενές όψεις του ναού, σε μεγάλο μέρος της βόρειας κιονοστοιχίας, στην εσωτερική δυτική πρόσταση και στους δύο τοίχους του σηκού.

Κατά τη δεκαετία του 1960 εμφανίστηκε όμως και ένας νέος παράγων ραγδαίας φθοράς των μνημείων. Η ατμοσφαιρική ρύπανση, η οποία, σε συνδυασμό με την υγρασία, άρχισε να προσβάλλει τις μαρμάρινες επιφάνειες και να τις μετατρέπει με

αργό ρυθμό σε διαλυτό γύψο. Αυτό δημιούργησε άμεσο κίνδυνο των γλυπτών που στολίζουν τα μνημεία και των επιγραφών που έμειναν στο ύπαιθρο.

Όλα αυτά οδήγησαν στην ανάγκη επεμβάσεως και στα τέσσερα μνημεία της Ακροπόλεως. Αποτελούσε πια πιεστικό καθήκον να αφαιρεθούν όλα τα σκουριασμένα σίδηρα των παλιών αναστηλώσεων και να απομακρυνθούν όλα τα γλυπτά, προκειμένου να προστατευθούν στον κλειστό χώρο του Μουσείου. Τις ενέργειες αυτές ακολουθούσαν, αφενός η χρήση νέων φορέων από ένα ανοξειδωτο μέταλλο, το τιτάνιο, και αφετέρου η προσθήκη αντιγράφων, από ειδικής συνθέσεως κονιάματα, στη θέση των αυθεντικών γλυπτών.

Κατά την επέμβαση όμως αποκαλύφθηκαν πολλές άλλες ανάγκες των αρχαίων μνημείων: υπήρχαν πολλαπλές θραύσεις πλείστων αρχιτεκτονικών μελών που οφείλονταν σε παλιές πυρκαϊές, εκρήξεις και βομβαρδισμούς. Υπήρχαν επίσης πολλές παραποθηθείσες αρχιτεκτονικών μελών, αποτέλεσμα των εργασιών μεταξύ 1899 και 1933, στις οποίες για λόγους ευκολίας ο Μπαλάνος τοποθετούσε ομοειδή μέλη σε τυχαίες θέσεις. Κατά την εκπόνηση των μελετών έγινε επίσης φανερό, ότι τώρα ήταν μια μεγάλη ευκαιρία να προωθηθεί η αναστήλωση, δηλαδή να ενταχθούν στα τέσσερα μνημεία αρχιτεκτονικά μέλη ή και κομμάτια τους, που κείτονταν ως τώρα στο έδαφος. Τα σωστικά έργα συνδυάστηκαν έτσι με άλλα, που απέβλεπαν στην αναβάθμιση όλου του συγκροτήματος της Ακροπόλεως.

Η προσπάθεια άρχισε ευθύς μετά τη μεταπολίτευση, το 1975, με πρωτοβουλία του τότε Υπουργού Πολιτισμού Κωνσταντίνου Τρυπάνη, καθηγητή ως τότε στην Οξφόρδη, λαμπρού ελληνιστή και εξαιρετού πνευματικού ανθρώπου. Αυτός συγκρότησε την πρώτη Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως, η οποία έχει την ευθύνη των μελετών και των έργων επί 30 έτη (1975-2005). Το 1975 δεν επανελήφθη το λάθος του Μπαλάνου, της εκτελέσεως δηλαδή του έργου από ένα μόνον άνθρωπο. Αντιθέτως, υπήρξε μια πολύ-επιστημονική επιτροπή και ένα σύστημα διπλού ελέγχου των αποφάσεών της. Πράγματι, στην Επιτροπή μετέχουν αρχαιολόγοι, αρχιτέκτονες, πολιτικοί μηχανικοί, χημικοί μηχανικοί και συντηρητές, αρμόδιοι συντηρήσεως των υλικών. Ο έλεγχος γίνεται από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο και από τη διεθνή κοινότητα ειδικών, σε διεθνείς συναντήσεις που συγκαλούνται με αυτό το σκοπό.

Ήδη από το 1975 η Επιτροπή συνέστησε ένα Τεχνικό Γραφείο από νέους αρχιτέκτονες, πολιτικούς μηχανικούς, αρχαιολόγους και χημικούς που συνεργάστηκαν με άριστα αποτελέσματα. Αυτοί επωμίσθησαν το τεράστιο αναλυτικό έργο της τεκμηριώσεως και της παθολογίας των μνημείων και εν συνεχεία της διατυπώσεως προτάσεων για τις απαραίτητες να γίνουν ενέργειες, με σκοπό τη σωτηρία και την αναβάθμισή τους.

Οι νέοι αυτοί τότε μηχανικοί γρήγορα εξοικειώθηκαν με τον τρόπο εργασίας, εφήρμοσαν νέα τεχνολογία, μελέτησαν την αρχαία οικοδομική του μαρμάρου και συνέταξαν εμπεριστατωμένες μελέτες. Αναφέρω τα ονόματα των πρώτων αυτών

συνεργατών, του Μανόλη Κορρέ, του Αλέκου Παπανικολάου, του Κώστα Ζάμπα, της Μαίρης Ιωαννίδου, του Τάσου Τανούλα, της Εύης Παπακωνσταντίνου και της Φανής Μαλλούκου. Στα πρώτα της βήματα η ομάδα είχε τη συμπαράσταση και την καθοδήγηση του αιμνήστου αρχιτέκτονος-αρχαιολόγου Γιάννη Τραυλού.

Ήδη από το 1999 το Τεχνικό Γραφείο μετεξελίχθηκε σε αυτόνομη Υπηρεσία, με σκοπό την επιτάχυνση του ρυθμού και την ολοκλήρωση των έργων. Είναι η Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης που διαθέτει πλήρες σύστημα διοικητικής και οικονομικής στήριξης και ιδιαίτερο Διευθυντή. Στην θέση αυτή σήμερα βρίσκεται η κυρία Μαίρη Ιωαννίδου.

Ως προς τον τρόπο εργασίας, οφείλω να δώσω κάποιες, γνωστές ίσως πληροφορίες, αναφερόμενες στους ναούς των Ελλήνων της κλασικής περιόδου.

Τα κτήρια αυτά, ανεξαρτήτως μεγέθους, έχουν κατασκευασθεί από μάρμαρο λαξευμένο σε διακριτά αρχιτεκτονικά μέλη. Τα μέλη αυτά έχουν κτισθεί εν ξηρώ, χωρίς δηλαδή κονίαμα, και η αντοχή του κτηρίου οφείλεται στην τέλεια προσαρμογή μεταξύ τους και σε μικρά σιδηρά στοιχεία συνδέσεως, τα οποία με κατάλληλη τεχνική δεν σκούριαζαν. Τα μέλη αυτά, κατά ομάδες (σπόνδυλοι κιόνων, επισύλια, γείσα κτλ.), είναι φαινομενικώς όμοια, στην πραγματικότητα όμως έχουν ελάχιστες διαφορές μεγέθους καθώς και εγχοπές για την αγκύρωση των συνδέσμων σε διάφορες θέσεις. Τα ελάχιστα αυτά στοιχεία επιτρέπουν τον προσδιορισμό της αρχικής θέσεως μελών που έχουν πέσει, χωρίς λάθος, ή μελών που έχουν παραποθετηθεί. Αρκεί κανείς να κάνει μετρήσεις πολύ μεγάλης ακριβείας και να γνωρίζει το αρχαίο «*συντακτικό*» της δομής των μελών.

Τα αρχιτεκτονικά μέλη στους αρχαίους ναούς μπορούν να αποδομηθούν και να ξανακτισθούν χωρίς την παραμικρή βλάβη. Είναι άλλωστε γνωστές οι περιπτώσεις μεταφοράς ναών σε άλλη θέση κατά την αρχαιότητα, μετά από τη διάλυσή τους, όπως λ.χ. ο δωρικός ναός της Παλλήνης, που ξανακτίσθηκε αυτούσιος στην Αθηναϊκή Αγορά.

Η δική μας εργασία, όπως γνωρίζετε, στηρίζεται στην ίδια αρχή. Αποσυναρμολογούμε τμήματα των μνημείων ή και ολόκληρα μνημεία, όπως το ναό της Αθηνάς Νίκης, και μετά την αφαίρεση των οξειδωμένων σιδηρών στοιχείων των παλιών αναστηλώσεων, τη συγκόλληση των σπασμένων μελών και ενίοτε τη συμπλήρωση ορισμένων με νέο μάρμαρο, τα ανασυναρμολογούμε με τη βοήθεια συνδέσμων από τιτάνιο.

Αλλά βεβαίως τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Υπάρχει ένα θεωρητικό υπόβαθρο όλων των ενεργειών της Επιτροπής και του Τεχνικού Γραφείου, που επιτρέπει την αντιμετώπιση όλων των προβλημάτων που προκύπτουν, είτε στις μελέτες είτε κατά την εκτέλεση του έργου.

Ήδη από το 1975 διατυπώθηκαν οι αρχές των δραστηριοτήτων στην Ακρόπολη, οι οποίες έχουν ως υπόβαθρο τις αξίες, τις οποίες αποδίδουμε στα αρχαία και τα ιστορικά κτήρια ως πολιτιστικά αγαθά.

Ο Χάρτης της Βενετίας είναι ένα διεθνώς αναγνωρισμένο κείμενο δεοντολογίας, που σέβονται σχεδόν όλες οι χώρες από το 1964 έως σήμερα. Τα άρθρα του Χάρτη διασφαλίζουν τη διατήρηση των αξιών που αναγνωρίζουμε στα μνημεία, τόσο κατά την διαχείρισή τους όσο και κατά τις επεμβάσεις σ' αυτά για την αποκατάσταση, τη συντήρηση και την αναστήλωσή τους.

Τα προστατευόμενα από το Νόμο κτήρια, ως πολιτιστικά αγαθά έχουν λοιπόν κατ' αρχήν καλλιτεχνική αξία, πράγμα αυτονόητο για την Ακρόπολη, η οποία δεν επιτρέπεται να διαταραχθεί. Είναι όμως και κτήρια με ιστορική και επιστημονική αξία, είναι δηλαδή τεκμήρια της ιστορίας. Όχι μόνον της εποχής που κατασκευάστηκαν, αλλά και όλων των εποχών από τότε ως σήμερα. Ακόμα και οι καταστροφές και οι αλλοιώσεις έχουν αξία ιστορική και μαρτυρούν τις περιπέτειες των μνημείων δια μέσου των αιώνων.

Οι χρηστικές αξίες, εξυπηρετήσεως σημερινών αναγκών της κοινωνίας, είναι επίσης σεβαστές. Ειδικά για τα μνημεία της Ακροπόλεως μοναδική πια χρήση είναι αυτή του εκθέματος: τον όρο πρέπει να τον δούμε με πολύ ευρεία έννοια. Ως αξίες περιβάλλοντος πρέπει να δούμε το Βράχο με τα μνημεία του, ως πολύτιμο στοιχείο του Αθηναϊκού αστικού τοπίου, και ως αξίες συναισθηματικές τις ειδικές εκείνες σχέσεις που συνδέουν τα μνημεία της Ακροπόλεως με την έννοια της Εθνικής ταυτότητας για τους περισσότερους Έλληνες.

Όλα αυτά καλύπτονται από άρθρα του Χάρτη της Βενετίας και αφορούν όλο το ιστορικό και πολιτιστικό κτισμένο περιβάλλον μας. Ειδικώς όμως για τα εξαιρετικώς πολύτιμα μνημεία της αρμοδιότητάς της, η Επιτροπή εθέσπισε από το 1975 μερικές συμπληρωματικές αρχές που είναι εφαρμόσιμες μόνο σε κλασικά ελληνικά μνημεία, κατασκευασμένα από λαξευτό λίθο ή μάρμαρο, και τις οποίες τηρεί με αυστηρότητα και συνέπεια έως τώρα.

α. Αναστροφικότητα. Δυνατότητα δηλαδή να επανέλθουμε στην κατάσταση που βρισκόταν το μνημείο ή μέρος του μνημείου, πριν από την επέμβασή μας. Αυτή επιτυγχάνεται με δύο τρόπους. Αφενός με το σεβασμό του αρχαίου υλικού και αφετέρου με τη συστηματική τεκμηρίωσή του.

Πράγματι, σε αντίθεση με τον «τρόπο του Ν. Μπαλάνου», ποτέ δεν απολαξεύεται ένα αρχαίο μέλος, και οι μικρές εγκοπές οι απαραίτητες για τους συνδέσμους από τιτάνιο περιορίζονται αποκλειστικώς σε θραυσιγενείς επιφάνειες. Ποτέ σε λαξευμένες αρχαίες. Μια ειδική τεχνική καθιερώθηκε για τις περιπτώσεις προσαρμογής νέου μαρμάρου σε ακρωτηριασμένα αρχιτεκτονικά μέλη. Η τεκμηρίωση άλλωστε, η οποία περιλαμβάνει ακριβή σχέδια και φωτογραφίες των μελών, προ, κατά το διάστημα και μετά από κάθε επέμβαση, δίνει τη δυνατότητα όχι μόνον ελέγχου της εργασίας αλλά και έρευνας ιστορικής αξίας πληροφοριών, για μέλη που ενσωματώνονται στην τελική ολοκληρωμένη μορφή του μνημείου.

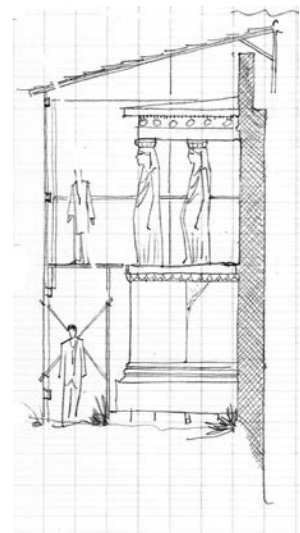
β. Σεβασμός στην αυτοτέλεια και το δομικό ρόλο κάθε αρχιτεκτονικού μέλους. Κατά την επέμβαση όλα τα μαρμάρινα μέλη θεωρούνται αυτοδύναμα έργα τέχνης

και αποκαθίστανται, όπου αυτό είναι απαραίτητο, έτσι ώστε να ξαναπάρουν τον αρχικό δομικό τους ρόλο και την αρχική τους αντοχή μέσα στη συνολική κατασκευή. Εννοείται ότι, με βάση την αρχή αυτή, όλες οι παρατοποθετήσεις μελών που είχαν γίνει σε παλαιότερες αναστηλώσεις, όπως λ.χ. των λίθων των πλαγίων τοίχων του Ερεχθείου, τώρα διορθώνονται.

γ. Περιορισμός των επεμβάσεων στις απαραίτητες. Με κανένα τρόπο δεν επιθυμούμε να ανακατασκευάσουμε τμήματα των μνημείων που έχουν καταστραφεί. Οι προσθήκες νέου μαρμάρου ή νέων ολοκληρωμένων αρχιτεκτονικών μελών γίνονται μόνον, όταν είναι απαραίτητο να στερεωθούν ή να υποστηριχθούν αυθεντικά αρχαία μέλη. Τα μνημεία διατηρούν το χαρακτήρα του ερειπίου που έχουν, και ο οποίος μαρτυρεί την ιστορική τους διαδρομή.

δ. Διαφάνεια. Σύμφωνα με τις διεθνείς πλέον εξελίξεις, κάθε δημόσιο έργο πρέπει να είναι προσιτό στους πολίτες. Ειδικώς τα έργα για τη συντήρηση και την ανάδειξη των πολιτιστικών αγαθών, όπως είναι τα αρχαία και τα ιστορικά μνημεία, τα οποία παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, οφείλουν να παρουσιάζονται στο κοινό με κάθε τρόπο. Η Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως με επιστημονικές εκδόσεις, δημοσιεύματα, εκθέσεις, ταινίες, εκπαιδευτικά προγράμματα, news letters και κυρίως τις διεθνείς συναντήσεις ειδικών, τις οποίες έχει συγκαλέσει, ανταποκρίθηκε στο γενικό αυτό αίτημα για δημοσιότητα.

Αναλυτική παρουσίαση των προβλημάτων και των επεμβάσεων του Παρθενώνος, των Προπυλαίων, του Ερεχθείου και του ναού της Αθηνάς Νίκης θα κάνουν σε προσεχείς ομιλίες οι συνεργάτες της Υπηρεσίας. Η έκθεση των φωτογραφιών του Σωκράτη Μαυρομματή και του Αλέκου Παπανικολάου θα σας βοηθήσουν να καταλάβετε ακόμα καλύτερα την προσπάθεια που γίνεται για την αποκατάσταση και την ανάδειξη των ευγενέστερων δημιουργημάτων της αρχαιότητας.

6. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΩΝ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΝ ΣΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ¹⁰

Εκ των πραγμάτων αναγκασθήκαμε να διαχειρισθούμε και να κάνομε μείζονος σημασίας επεμβάσεις σε μνημεία μοναδικής αξίας για όλον τον κόσμο. Σε αρχιτεκτονικά έργα που εξέφραζαν την καλλιτεχνική βούληση και την αξιολύπη των πολιτών μιας πόλεως, που κατακτούσε κάποτε όχι μόνο την ηγεμονία της Ελλάδος αλλά και τα πρωτεία στον πολιτισμό όλης της αρχαιότητας. Η πολύ βαριά ευθύνη για την ανάληψη αυτού του σωστικού έργου επέβαλλε απ' αρχής αφ' ενός τη διεύρυνση κατά το δυνατόν του κύκλου των υπευθύνων και αφ' ετέρου τη διατύπωση ορισμένων θεωρητικών αρχών, που αποτέλεσαν τον γνώμονα των αποφάσεων, μεγάλων ή μικρών. Οι αρχές όμως δεν είναι άλλο παρά ο σεβασμός των αξιών, τις οποίες η κοινωνία αποδίδει στα άψυχα μνημεία αλλά κυρίως στο πνεύμα των μνημείων. Γι' αυτές γίνεται λόγος στην παρούσα ομιλία.

Αλλά οι ίδιοι οι αρχαίοι Έλληνες, οι δημιουργοί τους, ποιες αξίες απέδιδαν στα έργα τους; Κατά βάση καλλιτεχνικές. Μια συνοπτική αναδρομή στην αρχιτεκτονική της αρχαιότητας το αποδεικνύει.

Κατά την αρχαϊκή εποχή κίνητρο για την ανέγερση ναών ήταν το ζωηρό ακόμα θρησκευτικό συναίσθημα. Ο πολιούχος θεός προστάτευε την πόλη-κράτος σε ανταπόδοση. Κατά τη μακρά διαδικασία ωριμάνσεως, από το χρηστικό στέγαστρο του λατρευτικού αγάλματος περάσαμε στο μνημειώδες κτήριο, από τα ευτελή στα ευγενή υλικά, λίθους και μάρμαρο, από τη μικρή στη μεγάλη κλίμακα. Αποκρυσταλλώθηκε ο τύπος του περιπτερού ναού, ενώ στον μορφολογικό τομέα διαπιστώνεται μια αδιάκοπη τελειοποίηση μορφών, πέρα από τις φυσικές, που φθάνει σε κορύφωση στην Αθηναϊκή Ακρόπολη, όταν ακριβώς φθάνουν σε τελειότητα τόσο η πολιτική όσο και η πολιτιστική άνθηση. Διαμορφώνεται μέσα από την τραγωδία, την ποίηση και τη φιλοσοφία μια νέα συνείδηση, ενώ συγχρόνως μετατίθεται ο σκοπός της ναοδομίας. Τώρα τα οικοδομικά προγράμματα προβάλλουν κυρίως το γόητρο και την υπεροχή της πόλεως-κράτους.

Πρωτεύουσα αξία είναι η καλλιτεχνική. Υπάρχει απόλυτη καθαρότητα και σαφήνεια των αρχιτεκτονικών μορφών, η οποία επιτυγχάνεται με τη χρήση του μαρμάρου, ενός υλικού δύσκολου και πολύτιμου. Η σαφήνεια των μορφών βρίσκεται σε πλήρη αντιστοιχία με τη σαφήνεια του λόγου, της λογικής. Η κρυφή αρμονία των εκλεπτύνσεων συνδυάζεται με τη δωρική σοβαρότητα και την ισορροπία των μαζών για την επίτευξη ενός τέλειου αρμονικού αποτελέσματος. Και αυτά βασίζονται σε τελειότητα κατασκευής, όταν γλυπτά μέλη βάρους πολλών τόνων αλληλοπροσαρμόζονται με την ακρίβεια δεκάτων του χιλιοστομέτρου.

Άλλες αξίες για τους αρχαίους Έλληνες δεν υφίσταντο. Ο ναός ήταν ένα

10. Κείμενο ομιλίας σε ημερίδα για τα έργα Ακροπόλεως στη Θεσσαλονίκη, στις 16 Μαρτίου 2007 (ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ αρ. εισαγ. Μ1720).

αφιέρωμα στην θεότητα, χωρίς εσωτερική λειτουργία και η σχετική λατρεία γινόταν στο ύπαιθρον. Δεν είχε αξία χρήσεως. Η αντίληψη ιστορικών αξιών άρχισε να διαφαίνεται αργότερα με την αποθησαύριση του πολιτισμού, τις συλλογές, τα αντίγραφα και όλη τη σχετική νοοτροπία της Αλεξάνδρειας και της Ρώμης.

Τα όρια που έθεσαν τα αθηναϊκά μνημεία δεν επρόκειτο ποτέ να ξεπεραστούν. Η ελληνιστική και η ρωμαϊκή αρχιτεκτονική στους επόμενους έξι αιώνες κάνει μιμήσεις με άλλους στόχους και με συνεχή σχεδόν την ποιοτική υποβάθμιση.

Τι κληρονομήσαμε οι Νεοέλληνες από αυτήν την πρωτοφανή στον κόσμο αρχιτεκτονική; Μετά από καταστροφές (που έγιναν με ανθρώπινες και όχι φυσικές ενέργειες) κληρονομήσαμε ένα σύνολο ερειπίων. Η κατασκευαστική και μορφική αυτοτέλεια των αρχιτεκτονικών μελών κάνει αυτά τα ερείπια να διατηρούν σε μέγιστο βαθμό την καλλιτεχνική τους αξία. Βαθμιαία από την αρχαιότητα έγινε εμφανής η κατασκευαστική υπόσταση των μελών: αόρατοι αρμοί τόσο στους κίονες όσο και στα υπερκείμενα μέλη έγιναν εμφανείς και από διάφορες αιτίες δόθηκε ένας νέος χαρακτήρας στα μνημεία, ο ερειπιώδης χαρακτήρας.

Οι καταρρεύσεις των στεγών και οι διαρπαγές επέτειναν την εικόνα του ερειπίου, που εμπεδώθηκε αργότερα. Δεν είναι αυτή της φυσικής καταρρεύσεως (όπου διαβλέπει κανείς τη νομοτέλεια της φθοράς και των πτώσεων) αλλά είναι το προϊόν βίαιων ενεργειών. Παρά ταύτα, μέσα από τα μάτια των περιηγητών και των ζωγράφων της προεπαναστατικής περιόδου δημιουργήθηκε η ρομαντική εικόνα των μνημείων της Ακροπόλεως και το αίτημα τα πράγματα να μείνουν αμετάβλητα.

Ήδη από την επαύριο της Επανάστασεως άρχισαν οι επεμβάσεις σχεδόν σε όλα τα μνημεία του βράχου, με στόχο την κάθαρση από όλα τα μεταγενέστερα στοιχεία που αλλοίωναν την μορφή τους, και εν μέρει για τη στερέωσή τους. Επακολούθησε μια εξαντλητική ανασκαφή κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνας και το μεγάλο αναστηλωτικό πρόγραμμα του Μπαλάνου, με το οποίο ολοκληρώθηκε η εικόνα της Ακροπόλεως, η οποία έμεινε έτσι έως το 1975, όταν προγραμματίστηκαν και άρχισαν να εκτελούνται τα έργα που συνεχίζονται έως σήμερα.

Όλοι πλέον γνωρίζουν ένα σύνολο αρχών, που διέπουν τις επεμβάσεις σε αρχαία και ιστορικά αρχιτεκτονικά μνημεία. Είναι ο Χάρτης της Βενετίας, ο οποίος από το 1964 έως σήμερα είναι δεκτός διεθνώς ως πλαίσιο οδηγιών σε μελέτες και αξιολογήσεις μελετών και έργων. Ο Χάρτης ανταποκρίνεται ικανοποιητικά σε ένα σύνολο αξιών, που βλέπει ο δυτικός κόσμος στα μνημεία του παρελθόντος και είναι χαρακτηριστικό ότι δεν ανανεώθηκε ούτε αντικαταστάθηκε τα τελευταία 43 χρόνια.

Έτσι και η Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως, αν και αισθανόταν τις ελλείψεις του, έκανε δεκτά όλα τα άρθρα του Χάρτη και τα οποία σχολιάζω εν συνεχεία:

Η πολυεπιστημονικότητα και η συνεργασία διαφόρων ειδικοτήτων, που ζητούσε το άρθρο 2 του Χάρτη, θεωρήθηκε απαραίτητη προϋπόθεση για τα έργα της Ακροπόλεως το 1975, από την πολιτική ηγεσία. Σήμερα η πολυεπιστημονική σύνθεση θεωρείται αυτονόητη για την ανάληψη κάθε σοβαρού αρχαιολογικού

έργου, γιατί η μεγάλη διεύρυνση του επιστητού έχει φέρει σε φως προβλήματα άλλοτε άγνωστα. Τα παλαιότερα λάθη στην Ακρόπολη, για τα οποία ο Νικόλαος Μπαλάνος έφερε μόνος του την ευθύνη, δεν θα πρέπει να επαναληφθούν.

Τα άρθρα 2 και 11 αναφέρονται στις ιστορικές και γενικότερα επιστημονικές αξίες των μνημείων και την προκύπτουσα αρχή της διατηρήσεως των αξιολόγων προσθηκών όλων των εποχών, γιατί σκοπός της αποκαταστάσεως δεν είναι η ενότητα του αρχικού ρυθμού. Εδώ τα πράγματα είναι ιδιαίτερος δύσκολα, γιατί σε πλείστες περιπτώσεις οι ιστορικές αξίες αντιστρατεύονται σαφώς τις καλλιτεχνικές και είναι κανείς υποχρεωμένος να αξιολογήσει και να κρίνει ποιο είναι το μείζον αγαθό. Σύμφωνα με τα άρθρα αυτά, οι οψιμότερες παραμορφώσεις, αλλοιώσεις ακόμα και οι βανδαλισμοί αποτελούν στοιχεία της ιστορίας του μνημείου αποτυπωμένα στο σώμα του και κατά συνέπεια διατηρητέα. Αλλοιώνουν όμως τη μορφή και μας απομακρύνουν από το ιδεώδες του δημιουργού του έργου. Στην Ακρόπολη οι μαζικές καθαίρεσεις από το 1835 έως το 1890 (με πολύ γνωστό παράδειγμα τον Φράγκικο Πύργο των Προπυλαίων) μας έβγαλαν από το δίλημμα. Χάθηκαν όμως πολύτιμα τεκμήρια της μεσαιωνικής ιστορίας όλων των μνημείων. Εν πάση περιπτώσει, διατηρήθηκε ο πύργος στον οπισθόναο του Παρθενώνος και ο καθηγητής Μ. Κορρές έχει προβλέψει για το ίδιο μνημείο, αφ' ενός «συναναστήλωση» αποκατάσταση δηλαδή των λειψάνων της βυζαντινής κόγχης του ιερού του χριστιανικού Παρθενώνος, και αφ' ετέρου αξιοποίηση των μαρμάρων, που αφαιρέθηκαν παλαιότερα από τη ρωμαϊκή δυτική θύρα του μνημείου, για την αποκατάσταση των κλασικών βάθρων γύρω του. Δεν πρέπει πάντως να νομισθεί, ότι οι από σκυρόδεμα συμπληρώσεις του Μπαλάνου μπορούν να θεωρηθούν «φάσεις» του μεγάλου ναού.

Το άρθρο 5 του Χάρτη αναφέρεται στις χρηστικές αξίες, και συνιστά την χρήση για κοινωνική ωφέλεια των μνημείων. Κατά τις δεκαετίες του '70 και του '80 η επανάχρηση των μνημείων και η «ολοκληρωμένη» αποκατάσταση εθεωρούντο υποχρεωτικά σε όλες τις επεμβάσεις. Τι νόημα όμως μπορούν να έχουν όλα αυτά προκειμένου περί μνημείων της αρχαιότητας, όπως αυτά των Αθηνών; Μοναδική τους «χρήση» είναι να θεωρηθούν εκθέματα με μεγάλη καλλιτεχνική και παιδευτική αξία. Έτσι τα «μη ζωντανά» μνημεία γίνονται περισσότερο χρήσιμα, όταν γίνουν περισσότερο κατανοητά από το ευρύ κοινό και όταν με διάφορους τρόπους μπορέσουν να «διδάξουν» το μήνυμά τους και να προβάλλουν τις αισθητικές τους αξίες.

Σύμφωνα με το άρθρο 8 του Χάρτη «Τα γλυπτικά, ζωγραφικά ή διακοσμητικά στοιχεία, τα οποία είναι αναπόσπαστα δεμένα με το μνημείο δεν επιτρέπεται να διαχωρισθούν παρά μόνον αν το μέτρο αυτό αποτελεί τη μοναδική διέξοδο για να εξασφαλισθεί η διάσωσή τους». Ο γλυπτός διάκοσμος του Παρθενώνος, του Ερεχθείου και της Αθηνάς Νίκης, μετά τις καταστροφές και τις διαρπαγές του Elgin σωζόταν επαρκώς κατά χώραν στα τρία μνημεία. Οι ανησυχίες για την κατάστασή τους είχαν αρχίσει προ του πολέμου και κορυφώθηκαν κατά τη

δεκαετία του '60, όταν διαπιστώθηκε η ραγδαία καταστροφή της επιφανείας τους από την όξινη βροχή και τα καυσαέρια. Οι δισταγμοί για την καθαίρεση και την έκθεσή τους σε ελεγχόμενο περιβάλλον κράτησαν δεκαετίες, αλλά οι έρευνες του αείμνηστου Θεόδωρου Σκουλικίδη επί του μηχανισμού της διαβρώσεως απέδειξαν, ότι πράγματι η μοναδική διέξοδος για να εξασφαλισθεί η διάσωσή τους ήταν η απόσπασή τους από τα μνημεία.

Μερικοί διερωτώνται, γιατί σώζουμε τα γλυπτά και όχι και τα αρχιτεκτονικά μέλη. Διότι τα δεύτερα είναι επαναλαμβανόμενα και γεωμετρικώς καθορισμένα, ενώ τα γλυπτά όχι. Η μοναδική λύση μετά την κάθοδό τους από τους ναούς είναι η αντικατάστασή τους από ακριβή κυτά αντίγραφα, από τεχνητό δηλαδή λίθο. Η λύση αυτή, που εφαρμόζεται στην Ακρόπολη, έχει πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα, που απασχόλησαν και απασχολούν την Επιτροπή επί χρόνια. Το πλεονέκτημα, πλην βεβαίως της σωτηρίας των γλυπτών, είναι η άνετη θέα και εκτίμησή τους στο μουσειακό περιβάλλον. Το μειονέκτημα είναι η περιορισμένη αντοχή του τεχνητού λίθου σε σχέση με το μάρμαρο και σε βάθος χρόνου, η αδυναμία να του δοθεί η επιφανειακή διαφάνεια που έχει το μάρμαρο και η δυσκολία χρωματικής εντάξεώς του στα μνημεία. Προφανώς για τα ζητήματα αυτά έχουν πραγματοποιηθεί ατέρμονες συζητήσεις στην Επιτροπή και μακροχρόνιες έρευνες από πολιτικούς μηχανικούς, χημικούς και συντηρητές.

Η αρχή η οποία τηρείται εν προκειμένω είναι η ελαχιστοποίηση της αλλαγής της γνωστής έως τώρα εικόνας των μνημείων. Δηλαδή, μόνον όσα γλυπτά αφαιρούνται από το κάθε μνημείο αντικαθίστανται από αντίγραφα. Δεν μπαίνουν αντίγραφα γλυπτών που έχουν αφαιρεθεί άλλοτε (όπως εκείνα του Elgin), γιατί πάντοτε υπάρχει ο φόβος να δοθεί η εντύπωση προσβολής της αυθεντικότητας των μνημείων, όταν τα αντίγραφα υπερβούν το αναγκαστικό όριο. Μοναδικές εξαιρέσεις σε αυτό αποτελούν ο βορειότερος κίων της ανατολικής προστάσεως του Ερεχθείου και η μία από τις Καρυάτιδες, σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο, που αντικαταστάθηκαν με ακριβή αντίγραφα, προκειμένου να αποκατασταθεί το κλειστό σχήμα των δύο προστάσεων.

Τα άρθρα 9 και 15 αναφέρονται στην αποκατάσταση με τη βοήθεια συμπληρωμάτων και στις αναστηλώσεις αρχαιολογικών ευρημάτων. Απαγορεύουν συμπληρώσεις, όταν αυτές δεν είναι μορφολογικώς απολύτως εξακριβωμένες και όταν δεν έχει προηγηθεί αρχαιολογική μελέτη. Στα έργα της Ακροπόλεως η συστηματική έρευνα που έχει προηγηθεί, όχι μόνον έκανε γνωστή κάθε μορφική λεπτομέρεια των μνημείων, αλλά και οδήγησε σε νέες διαπιστώσεις στον Παρθενώνα από τον Μ. Κορρέ, στο Ερέχθειο από τον αείμνηστο Α. Παπανικολάου και στα Προπύλαια από τον Τ. Τανούλα. Η εις βάθος έρευνα επέτρεψε μάλιστα την άρση των παραποθηθέντων αρχιτεκτονικών μελών, που είχαν γίνει κατά τις αναστηλώσεις του Ν. Μπαλάνου.

Στην αρμονική ένταξη των απαραίτητων να γίνουν συμπληρωμάτων αναφέρεται

το άρθρο 12. Επιτάσσει όμως ότι «τα συμπληρώματα οφείλουν να διακρίνονται από τα αυθεντικά μέρη, ώστε να μην πλαστογραφούνται τα καλλιτεχνικά και τα ιστορικά τεκμήρια του κτηρίου». Ειδικώς για τα κλασικά ελληνικά μνημεία η εφαρμογή του άρθρου αυτού πρέπει να γίνεται με μεγάλη προσοχή και άκρα ευαισθησία, γιατί κάθε διαφοροποίηση από τις αρχικές μορφές προσβάλλει την μορφική ενότητα του μνημείου. Στην Ακρόπολη από ετών, σύμφωνα με το άρθρο 15 του Χάρτη, τα συμπληρώματα περιορίζονται στα απαραίτητα, προκειμένου να εξασφαλισθεί η στήριξη αρχαίων μελών και να υπάρξει η επιθυμητή μορφική συνέχεια.

Η συστηματική τεκμηρίωση και οι δημοσιεύσεις που προέβλεπε το 1964 ο Χάρτης, χάρη στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές και τις τεχνικές διευκολύνσεις που υπάρχουν, έχουν σήμερα διευκολυνθεί πολύ. Υπάρχει σχολαστική σχεδιαστική, φωτογραφική και κινηματογραφική τεκμηρίωση σε όλες τις φάσεις κάθε έργου, που τροφοδοτεί βάση δεδομένων, η οποία σύντομα θα είναι προσιτή σε όλους μέσω του διαδικτύου. Παράλληλως πολλές από τις μελέτες έχουν εκδοθεί σε βιβλία, ενώ κάθε χρόνο δημοσιεύεται Ενημερωτικό Δελτίο για το ευρύ κοινό, σε ελληνική και αγγλική γλώσσα. Αυτά εξασφαλίζουν πλήρη διαφάνεια του έργου τόσο της Επιτροπής όσο και της Υπηρεσίας.

Ο τρόπος δομής της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής από λαξευτά λίθινα μέλη, κτισμένα εν ξηρώ, έχει κάνει δυνατή την τήρηση δύο ακόμα αρχών, πέραν εκείνων του Χάρτη της Βενετίας.

Η αρχή της αναστρεψιμότητας των επεμβάσεων, της δυνατότητας δηλαδή να αναθεωρηθούν λάθη στο μέλλον, στηρίζεται αφ' ενός στον απόλυτο σεβασμό των αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών, τα οποία ουδέποτε απολαξεύονται, και αφ' ετέρου στη σχολαστική τεκμηρίωση των επεμβάσεων σε όλες τις φάσεις τους.

Η δεύτερη αρχή είναι εκείνη της διατηρήσεως της δομικής αυτοτέλειας των αρχιτεκτονικών μελών με την αποκατάσταση του καθ' ενός χωριστά στην αρχική δομική του λειτουργία, και με χρήση της αρχαίας τεχνολογίας στην τελική λάξευση των συμπληρωμάτων τους.

Η εξέλιξη των κοινωνιών δημιουργεί και στα εξεταζόμενα θέματα μια δυναμική ως προς την εκτίμηση των αξιών της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και, συνακόλουθα, συνεχείς αναθεωρήσεις και βελτιώσεις των αρχών, που διέπουν τις επεμβάσεις σε μνημεία και ιστορικά σύνολα. Πρόκειται δηλαδή για μία χωρίς τέλος διαδικασία κριτικής για τους τρόπους, με τους οποίους το παρελθόν θα παραδοθεί στο μέλλον. Αυτό δεν σημαίνει ότι η Επιτροπή Συντηρήσεως των Μνημείων Ακροπόλεως αλλάζει τις αρχές, που υιοθέτησε από το 1975, και τούτο γιατί η φύση των μνημείων μας είναι ιδιόζουσα: τα προβλήματα νεωτέρων μνημείων και συνόλων, που απασχολούν διεθνώς τους αναστηλωτές, ευτυχώς δεν μας αφορούν. Σημαίνει όμως ότι η εμπειρία μας συνεχώς μεγαλώνει και η κριτική μας σκέψη, βελτιωμένη, επιτρέπει πιο σωστές επιλογές στις περιπτώσεις εναλλακτικών λύσεων.

Η ανατολική πρόσταση του Ερεχθείου μετά την αναστήλωσή της. Αποψη από ανατολικά (1988).

7. ΑΥΣΤΗΡΗ ΚΑΙ ΧΑΛΑΡΗ ΤΗΡΗΣΗ ΑΡΧΩΝ ΣΤΙΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ¹¹

Για να γίνουν επιστημονικώς αλλά κυρίως κοινωνικώς αποδεκτές οι επεμβάσεις σε πολύτιμα πολιτιστικά αγαθά, όπως είναι αυτά της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, είναι απαραίτητο να τεθούν και να ισχύσουν κάποιες αρχές. Όπως είναι γνωστό, ως προς την συντήρηση ή την αναστήλωση αρχαίων και ιστορικών μνημείων υπάρχει διάσταση γνώμων και διατυπώνονται αντιρρήσεις όχι άσχετες με την πολυπλοκότητα των θεμάτων και με τη συναισθηματική αξία, που συνδέει τους ανθρώπους με τις αναμνήσεις ή και με την ιστορική τους συνείδηση.

Οι αρχές, γενικώς, εξαρτώνται από τις αξίες που προσδίδουν οι άνθρωποι κάθε εποχής και κάθε τόπου στα πράγματα, συγκεκριμένως στα αρχιτεκτονικά μνημεία. Οι κοινωνίες όμως εξελίσσονται και οι αξίες που αποδίδουν στα μνημεία μεταβάλλονται. Αυτό σημαίνει ότι οι αρχές με κανέναν τρόπο δεν αποτελούν δόγματα, και κατά συνέπεια αυτές μπορούν να εφαρμόζονται με αυστηρότητα μεγαλύτερη ή μικρότερη, κάτω από ένα σύστημα συλλογισμών που σχετίζεται αμέσως με το ίδιο το μνημείο ή το περιβάλλον του.

Εξάλλου, η συντήρηση των αρχιτεκτονικών μνημείων, ως μάχη κατά της μοιραίας φθοράς, δεν έχει τέλος. Θεωρούμενη ως δυναμική διαδικασία δέχεται και την δυναμική της κριτικής της. Αλλά και η αξία παλαιότητας, για να μην πούμε η αρχαιολογική αξία, επίσης μεταβάλλεται, αυξάνεται, ενώ άλλα κτήρια έρχονται να προστεθούν κάθε λίγο στον λεγόμενο μνημειακό πλούτο μιας πόλεως, μιας περιοχής ή μιας χώρας.

Πάντως στο δεδομένο παρόν δεν μπορούμε να εργασθούμε χωρίς αρχές, χωρίς κάποιους κώδικες βασισμένους στις αξίες, επαναλαμβάνω, των μνημείων. Η κάθε περίπτωση διαφέρει από την άλλη εξ αιτίας της διαφορετικής εκτιμήσεως, της ιεραρχήσεως αυτών των αξιών. Όλοι γνωρίζουμε τις αντιθετικές τάσεις που διαπιστώνονται σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις μεταξύ καλλιτεχνικών, ιστορικών, χρηστικών και περιβαλλοντολογικών αξιών. Και δεν είναι σπάνιες περιπτώσεις, αυτές στις οποίες η σωτηρία από τη βέβαιη καταστροφή ενός μνημείου επιβάλλει τη χαλαρή εφαρμογή ή και την άρση των αρχών, που εκ προοιμίου έχουν τεθεί.

Ας θυμηθούμε τις επίσημες, τις διεθνώς καθιερωμένες αρχές για τη συντήρηση και αναστήλωση των αρχιτεκτονικών μνημείων. Ο λεγόμενος Χάρτης των Αθηνών του 1931 και οι Ιταλικές Οδηγίες για την προστασία και την αποκατάσταση των ιστορικών κτηρίων προηγούνται χρονικά του πασίγνωστου Χάρτη της Βενετίας. Αυτός συντάχθηκε και δημοσιεύθηκε τον Μάιο του 1964 ως συμπέρασμα του 2ου Διεθνούς Συνεδρίου των Αρχιτεκτόνων και των Τεχνικών των Ιστορικών

11. Αναδημοσίευση κειμένου ομιλίας στο Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως τον Δεκέμβριο του 2008. Βλ. Μπούρας 2009, 2-8.

Μνημείων, που είχε συγκληθεί στη Βενετία. Όχι μόνον ισχύει έως τώρα, μετά από σαράντα τέσσερα χρόνια, αλλά και δεν άλλαξε σε τίποτα, όταν δύο φορές έγιναν συζητήσεις για την επικαιροποίησή του. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι το πολύτιμο αυτό ντοκουμέντο το συνέταξαν αρχιτέκτονες, εξοικειωμένοι με μνημεία τελείως διαφορετικά από τα δικά μας, μετά τις μαζικές ανακατασκευές στη μεταπολεμική Ευρώπη, όπως ο Roberto Pane και ο Piotr Bieganski. Ψυχή του Συνεδρίου ήταν ο Roberto Gazzola, διάσημος τότε από την ανακατασκευή των γεφυρών της Βερόνας. Στο συνέδριο της Βενετίας δεν μετείχαν αρχαιολόγοι ούτε ιστορικοί της τέχνης.

Ο Χάρτης της Βενετίας καθόριζε αρχές βασιζόμενες στις ιστορικές, τις καλλιτεχνικές και τις χρηστικές αξίες, αρχές που αρμόζουν ασφαλώς και στα αρχαία μνημεία της Ελλάδος, αυτά που εμείς θεωρούμε ως τα πολυτιμότερα. Στην περίπτωση όμως αυτή υφίστανται και ιδιαιτερότητες τις οποίες δεν προέβλεπαν τότε στη Βενετία. Τα χρόνια που πέρασαν από τότε προσέθεσαν νέες εμπειρίες όσον αφορά στη μεταχείριση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας στην Ελλάδα, στην Ιταλία και στις χώρες της Ανατολικής Μεσογείου, ενώ η κριτική των επεμβάσεων δημιουργεί ήδη ένα θεωρητικό απόθεμα πολύτιμο για τις νέες μελέτες και τα νέα αναστηλωτικά έργα.

Τα αρχιτεκτονικά μνημεία της Ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, όσα σώθηκαν, βρίσκονται όλα σχεδόν σε ερειπιώδη κατάσταση. Μερικά ήλθαν στο φως με ανασκαφές και ήταν τελείως αφανή επί αιώνες. Είναι φανερό ότι είναι όλα ιστορικά τεκμήρια και ότι οι επιστημονικές ή αρχαιολογικές αξίες τους δεσπόζουν των υπολοίπων. Η διαδικασία ανασκαφής, μελέτης, ερμηνείας και αναστηλώσεως τα ξαναφέρνει στη ζωή μας. Δεν τους ξαναδίνει όμως τη ζωή γιατί, με εξαίρεση ίσως τα θέατρα, δεν επαναφέρει τις χρήσεις τους, αλλά τα μετατρέπει σε απλά εκθέματα.

Ξαναγυρίζοντας στις αρχές που θεσπίστηκαν στη Βενετία το 1964 και σε σχέση με όσα αναφέρθηκα προηγουμένως για τα μνημεία της Ελληνορωμαϊκής αρχιτεκτονικής και την κερδισμένη εμπειρία αρκεί να σημειωθεί, ότι έξι επιπρόσθετες αρχές, ή οδηγίες, έγιναν σιωπηρώς αποδεκτές στην Ελλάδα μετά τη Μεταπολίτευση, για τις οποίες θα γίνει εν συνεχεία λόγος.

Σε ένα από τα πρώτα άρθρα του Χάρτη τονιζόταν η αξία των μεταγενέστερων φάσεων των μνημείων και εμμέσως καταδικαζόταν η κάθαρσή τους, προκειμένου να προβληθεί η μορφολογική ενότητα της πρώτης τους φάσεως. Στη σύγχρονη Ελλάδα, κυρίως κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνας, η κλασικιστική αντίληψη και η πρόθεση αναδείξεως του αρχαίου πολιτισμού έγινε αιτία της κατεδαφίσεως όχι μόνον νεωτερικών κτισμάτων αλλά και αξιόλογων μεσαιωνικών μνημείων, όπως ο πύργος των Acciaiuoli στα Προπύλαια, ο Ανώματος στα σκαλιά και η Μεγάλη Παναγιά στο εσωτερικό της Βιβλιοθήκης του Αδριανού. Οριμότερες σκέψεις διέσωσαν την τελευταία στιγμή, το 1960, τον Μεσαιωνικό Πύργο του Παρθενώνος, του οποίου είχε αρχίσει η κατεδάφιση. Και για να μείνουμε στην Αθήνα, ένας

χώρος, όπου αντιλαμβάνεται κανείς τη διαχρονική του ιστορία, την ιστορική διαστρωμάτωση, όπως την αποκαλούν, την οποία απαιτεί ο Χάρτης, παραμένει η Ρωμαϊκή Αγορά, όπου συνυπάρχουν ρωμαϊκά, παλαιοχριστιανικά, βυζαντινά και οθωμανικά λείψανα, παρά τις δραστικές εκκαθαρίσεις του προπερασμένου αιώνας.

Στην επιταγή του Χάρτη της Βενετίας (στο άρθρο 2) περί πολυεπιστημονικής αντιμετώπισης των ζητημάτων που μας απασχολούν, έχουν ανταποκριθεί εκτός από την Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως και όλες οι Διεπιστημονικές Επιτροπές που λειτουργούν στο πλαίσιο του Υπουργείου Πολιτισμού και κατευθύνουν και εποπτεύουν έργα αναστηλώσεων σε μνημεία, πολύ χαλαρά όμως οι Εφορείες Αρχαιοτήτων που εκτελούν ανάλογες εργασίες και δεν διαθέτουν κατάλληλο ή επαρκές προσωπικό.

Τα μεγάλα προβλήματα στην Ακρόπολη προέρχονται από παραβάσεις του άρθρου 10 του Χάρτη, οι οποίες έγιναν πολύ προ της υπάρξεώς του, κατά τα πρώτα έτη του περασμένου αιώνας. Το άρθρο επιτρέπει την εφαρμογή νέων υλικών και τεχνολογιών στην αποκατάσταση των μνημείων, υπό τη ρητή προϋπόθεση ότι η αντοχή τους έχει αποδειχθεί στο πέρασμα του χρόνου. Η χρήση σιδήρου και σκυροδέματος, του οποίου τότε άρχιζε η εφαρμογή, υπήρξε καταστρεπτική για τα κλασικά μνημεία της Ακροπόλεως. Ο Νικόλαος Μπαλάνος (ο παλαιότερος αναστηλωτής των μνημείων της Ακροπόλεως) δεν είχε καταλάβει ότι το βετον είναι ένα διαπερατό από το νερό υλικό και ότι οι απλοί χάλυβες εύκολα οξειδώνονται και διαστέλλονται. Το οπλισμένο σκυρόδεμα απεδείχθη επίσης ότι έχει πεπερασμένη ζωή και αναλόγως των συνθηκών καταστρέφεται από την οξείδωση του οπλισμού του. Τα δάπεδα από βέτον armé τριών κατοικιών στην Δήλο, των Προσωπείων της Τριαίνης και των Ερμών, απειλούν ήδη κατάρρευση, και οι πλάκες από βέτον επίσης γύρω από το ναό της Νίκης και στην Πινακοθήκη των Προφυλαίων πρέπει να αντικατασταθούν, αν όχι αμέσως αλλά σε λίγα χρόνια. Τα σιδηρά στοιχεία, που είχαν ενσωματωθεί στο δυτικό θύρωμα του θεάτρου της Επιδαύρου αντικαταστάθηκαν γιατί επίσης απειλούσαν κατάρρευση.

Με αυστηρότητα τηρήθηκε το ίδιο άρθρο στα προγράμματα της Ακροπόλεως μετά το 1975. Τα πολυμερή σύγχρονα υλικά και οι διάφορες ρητίνες, που προσφέρουν εύκολες λύσεις στη σύγχρονη οικοδομική, δεν έχουν ακόμα δοκιμασθεί σε βάθος χρόνου. Εξ αρχής, λοιπόν, από το '75, αποκλείσθηκε η χρήση τους στα μνημεία χάρη στην επιμονή του αειμνήστου Θεόδωρου Σκουλικίδη, μέλους της ΕΣΜΑ, ο οποίος εκ των υστέρων δικαιώθηκε απολύτως. Η ευρεία χρήση τους στο εξωτερικό απεδείχθη με τα χρόνια καταστρεπτική και σήμερα αποκλείεται για κάθε είδους ιστορικό μνημείο.

Ο χρόνος που δημοσιεύθηκε ο Χάρτης και η δραστηριότητα των συντακτών του δικαιολογούν την άποψη, ότι πρέπει να δίνονται χρήσεις στα μνημεία, όπως ορίζει το άρθρο 5. Βεβαίως, η επιταγή αυτή αφορά κυρίως τα νεώτερα μνημεία και όχι αυτά της αρχαιότητος. Η εμμονή στις χρήσεις εντάθηκε περισσότερο μετά από

δέκα χρόνια, γύρω στο 1975, όταν ανανεώθηκε με εξαιρετική επιτυχία το ιστορικό κέντρο της Βολογνα, με δραστικές αποκαταστάσεις και αλλαγές χρήσεως. Αλλά αυτά δεν μας αφορούν. Στην Ελλάδα το θέμα γίνεται σοβαρό, προκειμένου, κυρίως, για τη χρήση των αρχαίων θεάτρων.

Είναι ένα ζήτημα που θα μπορούσε να απασχολήσει ένα μεγάλο διεθνές συνέδριο, με ποικίλης προελεύσεως ομιλητές. Τα αρχαία θέατρα, που έχουν έλθει στο φως με ανασκαφές, είναι μνημεία πολύτιμα από πλευράς καλλιτεχνικής και ιστορικής αλλά και λίαν ευαίσθητα λόγω παλαιότητας. Οι άνθρωποι του θεάτρου και του τουρισμού αισθάνονται την ιστορική φόρτιση των αρχαίων αυτών καταλοίπων και επείγονται να οργανώσουν παραστάσεις αγνοώντας τις μεγάλες ζημιές που προκαλούν οι θεατές ή η παροδική, έστω, παραμόρφωση των μνημείων με τα ογκώδη συνθήτως σκηνικά τους. Ελάχιστα από τα αρχαία θέατρα, μετά από συστηματική συντήρηση και κάτω από αυστηρούς κανόνες, μπορούν να επαναχρησιμοποιηθούν για παραστάσεις. Μία περίπτωση που οι αξίες χρήσεως επεκράτησαν των άλλων αξιών είναι βεβαίως το Ωδείο Ηρώδου του Αττικού, το κοίλον του οποίου αναμαρμαρώθηκε από τον Αναστάσιο Ορλάνδο, έχασε το αρχαιολογικό του ενδιαφέρον, αλλά νομίζω ότι δικαιώθηκε ως κοινωνικό αγαθό, επί μισό αιώνα. Μία ανάλογη περίπτωση είναι εκείνη του Παναθηναϊκού Σταδίου, του οποίου η αναμαρμάρωση εξαφάνισε και το μικρότερο ίχνος με αρχαιολογικό ενδιαφέρον.

Στα θέματα αποκαταστάσεως των κλασικών μνημείων προβλέπεται, ότι αφενός αυτές αποκλείονται, αν δεν υπάρχει βεβαιότης της αρχικής μορφής του μνημείου και, αφετέρου, αν δεν υπάρχει πλήρης αρχαιολογική μελέτη προ πάσης επεμβάσεως. Θα προσθέταμε, ότι η αρχαιολογική μελέτη με τη θεωρητική γραφική αποκατάσταση του μνημείου είναι απαραίτητο να έχει δημοσιευθεί, προκειμένου περί σπουδαίων ιστορικών και καλλιτεχνικών μνημείων, έτσι ώστε να προηγηθούν κριτικές και συζητήσεις οπωσδήποτε γόνιμες. Αυτό όμως σπανίως συμβαίνει. Η Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων της Ακροπόλεως, με την οργάνωση τακτικών διεθνών συναντήσεων ειδικών για τα έργα, δημοσίευσε πάντοτε όλες τις μελέτες και τους έδωσε ευρεία δημοσιότητα. Σκεφθείτε όμως ότι η αναστήλωση του ναού του Σουνίου έγινε χωρίς καν μελέτη και ότι η Στοά του Αιτάλου αποκαταστάθηκε με με τα έξοχα σχέδια του Γιάννη Τραυλού, δεν έχει όμως ακόμα δημοσιευθεί σε αυτοτελή μονογραφία. Είναι αυτονόητο, ότι η μελέτη της θεωρητικής αποκαταστάσεως, που βασίζεται σε έρευνα, πρέπει να προηγείται κάθε επεμβάσεως. Άλλα παραδείγματα, εκτός από το ναό του Σουνίου, είναι το Ωδείο των Πατρών, το κοίλον του θεάτρου της Δωδώνης και άλλα. Ως γνωστά λάθη σε αναστηλωτικές εργασίες αναφέρονται οι κίονες της Θόλου των Δελφών (αναστηλωμένοι με ένα σφόνδυλο περισσότερο) και του ναού της Αθηνάς στην Πριήνη (με ένα σφόνδυλο λιγότερο).

Ο αποκλεισμός κάθε δραστηριότητας (κατά τον Χάρτη της Βενετίας), όταν δεν υπάρχει απόλυτη βεβαιότητα της υπό αναστήλωση μορφής, θα καταδίκαζε κάθε προσπάθεια αναδείξεως των μνημείων, αν δεν εφαρμοζόταν με χαλαρότητα.

Τυπικό παράδειγμα είναι η στοά της Βραυρώνος, το ύψος των κιόνων της οποίας έχει υπολογισθεί κατά προσέγγιση δύο ή τριών εκατοστών. Οι πρώτοι σφόνδυλοι, όλων των κιόνων, σώζονταν αμετακίνητοι στη θέση τους, πλην όμως τα άροτρα των καλλιεργητών της περιοχής είχαν καταστρέψει λίγο ή πολύ όλων τις άνω επιφάνειες εδράσεως. Ο υπολογισμός του ύψους έγινε με τρεις διαφορετικούς τρόπους, αλλά απόλυτη βεβαιότητα δεν ήταν εφικτή. Και, όταν ο Ορλάνδος σχεδίασε την αναμαρμάρωση του Ηρωδείου, για την πρόσβαση από το διάζωμα στο άνω μέρος του κοίλου έδωσε μια λύση με πλάγιες βαθμίδες, για την οποία δεν υπήρχε η παραμικρή αρχαιολογική ένδειξη.

Τα ίδια τα πράγματα οδηγούν κάποτε σε παραδοχή παρεκκλίσεως από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Η ακραία δεξιά κερκίδα του επιθεάτρου της Επιδαύρου, που αποκαταστάθηκε κατά τη δεκαετία του '90, δεν ακολουθεί απολύτως τη χάραξη που υπαγορεύουν τα μεγέθη των αρχαίων μελών, γιατί η διόρθωση απαιτούσε τη διάλυση και την ανασύνθεση δύο ακόμα γειτονικών κερκίδων, που είχαν υποστεί φυσικές μικρομετακινήσεις και είχαν δημιουργήσει παγιωμένη κατάσταση, την οποία είχε αποδεχθεί ο Α. Ορλάνδος κατά τη δεκαετία του '60.

Οι προσθήκες νέου υλικού κατά τις αναστηλώσεις, σύμφωνα με τις αρχές, πρέπει αφ' ενός να περιορίζονται στο ελάχιστο και αφ' ετέρου να διαφοροποιούνται από τα αυθεντικά μέρη έτσι ώστε να μην υπάρχει ο φόβος της κιβδηλίας των μνημείων. Η διαφοροποίηση αυτή αποτελεί σοβαρό πρόβλημα προκειμένου περί μνημείων της κλασικής αρχαιότητας, στα οποία κάθε αλλαγή της μορφής απειλεί να διαταράξει την απόλυτη αρμονία τους. Ο Αναστάσιος Ορλάνδος κατά την αποκατάσταση του προνάου του Θησείου πέτυχε τη διαφοροποίηση κατασκευάζοντας τους σφονδύλους των κιόνων χωρίς ραβδώσεις και το αποτέλεσμα είναι καλό δεδομένου, ότι τα αρχαία τμήματα είναι ελάχιστα και δεσπόζει η μορφή ενός κίονος αρραβδώτου. Πιο γνωστή ήταν η δημιουργία από τον Μπαλάνο σφονδύλων από τσιμέντο στις πλάγιες κιονοστοιχίες του Παρθενώνος, που είχε θεωρηθεί επιτυχής. Αλλά και σε αυτήν την περίπτωση το υλικό πρόδωσε την πρόθεση: Τα τσιμέντα ρηγματώθηκαν, έβγαλαν άλατα και οι σιδηρές ράβδοι που τα ενίσχυαν οξειδώθηκαν, προκαλώντας ζημιές στα γειτονικά αρχαία μέλη. Έχουν ήδη απομακρυνθεί, αλλά η διαφοροποίηση των νέων προσθηκών προς τα παλαιά τμήματα των μνημείων που ζητεί ο Χάρτης, παραμένει ως πρόβλημα. Στα έργα της ΥΣΜΑ δεν υπάρχει διαφοροποίηση υλικού ή τρόπου λαξεύσεως στα νέα συμπληρώματα, η μορφή γίνεται απολύτως σεβαστή και τον φόβο τη κιβδηλίας απομακρύνουν η σχολαστική τεκμηρίωση και οι δημοσιεύσεις. Μια ακόμα πρόσφατη σχετικώς περίπτωση, με υπερβολική διαφοροποίηση, είναι των κιόνων της στοάς του Πρυτανείου στην Έφεσο.

Ο λεγόμενος τεχνητός λίθος, που έχει ως βάση το τσιμέντο, έχει οδηγήσει και σε άλλες αποτυχίες, όπως στα μνημεία της Λίνδου και την Κάμειρο στη Ρόδο, που είχαν αναστηλώσει οι Ιταλοί προ του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς και στον Βωμό των Χίων στους Δελφούς, που αναστηλώθηκε για δεύτερη φορά κατά

τη δεκαετία του '60. Στα έργα της Ακροπόλεως γίνεται χρήση τεχνητού λίθου μόνον στις περιπτώσεις αντιγραφής έργων γλυπτικής (όπως ήταν οι Καρυάτιδες, οι μετόπες και η ζωφόρος του Παρθενώνος), στις οποίες μόνον ένα χυτό υλικό μπορεί να εξασφαλίσει την ακρίβεια της αντιγραφής. Εννοείται, ότι τα αντίγραφα γίνονται με ειδικά υλικά και προδιαγραφές, που εξασφαλίζουν την αντοχή τους και τη μακροχρόνια καλή τους κατάσταση. Το να γίνονται μέλη αρχιτεκτονικά από τεχνητό λίθο, και μάλιστα μνημείων μεγίστης σημασίας, όπως ο ναός του Διός στην Ολυμπία, είναι τελείως αδικαιολόγητο.

Η μεταφορά σχεδόν όλου του γλυπτικού διακόσμου των μνημείων της Ακροπόλεως στο Μουσείο πραγματοποιήθηκε, αφού διαπιστώθηκε ότι ήταν απολύτως απαραίτητη για τη σωτηρία τους, όπως ακριβώς προβλέπεται από το άρθρο 8 του Χάρτη. Προηγήθηκαν πολυετείς δισταγμοί, πειραματισμοί προστασίας κατά χώραν και ατέρμονες συζητήσεις. Είναι δυνατόν τα γλυπτά να επιστρέψουν κάποτε στην θέση τους, όταν οι συνθήκες του περιβάλλοντος το επιτρέψουν.

Το αντιστρέψιμο των ενεργειών μας δεν προβλέπεται από το Χάρτη της Βενετίας και αφορά μόνον τα μνημεία της αρχαιότητας, που έχουν κτισθεί από αυτοτελή αρχιτεκτονικά μέλη, χωρίς ενδιάμεσα κονιάματα. Είναι μία αρχή που γίνεται σεβαστή κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια στην Ελλάδα, επιτρέπει την επανόρθωση σφαλμάτων και βασίζεται αφενός στη σχολαστική τεκμηρίωση, κάτι που προβλέπει και το άρθρο 16 του Χάρτη, και αφετέρου στον απόλυτο σεβασμό των αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών, τα οποία ποτέ δεν απολαξεύονται. Δεν επαναλαμβάνονται γνωστά πράγματα περί της εφαρμοζομένης μεθόδου, αξίζει όμως να σημειωθεί ότι έχουν αποκλεισθεί κάποια «άτρωτα» συστήματα αναστήλωσης, που κατέστρεφαν την αρχαία ύλη, έστω και αφανώς, όπως αυτά που είχαν προταθεί για το ναό της Νεμέας. Μια άλλη αρχή, που σχετίζεται αμέσως με τα προηγούμενα, είναι η διατήρηση της αυτοτελείας των αρχιτεκτονικών μελών, τα οποία, στις περιπτώσεις που συμπληρώνονται, πρέπει να αποκτήσουν την αντοχή αλλά και τη στατική λειτουργία που είχαν κατά την αρχαιότητα.

Στο άρθρο 15 του Χάρτη λέγεται ότι οι προσθήκες πρέπει να είναι οι ελάχιστες απαραίτητες. Προκειμένου περί κλασικών μνημείων, γίνεται προσπάθεια να προστίθεται νέο υλικό στις περιπτώσεις που αυτό χρειάζεται, προκειμένου πάνω τους να βασισθούν ή να στηριχθούν αυθεντικά αρχαία μέλη. Έτσι στα Προπύλαια, οι αρχαίες φατνωματικές πλάκες, που εμπλούτισαν την αναστήλωση, δικαιολογούν τόσο τις νέες δοκούς, όσο και τα νέα αντίγραφα των ιωνικών κιονοκράνων. Χαλαρή εφαρμογή της αρχής αυτής βλέπει κανείς στο βωμό του Απόλλωνος Μαλεάτα στην Επίδαυρο, στη σκηνή του θεάτρου των Φιλίππων και στο πίσω μέρος του προπύλου της Βιβλιοθήκης του Αδριανού.

Η συστηματική μελέτη των εγχοπών και των ιχνών πάνω στα αρχιτεκτονικά μέλη κάνει δυνατή την εξακρίβωση της αρχικής θέσεώς τους. Αυτό τηρείται με αυστηρότητα στην Ακρόπολη, με μόνη εξαίρεση την αναστήλωση μελών τα οποία

δεν είχαν αρχικώς εγκοπές για τη σύνδεσή τους, όπως είναι λ.χ. οι φατνωματικές πλάκες των Προπυλαίων. Η αρχή αυτή τηρείται χαλαρά σε περιπτώσεις που έχουν σωθεί λίγα μέλη και η χωρίς διάκριση τοποθέτηση ομοίων μεταξύ τους επαυξάνει το τελικό αποτέλεσμα, όπως λ.χ. στο Άβατον της Επιδαύρου.

Δεν έχει ορισθεί ως αρχή, αλλά είναι αυτονόητο, ότι στα κλασικά μνημεία της αρχαιότητας δεν πρέπει να προκύπτουν κατά την αναστήλωση μορφές δυναμικές ή προσβλητικές του στατικού αισθήματος του θεατή. Για τη νομοτέλεια της φυσικής ερειώσεως και της αισθητικής των ερειπίων παραμένουν επίκαιρες οι παρατηρήσεις του μεγάλου Βικτωριανού, του John Ruskin. Η καλή συγκυρία επέτρεψε να έχουμε ένα τέτοιο ήρεμο και φυσικό κατά κάποιο τρόπο αποτέλεσμα στην στοά της Βραυρώνος. Δεν θα έλεγε κανείς το ίδιο για την επικρανίτιδα του ανατολικού τοίχου του Ερεχθείου και για την ημιτελή αντηρίδα του θεάτρου των Φιλίππων.

Το άρθρο 15 του Χάρτη της Βενετίας, το οποίο αναφέρεται σε ανασκαφές και σε αρχαιότητες, ενθαρρύνει επί λέξει «...κάθε πρωτοβουλία που θα διευκολύνει την κατανόηση του μνημείου χωρίς να παραμορφώνει τη σημασία του...» δηλαδή τη λεγόμενη αναγνωσιμότητά του. Είναι προφανές ότι σκοπός είναι τα αρχαιολογικά ευρήματα να γίνουν κοινά σε όλους πολιτιστικά αγαθά, και αν θεωρηθεί το αρχιτεκτονικό έργο συνδεδεμένο με τις έννοιες του χώρου και του περιβάλλοντος, η αναστήλωση ως πράξη προβάλλει δικαιωμένη και ως κοινωνικό αίτημα.

Είναι όμως γνωστό σε όλους τους ασχολούμενους ότι το αίτημα για αναγνωσιμότητα και για αισθητική ανάδειξη αντιτίθεται στις αρχαιολογικές και επιστημονικές αξίες, που ζητούν το ερείπιο να μείνει άθικτο, προκειμένου να μην απωλεσθούν ούτε επί ελάχιστον οι ιστορικές μαρτυρίες που διατηρεί. Στην αντιπαλότητα αυτή επικεντρώνονται οι περισσότερες θεωρητικές συζητήσεις σχετικά με τη διαχείριση των μνημείων και όχι μόνον των κλασικών.

Είναι αλήθεια, ότι κατά τα τελευταία χρόνια υπάρχει η τάση για μεγαλύτερες προσθήκες υλικού, η οποία έχει κάνει ορισμένους να μιλούν για «κατασκευή αρχαίων», ενώ ο Χάρτης ζητεί το *minimum* των νέων προσθηκών, προκειμένου να υπάρξει μορφική συνέχεια. Ορθώς δεν γίνεται λόγος περί ποσοστού των επιτρεπομένων προσθηκών, γιατί όλα εξαρτώνται από τη φύση ενός εκάστου μνημείου. Η αναγνωσιμότης επιτυγχάνεται με την ανάδειξη του ύψους των μνημείων, με την ανόρθωση δηλαδή των κiónων και τοίχων. Αυτή είναι η περίπτωση του προπύλου του κτηρίου εστιάσεων της Επιδαύρου, το οποίο εκπλήσσει τώρα με το μέγεθος και την αρμονία του, του περιστυλίου της Πέλλας, του ναού του Διός και του Φιλιππείου στην Ολυμπία. Η αναγνωσιμότης βελτιώνεται επίσης με τον καθορισμό των ορίων ενός ισοπεδωμένου μνημείου όπως είναι ο ναός του Ασκληπιού στην Επίδαυρο, αλλά και του σπηκίου του Παρθενώνος, του οποίου αποκαθίστανται οι περιμετρικοί ορθοστάτες και ορίζεται στο εσωτερικό το περίγραμμά του. Όλα αυτά είναι συνήθως αναστρέψιμα και κατά συνέπεια δεν

μειώνουν την αρχαιολογική αξία των μνημείων. Η υπερπροστασία των αξιών αυτών μπορεί να εξασφαλίσει για τις μελλοντικές γενιές ένα μνημείο, το στερεί όμως από την παρούσα γενιά. Είναι η περίπτωση των μελών του ναού του Ραμνούντος που έχουν αποθηκευθεί σε ένα κλειστό στέγαστρο και των θεμελίων του Αρρηφορίου στην Ακρόπολη τα οποία επικώθηκαν.

Τα άρθρα 1, 6 και 7 του Χάρτη αφορούν στο περιβάλλον. Για τα κλασικά ελληνικά μνημεία το πρόβλημα έχει συνήθως επιλυθεί με τον ορισμό ζωνών προστασίας γύρω τους. Αυτό δεν σημαίνει ότι έλλειψαν τα λάθη (όπως λ.χ. η ανέγερση του Μουσείου των Μυκηνών μέσα στον αρχαιολογικό χώρο) ή η χαλαρότητα εφαρμογής των αρχών με τα προσωρινά στέγαστρα πάσης φύσεως. Σήμερα όλοι έχουν κατανοήσει την άμεση σχέση φύσεως – περιβάλλοντος – μνημείων και το πιο πρόσφατο Διεθνές συνέδριο του ICOMOS στο Χι-αν της Κίνας είχε ως μοναδικό θέμα αυτή τη σχέση. Για το άμεσο περιβάλλον των κλασικών μνημείων της Ακροπόλεως, με την αποκατάσταση των αρχαίων εδαφών, έχει εκπονήσει μελέτη ο καθηγητής Μανόλης Κορρές, που παρουσιάστηκε ήδη από εξαετίας στην 5η Διεθνή Συνάντηση για τα Μνημεία της Ακροπόλεως. Η προσωπική μου άποψη για την κατεδάφιση του Παλαιού Μουσείου Ακροπόλεως και την απόδοση ολόκληρης της επιφανείας του Βράχου στις αρχαιότητες και στο θαυμασμό τους, δεν είχε απήχηση.

Είναι φανερό, ότι κατά τις επεμβάσεις και κυρίως κατά τις αναστηλώσεις υπάρχουν πάντοτε θετικά και αρνητικά αποτελέσματα. Μεταξύ της πλήρους αρνήσεως με τους σωρούς των λίθων στους εγκαταλελειμμένους αγρούς και των ανακατασκευών, με σκοπό τις χρήσεις ή τη χειραγωγούμενη αναγνωσιμότητα υπάρχει η ισορροπία. Μία ισορροπία μεταξύ των αξιών και των αντιστοίχων αρχών και κανόνων αφ' ενός και της αξιολόγησεως των αναγκών, της εκλογικεύσεως των δεδομένων και των γνώσεων αφ' ετέρου.

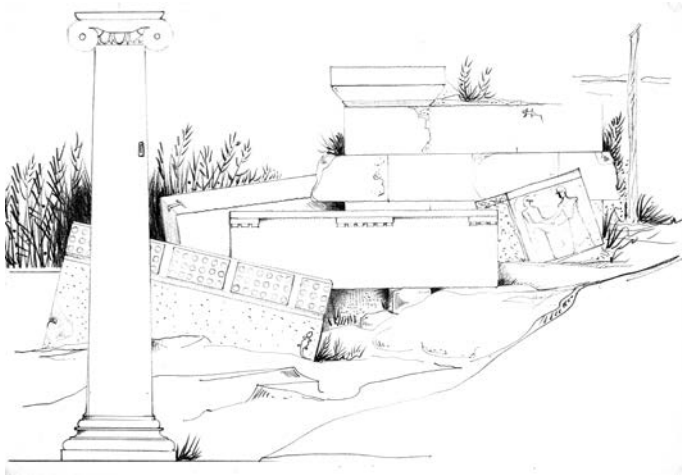
Επιστρέφοντας στα αρχικά περί δυναμικής μεταβολής των ιδεών, των προθέσεων και των δυνατοτήτων αναφέρομαι στη Στοά του Αιτάλου. Σήμερα δεν θα αποφασιζόταν η αποκατάστασή της για να μη θιγούν οι αρχαιολογικές της αξίες αλλά και από έλλειψη προθέσεων, φαντασίας, καταλλήλων ανθρώπων και οικονομικών μέσων. Η Στοά όμως υπάρχει εκεί, έχει γίνει αποδεκτή, καλύπτει ουσιαστικές κοινωνικές ανάγκες, αποτελεί ένα τοπόσημο μέσα στην πόλη. Και αν θέλετε, το ανακατασκευασμένο αυτό κτήριο φορτίστηκε ιστορικά και πάλι με την εκεί Σύνοδο της Ενωμένης Ευρώπης πριν από μερικά χρόνια. Τίποτα δεν παραμένει σταθερό.

Όλα μεταβάλλονται.

II

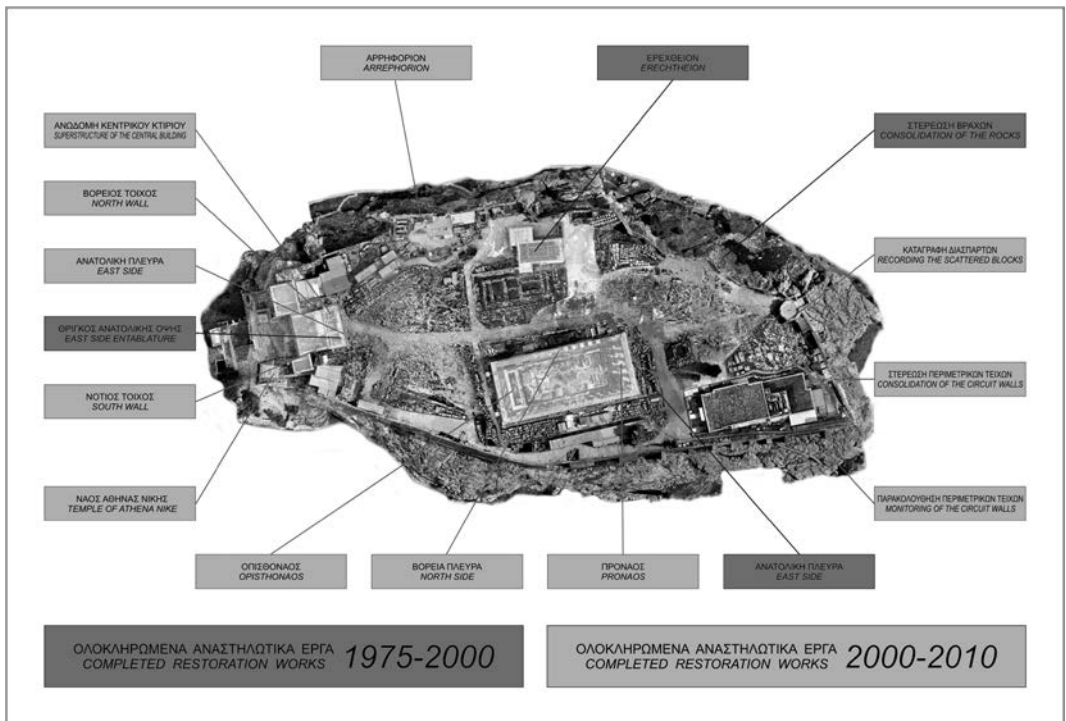
Εισηγήσεις

στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο
για την έγκριση των αναστηλωτικών επεμβάσεων
της ΥΣΜΑ στα μνημεία της Ακρόπολης: 2000-2016

Η Ακρόπολη την δεκαετία του '90 πριν από την έναρξη του αναστηλωτικού προγράμματος της περιόδου 2001-2010. Άποψη από νοτιοδυτικά.

Κάτοψη της Ακρόπολης με τις επεμβάσεις που ολοκληρώθηκαν στα μνημεία την περίοδο 1975-2010.
 Υπόβαθρο: Ορθοφωτομωσαϊκό (2009).

Ι. ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ¹² (Πράξη ΚΑΣ αρ. 30/1.8.2000)

Ο προγραμματισμός των επεμβάσεων στα μνημεία της Ακρόπολης απασχόλησε την ΕΣΜΑ κατά τις συνεδριάσεις 13/15.6.2000 και 14/29.6.2000. Στόχος του προγραμματισμού είναι να ολοκληρωθούν τα προγράμματα που είναι σε εξέλιξη και να προωθηθούν νέα επείγοντα προγράμματα, βάσει ετοιμών μελετών, σε περιοχές των μνημείων στις οποίες παρουσιάζονται σοβαρές δομικές βλάβες. Ελήφθη επίσης υπ' όψη ότι κατά την περίοδο τέλεσης των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 2004, θα πρέπει να έχουν ολοκληρωθεί οι προγραμματιζόμενες εργασίες, έτσι ώστε να υπάρχει η ελάχιστη δυνατή αισθητική επιβάρυνση του αρχαιολογικού χώρου από ικριώματα και καθαιρεθέντα αρχιτεκτονικά μέλη.

Η ΕΣΜΑ εξέτασε τις προτάσεις των υπευθύνων των έργων και βάσει των εισηγήσεων του Διευθυντή αποφάσισε ότι, μέχρι τα τέλη του έτους 2003, θα πρέπει να έχουν ολοκληρωθεί τα ακόλουθα προγράμματα στα μνημεία της Ακρόπολης, τα οποία θα προταθούν να επιχορηγηθούν από το Γ' ΚΠΣ:

Ι. Συντήρηση και αναστήλωση του Παρθενώνος

- Στον **πρόναο**: Ολοκλήρωση της αναστήλωσης πέντε κίωνων με εκτεταμένες συμπληρώσεις των σωζόμενων σπονδύλων. Διάλυση του αναστηλωμένου νοτιοανατολικά κίονος, αφαίρεση των οξειδωμένων συνδετηρίων και επανατοποθέτηση των σπονδύλων και των τριών επιστυλίων. Τμηματική αναστήλωση της νοτιοανατολικής γωνίας του σπκού.
- Στον **οπισθόναο**: Αποσυναρμολόγηση και δομική συντήρηση των εικοσιένα επιστυλίων, επανατοποθέτηση όλων των αφαιρεθέντων μαρμάρων και χυτών αντιγράφων της ζωφόρου. Η αποκατάσταση των υπερκείμενων αρχιτεκτονικών μελών έχει ήδη γίνει.
- Στους **μακρούς τοίχους**: Αναστήλωση των ορθοστατών και των δύο πρώτων στρώσεων λιθοπλίνθων που έχουν καταβιβαστεί τα προηγούμενα χρόνια και άλλων διασπάρτων στις αρχικές θέσεις (διόρθωση των παλαιότερων αναστηλωτικών σφαλμάτων) με προσθήκες από νέο μάρμαρο.

12. Ο προγραμματισμός των εργασιών του μεγάλου αναστηλωτικού προγράμματος των μνημείων της Ακρόπολης που ακολούθησε τη σύσταση, το Μάιο του 1999, της Υπηρεσίας Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης (ΥΣΜΑ), εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ το Σεπτέμβριο του 2000 (Απόφαση αρ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/1237/44382/28.9.2000), πλην των επεμβάσεων αποκατάστασης στη βόρεια κιονοστοιχία του Παρθενώνα και την ανατολική στοά των Προπυλαίων, που τέθηκαν στην κρίση του Συμβουλίου τον Φεβρουάριο του 2001, όταν οι σχετικές μελέτες απέκτησαν μεγαλύτερη ωριμότητα εφαρμογής, βλ. εισήγηση αρ. 2 (Πράξη ΚΑΣ αρ. 7/13.2.2001) και εγκρίθηκαν από το ΥΠΠΟ τον Απρίλιο του ίδιου έτους (Απόφαση αρ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/408/19693/11.4.2001).

- Στη **βόρεια πλευρά**: Αποσυναρμολόγηση των οκτώ αναστηλωμένων κίωνων και των μαρμάρων του θριγκού (συνολικά 230 μέλη συνολικού βάρους 900 τόνων), αφαίρεση οξειδωμένων συνδετηρίων, αντικατάσταση των τσιμεντένιων συμπληρωμάτων με νέα από μάρμαρο και αναστήλωση των μελών στις αρχικές θέσεις τους.

II. Συντήρηση και αναστήλωση των Προπυλαίων.

- Στο **κεντρικό κτίριο**: Καθαίρεση των υπολοίπων της αναστήλωσης 1909-1917 από την ανατολική πρόσταση και την ανωδομή της δυτικής αίθουσας (88 μέλη). Αφαίρεση οξειδωμένων σιδηρών στοιχείων, αποκατάσταση αρχιτεκτονικών μελών, συμπληρώσεις με νέο μάρμαρο. Αποκατάσταση υπερθύρου θυραίου τοίχου. Επανατοποθέτηση μελών ανατολικής πρόστασης, δοκών και φατνωματικών πλακών οροφών ανατολικής στοάς και δυτικής αίθουσας.

III. Συντήρηση και αναστήλωση του ναού της Αθηνάς Νίκης.

- Καθαίρεση των 300 περίπου μελών του ναού. Συντήρηση, αφαίρεση σιδηρών στοιχείων, αφαίρεση συμπληρωμάτων που δεν ανήκουν στο μνημείο και αποκατάσταση των αρχιτεκτονικών μελών. Συστηματική τεκμηρίωση των μελών και έλεγχος της ακριβούς θέσης στο κτίριο. Κατασκευή συμπληρώσεων από πεντελικό μάρμαρο κυρίως για λιθοπλίνθους τοίχων και επιστυλίων. Αντικατάσταση συστήματος σιδηροδοκών που φέρει τη βορειοανατολική γωνία του ναού και της πλάκας από οπλισμένο σκυρόδεμα, που καλύπτει όλη την έκταση του δαπέδου του σπηκίου. Αναστήλωση του ναού.

IV. Απογραφή – τεκμηρίωση και ταξινόμηση διασπάρτων μελών.

- Διάλυση δέκα λιθοσωρών που περιλαμβάνουν περί τα 7.000 μέλη και θραύσματα. Καταγραφή, φωτογραφική είτε σχεδιαστική τεκμηρίωση και απόδοση στα εργοτάξια αναστήλωσης, των μαρμάρων που ανήκουν στα μνημεία που αναστηλώνονται, αξιοποίησή τους στις εκθέσεις του νέου μουσείου Ακροπόλεως. Συγκόλληση των θραυσμάτων που συνανήκουν. Ομαδοποίηση και ταξινόμηση των υπολοίπων κατά θεματική ενότητα.

V. Στερέωση και συντήρηση περιμετρικών τειχών Ακροπόλεως.

- Αντιμετώπιση των σοβαρών δομικών βλαβών που παρουσιάζουν το νότιο και ανατολικό τμήμα του περιμετρικού τείχους της Ακροπόλεως. Θα εξετασθεί και το θέμα να αποτειχιστούν θραύσματα από αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά, τα οποία βρίσκονται ενσωματωμένα στα τείχη. Θα προηγηθεί λεπτομερής φωτογραφική και αρχιτεκτονική αποτύπωση. Θα ακολουθήσει η σύνταξη των εξής μελετών: αρχιτεκτονική μελέτη, στατική μελέτη και μελέτη απορροής

των ομβρίων υδάτων του βράχου της Ακροπόλεως. Βάσει των μελετών θα γίνει η αρχιτεκτονική και στατική αποκατάσταση του τείχους.

VI. Συντήρηση επιφάνειας μνημείων Ακροπόλεως.

- Στον **Παρθενώνα**: σωστικές επεμβάσεις και συστηματικές επεμβάσεις συντήρησης στις περιοχές των αναστηλωτικών επεμβάσεων (πρόναος, οπισθόναος, πλευρικοί τοίχοι, βόρεια πλευρά). Συντήρηση επιφάνειας κίωνων ΑΚ.1, ΑΚ.2 και ΑΚ.3 ανατολικής πλευράς.
- Στα **Προπύλαια**: σωστικές επεμβάσεις και συστηματικές επεμβάσεις συντήρησης στις περιοχές των αναστηλωτικών επεμβάσεων (κεντρικό κτίριο, βορειοδυτική γωνία, βόρεια πτέρυγα). Συντήρηση επιφάνειας ΑΙ.ΚΙ.1 και ιωνικού κιονοκράνου.
- Στο **ναό Αθηνάς Νίκης**: σωστικές επεμβάσεις και συστηματικές επεμβάσεις συντήρησης στα μέλη του ναού κατά τη διάρκεια της επέμβασης.
- Στο **Ερέχθειο**: Συντήρηση κίωνων ανατολικής πλευράς.
- Στο **εργαστήριο και το μουσείο**: Συστηματικός καθαρισμός και συντήρηση της γλυπτής επιφάνειας της δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνος και της ζωφόρου του ναού της Αθηνάς Νίκης. Έρευνα θραυσμάτων γλυπτών, ταυτίσεις, συγκολλήσεις, προετοιμασία για έκθεση στο νέο μουσείο Ακροπόλεως.

VII. Υποστήριξη έργων.

- **Παραγωγή αντιγράφων**: Δυτικής ζωφόρου και μετοπών Παρθενώνος. Συμπληρώματα αρχιτεκτονικών μελών.
- **Τεκμηρίωση επεμβάσεων**: καταχώρηση τεκμηρίων σε τράπεζα δεδομένων. Σχεδιοθήκη, φωτοθήκη, ταινιοθήκη και βιβλιοθήκη των έργων.
- **Φωτογραφική κάλυψη** των επεμβάσεων από το φωτογραφικό εργαστήριο.
- **Γραμματειακή και λογιστική υποστήριξη** των έργων.
- **Ενημέρωση και εκπαίδευση**: ενημέρωση του κοινού με εκθέσεις, ταινίες και εκδόσεις, παραγωγή εκπαιδευτικού υλικού για μαθητές. Εκπαιδευτικά προγράμματα.
- **Τεχνική υποστήριξη**: γενική υποστήριξη και συντήρηση των υποδομών και των ηλεκτρομηχανολογικών εγκαταστάσεων των εργοταξίων.

Σημειώνεται ότι τα μέλη της ΕΣΜΑ προβληματίστηκαν σχετικά με την άμεση έναρξη των εργασιών στη βόρεια κιονοστοιχία του Παρθενώνος, μολονότι η σχετική μελέτη είναι έτοιμη και έχει εγκριθεί από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο προ ενός έτους. Πρόκειται για μια επέμβαση μεγάλης κλίμακας και η ταυτόχρονη εκτέλεση των εργασιών αυτών, παράλληλα με τις εργασίες στα Προπύλαια, το ναό της Αθηνάς Νίκης και τις άλλες εργασίες στον Παρθενώνα, συνεπάγεται μια πολύ μεγάλη επέκταση των επεμβάσεων. Μετά από σχετική συζήτηση στις δύο συνεδριάσεις, η ΕΣΜΑ αποφάσισε να αρχίσουν αμέσως οι εργασίες στη βόρεια

πλευρά του Παρθενώνος, λαμβάνοντας υπόψη την κρισιμότητα της κατάστασης αυτής της περιοχής του μνημείου, που επιδεινώνεται ταχύτατα. Στην απόφαση αυτή μειοψήφησε η Προϊσταμένη της Α΄ ΕΠΚΑ κ. Α. Χωρέμη.

Οι ανωτέρω εργασίες μαζί με τους σχετικούς προϋπολογισμούς εγκρίθηκαν τελικώς στη συνεδρίαση της ΕΣΜΑ αρ.16/20.7.2000 βάσει της εισήγησης του Διευθυντή της ΥΣΜΑ για το σχέδιο Υπουργικής Απόφασης για τις εκτελεσθσόμενες εργασίες συντήρησης και αναστήλωσης των μνημείων της Ακρόπολης.

Προτείνεται στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο η έγκριση του ανωτέρω προγραμματισμού εργασιών.

2. ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟ ΤΩΝ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΝ ΣΤΟΝ ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ¹³: Α) Η ΔΙΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΔΟΜΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΣΤΟΑΣ ΤΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ, Β) Η ΔΙΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΔΟΜΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΑΣ ΚΙΟΝΟΣΤΟΙΧΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ (Πράξη ΚΑΣ αρ. 7/13.2.2001)

Κατά τη συνεδρίαση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου της 1ης Αυγούστου 2000, συζητήθηκε ο υποβληθείς προγραμματισμός των επεμβάσεων στα μνημεία της Ακροπόλεως. Με την απόφαση αρ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/1237/44382/28.9.2000 δεν εγκρίθηκαν και παραπέμφθηκαν προς επανεξέταση σε χρόνο κατά τον οποίο θα παρουσίαζαν μεγαλύτερη ωριμότητα εφαρμογής:

Α. Η διάλυση και η επέμβαση στη βόρεια κιονοστοιχία του Παρθενώνος, με εξαίρεση τα γείσα και το διάζωμα του θριγκού.

Β. Η διάλυση και η επέμβαση στην ανατολική όψη των Προπυλαίων, μολοντί με απόφαση που ελήφθη στην ίδια συνεδρίαση του ΚΑΣ εγκρίθηκε εκτέλεση των εργασιών αποκατάστασης των οροφών του κεντρικού κτηρίου, σύμφωνα με τη μελέτη των κ.κ. Μαίρης Ιωαννίδου και Τάσου Τανούλα.

Στο διάστημα που μεσολάβησε, η ολοκλήρωση της οργάνωσης της Υπηρεσίας Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης (ΥΣΜΑ) και η πρόοδος των εργασιών συντήρησης και αναστήλωσης, τόσο στο σύνολο των εγκεκριμένων από το ΚΑΣ επεμβάσεων, όσο και στην προετοιμασία των επιμέρους προτεινόμενων προγραμμάτων, είναι τέτοια, ώστε να δικαιολογεί την πρόθεση επανυποβολής του προγραμματισμού των επεμβάσεων στη βόρεια πλευρά του Παρθενώνος και την ανατολική στοά των Προπυλαίων.

Κατόπιν των παραπάνω, η Επιτροπή Συντηρήσεων Μνημείων Ακροπόλεως (ΕΣΜΑ) στη συνεδρίαση της 1.2.2001, αφού συζήτησε αναλυτικά τις εισηγήσεις

13. Βλ. σημ. 12 σελ. 129.

των αρμοδίων Προϊσταμένων των έργων, καθώς και των συνεργατών τους, αποφάσισε να ζητήσει από το ΚΑΣ την εκτέλεση των εγκεκριμένων μελετών για τη δομική αποκατάσταση του συνόλου της βόρειας πλευράς του Παρθενώνος και της ανατολικής στοάς των Προπυλαίων.

Η κρισιμότητα των δομικών βλαβών που αντιμετωπίζουν οι δύο αναστηλωμένες περιοχές του Παρθενώνα και των Προπυλαίων καθιστά αναπόφευκτη και επείγουσα την αποσυναρμολόγηση. Οποιαδήποτε καθυστέρηση επιδεινώνει ραγδαία τη διάρρηξη των μαρμάρων και εγκυμονεί κινδύνους κατάρρευσης μεγάλων τμημάτων των αρχιτεκτονικών μελών. Παράλληλα, η χρηματοδότηση από το Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης αποτελεί ίσως τη μοναδική ευκαιρία εκτέλεσης επεμβάσεων μεγάλης κλίμακας, η οποία σε καμία περίπτωση δεν θα έπρεπε να αφεθεί αναξιοποίητη.

Η τεχνογνωσία που έχει επιτευχθεί στα πλαίσια των αναστηλωτικών έργων της Ακροπόλεως αποτελεί εκέγγυο της υψηλής ποιοτικής εκτέλεσης των επεμβάσεων. Περαιτέρω, οι συνθήκες που διαμορφώθηκαν πλέον στην ΥΣΜΑ εγγυώνται την ανάληψη νέων έργων και την έγκαιρη, εντός των χρονοδιαγραμμάτων, απόδοσή τους στο κοινωνικό σύνολο.

Συγκεκριμένα:

1. Ενισχύθηκε η στελέχωση της υπηρεσίας με έμπειρο επιστημονικό δυναμικό και προσωπικό εφαρμογής. Η σύναψη συμβάσεων επταετούς διάρκειας εξασφαλίζει την απρόσκοπτη συνέχεια των έργων. Παράλληλα, οι έκτακτες ανάγκες των εργοταξίων καλύπτονται με την πρόσληψη ωρομισθίων.
2. Άρχισε έγκαιρα η εκταμίευση των πιστώσεων από το Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης, γεγονός που αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την επιτάχυνση των εργασιών και εξασφαλίζει την ομαλή χρηματοδότηση των έργων εντός των εγκεκριμένων χρονοδιαγραμμάτων.
3. Διασφαλίσθηκε η προμήθεια των απαραίτητων για τις επεμβάσεις υλικών. Καταρτίστηκαν και υποβλήθηκαν στα Λατομεία Διονύσου αναλυτικοί πίνακες για την προμήθεια των απαιτούμενων όγκων πεντελικού μαρμάρου. Υπολογίσθηκαν και παραγγέλθηκαν στο εξωτερικό οι απαιτούμενες για τις συγκολλήσεις μαρμάρων ποσότητες τιτανίου.
4. Διερευνήθηκαν και βρίσκονται σε στάδιο υλοποίησης οι δυνατότητες βελτίωσης των εργοταξιακών υποδομών. Επίσης, μελετάται η υπερωριακή απασχόληση του προσωπικού.
5. Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, επιταχύνθηκαν οι ρυθμοί των έργων. Ήδη το πρόγραμμα του προνάου του Παρθενώνος και αυτό της αποκατάστασης της νότιας πλευράς της ανατολικής στοάς των Προπυλαίων είναι σε φάση ολοκλήρωσης. Στον ναό της Αθηνάς Νίκης, έχει προχωρήσει η αποξήλωση της ανωδομής. Παράλληλα, πραγματοποιείται η αφαίρεση των σιδηρών στοιχείων και η συντήρηση και αποκατάσταση των αρχιτεκτονικών μελών.

Στο Ερέχθειο, ωρομίσθια συνεργάτιδα ετοιμάζει τη μελέτη εφαρμογής για την τοποθέτηση του εγκεκριμένου από το ΚΑΣ στεγάστρου της βόρειας προστάσεως (απόφαση αρ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/470/32667/3.7.1992). Επίσης, ολοκληρώθηκε η αποξήλωση των διαζωμάτων και λίθων πληρώσεως του οπισθονάου του Παρθενώνος (πέντε μέλη) από τον αρχιτέκτονα και μελετητή του μνημείου κ. Πέτρο Κουφόπουλο, την απασχόληση του οποίου με την ιδιότητα του Τεχνικού Συμβούλου ενέκρινε το ΚΑΣ στη συνεδρίαση της 13.12.2000.

Στον Παρθενώνα, έχει πλέον επιτευχθεί ο απαραίτητος βαθμός ωριμότητας και ετοιμότητας για την ανάληψη της επεμβάσεως στη βόρεια πλευρά, λαμβάνοντας υπόψη τις επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν στη σχετική συνεδρίαση του ΚΑΣ για την αισθητική επιβάρυνση του χώρου και την ολοκλήρωση των επεμβάσεων προ των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004.

1. Μελετήθηκε και εγκρίθηκε ομόφωνα από την ΕΣΜΑ (συνεδριάσεις αρ. 25/30.11.2000 και αρ. 3/1.2.2001) το αναλυτικό χρονοδιάγραμμα των επεμβάσεων στη βόρεια πλευρά. Προτείνεται η εκτέλεση των εργασιών σε πέντε φάσεις, ούτως ώστε η πλευρά αυτή του μνημείου να μην παραμείνει αποξηλωμένη στο σύνολό της για μεγάλο χρονικό διάστημα. Σύμφωνα με το υποβληθέν χρονοδιάγραμμα, η έναρξη των επεμβάσεων τοποθετείται τον Ιούνιο του 2001 και η ολοκλήρωσή τους το Μάιο του 2004. Οι επεμβάσεις θα πραγματοποιηθούν βάσει της εγκεκριμένης από το ΚΑΣ μελέτης του κ. Κώστα Ζάμπα (απόφαση αρ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/696/59891/17.12.1999).
2. Πραγματοποιείται η αναγκαία προπαρασκευή για την αναδιοργάνωση και επέκταση του εργοταξίου, έτσι ώστε να είναι δυνατόν να λειτουργήσουν παράλληλα προγράμματα επέμβασης και να επιταχυνθούν οι ρυθμοί. Μελετήθηκε και βρίσκεται σε στάδιο προσφορών η εγκατάσταση γερανού και γερανογέφυρας. Ανατέθηκε, μετά από διαγωνισμό, η κατασκευή μεταλλικού αποθηκευτικού χώρου (παταριού) για τα μέλη του οπισθονάου. Παραγγέλθηκε και πρόκειται να εγκατασταθεί στα τέλη Φεβρουαρίου μια νέα τράπεζα συγκόλλησης μαρμάρων. Εγκρίθηκε από την ΕΣΜΑ η μελέτη του τρόπου εναπόθεσης και αποθήκευσης των καθαιρεθέντων μελών της βόρειας πλευράς, καθώς και η εγκατάσταση νέων υποδομών. Τέλος, μελετάται η αποξήλωση του υπάρχοντος ικριώματος της βόρειας κιονοστοιχίας και η κατασκευή νέου με στόχο, πέρα από την ασφαλή εξυπηρέτηση των έργων, την ελάχιστη επιβάρυνση της μορφής του μνημείου.

Στα Προπύλαια έχουν υλοποιηθεί οι εξής προπαρασκευαστικές εργασίες:

1. Προετοιμάζονται εντατικά τα αποξηλωμένα μέλη των οροφών του κεντρικού κτηρίου προκειμένου να επανατοποθετηθούν στο μνημείο σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη. Οι φαντωματικές πλάκες της δυτικής αίθουσας

είναι σχεδόν έτοιμες, ενώ συνεχίζονται οι εργασίες συγκολλήσεων και συμπληρώσεων των φατνωματικών πλακών της ανατολικής στοάς.

2. Μελετήθηκε η οργάνωση του εργοταξίου για την τακτοποίηση των αποξηλωμένων μελών κατά τη διάρκεια των εργασιών, ούτως ώστε η αισθητική όχληση στην περιοχή αυτή του ιερού βράχου να είναι η μικρότερη δυνατή. Υποβλήθηκε, εγκρίθηκε ομόφωνα από την ΕΣΜΑ (συνεδρίαση αρ. 2/25/.1.2001) και βρίσκεται σε στάδιο διενέργειας δημόσιου διαγωνισμού η εκτέλεση της μελέτης του συστήματος γερανογεφυρών επί ικριωμάτων, με το οποίο θα πραγματοποιηθεί η αποξήλωση και επανασυναρμολόγηση των αρχιτεκτονικών μελών του κεντρικού κτηρίου. Η γερανογέφυρα εξυπηρετεί και την καθαίρεση των μελών της όψευς της ανατολικής στοάς. Τέλος, κατασκευάζεται τράπεζα συγκόλλησης των δοκών.
3. Αναθεωρήθηκε το αναλυτικό χρονοδιάγραμμα των επεμβάσεων. Επισημαίνεται ότι η σημερινή μορφή της αναστηλωμένης ανατολικής στοάς είναι δυνατόν να αποκατασταθεί πολύ πριν την ολοκλήρωση των επεμβάσεων στις οροφές, με συνέπεια η όψη αυτή να μην παραμείνει αποξηλωμένη για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Σημειώνεται τέλος ότι, για την καλύτερη διευθέτηση του χώρου, βρίσκεται σε εξέλιξη και στα δύο εργοτάξια η μετακίνηση και αποθήκευση μελών, τα οποία δεν θα χρησιμοποιηθούν άμεσα, σε αθέατες περιοχές του αρχαιολογικού χώρου.

Κατά την παρούσα φάση η ΥΣΜΑ είναι σε θέση να ανταποκριθεί με επιτυχία στις αυξημένες ευθύνες που προκύπτουν από την προϊούσα κατάσταση φθοράς των μνημείων και να προωθήσει ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα δομικής αποκατάστασης της έως την τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004, διατηρώντας πάντοτε την υψηλή ποιοτική στάθμη των έργων.

Προτείνεται στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο η έγκριση του ανωτέρω προγραμματισμού εργασιών.

Το πρόγραμμα συντήρησης και αναστήλωσης των μνημείων της Ακρόπολης που πραγματοποιήθηκε από το 2000 έως το 2010¹⁴ με χρηματοδότηση από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το Ελληνικό Κράτος, περιέλαβε επεμβάσεις αποκατάστασης στον πρόναο (1995-2004)¹⁵, τον οπισθόναο (2001-2004), και την βόρεια πύλη¹⁶ (2001- 2010) του Παρθενώνα, επεμβάσεις αποκατάστασης στις οροφές του κεντρικού κτηρίου¹⁷, τον βόρειο τοίχο και την ανατολική κιονοστοιχία των Προπυλαίων (2002-2009)¹⁸ καθώς και την αποκατάσταση κατά χώραν του κεντρικού υπερθύρου του θυραίου τοίχου του μνημείου. Τέλος την πλήρη αποκατάσταση του ναού της Αθηνάς Νίκης (2000-2010)¹⁹. Στο πλαίσιο του προγράμματος πραγματοποιήθηκαν επίσης η κατάκλιση των θεμελίων του Αρρηφορίου²⁰ για την προστασία τους (2006-2007), η στερέωση και ο καθαρισμός με τεχνολογία λέιζερ της δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνα (2002-2004) καθώς και της οροφής της πρόστασης των Καρνατίδων του Ερεχθείου, εργασίες τεκμηρίωσης των αναστηλωτικών εργασιών, εργασίες καταγραφής και ταξινόμησης των διασπάρτων μελών, καθώς και εργασίες ενόργανης παρακολούθησης σε επιλεγμένες περιοχές των τειχών, στερέωσης περιοχών του βράχου και γεωμετρικής τεκμηρίωσης των τειχών και του βράχου. Παράλληλα πραγματοποιήθηκαν δράσεις προβολής και ενημέρωσης όπως η διοργάνωση διεθνούς συνεδρίου και ημερίδων, εκδόσεων, εκθέσεων και εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

14. Ιωαννίδου 2015, 32-57. Μπούρας Χ. – Ελευθερίου Β. (επιμ.), 2018. Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα, τομ. I-III. Αθήνα: ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ.

15. Βλ. εισήγηση αρ. 1. Βλ. επίσης και εισήγηση αρ. 3.

16. Βλ. εισηγήσεις αρ. 1 και 2. Βλ. επίσης και εισηγήσεις αρ. 5-8.

17. Βλ. εισηγήσεις αρ. 1.

18. Βλ. εισηγήσεις αρ. 1 και 2.

19. Βλ. εισήγηση αρ. 1. Βλ. επίσης και εισήγηση αρ. 16.

20. Βλ. εισήγηση αρ. 17.

Η Ακρόπολη από την Πνύκα τη δεκαετία του 90, πριν από την έναρξη του αναστηλωτικού προγράμματος 2001-2010.

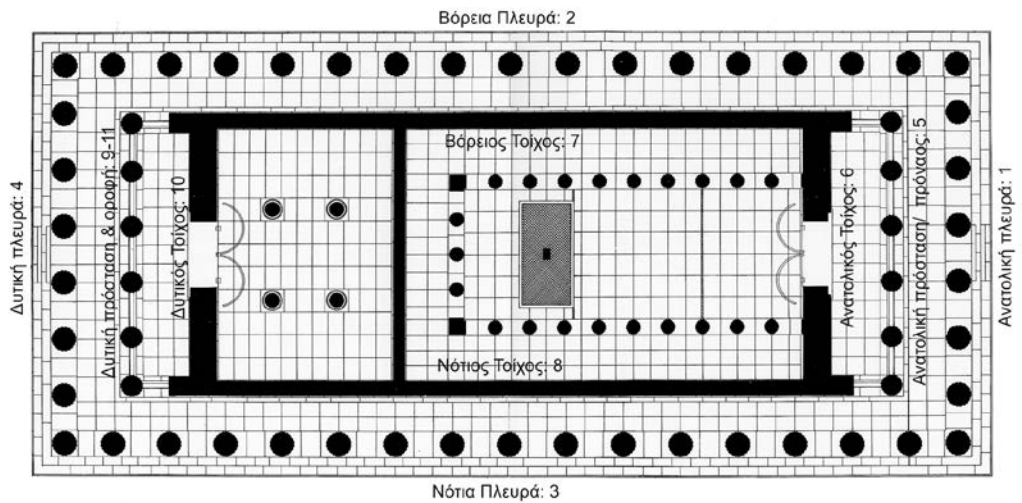

Η Ακρόπολη από την Πνύκα, τον Ιούλιο του 2002.

Η Ακρόπολη από την Πνύκα το 2011, μετά την ολοκλήρωση των έργων αναστήλωσης του προγράμματος 2001-2010.

ΤΑ 12 ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ

Σχέδιο: Α. Ορλάνδος

3. ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΞΕΣΗ ΤΩΝ ΡΑΒΔΩΣΕΩΝ ΤΩΝ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΩΝ ΣΤΟΥΣ ΚΙΟΝΕΣ ΤΗΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΠΡΟΝΑΟΥ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ²¹ (Πράξη ΚΑΣ αρ. 33/26.9.2006)

Το θέμα της αναστηλώσεως της εξακονίου προστάσεως του προνάου του Παρθενώνος συζητήθηκε τόσο στην Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως, όσο και στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο το 1994. Ιδιαίτερως είχε τότε προβληματίσει και τα δύο σώματα το ζήτημα της καταξέσεως των ραβδώσεων των συμπληρωμάτων από νέο μάρμαρο, τα οποία σύμφωνα με την μελέτη του καθηγητή κ. Μανόλη Κορρέ, επρόκειτο να προστεθούν στους περισσότερους από τους κίονες της προστάσεως και βεβαίως να ολοκληρωθούν από πλευράς μορφής. Επροτάθη τότε να παραμείνουν όλα τα συμπληρώματα υπό μορφήν απέργου με τέσσερα επιχειρήματα:

α) Διαφοροποιούνται οι προσθήκες από τα αρχαία μέλη και αποφεύγεται η σύγχυση.

β) Διατηρείται πάντοτε η δυνατότης ολοκλήρωσεως με την κατάξηση των ραβδώσεων.

γ) Γίνεται μεγάλη οικονομία δυνάμεων και κυρίως χρόνου.

δ) Υπάρχει το προηγούμενο του λεγόμενου Θησείου, όπου ο Αναστάσιος Ορλάνδος άφησε τους κίονες αρράβδωτους.

Τις λεπτομέρειες των συζητήσεων έχομε στα πρακτικά αφενός της ΕΣΜΑ της 24.2.1994 και αφ' ετέρου του ΚΑΣ της 12.5.1994, τα οποία συνοδεύουν τη μελέτη η οποία επαναφέρει το θέμα προς συζήτηση. Τελικώς εξεδόθη η από 16.6.1994 Υπουργική απόφαση, σύμφωνα με την οποία «*κατά τις εργασίες θα αφεθούν ανεπεξέργαστοι οι νέοι σφόνδυλοι (δεν θα γίνει λάξευση των ραβδώσεων) όπως έχει προταθεί από την Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως*»

Το καλοκαίρι του 2004 ολοκληρώθηκε το πρόγραμμα του προνάου. Τότε έγινε φανερό ότι υπήρχε σοβαρό αισθητικό πρόβλημα και ότι το θέμα έπρεπε να ανακινηθεί και να συζητηθεί. Διαμορφώθηκε μια ασυνέχεια της μορφής των δωρικών κίωνων, ορατή όχι μόνον από το εσωτερικό του ναού αλλά και από την όψη. Έτσι η ΕΣΜΑ κατά τη συνεδρίαση της 30.9.2004, ομοφώνως αποφάσισε να δεχθεί τη σχετική εισήγηση της αρχιτέκτονος-αρχαιολόγου κ. Λένας Λαμπρινού και να προτείνει στο ΚΑΣ την τροποποίηση της γνωμοδοτήσεως, και συνακόλουθα της

21. Η πρόταση αυτή αναπέμφθηκε προς επανεξέταση με την απόφαση αρ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/2142/110915/6.12.2006.

Υπουργικής Αποφάσεως της 16.6.1994, και να γίνει κατάθεση των ραβδώσεων. Αποφάσισε επίσης να αναθέσει στην κ. Λαμπρινού να εξετάσει το θέμα του χρόνου που είναι απαραίτητος για την εκτέλεση της εργασίας.

Επί της ουσίας, οφείλομε να άρουμε τις τέσσερις αντιρρήσεις του 1994.

α) Η διαφοροποίηση των νέων αρράβδωτων από τα αρχαία τμήματα αποκλείει τη σύγχυση, πλην όμως είναι τόσο έντονη, ώστε να αντιβαίνει στα άρθρα 12 και 15 του Χάρτη της Βενετίας περί εναρμονισμού των προσθηκών και περί συνέχειας των μορφών. Η δυσαρμονία είναι ιδιαιτέρως δυσάρεστη σε ένα κτήριο όπως ο Παρθενώνας.

β) Η δυνατότης ολοκληρώσεων έχει πράγματι διατηρηθεί, αλλά προφανώς το επιχείρημα ενείχε αυτό που σήμερα προτείνεται. Η αναστρεψιμότητα της επεμβάσεως δεν είναι απαραίτητη προκειμένου περί νέων εξ ολοκλήρου προσθηκών, στις οποίες θα γίνει η λάξευση των ραβδώσεων.

γ) Η οικονομία δυνάμεων και χρόνου έχει περιορισθεί πάρα πολύ μετά τη δημιουργία ενός νέου μηχανήματος, από τον μηχανολόγο κ. Σπύρο Οικονομόπουλο, το έτος 2002. Το μηχανήμα είναι ένα είδος κόφτη που διανοίγει αυλακώσεις κολουροκωνικής μορφής με μεγάλη ταχύτητα στο μάρμαρο, αφήνοντας ένα άπεργο πάχους ολίγων χιλιοστών, το οποίο μπορεί να αφαιρεθεί αργότερα με λάξευση στο χέρι. Η εφαρμογή του μηχανήματος στα συμπληρώματα σφονδύλου της βόρειας κιονοστοιχίας απέδωσε εξαιρετικά συμπληρώματα και διασκέδασε τους φόβους δυσκολίας προσαρμογής στα όρια αρχαίου μέλους και συμπληρώματος.

δ) Το επιχείρημα του προνάου του «Θησείου» δεν ευσταθεί, δεδομένου ότι εκεί ολόκληροι κίονες έχουν διατηρήσει το άπεργον, δίνουν σαφώς την εντύπωση του ημιτελούς και δεν έχουμε ασυνέχεια της μορφής, όπως στον πρόναο του Παρθενώνος.

ε) Το επιχείρημα, τέλος, ότι με την κατάθεση των συμπληρωμάτων αφαιρούνται τα τεκμήρια των καταστροφών από την αρχαία πυρκαγιά και την έκρηξη του 1687 δεν ευσταθεί, διότι οι κατώτατοι σφόνδυλοι όλων των κίωνων διατηρούνται ως έχουν, με όλες τις ιστορικές τους παραμορφώσεις.

Στη νέα μελέτη η κ. Λαμπρινού ανέλυσε το θέμα της ταχύτητος με την οποία θα μπορούσε να ολοκληρωθεί το έργο, αφενός με την παραδοσιακή μαρμαρογλυφική χειρωνακτική εργασία και αφετέρου με τον ηλεκτροκίνητο κόφτη. Μειονέκτημα για τη χρήση της μηχανής αποτελεί το ότι οι σφόνδυλοι δεν είναι δυνατόν να καταξεσθούν στη θέση τους, αλλά πρέπει να καταβιβασθούν στο έδαφος. Στην αναλυτική μελέτη λαμβάνονται υπ' όψη όλοι οι παράγοντες, και σαφή μετρικά στοιχεία από γενόμενες ήδη εργασίες. Η σχετική μελέτη ολοκληρώθηκε αργότερα με παρατηρήσεις επί πειραματικής λαξεύσεως της αρχιτέκτονος κ. Βασιλικής Ελευθερίου.

Το τελικό συμπέρασμα είναι ότι η ολοκλήρωση του προγράμματος της καταξέσεως των ραβδώσεων των κίωνων του προνάου, όπως μάλιστα προβλέπεται και στο τεχνικό δελτίο, δεν μπορεί να γίνει παρά με τον ηλεκτρικό κόφτη, αφού προηγηθεί η προσωρινή αποσυναρμολόγηση των κίωνων.

Η ΕΣΜΑ κατά τη συνεδρίασή της, της 18.7.2005, ομοφώνως αποφάσισε να εκτελέσει την εργασία της καταξέσεως και να υποβάλει τη μελέτη της κ. Λαμπρινού προς έγκριση στο ΚΑΣ. Η απόφαση όμως του 1994 δεν μπορούσε να αναιρεθεί παρά μόνο με νέα απόφαση του ΚΑΣ, της οποίας έπρεπε να προηγηθεί αναπομπή του θέματος από τον κ. Υπουργό. Κατά το χρόνο που διέρρευσε και κατόπιν της εκφράσεως αμφιβολιών από ορισμένα μέλη της ΕΣΜΑ, το θέμα συζητήθηκε σε ειδική σύσκεψη, την οποία συνεκάλεσε ο κ. Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου την 20.2.2006 και εν συνεχεία στη συνεδρίαση της ΕΣΜΑ την 23η του ιδίου μηνός. Σε μία ακόμα συνεδρίαση της ΕΣΜΑ την 2.3.2006 ελήφθη, κατόπιν αυτοψίας, η απόφαση να τροποποιηθεί το παλαιό της αίτημα και να ζητηθεί από το ΚΑΣ η κατάθεση των ραβδώσεων ενός μόνον από τους κίονες του προνάου, του πρώτου προς τα δεξιά, προκειμένου να επανεκτιμηθούν τα αποτελέσματα της επεμβάσεως. Η τελευταία αυτή απόφαση της ΕΣΜΑ ελήφθη κατά πλειοψηφία.

Προτείνεται στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο η έγκριση της μελέτης.

4. ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΕΛΙΚΗ ΦΑΣΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ (ΚΑΤΑΞΕΣΗ ΚΙΟΝΩΝ)²² (Πράξη ΚΑΣ αρ. 30/21.7.2009)

Η λάξευση των ραβδώσεων των συμπληρωμάτων των δωρικών κίωνων του προνάου του Παρθενώνος αποτελεί την τελευταία πράξη ενός προγράμματος, που εκπονήθηκε προ είκοσι ετών από τον καθηγητή κ. Μανόλη Κορρέ και εγκρίθηκε το 1990 και συμπληρωματικώς το 1994. Η αναστήλωση της εξακονιού εσωτερικής προστάσεως του ναού είχε θεωρηθεί ως σωστική των κατακειμένων αρχιτεκτονικών της μελών, τα οποία αναγνωρίστηκαν και μελετήθηκαν από τον κ. Κορρέ, αλλά και ως αναβαθμιστική της γενικής εμφανίσεως της προσόψεως του μνημείου και συγχρόνως διδακτική. Στην ιστορία πλέον ανήκουν οι ατέρμονες θεωρητικές συζητήσεις στην Επιτροπή Συντηρήσεως των Μνημείων Ακροπόλεως και στη Διεθνή Συνάντηση το 1989, τόσο ως προς τη σκοπιμότητα όσο και ως προς την πληρότητα της αποκαταστάσεως. Το έργο, που περιελάμβανε την πλήρη

22. Η σχετική μελέτη εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ τον Απρίλιο του 2010 (απόφαση αρ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ1/33574/1202/12.4.2010).

αναστήλωση δύο κιόνων και τη μερική άλλων τριών, έχει εκτελεστεί σε μέγιστο βαθμό.

Το πρόβλημα της καταξέσεως των κιόνων του προνάου προέκυψε από το γεγονός ότι, πολύ καιρό προ της ανατροπής τους από την έκρηξη του 1687, είχαν υποστεί βαριά επιφανειακή αλλοίωση από την αρχαία πυρκαϊά, στην προς το εσωτερικό του ναού παρειά τους. Για τη συνήθως ορατή προς τα έξω επιφάνεια δεν υπήρχε πρόβλημα. Αλλά η μίμηση των αλλοιωμένων από τη θερμική θραύση της πυρκαϊάς επιφανειών στα συμπληρώματα από νέο μάρμαρο προέκυπτε θεωρητικώς και πρακτικώς αδύνατη.

Πρόβλημα κιβδηλίας δεν ετίθετο, δεδομένου ότι οι κατώτατοι σφόνδυλοι όλων των κιόνων, που είχαν παραμείνει στη θέση τους και δεν χρειάζονταν συμπληρώσεις, διατηρούσαν καθαρά τα αποτελέσματα της πυρκαϊάς. Το γεγονός όμως ότι τα ρηγματωμένα μέρη χρειάζονταν και τα μεγαλύτερα νέα συμπληρώματα είχε ως συνέπεια την προβολή πολύ μεγάλου ποσοστού νέου μαρμάρου στην εσωτερική πορεία της κιονοστοιχίας.

Στη γνωμάτευση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου της 12.5.1994 προβλεπόταν ότι οι προς το εσωτερικό ραβδώσεις των συμπληρωμάτων των κιόνων θα παρέμεναν με τη μορφή άπεργου. Αυτό όχι μόνον για λόγους θεωρητικούς αλλά κυρίως οικονομίας χρόνου και δυνάμεων. Προέβλεπε όμως την επανεξέταση του ζητήματος, μετά την τοποθέτηση των συμπληρωμάτων, καθώς και τη δυνατότητα της εκ των υστέρων καταξέσεώς τους.

Η ολοκλήρωση της εργασίας τοποθετήσεως των μελών μαζί με τα συμπληρώματά τους το 2004, ανέδειξε το οξύτατο αισθητικό πρόβλημα. Η διακοπή της «ροής» των ραβδώσεων από τις νέες προέχουσες συμπληρώσεις αναιρούσε την έννοια της κλασικής εικαστικής αυτάρκειας των δωρικών κιόνων και σαφέστατα αντέβαινε στα άρθρα 12 και 15 του Χάρτη της Βενετίας περί αρμονικής ενσωματώσεως νέων στοιχείων στα αυθεντικά και περί μορφολογικής συνεχείας.

Αυτά οδήγησαν την ΕΣΜΑ στην ομόφωνη πρόταση επανεξετάσεως του θέματος και στην κατάθεση των ραβδώσεων σε όλα τα συμπληρώματα της προστάσεως του προνάου. Η επινόηση ενός μηχανικού συστήματος από το μηχανολόγο κ. Σ. Οικονομόπουλο του 2002, το οποίο άνοιγε τις ραβδώσεις μέχρι ενός ορίου προ της τελικής εργασίας με το χέρι, θα μπορούσε να διευκολύνει κατά πολύ την εργασία. Το Σεπτέμβριο του 2004 και τον Ιούλιο του 2005 πραγματοποιήθηκαν από την ΕΣΜΑ διεξοδικές συζητήσεις περί του τρόπου εκτέλεσης του έργου και τελικώς ελήφθη η απόφαση να ζητηθεί από το ΚΑΣ η επανεξέταση του θέματος (η αναπομπή της δεδομένης της γνωματεύσεως του 1994). Μετά από νέες συζητήσεις και αυτοψίες, το αίτημα περιορίσθηκε στην επέμβαση σε ένα μόνο κίονα, τον πρώτο προς βορρά, ως πιλοτικό ή ως «δοκιμαστικό» έργο.

Το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο κατά την 33n/26.9.2006 συνεδρίασή του γνωμοδότησε, με μειοψηφία μιας μόνον ψήφου, υπέρ της προτάσεώς μας. Αλλά ο Υπουργός κ. Βουλγαράκης ανέπεμψε εκ νέου το αίτημα στο Συμβούλιο²³. Η Επιτροπή έχει μείνει με την απορία ποιος ήσαν ο λόγος της νέας αυτής εμπλοκής.

Παρά τις επανειλημμένες εκκλήσεις της Επιτροπής και της Διευθύντριας της ΥΣΜΑ για συζήτηση του θέματος από το ΚΑΣ, αυτό δεν κατέστη εφικτό. Η μεγάλη καθυστέρηση είχε ως αποτέλεσμα την αδυναμία εκτέλεσης του έργου εντός του χρονοδιαγράμματος του Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης. Για το λόγο αυτό η Διευθύντρια της ΥΣΜΑ πρότεινε, κατά την τρίτη τροποποίηση του Τεχνικού Δελτίου για τη χρηματοδότηση των έργων Ακροπόλεως στο πλαίσιο του Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης, την αντικατάσταση του έργου από άλλο πρόγραμμα.

Τέλος με την προοπτική νέας χρηματοδότησης από το Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς (ΕΣΠΑ) επανερχόμεθα. Η ΕΣΜΑ ενέκρινε τη νέα μελέτη των αρχιτεκτόνων κ.κ. Λένας Λαμπρινού και Βασιλικής Ελευθερίου και ζητεί κατάθεση των ραβδώσεων των συμπληρωμάτων σε όλους τους κίονες του προνάου του Παρθενώνος. Η εργασία θα εκτελεστεί κατά τον αρχαίο τρόπο, με το χέρι.

Προτείνεται στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο η έγκριση της μελέτης.

23. Βλ. σελ. 139, σημ. 21.

Το έργο αποκατάστασης του προνάου²⁴ του Παρθενώνα (1995-2004) περιέλαβε την πλήρη αναστήλωση των τριών πρώτων από νότο δωρικών κιόνων της εξακόντιας εσωτερικής, ανατολικής πρόστασης, τη μερική των τριών άηλων καθώς και την αναστήλωση των αρχαίων επιστυλίων των δύο πρώτων από νότο μετακιονίων διαστημάτων.

Η διαπίστωση, μετά την ολοκλήρωση του έργου, ότι η απόδοση των συμπληρώσεων και των σπονδύλων των κιόνων από νέο μάρμαρο υπό μορφή απέργου με κοιλουροκωνική μορφή, χωρίς ραβδώσεις, σύμφωνα με την αρχική απόφαση, ήταν αισθητικά υποδεέστερη της αρχιτεκτονικής αξίας του μνημείου, οδήγησε την ΕΣΜΑ στην απόφαση να ζητήσει την επανεξέταση του θέματος στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο. Η πρόταση της ΕΣΜΑ για τη δοκιμαστική κατάξεση στον ακραίο βορειοανατολικό κίονα του προνάου, των ραβδώσεων των συμπληρωμάτων από νέο μάρμαρο, προκειμένου να επανεκτιμηθούν τα αποτελέσματα της επέμβασης εξετάστηκε από το Συμβούλιο τον Σεπτέμβριο του 2006²⁵. Η οριστική απόφαση διαμόρφωσης των συμπληρώσεων των κιόνων στη αρχική μορφή τους με ακέραιες τις ραβδώσεις (κατάξεσης) κατά τον αρχαίο τρόπο (δια χειρός και επί τόπου) ελήφθη τον Απρίλιο του 2010, μετά από θετική γνωμοδότηση του Συμβουλίου τον Ιούλιο του 2009²⁶. Η εργασία υλοποίησής της ολοκληρώθηκε στους δύο βορειότερους κίονες την περίοδο 2013-2015 και συνεχίζεται στις νέες επιφάνειες και των υπολοίπων κιόνων του προνάου, στο πλαίσιο της προγραμματικής περιόδου 2014-2020.

24. Βλ. εισήγηση αρ. 1. Επίσης Κορρές – Τογανίδης – Ζάμπας – Σκουλικίδης 1989, Κορρές 1989, Λαμπρινού 2018, 95-112 και Λαμπρινού 2018α, 113-128, Μεντζίνη 2018, 129-145.

25. Βλ. εισήγηση αρ. 3.

26. Βλ. εισήγηση αρ. 4.

Η εξακίοντα δωρική πρόσταση του προνάου του Παρθενώνα προ της κατάξεσης των ραβδώσεων. Άποψη από δυτικά (2010).

Η εξακίοντα δωρική πρόσταση του προνάου του Παρθενώνα μετά την ολοκλήρωση της επέμβασης του 2004. Άποψη από νοτιοανατολικά (2009).

Οι δύο βορειότεροι κίονες του προνάου του Παρθενώνα μετά την ολοκλήρωση της κατάξεσης των ραβδώσεων. Άποψη από νοτιοδυτικά (2016).

Ορθοφωτομωσαϊκό της όψης του δυτικού τμήματος του θριγκού της βόρειας πλευράς του Παρθενώνα (2013).

5. ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΔΙΑΤΑΞΗ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΑΣ ΚΙΟΝΟΣΤΟΙΧΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ²⁷. ΤΩΝ ΣΦΟΝΔΥΛΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΩΝ ΤΩΝ ΚΙΟΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΥΛΙΩΝ (Πράξη ΚΑΣ αρ. 5/14.2.2006)

Η επέμβαση στη βόρεια κιονοστοιχία του Παρθενώνος είχε σωστικό κυρίως χαρακτήρα και απέβλεπε στην απομάκρυνση των οξειδωμένων σιδηρών στοιχείων της αναστηλώσεως Μπαλάνου, καθώς και των ευτελών σφονδύλων από οπλισμένο σκυρόδεμα που ήταν σε φάση αποσαθρώσεως. Παράλληλα απέβλεπε στην αναδιάταξη πολλών αρχιτεκτονικών μελών, προκειμένου να γίνει η κατά το δυνατόν καλύτερη προσέγγιση στην αυθεντική εικόνα του μνημείου.

Μελέτη του μεγάλου σε έκταση αυτού προγράμματος είχε κάνει ο άλλοτε Διευθυντής της Υπηρεσίας Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως, κ. Κώστας Ζάμπας, η οποία και δημοσιεύθηκε αυτοτελώς το 2002. Στην μελέτη αυτή διετύπωσε τα προβλήματα του προγράμματος, ανέτρεξε στο ιστορικό του και κράτησε κάποιες επιφυλάξεις για ορισμένα από τα συμπεράσματα, κυρίως ως προς τα επιστύλια.

Το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο ενέκρινε την έναρξη του προγράμματος το Φεβρουάριο του 2001, το οποίο αφορούσε οκτώ κίονες των αναστηλώσεων Μπαλάνου, που είχαν αναστηλωθεί το 1930 ή το 1933. Η αποσυναρμολόγηση των αρχιτεκτονικών μελών που επακολούθησε, επέβαλε την αναθεώρηση της μελέτης Κ. Ζάμπα και τούτο λόγω: α) των μετρητικών στοιχείων μεγίστης ακριβείας, την οποία κατέστησε δυνατή η απελευθέρωση και καταβίβαση στο έδαφος όλων των μελών και β) της εξαιρετικά πρόχειρης και απαράδεκτης για την περιοπή του μνημείου αναστηλώσεως του θριγκού, της οποίας δεν είχε εικόνα ο κ. Κ. Ζάμπας.

Η αναθεώρηση της μελέτης κίωνων και επιστυλίων ανετέθη στη κ. Λένα Λαμπρινού αρχιτέκτονα και αρχαιολόγο. Η μελετήτρια είχε πλέον τη δυνατότητα να ελέγξει τη διάμετρο όλων των σφονδύλων –στο βάθος των ραβδώσεων– δέκα φορές, με πάρα πολύ μεγάλη ακρίβεια και έτσι να ελέγξει τη γειννίαση ανά δύο όλων των σφονδύλων, ογδόντα τρεις τον αριθμό. Δέκα από αυτούς αποτελούντο από θραύσματα συναρμοσμένα μεταξύ τους και τέσσερις έλειπαν εξολοκλήρου.

Όπως αναλυτικά εμφανίζεται στη μελέτη της κ. Λαμπρινού, η διαφοροποίηση στις διαστάσεις των δέκα εσωτερικών διαμέτρων κάθε σφονδύλου δεν ήταν αμελητέα και κατά συνέπεια καμία έδρα δεν ήταν απολύτως κυκλική. Οι διαφορές

27. Η μελέτη αποκατάστασης της βόρειας όψης του Παρθενώνα εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ το Δεκέμβριο του 1999 (Απόφαση αρ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/696/5989117/17.12.1999) μετά από θετική γνωμοδότηση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου (Πράξη ΚΑΣ 24/25.5.1999). Η διάλυση και δομική αποκατάσταση της βόρειας κιονοστοιχίας εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ τον Απρίλιο του 2001 μετά από θετική γνωμοδότηση του Συμβουλίου (Πράξη ΚΑΣ αρ. 7/13.2.2001). Βλ. εισηγήσεις αρ. 1-2.

είναι βέβαια πολύ μικρές, της τάξεως των 2,5 χιλιοστών, πλην όμως αρκετές για να αποκλείσουν τη γειννίαση ανά δύο πολλών σφονδύλων. Μεγάλη προσοχή δόθηκε και στον υπολογισμό των υψών των κionoκράνων, μερικά από τα οποία είχαν ταλαιπωρηθεί κατά την αναστήλωση Μπαλάνου με τομές, ενθέσεις παράταιρων θραυσμάτων κτλ. Υιοθετώντας τη νέα παράμετρο γειννιάσεως των σφονδύλων, η μελετήτρια κατέληξε σε μία νέα αναδιάταξή τους, αφού έλαβε βεβαίως υπόψη της όλους τους λοιπούς παράγοντες, μείωση, ένταση, κλίσεις προς τα έσω, αναιρέσεις των κλίσεων κτλ.

Οι αλλαγές των θέσεων από την αναστήλωση της δεκαετίας του 30 φτάνουν τις σαράντα εννιά και οι συμπτώσεις τις δέκα επτά, ενώ ως προς την αρχική μελέτη Κ. Ζάμπα οι αλλαγές θέσεων φθάνουν τις σαράντα δύο και οι συμπτώσεις τις είκοσι τέσσερις. Γίνονται επίσης συσχετισμοί με την πρώτη αυτοσχέδια αναστήλωση του Κ. Πιπτάκη και των προτάσεων που είχε κάνει ο W.B. Dinsmoor.

Διαφοροποιήσεις ως προς τις διαστάσεις, μικρές αλλά καθοριστικές για τις ταυτίσεις, παρουσιάζουν και τα κιονόκρανα. Εδώ το κριτήριο της ταυτίσεως είναι το γενικό ύψος του κίονος. Ως προς τη μέθοδο, στη νέα μελέτη για τα κιονόκρανα και τα εξωτερικά μέλη των επιστυλίων, η μελετήτρια χώρισε τις δεκατέσσερις παραμέτρους συγκρίσεως σε τέσσερις ομάδες: προσανατολισμού, αρχικού σχεδιασμού, συνδεσμολογίας –τοποθετήσεως και φθορών– βλαβών. Έτσι επί είκοσι επτά (9 X 3) συνολικώς μελών επιστυλίου, αλλάζουν θέση εν σχέσει προς την αναστήλωση Μπαλάνου τα είκοσι τρία.

Στην περίληψη της μελέτης της κ. Α. Λαμπρινού δίνονται συγκεντρωτικά αριθμητικά στοιχεία για τα αρχιτεκτονικά μέλη στην τελική πρόταση. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ποσοστό νέων μελών εν σχέσει προς τα αρχαία φθάνει το 15,3% του συνόλου.

Επίσης δίνονται με εποπτικό τρόπο, σε φωτορεαλιστικές έγχρωμες απεικονίσεις, οι τελικές μορφές της βόρειας κionoστοιχίας του Παρθενώνος: α) ως είχε μετά την επανάσταση β) με τις εμπειρικές αναστηλώσεις Πιπτάκη και Ραγκαβή γ) σύμφωνα με την πρόταση Κ. Ζάμπα, 1998-2002 και τέλος σύμφωνα με την υπό συζήτηση πρόταση της κ. Α. Λαμπρινού.

Τέλος σημειώνεται ότι η Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως κατά τη 13η/8.12.2005 συνεδρίασή της, ενέκρινε ομοφώνως την ως άνω μελέτη και αποφάσισε την υποβολή της στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο προς έγκριση.

6. ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΔΙΑΤΑΞΗ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΑΣ ΚΙΟΝΟΣΤΟΙΧΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ. ΤΟΥ ΘΡΙΓΚΟΥ ΠΑΝΩ ΑΠΟ ΤΗ ΣΤΑΘΜΗ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΥΛΙΩΝ (Πράξη ΚΑΣ αρ. 5/14.2.2006)

Η ύπαρξη πολλών οξειδωμένων μεταλλικών στοιχείων της αναστηλώσεως του 1930-1933 και των πίσω τμημάτων των γείσων από σκυρόδεμα επέβαλε την επέμβαση και στην άνω ζώνη του θριγκού, η οποία δεν μπορούσε παρά να αποσυναρμολογηθεί, δεδομένης της επεμβάσεως στα υποκείμενα επιστύλια και κίονες. Όπως και για τα υποκείμενα, η επέμβαση αποβλέπει και στην αναδιάταξη πολλών αρχιτεκτονικών μελών, για μια καλύτερη προσέγγιση της αυθεντικής εικόνας του μνημείου και στην αφαίρεση όλων των οξειδωμένων στοιχείων των παλαιότερων αναστηλώσεων.

Η αποσυναρμολόγηση έγινε βάσει της αποφάσεως του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου του Φεβρουαρίου του 2001. Αυτή έκανε δυνατή την αναλυτική μελέτη των μελών, του τρόπου της συνδεσμολογίας τους, της σειράς της τοποθετήσεώς τους και την ακριβή μέτρηση των διαστάσεών τους. Η ζώνη της δωρικής ζωφόρου αποτελείται από τις τριγλύφους και τις μετόπες, πίσω από τις οποίες υπάρχουν τα αντιθήματά τους (λίθοι πλήρωσης). Προς το εσωτερικό του περού αναπτύσσεται μια συνεχής σειρά αντιθημάτων, το διάζωμα, στο οποίο ενσωματώνεται (με διασταύρωση των αρμών) σε εγκοπή ο θράνος. Τα γείσα προέχουν ζωηρά, τονίζουν με τη σκιά τους τη στέψη του κτηρίου και πατούν σε όλο το πλάτος τριγλύφων, αντιθημάτων και διαζώματος. Ας σημειωθεί ότι όλες οι μετόπες του υπό συζήτηση τμήματος έχουν καταστραφεί. Τη μελέτη του θέματος για το τμήμα οκτώ κίωνων της βόρειας κιονοστοιχίας, από τον τέταρτο έως και τον ενδέκατο, ανέλαβε η αρχιτέκτων Ροζαλία Χριστοδουλοπούλου.

Όλα τα αρχιτεκτονικά μέλη που διαθέτομε προέρχονται από την αναστήλωση Μπαλάνου και κείτονταν έως και τη δεκαετία του 1930 στο έδαφος. Ο Μπαλάνος, προκειμένου να δώσει μια κάπως πληρέστερη και «*διδασκικότερη*» όψη του ναού, συνάρμοσε τα μέλη αυτά σε ομόλογες και όχι στις σωστές θέσεις, με μόνο κριτήριο την καμπυλότητα του θριγκού που ακολουθούσε εκείνη της κρηπίδας. Ορισμένα μέλη της νότιας κιονοστοιχίας τοποθετήθηκαν στη βόρεια.

Και στην περίπτωση της ζωφόρου, τα κριτήρια για την εξακρίβωση της αρχικής θέσεως εκάστου μέλους, χωρίστηκαν σε τέσσερις ομάδες: δομής και γεωμετρίας, τοποθέτησης και σύνδεσης, φθοράς και κατεργασίας των επιφανειών.

Η στρώση που παρουσιάζει αδιάσπαστη συνέχεια, και της οποίας τα μέλη συνδέονταν με όλα τα υπόλοιπα, είναι το διάζωμα, και κατά συνέπεια οι προσπάθειες εξακριβώσεως της αρχικής θέσεως των μελών άρχισε από αυτό. Απ' αρχής άλλωστε, βάσει ορισμένων κριτηρίων, διαχωρίστηκαν τα μέλη που ανήκουν στη νότια κιονοστοιχία και τα οποία εξαιρέθηκαν από την έρευνα. Ακολούθησε ο

χαρακτηρισμός εκάστου μέλους, η σχέση του προς κάθε μεταξόνιο, από τα μέλη του διαζώματος προς τις τριγλύφους –με βάση την συνδεσμολογία τους– λαμβανομένης υπόψη της θέσεως των γομφώσεων των υπερκειμένων γείσων.

Η καταφραγή –δηλαδή το τελικά τοποθετούμενο μέλος όταν δεξιά και αριστερά έχουν τοποθετηθεί τα ομόλογά τους, με γνώρισμα την απουσία γομφώσεων– των μελών του γείσου καθορίζει τη σειρά τοποθετήσεως των υποκειμένων μελών και τα διαχωρίζει σε «προς τα ανατολικά» και «προς τα δυτικά» της καταφραγής. Ανάλογος διαχωρισμός γίνεται σε σχέση με την καμπύλη των υψών των μελών, λαμβανομένου υπόψη ότι οι θράνοι –και συνακόλουθα οι μασχαλιαίες εγκοπές των μελών του διαζώματος– δεν ακολουθούσαν την κύρτωση του θριγκού.

Ακολούθησε η μελέτη της κατανομής των μελών ανατολικά ή δυτικά των *in situ* ευρισκομένων και των καταληκτηρίων –εκατέρωθεν της καταφραγής– αφενός της ίδιας στρώσεως και αφετέρου της υπερκειμένης.

Η αναγνώριση των χαρακτηριστικών όλων των διαθέσιμων μελών με βάση τα παραπάνω, επιτρέπει σε συνέχεια να επιχειρηθεί ο εντοπισμός των αρχικών θέσεων συγκεκριμένων μελών με ορισμένα κριτήρια.

Παρά το γεγονός ότι κατά την αναστήλωση Μπαλάνου πολλές επιφάνειες μελών είχαν δεχθεί επεμβάσεις, η κ. Χριστοδουλοπούλου πέτυχε να επιλύσει τα σύνθετα προβλήματα της αντικατανομής των μελών, αλλά και της εντάξεως αρκετών θραυσμάτων που αναγνωρίστηκαν μεταξύ των διασπάρτων λίθων πάνω στην Ακρόπολη.

Στα διαζώματα, τρία μέλη που ανήκουν στη νότια κιονοστοιχία εξαιρούνται, προστίθενται όμως τέσσερα αρχαία προερχόμενα από τα διάσπαρτα. Κατασκευάζονται πέντε μέλη από νέο μάρμαρο, για τη στήριξη των υπερκειμένων.

Στα τρίγλυφα επανατοποθετούνται τα μέλη που είχε χρησιμοποιήσει ο Μπαλάνος και προστίθενται τρία νέα μέλη. Από τους λίθους πληρώσεως πίσω από τις μετόπες εξαιρούνται δύο –που ανήκουν στην νότια πλευρά– και προστίθενται τέσσερα νέα μέλη. Ομοίως, για τα γείσα, τρία αποδίδονται στη νότια κιονοστοιχία και επανέρχονται δώδεκα, προστίθενται όμως οκτώ θραύσματα. Εννοείται ότι γίνονται συμπληρώσεις των πίσω τμημάτων ορισμένων μελών, όπου κατά την αναστήλωση Μπαλάνου είχαν προστεθεί «ουρές» από σκυρόδεμα.

Καταλήγοντας η μελετήτρια συμπεραίνει ότι, όσα από τα αρχιτεκτονικά μέλη διέσωζαν αρκετά στοιχεία, τοποθετούνται στις αρχικές τους θέσεις. Όσα δεν διέσωζαν τοποθετούνται σε συμβατές θέσεις καλύπτοντας κατά περίπτωση μερικά από τα κριτήρια που είχαν τεθεί κατά την εξέτασή τους.

Η κ. Χριστοδουλοπούλου δικαιολογεί την προσθήκη συμπληρωμάτων ή και ολοκλήρων αρχιτεκτονικών μελών από νέο μάρμαρο, και τα μεν συμπληρώματα παίρνουν τη θέση κατασκευών από σκυρόδεμα ή αταίριαστων αρχαίων μαρμάρων, ολίγα δε νέα μέλη τοποθετούνται, όπου ήταν απαραίτητο για τη στήριξη των υπερκειμένων αρχαίων γείσων. Η νέα πρόταση παρουσιάζει αρτιότητα μορφολογική γιατί αναπτύσσει τα μέλη της δωρικής ζωφόρου σε όλο το μήκος πάνω από τους

οκτώ κίονες, και όχι μόνο στα άκρα και σέβεται τη βασική, από τριακονταετίας, αρχή της ΕΣΜΑ, της αυτοτέλειας των μελών και της επάρκειάς τους –στατικής και κατασκευαστικής– με κατά το δυνατό λιγότερες νέες προσθήκες.

Η αναδιάταξη των μελών του θριγκού της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνος συζητήθηκε στην Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως κατά τις 13n/8.12.2005 και 14n/19.12.2005 συνεδριάσεις της. Ενεκρίθη ομοφώνως κατά τη δεύτερη συνεδρίαση. Υποβάλλεται στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο προς έγκριση.

7. ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΕΞΙ ΜΕΤΟΠΩΝ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ²⁸ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥΣ ΜΕ ΑΚΡΙΒΗ ΑΝΤΙΓΡΑΦΑ (Πράξη ΚΑΣ αρ. 45/19.12.2006)

Στο πλαίσιο των σωστικών, τελείως απαραίτητων εργασιών στον Παρθενώνα, οι οποίες προγραμματίζονται για το αμέσως προσεχές έτος, προτείνεται η απόσπαση, καταβίβαση και μεταφορά των μετοπών με αριθμόν 24-25 και 27-30 της βόρειας πλευράς στο μουσείο και η αντικατάστασή τους με ακριβή αντίγραφα από τεχνητό λίθο.

Το ζήτημα συζητήθηκε στην Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως κατά την 6n/2.6.2005 συνεδριάσή της κατόπιν προτάσεως (αρ. πρωτ. 793/20.5.2005) του νυν Διευθυντού της Α΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ. Αλέξανδρο Μάντη. Επεσήμανε τότε ότι οι μετόπες της βόρειας πλευράς βρίσκονται σε χειρότερη κατάσταση έναντι εκείνων των τριών άλλων πλευρών του ναού και, όσο παραμένουν στις θέσεις τους, εξακολουθούν να επιβαρύνονται και να καταπονούνται από τους ρύπους της ατμόσφαιρας και τις καιρικές συνθήκες.

Στην ίδια συνεδρίαση της ΕΣΜΑ παρουσιάστηκε προκαταρκτική έκθεση της αρχιτέκτονος της ΥΣΜΑ κ. Ροζαλίας Χριστοδουλοπούλου και ακολούθως, μετά από συζήτηση, αποφασίσθηκε ομοφώνως η απομάκρυνση των μετοπών από το μνημείο, η ένταξη του έργου στα προγράμματα των ετών 2007 και 2008 και, προκειμένου να επισπευσθούν οι εργασίες, να γίνουν εντός των ετών 2005 και 2006 αφενός οι απαραίτητες μελέτες και αφετέρου τα αντίγραφα από τεχνητό λίθο από το συνεργείο των εκμαγείων.

Το ζήτημα συζητήθηκε και πάλι κατά την 1n συνεδρίαση/19.1.2006 της ΕΣΜΑ, κυρίως ως προς το θέμα της κατασκευής των αντιγράφων, τα οποία γίνονται από τα γύψινα εκμαγεία των μετοπών που φυλάσσονται από την Α΄ ΕΠΚΑ.

Κατά την 8n συνεδρίαση/25.5.2006 της ΕΣΜΑ το θέμα δεν συζητήθηκε, αν και περιλαμβανόταν στην ημερήσια διάταξη. Ένα όμως εκ των μελών της Επιτροπής

28. Η επέμβαση εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ τον Φεβρουάριο του 2007 (απόφαση αρ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/ΦΟ1/10234/486/5.2.2007).

έθεσε θέμα αμφισβητήσεως των ειλημμένων αποφάσεων της και διατηρήσεως των μετοπών στη θέση τους.

Κατά την τελευταία 13n/2.11.2006 συνεδρίαση της ΕΣΜΑ, από μέλη της Επιτροπής προεβλήθη η άποψη ότι είναι απαραίτητη μία κατ' αρχήν έγκριση της όλης επεμβάσεως από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο, η οποία ζητείται με την παρούσα εισήγηση.

Επί της ουσίας μπορούν να γίνουν οι ακόλουθες παρατηρήσεις: 1) Η απομάκρυνση του γλυπτικού διακόσμου των μνημείων της Ακροπόλεως και η προστασία τους σε κλειστούς χώρους, ως μοναδική διέξοδος για τη σωτηρία τους έχει ήδη γίνει, προκειμένου περί της δυτικής ζωφόρου και των μετοπών της ανατολικής πλευράς του Παρθενώνος, όπως και για τα γλυπτά του Ερεχθείου και του ναού της Αθηνάς Νίκης. 2) Υπάρχει εμπειρία ως προς τους τρόπους της απομακρύνσεως καθώς και γνώση βασισμένη σε έρευνες ως προς τη σύνθεση των κονιαμάτων από την οποία θα γίνουν τα αντίγραφα. 3) Τόσο η μελέτη όσο και η κατασκευή των αντιγράφων έχουν περιληφθεί στο τεχνικό δελτίο χρηματοδοτήσεως από το Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης του τρέχοντος έτους και 4) Η φωτογραμμετρική τεκμηρίωση των μετοπών στην υφιστάμενη κατάσταση ολοκληρώνεται.

Προτείνεται στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο η έγκριση της επέμβασης.

8. ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΔΥΤΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΘΡΙΓΚΟΥ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΑΣ ΠΛΕΥΡΑΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ (Πράξη ΚΑΣ αρ. 11/8.4.2008)

Το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο κατά την 45n συνεδριάσή του/19.12.2006 είχε εγκρίνει την καταβίβαση επτά μετοπών της βόρειας πλευράς του Παρθενώνος για λόγους προστασίας τους υπό δύο προϋποθέσεις: α) Να εκπονηθεί και να υποβληθεί στο Συμβούλιο προς έγκριση η μελέτη συντηρήσεως και αποκαταστάσεως του δυτικού τμήματος του θριγκού στο οποίο συμπεριλαμβάνονται οι μετόπες και β) Να υποβληθεί έκθεση επί του γενικότερου θέματος της διατηρήσεως ή όχι του γλυπτικού διακόσμου του μεγάλου ναού κατά χώραν και της αντικαταστάσεως του με αντίγραφα από τεχνητό λίθο.

Με βάση την ως άνω γνωμάτευση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου εξεδόθη η αρ. πρωτ. 10234/486/5.2.2007 Υπουργική Απόφαση.

Η ΕΣΜΑ ανέθεσε στην αρχιτέκτονα κ. Ροζαλία Χριστοδουλοπούλου την εκπόνηση της μελέτης του δυτικού τμήματος του θριγκού της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνος, η οποία ενεκρίθη ομοφώνως κατά την 2n/από 21.2.2008 συνεδρίασή της. Για την κάλυψη της δευτέρας εκ των προϋποθέσεων συνέταξε έκθεση ο Διευθυντής Ακροπόλεως κ. Αλέξανδρος Μάντης, η οποία μπορεί να υποστηριχθεί κατά τη συνεδρίαση του ΚΑΣ από τον ίδιο.

Η υποβαλλόμενη μελέτη περιλαμβάνει: α) τη σκοπιμότητα και τα δεδομένα της μελέτης β) την ανάλυση με περιγραφή όλων των μελών που συναποτελούν τον θριγκό και τη διάγνωση των αιτιών της φθοράς και επί μέρους καταστροφής των, και γ) την πρόταση.

Ως γνωστόν στη δυτική αυτή θέση της βόρειας κιονοστοιχίας είχε επέλθει ο Μπαλάνος κατά τις αρχές του 20ου αιώνα, κυρίως για να στερεώσει τα αρχιτεκτονικά μέλη. Είχε ανακατασκευάσει τις ουρές των γείσων, είχε χρησιμοποιήσει νέους σιδηρούς συνδέσμους και είχε γομφώσει τις μετόπες επί των επιστυλίων. Για να επιτύχει τη στερέωση συνεπλήρωσε τα κενά μεταξύ των μελών με λατύπη, τεμάχια τούβλων και τσιμέντο και εσφράγισε όλους ανεξαιρέτως τους αρμούς με ισχυρή τσιμεντοκονία.

Η κατάργηση της αυτοτέλειας των αρχιτεκτονικών μελών δημιούργησε μια νέα δομική κατάσταση στον εξεταζόμενο θριγκό και προκάλεσε προβλήματα στη μελέτη της σημερινής καταστάσεώς του. Οι επεμβάσεις της Α΄ Εφορείας Ακροπόλεως το 1972 περιορίστηκαν στην αντικατάσταση ορισμένων οξειδωμένων σιδηρών συνδέσμων του Μπαλάνου από άλλους ορειχάλκινους.

Η κ. Χριστοδουλοπούλου, μετά την απομάκρυνση των γείσων, αποτύπωσε συστηματικά όλα τα μεταλλικά στοιχεία του Μπαλάνου που πρέπει να αντικατασταθούν, εξακρίβωσε ότι το γείσο αρ. 61 –το οποίο είχε αποκαταστήσει ο Μπαλάνος και είχε χρησιμοποιήσει εδώ– ανήκε στη νότια πλευρά του ναού και επρότεινε την απομάκρυνση και την αντικατάστασή του. Επέτυχε επίσης να αποδώσει στην αρχική τους θέση τρεις επιπλέον ουρές γείσων.

Θεωρητικό ενδιαφέρον έχουν και ορισμένες ακόμα παρατηρήσεις της μελετήτριας για κάποιες παραλήψεις –ως προς τις μεταλλικές συνδέσεις– κατά την αρχαιότητα και η αποδοχή όχι απολύτως καταλλήλων μαρμάρων στο εξεταζόμενο τμήμα του θριγκού.

Η πρόταση αφορά σε ελάχιστες κατά το δυνατόν επεμβάσεις, δηλαδή μετακινήσεις μελών, καταβιβάσεις και συμπληρώσεις. Έχουν σκοπό την καλύτερη έδραση των μελών. Οι συμπληρώσεις είναι περιορισμένες σε κλίμακα, αφορούν κυρίως τους λίθους πληρώσεως πίσω από τις μετόπες και γίνονται κυρίως για να στερεωθούν επ' αυτών τα διαζώματα και οι μετόπες. Για το γείσο αρ. 61 που ανήκει στην νότια πλευρά, η κ. Χριστοδουλοπούλου προτείνει την αντικατάστασή του με αντίγραφο από νέο μάρμαρο, η οποία έγινε αποδεκτή κατά πλειοψηφία.

Συνεχίζεται η έρευνα για την καλύτερη σύνθεση του τεχνητού λίθου από τον οποίο θα γίνουν τα αντίγραφα των μετοπών, καθώς και επί των ζητημάτων στεγανώσεως του θριγκού μετά το πέρας των εργασιών. Η εκκρεμότητα από την προηγούμενη συνεδρίαση του ΚΑΣ αρ. 45/19.12.2006, ως προς την τεκμηρίωση της καταστάσεως του θριγκού καλύπτεται πλήρως από τα αναλυτικά και λίαν κατατοπιστικά σχέδια της μελετήτριας. Η μελέτη ενεκρίθη ομοφώνως και απέσπασε τα συγχαρητήρια της ΕΣΜΑ.

Κατόπιν όλων των ανωτέρω προτείνω την έγκριση της μελέτης από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο και τη συνέχιση της σχετικής διαδικασίας.

Το πρόγραμμα αποκατάστασης της βόρειας πλευράς²⁹ του Παρθενώνα –το μεγαλύτερο που πραγματοποιήθηκε μέχρι σήμερα στο μνημείο– ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 2001 με την πλήρη αποσυναρμολόγηση των οκτώ μεσαίων κιόνων (από τον 4ο μέχρι τον 11ο από ανατολικά) και των αντίστοιχων περιοχών του υπερκείμενου θριγκού, που είχαν καταρρεύσει λόγω της έκρηξης του 1687 και αναστηλωθεί κατά τη δεκαετία του 1920. Εκτός από τις βλάβες που είχαν προκληθεί από τα ακατάλληλα υλικά, έπρεπε να αντιμετωπιστεί και η με τυχαίο τρόπο λανθασμένη τοποθέτηση των περισσότερων μελών. Το 2007 κρίθηκε αναγκαία η επέκταση της επέμβασης στο δυτικό τμήμα του θριγκού της βόρειας πλευράς, προκειμένου επτά αυθεντικές κατά χώραν ευρισκόμενες μετόπες να καταβιβασθούν, να μεταφερθούν στο Μουσείο της Ακρόπολης για λόγους προστασίας και να αντικατασταθούν με αντίγραφα από τεχνητό λίθο. Το έργο αποκατάστασης των διακοσίων είκοσι αρχιτεκτονικών μελών ολοκληρώθηκε το 2009 και πλέον των 2/3 αυτών επανήλθαν στις αρχικές τους θέσεις. Η τελική κατεργασία της επιφάνειας των ραβδώσεων των συμπληρωμάτων των κιόνων (4ος-9ος από ανατολικά κίονες) κατά τον αρχαίο τρόπο (δια χειρός) ολοκληρώθηκε το 2014.

29. Λαμπρινού 2018β, 146-173, Λαμπρινού 2018γ, 174-211 και Λαμπρινού 2021δδ, 326-352, Μεντζίνη 2018α, 239-259 και Μεντζίνη 2018β, 302-325, Χριστοδουλοπούλου 2018, 212-238 και Χριστοδουλοπούλου 2018α, 353-365, Τουμπακάρη 2018, 260-280, Τουμπακάρη 2018α, 366-377 και Τουμπακάρη 2018β, 531-542, Βρούβα 2018, 281-285 και Βρούβα 2018α, 403-419, Ελευθερίου 2018, 378-402.

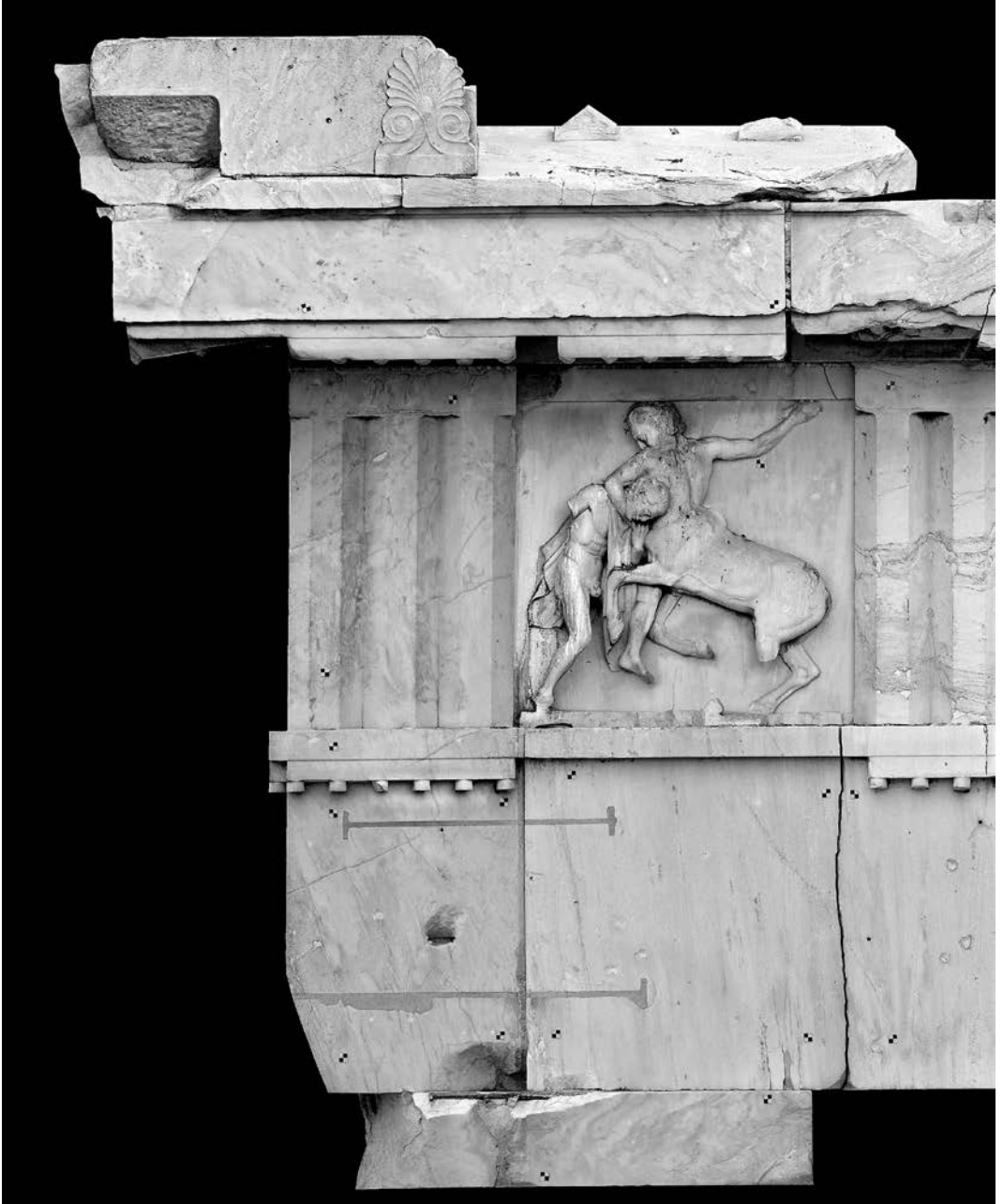
Η βόρεια πλευρά του Παρθενώνα πριν από την έναρξη των εργασιών αποκατάστασης. Άποψη από βορειοανατολικά (1986).

Η βόρεια πλευρά του Παρθενώνα στη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης. Άποψη από βόρεια (2009).

Η βόρεια πλευρά του Παρθενώνα μετά την αποκατάστασή της. Άποψη από βορειοανατολικά (2010).

Ορθοφωτομωσαϊκό της όψης του δυτικού τμήματος του θριγκού της νότιας πλευράς του Παρθενώνα (2012).

9. ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΠΛΕΥΡΑΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ. ΓΕΝΙΚΟΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΕΠΕΜΒΑΣΗΣ ΣΤΙΣ ΔΥΟ ΓΩΝΙΕΣ ΤΟΥ ΘΡΙΓΚΟΥ³⁰ (Πράξη ΚΑΣ αρ. 23/22.7.2008)

Κατά την διάκριση δώδεκα προγραμμάτων αποκαταστάσεως του Παρθενώνος που έγινε το 1983³¹ η επέμβαση στην δυτική όψη αποτελούσε το τέταρτο πρόγραμμα. Οι λόγοι της προτάξεως άλλων προγραμμάτων ήταν: α) ότι δεν διακρίνονται εμφανείς επιδεινώσεις ρήξεων προερχομένων από ένθετα μεταλλικά στοιχεία της αναστηλώσεως Ν. Μπαλάνου, β) η δυσκολία αυτοψίας και γ) η πεποίθηση ότι η δυτική πλευρά του Παρθενώνος σε μέγιστο βαθμό τηρεί την αυθεντικότητά της και το αδιατάρακτο από την αρχαιότητα.

Ήδη από το πρόγραμμα που είχε συντάξει προ 25 ετών ο καθηγητής κ. Μ. Κορρές είχε γίνει η διάκριση αφενός σωστικών επεμβάσεων στα δύο κυρίως άκρα του θριγκού του ναού και αφετέρου τοπικών βελτιώσεων καθώς και περιορισμένης εκτάσεως αναστηλωτικών εργασιών.

Η Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως κατά τους πρώτους μήνες του 2007 ανέθεσε σε τρεις μηχανικούς του Τεχνικού Γραφείου, τις αρχιτέκτονες κ.κ. Βασιλική Ελευθερίου και Βασιλεία Μανιδάκη και στην πολιτικό μηχανικό κ. Αντιγόνη Βρούβα την αναλυτική τεκμηρίωση της υφισταμένης στην δυτική όψη καταστάσεως και εν συνεχεία τη διατύπωση των προτάσεων. Στα τέλη Ιουλίου του 2007 ένα ανυψούμενο ικρίωμα μορφής πλατφόρμας εγκαταστάθηκε στην δυτική όψη, όχι ενοχλητικό όσο οι συνθήεις σκαλωσιές, το οποίο επέτρεψε την άμεση πρόσβαση σε όλη της έκταση της όψεως και την άμεση έναρξη της συντηρήσεως των μετοπών.

Οι μελετήτριες πραγματοποίησαν εξαντλητική μελέτη των καταλοίπων, γραπών και σχεδίων του Ν. Μπαλάνου, καθώς και όλων των πληροφοριών για μικροεπεμβάσεις συντηρήσεως που έγιναν από το 1945 έως σήμερα. Εν συνεχεία έγιναν μετρήσεις ακριβείας του θριγκού και του αετώματος της δυτικής πλευράς, με παράλληλη διαπίστωση της παθολογίας των τμημάτων αυτών του μνημείου. Εξακριβώθηκε η θέση των σιδηρών στοιχείων της αναστηλώσεως Μπαλάνου και μελετήθηκαν τα ρήγματα στην αρχική τους κατάσταση και μετά την επιδείνωσή τους από τους δύο μεγάλους σεισμούς (1981 και 1999) που έπληξαν το ναό. Οι μετρήσεις έδειξαν ότι τα δύο άκρα του θριγκού είχαν μια μικρή μετατόπιση στα δύο άκρα τους προς τα έξω και αντιστοίχως κούλιση στο μέσον της προσόψεως.

30. Η σχετική μελέτη εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ το Νοέμβριο του 2008 (αποφ. αρ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/1922/109812/7.11.2008).

31. Κορρές – Μπούρας 1983, 423-434 (Σ.Σ.).

Οι μικρές αυτές μετατοπίσεις θα μπορούσαν να θεωρηθούν αμελητέες, αν δεν σχετίζονταν με ανοικτά ρήγματα των επιστυλίων των δύο γωνιών, τα οποία επιδεινώνονται σε κάθε νέο σεισμό.

Επιβεβαιώθηκε λοιπόν η ανάγκη αποσυναρμολόγησης των άνω μερών των δύο γωνιών του θριγκού και η αντικατάσταση των οξειδωμένων σιδηρών συνδετηρίων του θριγκού στοιχείων του Μπαλάνου με άλλα από τιτάνιο. Επέκταση της επεμβάσεως πέραν της παλαιάς και για πρώτη φορά μετακίνηση μελών από την αρχαιότητα κρίνεται απαραίτητη για την αποκατάσταση των επιστυλίων, τα οποία ο Μπαλάνος είχε αρκεσθεί να συρράψει με επιφανειακούς σιδηρούς συνδέσμους σχήματος Π. Η διεύρυνση των ρηγμάτων στα κυρίως επιστύλια και στα δύο αντιθήματά τους κρίθηκε από τις μελετήτριες επικίνδυνη, αν όχι στη σημερινή κατάσταση, οπωσδήποτε όμως σε μελλοντικό σεισμό.

Η αναλυτική μελέτη και η παθολογία επεκτάθηκε σε όλο το πλάτος της δυτικής προσόψεως και έγινε χωρισμός σε οκτώ υποπρογράμματα εργασιών, από τα οποία απόλυτη προτεραιότητα έχουν τα δύο πρώτα, δηλαδή των δύο γωνιών του θριγκού, των οποίων επιβάλλεται να λυθούν τα δομικά προβλήματα. Με κριτήριο την ελαχιστοποίηση της παρεμβάσεως σε αδιατάρακτα από την αρχαιότητα τμήματα του ναού, προτείνεται η αποσυναρμολόγηση να περιορισθεί σε ένα ακραίο μετακίονιο της βορείας πλευράς, στα δύο ακραία της δυτικής, και σε ένα της νοτίας. Η αποκατάστασή τους θα γίνει κατά τα γνωστά με ράβδους τιτανίου σε τυφλές οπές σε θραυσιγενείς και μόνον επιφάνειες για την επίτευξη της αρχικής αντοχής εκάστου μέλους.

Η διάλυση των δύο γωνιών θα επιτρέψει επίσης : α) τη διόρθωση μέρους της εν κατοψει παραμορφώσεως όλης της προσόψεως, β) τη στερέωση τμήματος των δύο ακραίων κιονοκράνων, γ) την αυτόματη επαναφορά των ακραίων κίωνων στη θέση τους, δ) την αφαίρεση έξι συνολικώς μετωπών, την προστασία τους εντός κλειστού χώρου και την αντικατάστασή τους με ακριβή αντίγραφα από τεχνητό λίθο ειδικών προδιαγραφών και ε) την αποκατάσταση των εδράσεων όλων των αρχιτεκτονικών μελών, η οποία εξασφαλίζει την αντοχή του συνόλου σε δυναμικές καταπονήσεις. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η πολιτικός μηχανικός Α. Βρούβα έχει ήδη υπολογίσει αναλυτικώς τους σπλισμούς των θραυσμένων επιστυλίων καθώς και τους τρόπους ενισχύσεως των δύο ακραίων κιονοκράνων. Συνολικώς προβλέπεται η αποσυναρμολόγηση σαράντα δύο μελών του βορείου και τριάντα επτά μελών του νοτίου άκρου του θριγκού.

Τα υπόλοιπα προγράμματα της προτάσεως έχουν ως εξής:

3ο. Αποκατάσταση του μεσαίου επιστυλίου (σωστική επέμβαση).

4ο. Συμπληρωματική αναστήλωση των κεντρικών ορθοστατών του τυμπάνου του αετώματος.

5ο. Ενισχύσεις στον τοίχο που αποτελεί το αντίθημα του τυμπάνου του αετώματος.

6ο. Μικροσυμπληρώσεις στους κίονες.

7ο. Αντικατάσταση εξωτερικών σιδηρών συνδέσμων σε διάφορα μέλη της προσόψεως από άλλα εκ τιτανίου και συντήρηση.

8ο. Αποκατάσταση και στερέωση των θράνων και των δοκών του δυτικού περσού.

Η μελέτη συμπληρώνεται με την απαραίτητη πρόταση της οργανώσεως του εργοταξίου που προβλέπει τη χρήση του γερανού της βορείας πλευράς, εις τρόπον ώστε η οπτική επιβάρυνση της προσόψεως να περιορισθεί στα ελάχιστα.

Η Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως κατά την 3η/28.2.2008 συνεδρίασή της ενέκρινε τη μελέτη αποκαταστάσεως της δυτικής πλευράς του Παρθενώνος και συνεχάρη τις μελετήτριες για το έργο τους.

Η μελέτη συμπληρώθηκε με ορισμένα γενικά σχέδια και με μωσαϊκό ορθοφωτογραφιών μεγίστης ακριβείας.

Κατόπιν των ανωτέρω εισηγούμαι την έγκριση της υποβληθείσας μελέτης από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο, προκειμένου να γίνουν οι απαραίτητες ενέργειες για τη χρηματοδότηση του έργου.

Το πρόγραμμα αποκατάστασης των γωνιών του θριγκού της δυτικής πλευράς του Παρθενώνα (υποπρογράμματα 1 και 2 από τα οκτώ στα οποία έχει επιμεριστεί το έργο αποκατάστασης της δυτικής πλευράς), αφορούσε στην αποξήλωση, δομική αποκατάσταση των θραυσμένων μελών και επανατοποθέτηση των επιστυλίων, τριγλύφων, μετοπών, διαζωμάτων και οριζοντίων γείσων καθώς και μελών του αετώματος (συνολικά εκατόν δεκαπέντε μέλη) στις δύο γωνίες της δυτικής πλευράς και ολοκληρώθηκε την περίοδο 2011-2015. Οι επτά συνολικά αυθεντικές μετόπες –συμπεριλαμβανομένης της 31ης της βόρειας πλευράς³², η μετακίνηση της οποίας είχε παλαιότερα εγκριθεί– που αποξηλώθηκαν και μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Ακρόπολης για λόγους προστασίας, αντικαταστάθηκαν από αντίγραφα από τεχνητό λίθο. Νέα αντίγραφα από χυτό υλικό αντικατέστησαν και παλαιότερα αντίγραφα των δύο γλυπτών του δυτικού αετώματος, ενώ δύο πρόσθετα μέλη από νέο μάρμαρο τοποθετήθηκαν στον αντιθηματικό τοίχο του τυμπάνου και στο γείσο της βόρειας πλευράς.

32. Βλ. εισήγηση αρ. 8.

Η δυτική πλευρά του Παρθενώνα πριν από τις επεμβάσεις (1980).

Η δυτική πλευρά του Παρθενώνα μετά την αποξήλιωση των γωνιών του θριγκού (2012).

Η δυτική πλευρά του Παρθενώνα μετά την ολοκλήρωση των επεμβάσεων της περιόδου 2011-2015 (2016).

10. ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΟΡΟΦΗΣ ΤΟΥ ΔΥΤΙΚΟΥ ΠΤΕΡΟΥ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ³³ (Πράξη ΚΑΣ αρ. 30/9.9.2014)

Στο ενδέκατο πρόγραμμα αποκαταστάσεως του Παρθενώνος περιλαμβάνεται επέμβαση στο δυτικό πτερό του ναού. Το θέμα σχετίζεται αμέσως με την αποκατάσταση του οπισθοναού καθώς και της δυτικής όψεως.

Υπενθυμίζεται ότι η κάλυψη του δυτικού πτερού γινόταν κατά την αρχαιότητα με επτά δοκούς, οι οποίες ανά δύο έφεραν τρεις φατνωματικές πλάκες, ενώ τα μεταξύ τους κενά κλείνονταν με μεταδόκιες πλάκες. Τέσσερις από τις δοκούς σώζονταν κατά χώραν και μιας ακόμα μεγάλα τμήματα αναγνωρίστηκαν, κατακείμενα στο χώρο της Ακροπόλεως, από παλαιότερους μελετητές.

Στην περιοχή είχαν γίνει εργασίες από τον Νικόλαο Μπαλάνο κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1930 και αργότερα, περί το 1950 από τον Αναστάσιο Ορλάνδο, οι οποίες είχαν κυρίως προπαρασκευαστικό χαρακτήρα.

Πρέπει να σημειωθεί ότι το υπό συζήτηση πρόγραμμα δεν έχει τον πιεστικό σωστικό χαρακτήρα των έργων στην Ακρόπολη, δεδομένου ότι είναι ελάχιστοι οι μεταλλικοί φορείς προηγούμενων επεμβάσεων, οι οποίοι με την οξείδωσή τους απειλούσαν τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη.

Κατά την επέμβαση στον οπισθόναο του ναού και προκειμένου να μεταφερθούν σε κλειστό ελεγχόμενο χώρο τα γλυπτά της δυτικής ζωφόρου, οι κατά χώραν τέσσερις δοκοί καταβιβάστηκαν στο έδαφος και δόθηκε προτεραιότητα σε άλλα έργα (1992).

Στην ΕΣΜΑ έγινε επανειλημμένως συζήτηση για την επαναφορά τουλάχιστον των τεσσάρων αρχαίων δοκών στην αρχική τους θέση, γιατί δεν ήταν δυνατόν να μείνει το μνημείο φτωχότερο από όταν άρχισαν οι επεμβάσεις της ΕΣΜΑ. Έτσι, κατά την τροποποίηση του τεχνικού δελτίου και την επέκταση του χρόνου υλοποίησης του έργου από το 2013 στο 2015, έγινε πρόβλεψη επανατοποθετήσεως των δοκών.

Έγινε λόγος για την προπαρασκευαστική εργασία του Α. Ορλάνδου. Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 ήταν εμφανής η φθορά των γλυπτών της δυτικής ζωφόρου από την όξινη βροχή και τους φυσικούς ρύπους της ατμόσφαιρας. Μετά από επανειλημμένες συζητήσεις στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο, στο οποίο ουδείς διεννοείτο τότε να μετακινήσει τη ζωφόρο, με πρόταση του Ορλάνδου αποφασίσθηκε η πλήρης αποκατάσταση της καλύψεως του δυτικού πτερού, για την αποτελεσματική προστασία των γλυπτών. Ο Ορλάνδος, με άριστους τεχνίτες της εποχής, κατασκεύασε τρεις ελεύθερες δοκούς, τέσσερις μεταδόκιες πλάκες και δεκαοκτώ φατνωματικές από νέο πεντελικό μάρμαρο. Αργότερα προέκυψαν στατικά προβλήματα, τόσο στην εξακίονια εσωτερική πρόσταση όσο και στην οκτακίονια

33. Η σχετική μελέτη εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟΑ τον Δεκέμβριο του 2014 (απόφαση αρ. πρωτ. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΜΤΕ/ΔΑΑΜ/ΤΜΑΜ/284926/32143/2197/5/31.12.2014).

εξωτερική, και το θέμα ξεχάστηκε με την αποχώρηση του Ορλάνδου από το Υπουργείο.

Σε θεωρητικό επίπεδο το γενικότερο θέμα της καλύψεως του δυτικού πεπερού ετέθη εκ νέου στην 6η Διεθνή Συνάντηση για την Αποκατάσταση των Μνημείων Ακροπόλεως τον Οκτώβριο του 2013 και παρουσιάστηκαν τα θετικά και τα αρνητικά στοιχεία από την ολοκλήρωση του προγράμματος.

Στα θετικά περιλαμβάνεται: α) η πληρέστερη προστασία της περιοχής από τη βροχή και τον παγετό, β) η αύξηση της αναγνωσιμότητας του ναού και της αντιλήψεως της ζωφόρου, σκιαζομένης όπως κατά την αρχαιότητα, γ) η αξιοποίηση των αρχιτεκτονικών μελών του Ορλάνδου, που έχουν αξία καλλιτεχνική και αξία παλαιότητας, εξήντα σχεδόν ετών και δ) η βελτίωση της αντιστάσεως του μνημείου σε δυναμικές καταπονήσεις, με προϋπόθεση κατάλληλες διατάξεις κατά την εφαρμογή.

Στα αρνητικά στοιχεία περιλαμβάνεται: α) η σημαντική αύξηση του ποσοστού νέου μαρμάρου στο μνημείο και της εν γένει αυθεντικότητάς του και β) η οικονομική επιβάρυνση και η συνεπαγόμενη χρονική επιμήκυνση των έργων.

Η ΕΣΜΑ κατά την 6η Διεθνή Συνάντηση τον Οκτώβριο του 2013 ζήτησε τη γνώμη των συνέδρων, χωρίς βεβαίως να δεσμεύεται από αυτήν. Τα αποτελέσματα του σχετικού ερωτηματολογίου έχουν περιληφθεί στο πρακτικό της 8ης/19.6.2014 συνεδρίασης της ΕΣΜΑ και έδειξαν ότι μεγάλη πλειοψηφία των συνέδρων ετάχθη υπέρ της πλήρους καλύψεως του δυτικού πεπερού.

Η Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως είχε αντιμετωπίσει το θέμα εγκαίρως. Στη μελέτη αποκαταστάσεως του οπισθοναού (1994) ο κ. Πέτρος Κουφόπουλος είχε αναλύσει το πρόβλημα και είχε διατυπώσει τρεις εναλλακτικές προτάσεις για την κάλυψη του πεπερού, μερική ή ολική. Από έτους η ΕΣΜΑ ανέθεσε στον αρχιτέκτονα-αναστηλωτή κ. Κοσμά Σκαρή, και στον πολιτικό μηχανικό επίσης ειδικευμένο στις αναστηλώσεις κ. Ζαννή Κοντέα να μελετήσουν εξ αρχής το θέμα και σε συνεργασία με την υπεύθυνη για τα έργα στον Παρθενώνα αρχιτέκτονα κ. Ροζαλία Χριστοδουλοπούλου και την πολιτικό μηχανικό κ. Αντιγόνη Βρούβα. Το αποτέλεσμα είναι η μελέτη που παρουσιάζεται από την ΥΣΜΑ και ενεκρίθη ομοφώνως και μετ' επαίνων από την ΕΣΜΑ στην 10η/10.7.2014 συνεδρίασή της.

Μετά την ενδελεχή μελέτη του διατιθέμενου υλικού (αρχαίου και του προγράμματος Ορλάνδου), αλλά και των παραμορφώσεων που είχαν υποστεί τα σπρίζοντα μέρη του κτηρίου, διατυπώθηκαν από τους μελετητές ορισμένες προαπαιτούμενες ενέργειες που πρέπει να γίνουν προ της τοποθετήσεως των μελών της οροφής, κυρίως ενισχύσεις αυτοτελών μελών και ολοκλήρωση της αντισεισμικής μελέτης. Στις ενισχύσεις περιλαμβάνονται και αυτές των κιόνων των δύο προστάσεων (εσωτερικής και δυτικής), ορισμένων γείσων, διαζωμάτων και θράνων αλλά και των δοκών, όπως της τρίτης και της εβδόμης που έχουν σοβαρά προβλήματα.

Διατυπώνονται τέσσερις εναλλακτικές λύσεις για την οροφή του δυτικού πτερού.

1. Επανατοποθέτηση μόνον των τεσσάρων αρχαίων δοκών.
2. Τοποθέτηση των αρχαίων δοκών και των νεωτέρων του προγράμματος Ορλάνδου.
3. Κάλυψη με φατνωματικές πλάκες των δύο εκ των έξι διαχώρων της οροφής.
4. Κάλυψη και των έξι διαχώρων με φατνωματικές πλάκες.

Ακολούθως παρουσιάζονται τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα κάθε μιας από τις εναλλακτικές λύσεις και σημειώνονται τα προαπαιτούμενα γι' αυτές. Ακολουθεί συνοπτική περιγραφή των έργων. Ας σημειωθεί ότι για όλα τα προτεινόμενα ισχύει η αρχή της αναστρεψιμότητας.

Εκ μέρους της Επιτροπής Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως εισηγούμαι την έγκριση της μελέτης με την επισήμανση ότι στο τρέχον πρόγραμμα εργασιών θα αποκατασταθεί μόνον το πλέγμα των δοκών της εναλλακτικής λύσεως αρ.2, και μάλιστα με τρόπο ώστε τα μέλη του να είναι ικανά να φέρουν στο μέλλον το σύνολο των φατνωματικών πλακών, όταν τούτο αποφασισθεί. Μετά την κάλυψη και των προαπαιτουμένων μελετών το θέμα θα επανεξετασθεί.

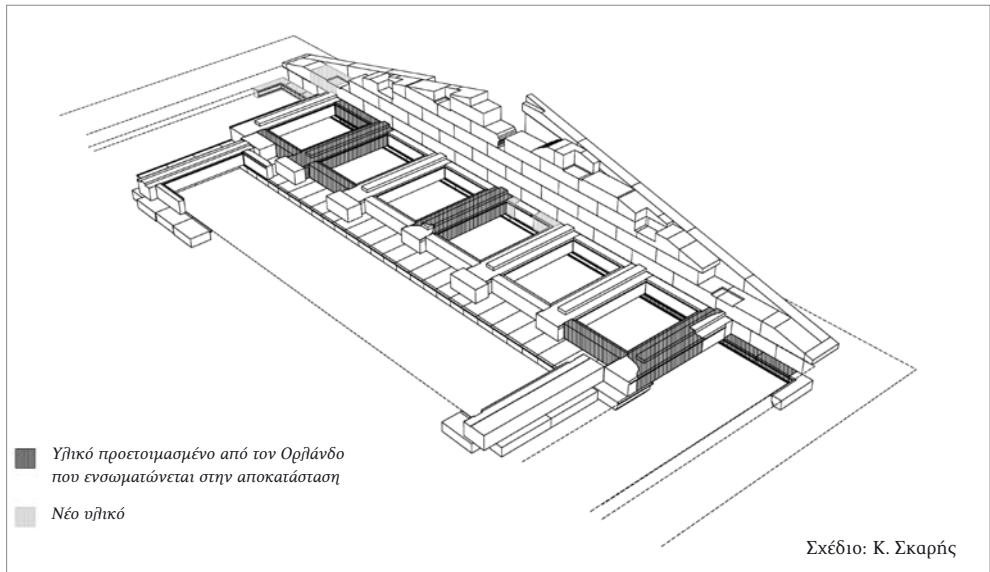
Η αποκατάσταση της οροφής του δυτικού πτερού³⁴ του Παρθενώνα αποτελεί ανεξάρτητο αναστηλωτικό πρόγραμμα (11ο) για το μνημείο, το οποίο εκκρεμεί από το 2004, όταν ολοκληρώθηκε το πρόγραμμα αποκατάστασης του οπισθονάου, σχετίζεται όμως άμεσα και με το πρόγραμμα της δυτικής πλευράς. Την περίοδο 2013-2015 πραγματοποιήθηκε η δομική αποκατάσταση πέντε από τις επτά δοκούς στήριξης των φατνωμάτων της οροφής, λίθων του υποκείμενου θράνου και λίθων του διαζώματος καθώς και η ανατοποθέτηση εικοσιένα συνολικά λίθων του θράνου και των δύο νοτιότερων δοκών με τις αντίστοιχες μεταδόκιες πλάκες. Το έργο συνεχίζεται στο πλαίσιο της προγραμματικής περιόδου 2014-2020. Παράλληλα μελετάται η δυνατότητα της προσθήκης όλων ή ορισμένων από τα φατνώματα που κατασκευάστηκαν επί Α. Ορλάνδου την δεκαετία του 1950.

34. Μπούρας 2015, 118-121.

Δοκιμαστική τοποθέτηση νέας μαρμάρινης φατνωματικής πλάκας στην οροφή του δυτικού περσού του Παρθενώνα από τον Α. Ορλάνδο (1959-60).

Οι ανατοποθετημένες δοκοί και μεταδόκιες πλάκες της οροφής του δυτικού περσού του Παρθενώνα (2016).

Προοπτική γραφική απεικόνιση εγκεκριμένης πρότασης αποκατάστασης της οροφής του δυτικού περσού του Παρθενώνα: πλήρης αποκατάσταση της εσχάρας των δοκών (πρόταση 2).

11. ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΤΥΜΠΑΝΟΥ ΤΟΥ ΔΥΤΙΚΟΥ ΑΕΤΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΝΤΙΘΗΜΑΤΙΚΟΥ ΤΟΙΧΟΥ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΠΛΕΥΡΑΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ³⁵ (Πράξη ΚΑΣ αρ. 29/2.8.2016)

A. Η κατασκευή

Τα αετώματα του Παρθενώνος σχηματίζονταν από σειρά δέκα μεγάλων ορθοστατών, πίσω από τους οποίους υψώνεται ο αντιθηματικός τοίχος, αποτελούμενος από ισόδομο τοιχοποιία. Και τα δύο εδράζονται στο οριζόντιο γείσο κάθε πλευράς και έφεραν το καταέτιο γείσο.

Προκειμένου να περιορισθεί το βάρος των ορθοστατών (ο πέμπτος από τους οποίους φθάνει τους 7,5 τόνους) κατά την κατασκευή τους, αφήρεσαν ένα τμήμα του πάχους τους, σχεδόν καθ' όλο το ύψος τους, με αποτέλεσμα η κάτω έδρασή τους να περιορισθεί σε δύο ή τρία σχετικώς μικρά «πέλματα». Η επισφαλής αυτή στήριξη επέβαλλε τη σύνδεση των ορθοστατών με τον αντιθηματικό τοίχο με μεγάλους ελεύθερους μεταλλικούς συνδέσμους, τους γνωστούς ως «στρεπτοσυνδέσμους», λόγω της μορφής τους.

Οι ορθοστάτες αφενός είχαν ελαφρά κλίση προς τα έξω και αφετέρου η συνολική άνω επιφάνειά τους παρουσιάζει μικρή ένταση. Οι μεταξύ των ορθοστατών αρμοί είναι κατακόρυφοι και στην άνω επιφάνειά τους συνδεδεμένοι με μεταλλικούς συνδέσμους. Κάτω είναι ισχυρώς γομφωμένοι στα οριζόντια γείσα.

Ο αντιθηματικός τοίχος είχε έξι δόμους ισοδόμου τοιχοποιίας λευκού μαρμάρου, οι οποίοι κατά τα γνωστά συνδέονται με συνδέσμους και γόμφους. Οι στρεπτοσύνδεσμοι, αφενός αγκυρώνονται σε εντορμίες των στρώσεων του τοίχου και αφετέρου στις επιφάνειες ώσεως μεταξύ των ορθοστατών. Ας σημειωθεί ότι ο αντιθηματικός τοίχος έχει γίνει από μάρμαρο όχι άριστης ποιότητας, πράγμα που διαπιστώνεται κυρίως στην προς τα έξω επιφάνειά του. Στην ανατολική πλευρά του τοίχου σώζονται οι υποδοχές επτά ξύλινων δοκών, που διαμόρφωναν τη στέγη στην θέση αυτή.

B. Παθολογία

- Ο λόγος γίνεται για το δυτικό αέτωμα στο οποίο και θα γίνουν επεμβάσεις.
- Από τους δέκα ορθοστάτες του έχουν πέσει οι δύο.

Κατά τις εργασίες του Ν. Μπαλάνου (1902-1911) αποσυναρμολογήθηκαν τρεις ορθοστάτες και τμήματα άλλων δύο. Με τον συνήθη τότε τρόπο τοποθέτησε νέα σιδηρά συνδετήρια στην θέση των αρχαίων στρεπτοσυνδέσμων και με μία ισχυρή ράβδο που πακτώθηκε στον αντιθηματικό τοίχο σταθεροποίησε τον πέμπτο ορθοστάτη. Τότε έγιναν επεμβάσεις και σε πέντε οριζόντια γείσα της δυτικής πλευράς.

35. Η σχετική μελέτη εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟΑ τον Φεβρουάριο του 2017 (απόφαση αρ. πρωτ. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΜΠΤΕ/ΔΑΑΜ/ΤΜΑΜ/43085/4759/257/86/13.2.2017).

Εννοείται ότι η οξειδωση όλων των σιδηρών συνδετηρίων, μετά την πάροδο εκατόν είκοσι ετών, έχει προκαλέσει πολύ μεγάλες ρηγματώσεις στους ορθοστάτες, με αποτέλεσμα ο κίνδυνος να πέσουν μεγάλα θραύσματα από το μνημείο να είναι άμεσος. Μεγάλη καταστροφή έχει γίνει και στα «πέλματα» με τα οποία εδράζονται οι ορθοστάτες, τα οποία έχουν επίσης επικίνδυνα ρήγματα.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ένα μεγάλο απότμημα ορθοστάτη, το οποίο είχε πέσει, τοποθετήθηκε στην έκτη από τα βόρεια θέση κατά τις εργασίες του Ορλάνδου το 1945, καθώς και ότι ένα ακόμα θραύσμα έχει αναγνωρισθεί από τον καθ. κ. Μ. Κορρέ. Από τον αντιθηματικό τοίχο έχουν αφαιρεθεί ορισμένες λιθοπλίνθοι των ανώτερων δόμων.

Η τεκμηρίωση των αρχιτεκτονικών στοιχείων του αετώματος αλλά και της εκτεταμένης παθολογίας του έχει πραγματοποιηθεί από τους αρχιτέκτονες κ. Βασιλεία Μανιδάκη και κ. Κοσμά Σκαρή και είναι εξαντλητική, εις τρόπον ώστε να εξασφαλίζεται η αναστρεψιμότητα των μελλοντικών ενεργειών της ΥΣΜΑ. Τη στατική διερεύνηση, χωρίς αυτή να έχει εξαντληθεί, έκανε ο πολιτικός μηχανικός κ. Λεωνίδας Παλαιολόγος.

Γ. Η επέμβαση

Η επέμβαση θα ακολουθήσει τη γνωστή στην ΥΣΜΑ διαδικασία: αφαίρεση των οξειδωθέντων σιδηρίων, σύνδεση των θραυσμάτων κάθε αρχιτεκτονικού μέλους και συστηματική συντήρηση των αρχαίων επιφανειών του μαρμάρου. Για την ένθεση νέων μεταλλικών στοιχείων χρησιμοποιούνται κατά περίπτωση οι εντορμίες Μπαλάνου.

Ειδικότερα για το μεγάλο πέμπτο ορθοστάτη, ο οποίος έχει πολύ επικίνδυνα ρήγματα, προτείνεται η συμπλήρωση με νέο μάρμαρο, στην οπισθία αόρατη πλευρά του, για την ενίσχυση των περιοχών αγκυρώσεως των στρεπτοσυνδέσμων και για τη συγκόλληση των θραυσμάτων στα πέλματά του.

Προβλέπονται επίσης επεμβάσεις στα οριζόντια γείσα, η μερική αποσυναρμολόγηση του αντιθηματικού τοίχου καθώς και η συμπλήρωσή του με τις ελλείπουσες λιθοπλίνθους, προκειμένου να εξασφαλισθεί η στερέωση των στρεπτοσυνδέσμων και η στατική του επάρκεια. Η μελέτη συμπληρώνεται με τη σειρά αποσυναρμολογήσεως των μελών του τυμπάνου και με τους τρόπους καταβίβασης στο εσωτερικό του ναού, προκειμένου να γίνει η δομική τους αποκατάσταση.

Προτείνεται στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο η έγκριση της μελέτης.

Η αποκατάσταση του δυτικού αετώματος³⁶ του Παρθενώνα αφορά στο 4ο και 5ο υποπρόγραμμα επεμβάσεων στη δυτική πλευρά³⁷ του μνημείου. Η σωστική για το τύμπανο επέμβαση³⁸ προβλέπει την αποξήλωση και αποκατάσταση τριών ορθοστατών (τέταρτον, πέμπτον και όγδοον) με περιορισμένες συμπληρώσεις με νέο μάρμαρο. Εργασίες αποξήλωσης, δομικής αποκατάστασης και περιορισμένες συμπληρώσεις προβλέπονται αντίστοιχα στον αντιθηματικό τοίχο του τυμπάνου ενώ στερεωτικές επεμβάσεις στα οριζόντια γείσα θα πραγματοποιηθούν κατά χώραν. Για την σύνδεση των ορθοστατών με τον αντιθηματικό τοίχο σχεδιάζονται ειδικά συνδετήρια στοιχεία κατ' αναλογία των αρχαίων. Το έργο ξεκίνησε την άνοιξη του 2017 στο πλαίσιο της προγραμματικής περιόδου 2014-2020 και σήμερα βρίσκεται σε εξέλιξη.

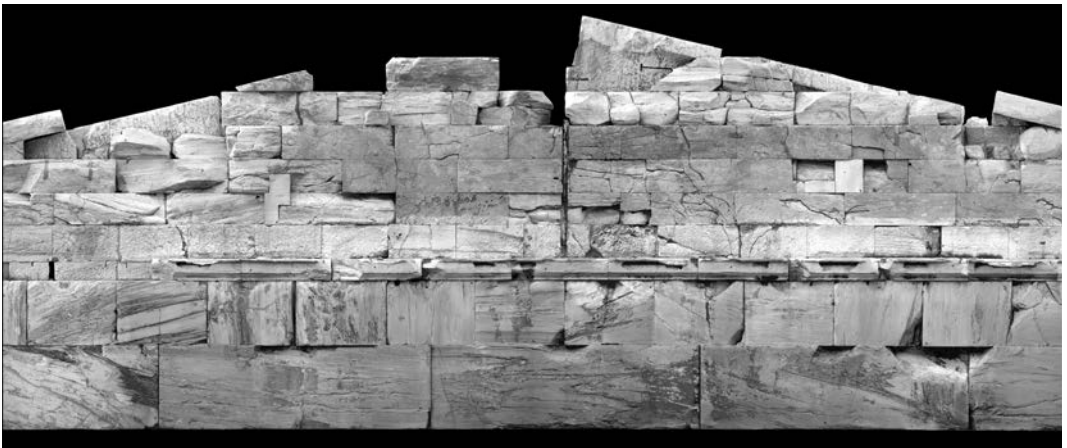
36. Μπούρας 2015, 121-122.

37. Βλ. εισήγηση αρ. 9.

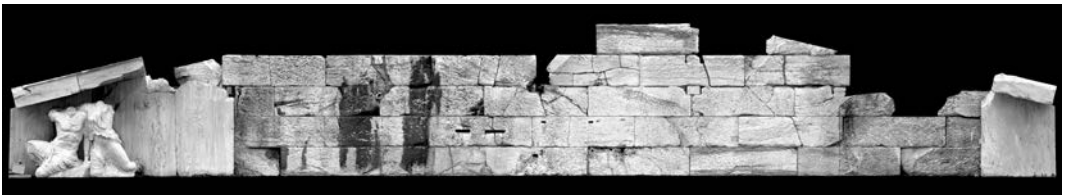
38. Η μελέτη στη μορφή που υποβλήθηκε προς έγκριση το 2016 προτείνει τις ελάχιστες απαιτούμενες εργασίες για την στερέωση των σωζόμενων λίθων του ορθοστατή, ενώ η μελέτη του 2008 προβλέπει την πλήρη συμπλήρωση του τυμπάνου.

Ορθοφωτομωσαϊκό του θριγκού και του αετώματος της Δυτικής Πλευράς του Παρθενώνα. Δυτική όψη (2008).

Ορθοφωτομωσαϊκό του θριγκού και του αετώματος της δυτικής πλευράς του Παρθενώνα Ανατολική όψη (2009).

Ορθοφωτομωσαϊκό του αετώματος της δυτικής πλευράς του Παρθενώνα. Δυτική όψη μετά τις εργασίες αποξήλωσης των ορθοστατών (2018).

12. ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΔΥΤΙΚΟΥ ΤΟΙΧΟΥ ΤΟΥ ΣΗΚΟΥ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ. ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΥΠΕΡΘΥΡΟΥ³⁹ (Πράξη ΚΑΣ αρ. 30/9.9.2014)

Κατά τον προγραμματισμό των έργων στον Παρθενώνα του έτους 1983, αυτό του δυτικού τοίχου του μνημείου ορίσθηκε ως δέκατο, γιατί δεν είχε θεωρηθεί σωστικό. Δεν υπήρχε άμεση απειλή από ενσωματωμένα σιδηρά στοιχεία της προηγούμενης αναστηλώσεως. Άμεση ενόχληση στους εισερχομένους στο σηκό δημιουργεί η θέα του μεγάλου υπερθύρου από οπλισμένο σκυρόδεμα, που είχε κατασκευάσει ο Μπαλάνος στη θύρα του οπισθοδόμου, και του οποίου ο οπλισμός έχει πλέον οξειδωθεί σε μεγάλο βαθμό.

Ο δυτικός τοίχος είναι ένα από τα καλύτερα διατηρούμενα μέρη του μεγάλου ναού, αν και έχει υποστεί θερμικές θραύσεις στις επιφάνειές του, εσωτερική και εξωτερική. Την Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως απασχολούσε το ξένο προς το μνημείο υπέρθυρο του Μπαλάνου και ήδη από το 1986 είχε γίνει η προμήθεια όγκου μαρμάρου με τις απαιτούμενες διαστάσεις, για την αντικατάσταση της μιας από τις τέσσερις πλινθίδες του.

Το 1994 ο καθηγητής κ. Μανόλης Κορρές κατέθεσε πλήρη μελέτη για τη θύρα του δυτικού τοίχου. Περιελάμβανε: αναλυτική περιγραφή και τεκμηρίωση του υπερθύρου (το οποίο αποτελείται από τέσσερις πλινθίδες), αναπαράσταση του τρόπου στερεώσεως και λειτουργίας της γιγάντιας αρχαίας θύρας, ταύτιση και μελέτη των μαρμάρινων συλημάτων (σπολίων), με τα οποία είχε γίνει κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο η επισκευή της, μετά τη μεγάλη πυρκαϊά και τέλος μελέτη αποκαταστάσεως του υπερθύρου. Η εργασία αυτή του κ. Κορρέ δημοσιεύθηκε με την ευκαιρία της 4ης Διεθνούς Συναντήσεως για την Αποκατάσταση των Μνημείων Ακροπόλεως το 1994, ως τόμος αρ. 4 των μελετών αποκαταστάσεως του Παρθενώνος⁴⁰.

Ο κ. Κορρές για την αποκατάσταση του υπερθύρου είχε προτείνει τρεις εναλλακτικές λύσεις, η μία από τις οποίες προέβλεπε την κατασκευή ενός φορέως από παράλληλες πλάκες τιτανίου, οι οποίες θα έφεραν τα σωζόμενα τμήματα των αρχαίων τριών πλινθίδων του ανωφλίου και συμπληρώσεις με νέο μάρμαρο. Η λύση αυτή είχε τότε εγκριθεί από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο με την αρ. πρωτ. 47/3.8.1998 πράξη γνωμοδοτήσεως και αποφασισθεί με την αρ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/1095/44147/14.9.1998 Υπουργική Απόφαση.

39. Η σχετική μελέτη εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟΑ τον Δεκέμβριο του 2014 (απόφαση αρ. πρωτ. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΜΤΕ/ΔΑΑΜ/ΤΜΑΜ/284926/32143/2197/5/31.12.2014).

40. Κορρές 1994 (Σ.τ.Ε.).

Λόγω της προτεραιότητας των έργων στη βόρεια κιονοστοιχία του Παρθενώνος, η επέμβαση στον δυτικό τοίχο και μάλιστα στο υπέρθυρο δεν έγινε. Από έρευνα της αγοράς που έγινε έκτοτε, διαπιστώθηκε ότι δεν υπήρχε δυνατότητα της κατασκευής του φορέως από τιτάνιο στην Ελλάδα. Η ΕΣΜΑ αποφάσισε να ανανεώσει τη μελέτη, αναπτύσσοντας τη δεύτερη εναλλακτική λύση του κ. Κορρέ και να επαναφέρει το θέμα στο ΚΑΣ. Η λύση αυτή αφορά στη διερεύνηση των δυνατοτήτων συνδέσεως και συμπληρώσεως των θραυσμάτων των τριών πλινθίδων με την εφαρμοζόμενη στα έργα της Ακροπόλεως μέθοδο.

Η μελέτη ανετέθη από την ΕΣΜΑ στην αρχιτέκτονα κ. Λένα Λαμπρινού και τον πολιτικό μηχανικό κ. Βασίλειο Παπαβασιλείου. Μετά την ολοκλήρωσή της, ενεκρίθη ομοφώνως από την ΕΣΜΑ κατά την 9η/16.5.2013 συνεδρίασή της.

Στην μελέτη της κ. Λαμπρινού αξιοποιείται η εργασία τεκμηριώσεως του κ. Κορρέ και γίνεται εξιστόρηση των διαφόρων επεμβάσεων που έγιναν από το 1844 έως σήμερα στο υπέρθυρο. Η περισσότερο δραστική πραγματοποιήθηκε το 1926 από τον Ν. Μπαλάνο. Περιελάμβανε τη διάλυση των παραστάδων της υστερορωμαϊκής επισκευής, την αποξήλωση των υπολειμμάτων των τριών πλινθίδων, τη στερέωση με τη βοήθεια σιδηράς δοκού της τετάρτης. Η τελευταία ενσωματώθηκε στο νέο υπέρθυρο από οπλισμένο σκυρόδεμα, το οποίο κατασκευάσθηκε τότε. Τα θραύσματα των δύο πλινθίδων εταύτισε προ του 1994 ο κ. Κορρές, και παρέμεναν στο έδαφος.

Στην αρχαιολογική μελέτη περιλαμβάνεται αναλυτική παρουσίαση των εργασιών που έγιναν στη θύρα μεταξύ 1835 και 1970 και η παθολογία του δυτικού τοίχου, στην οποία έγινε χρήση και συγχρόνων μεθόδων φωτογραμμετρίας για την ολοκλήρωση της τεκμηριώσεως. Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατόν να γίνει πλήρης διερεύνηση των θερμικών θραύσεων της ανατολικής πλευράς του τοίχου, λόγω των εκεί εγκαταστάσεων του εργοταξίου.

Ακολουθεί λεπτομερώς η πρόταση, με νέα σχέδια, στην οποία περιγράφεται πώς θα γίνει η συγκόλληση και συμπλήρωση των σωζομένων κομματιών των πλινθίδων και πώς θα απομακρυνθεί η κατασκευή του Μπαλάνου από beton armé, η οποία θα επιτρέψει και την ανάκτηση της τετάρτης πλινθίδος. Σε πίνακες υπολογίζεται ο χρόνος που απαιτείται για τη συμπλήρωση όλων των πλινθίδων του ανωφλίου, που οδηγούν στο χρονοδιάγραμμα του έργου, στο οποίο έχουν ληφθεί υπόψη και οι εργοταξιακές δυνατότητες στον Παρθενώνα. Τέλος παρατίθεται εκτεταμένη βιβλιογραφία, αναφερομένη κυρίως στο ιστορικό μέρος. Η προσθήκη νέων μελών από μάρμαρο στην εικοστή πρώτη και την εικοστή δεύτερη υπερκείμενες στρώσεις του ανωφλίου, η οποία είχε προταθεί από τη μελετήτρια, θα επανεξετασθεί από την ΕΣΜΑ. Η επέμβαση στις πλινθίδες του υπερθύρου θεωρείται επείγουσα, λόγω της εντάξεώς της στη χρηματοδότηση του ΕΣΠΑ. Η ολοκλήρωση του προγράμματος του δυτικού τοίχου παραμένει να εξετασθεί αργότερα. Η ΕΣΜΑ κατά την ανωτέρω συνεδρίασή της ενέκρινε την κατά στάδια εφαρμογή της μελέτης.

Στο δεύτερο μέρος της μελέτης ο πολιτικός μηχανικός κ. Βασίλειο Παπαβασιλείου

εκθέτει τη λύση του προβλήματος, σύμφωνα με την οποία είναι δυνατή η αποκατάσταση των υπερθύρων του δυτικού τοίχου με την εφαρμοζόμενη στα έργα της Ακροπόλεως μέθοδο δομικής αποκαταστάσεως. Προς τούτο εργάσθηκε με τους συνήθεις τρόπους προσεγγίσεως σε γραμμικούς ελαστικούς φορείς και έγινε έλεγχος συγκεκριμένων διατάξεων, προκειμένου να διαπιστωθεί αν μπορούν να φέρουν τα προτεινόμενα από την αρχιτεκτονική μελέτη φορτία. Ακολούθως αναζήτησε ρεαλιστικότερη απεικόνιση της πραγματικής μορφής των επιφανειών θραύσεως των σωζομένων κομματιών και προστέθηκαν επιλύσεις τρισδιάστατης αναλύσεως του φορέως. Μετά τη σάρωση των θραυσμάτων δημιουργήθηκε κάναβος που επιλύθηκε σε πρόγραμμα πεπερασμένων στοιχείων.

Προτείνεται στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο η έγκριση της μελέτης.

Το έργο αποκατάστασης του κατασκευασμένου από οπλισμένο σκυρόδεμα υπερθύρου της θύρας του δυτικού τοίχου του σηκού του Παρθενώνα⁴¹ (10ο πρόγραμμα), το οποίο είχε αναστηλωθεί από τον Ν. Μπαλιάνο το 1926, ξεκίνησε το 2014 και περιέλαβε την συμπλήρωση των σωζόμενων τμημάτων των δύο εσωτερικών δοκών του με νέο μάρμαρο. Οι δύο δοκοί, μήκους περί τα 7 μ. και βάρους περίπου 10 τόνων έκαστη, μαζί με μία εξολοκλήρον νέα δοκό προβλέπεται να τοποθετηθούν στο μνημείο μεβηλοντικά αφού αποσυναρμολογηθούν οι λίθοι του ανώτερου τμήματος του τοίχου και η τέταρτη δοκός, που παραμένει στην αρχική της θέση.

41. Μπούρας 2015, 123-124.

Ο δυτικός τοίχος του σηκού του Παρθενώνα. Άποψη από ανατολικά (2017).

Ορθοφωτομωσαϊκό της ανατολικής όψης του υπερθύρου του δυτικού τοίχου του σηκού του Παρθενώνα (2011).

Ορθοφωτομωσαϊκό της δυτικής όψης του υπερθύρου του δυτικού τοίχου του σηκού του Παρθενώνα (2011).

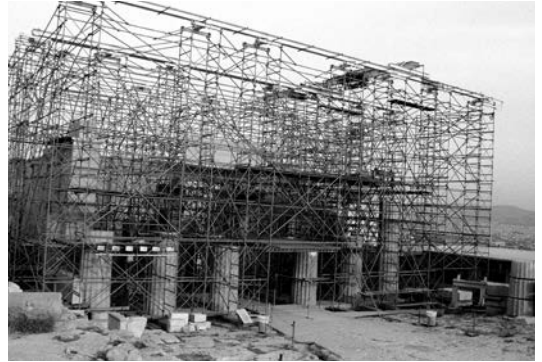
ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

Το έργο αποκατάστασης της ανωδομής του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων⁴² ξεκίνησε το 2002 με την αποσυναρμολόγηση την περίοδο 2002-2003 των αναστηλωμένων κατά την επέμβαση Μπαλιάνου (1909-1917) τμημάτων της ανατολικής πρόστασης, του βόρειου τοίχου και του θυραίου τοίχου των Προπυλαίων. Είχε προηγηθεί την περίοδο 1990-1992 η καθαίρεση των αναστηλωμένων οροφών του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων, η μελέτη των θραυσμάτων των φατνωματικών πηλακών και των δοκών της οροφής που ολοκληρώθηκε το 1996 και η αποκατάσταση, την περίοδο 1997-2001, του ανατολικού άκρου του νοτίου τοίχου του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων. Η μελέτη των αρχιτεκτονικών μελών που προέκυψαν από την αποσυναρμολόγηση των αναστηλωμένων τμημάτων των οροφών της ανατολικής στοάς και της δυτικής αίθουσας του μνημείου, σε συνδυασμό με το κατακείμενο στο έδαφος υλικό, η ταύτιση και ανασύσταση, με μικρές προσθήκες νέου μαρμάρου, δοκών, φατνωματικών και μεταδόκιων πηλακών, και η αποκατάσταση στη δυτική αίθουσα, εκατέρωθεν της κεντρικής διάβασης, δύο αντιγράφων ιωνικών κιονοκράνων από νέο μάρμαρο που κατασκευάστηκαν στο χέρι (2002-2006), επέτρεψαν, στεγάζοντας με αρχαία μέλη και τμήματα του κεντρικού κτηρίου επάνω από την κεντρική διάβαση, την αποκατάσταση των μαρμαρίνων οροφών της ανατολικής στοάς και της δυτικής αίθουσας σε επιφάνεια σχεδόν διπλάσια της προηγούμενης αναστήλωσης. Στο πλαίσιο του έργου που ολοκληρώθηκε το 2009 πραγματοποιήθηκε επίσης η στερέωση και συντήρηση κατά χώραν (2001-2005) του υπερθύρου της κεντρικής εισόδου του μνημείου.

42. Βλ. εισηγήσεις αρ. 1 και 2. Βλ. επίσης Τανούλας 2018, 558-587, Ιωαννίδου – Παπαβασιλείου 2018, 588-619.

Η ανατολική πρόσταση των Προπυλαίων πριν από την έναρξη των αποσυναρμολογήσεων. Άποψη από ανατολικά (1986).

Η ανατολική πρόσταση των Προπυλαίων μετά την ολοκλήρωση των αποσυναρμολογήσεων. Άποψη από ανατολικά (2003).

Η ανατολική πρόσταση των Προπυλαίων μετά την αποκατάστασή της. Άποψη από ανατολικά (2018).

Η βορειοανατολική περιοχή της δυτικής αίθουσας του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων μετά την αναστήλωση Μπαλάνου (1909-1917).

Η οροφή της ανατολικής στοάς μετά την αποκατάστασή της. Άποψη από νότια (2009).

Οι αποκατεστημένες οροφές της κεντρικής αίθουσας και της ανατολικής πρόστασης των Προπυλαίων από νότια (2009).

13. ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΝΩΔΟΜΗΣ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΥ ΤΟΙΧΟΥ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΚΤΗΡΙΟΥ ΤΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ⁴³ (Πράξη ΚΑΣ αρ. 21/8.7.2008)

Το τεύχος που έχει υποβληθεί από τον αρχιτέκτονα κ. Κωνσταντίνο Καρανάσο ήδη από τα τέλη του Ιουνίου του 2007 έχει ως αντικείμενο την ανασυγκρότηση ενός αναστηλωμένου από το 1835 τμήματος του νοτίου τοίχου του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων και την ένταξη σε αυτόν μερικών κατακειμένων μελών, με ελάχιστες συμπληρώσεις. Η μελέτη συζητήθηκε κατά την 6η/5.7.2007 συνεδρίαση της Επιτροπής Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως και ενεκρίθη κατά πλειοψηφία. Μειοψήφισε ο εκ των μελών κ. Ιορδάνης Δημακόπουλος, όχι επί της ουσίας, αλλά γιατί πίστευε ότι δια της επεμβάσεως αυτής «*δίδεται λευκό χαρτί για την παράταση των εργασιών στα Προπύλαια*».

Η μελέτη του κ. Καρανάσου δεν υπεβλήθη τότε στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο επειδή σύμφωνα με το εγκεκριμένο πρόγραμμα είχαν προτεραιότητα τα θέματα των οροφών της κεντρικής αιθούσης και της ανατολικής στοάς του μνημείου.

Στα πλαίσια των εργασιών για τη δομική αποκατάσταση του νοτίου τοίχου του κεντρικού κτηρίου κατά το διάστημα 1997-2001, καθαιρέθηκαν οκτώ μέλη (επτά λιθόπλινθοι του δέκατου ένατου και του εικοστού δόμου του τοίχου και ένα γείσο). Είχαν τοποθετηθεί εκεί από τους Πιπτάκη και Ραγκαβή το 1835, προφανώς χωρίς προηγούμενη μελέτη, σε θέσεις ομόλογες των αρχικών. Μετά την καταβίβασή τους υπήρξε η ευκαιρία αποτυπώσεως και σχολαστικής μελέτης του υλικού αυτού, σε συνάρτηση με άλλους λίθους κατακειμένους στον χώρο των Προπυλαίων, και μάλιστα με τη γενικότερη γνώση των λεπτομερειών του μνημείου που προέκυψε από την επέμβαση και σε άλλες περιοχές του.

Οι πλάγιοι τοίχοι του κεντρικού κτηρίου έχουν είκοσι δόμους πάνω από τον ορθοστάτη τους. Η αναγνώριση απλουστεύεται, δεδομένου ότι η μεν δέκατη όγδοη στρώση έχει τη μορφή θράνου (για τις εσωτερικές δοκούς της οροφής της αιθούσης), οι δε δέκατη ένατη και εικοστή σημαντικά μικρότερο πάχος. Μία λιθόπλινθος της δέκατης όγδοης στρώσεως με τα χαρακτηριστικά κομμάτια του θράνου έχει απαχθεί στο Βρετανικό Μουσείο. Οι λεπτομερείς μετρήσεις έχουν δείξει ότι οι πλάγιοι τοίχοι παρουσιάζουν κλίση προς το εσωτερικό της αιθούσης αλλά όχι μείωση. Αποτέλεσμα αυτού είναι ότι η διατομή κάθε λιθοπλίνθου είναι παραλληλόγραμμο αλλά όχι ορθογώνιο παραλληλόγραμμο. Οι ιδιομορφίες ως προς τη σειρά τοποθετήσεως των λιθοπλίνθων σε κάθε δόμο, η διάταξη των συνδετηρίων σιδηρών στοιχείων καθώς και οι διαφοροποιήσεις της λαξεύσεως έκαναν δυνατή τη διαπίστωση της αρχικής

43. Η σχετική μελέτη εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ τον Νοέμβριο του 2008 (απόφαση αρ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/1923/114910/20.11.2008).

θέσεως των μελών, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που κείτονταν στο έδαφος. Ο θράνος του Βρετανικού Μουσείου μελετήθηκε προ οκταετίας από τον προϊστάμενο των έργων των Προπουλαίων, αρχιτέκτονα κ. Τάσο Τανούλα.

Στο υποβληθέν από τον κ. Καρανάσο τεύχος περιλαμβάνεται αναλυτική σχεδιαστική τεκμηρίωση όλων των αρχιτεκτονικών μελών και αναλυτική παρουσίαση της διαδικασίας της γραφικής αποκατάστασής του άνω μέρους του νοτίου τοίχου, με κατόψεις σε κάθε στρώση χωριστά, στις οποίες σημειώνονται όλα τα χρήσιμα για τη διαδικασία στοιχεία, τα συμπεράσματα και συγχρόνως οι προτάσεις.

Μία λιθόπλινθος την οποία κακώς ο Μπαλάνος είχε τοποθετήσει στο βόρειο τοίχο επανέρχεται στη θέση της. Οι προσθήκες με νέο μάρμαρο είναι σχετικώς περιορισμένες: ο θράνος του Βρετανικού Μουσείου ανακατασκευάζεται καθώς και δύο ακόμα λιθόπλινθοι, οι πρώτες από ανατολών της δέκατης ένατης και της εικοστής στρώσεως. Γίνονται επίσης περιορισμένης κλίμακος συμπληρώσεις απαραίτητες για την εξασφάλιση της σταθερότητας των συνδέσμων. Μία λιθόπλινθος που έχει κοιλανθεί σε δεύτερα χρήση μπορεί να συμπληρωθεί αλλά και να μείνει ως έχει, δεδομένου ότι η κοιλάνση έχει γίνει στην κάτω έδρα της.

Στο τεύχος του κ. Καρανάσου περιλαμβάνονται τα επίσης απαραίτητα: φωτογραφική τεκμηρίωση, χρονοδιάγραμμα και μελέτη των ικριωμάτων του πολιτικού μηχανικού Βασίλειο Παπαβασιλείου.

Προτείνεται στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο η έγκριση της μελέτης. Τα οφέλη που θα προκύψουν από την εφαρμογή της είναι προφανή: αναβάθμιση από πλευράς αισθητικής και διδακτικής, άρση παλαιότερων σφαλμάτων και αυτοπροστασία των αρχιτεκτονικών μελών, ιδίως όσων κείτονταν ως τώρα στο έδαφος.

Το πρόγραμμα αποκατάστασης της ανωδομής του νοτίου τοίχου του κεντρικού κτηρίου⁴⁴ (17ος δόμος) πραγματοποιήθηκε το 2011 με την αξιοποίηση κατακείμενου στο έδαφος υψικού (οκτώ λίθοι), την αναδιάταξη οκτώ λίθων αναστηλωμένων κατά την επέμβαση Πιπτάκη-Ραγκαβή (1835-36) και περιορισμένες προσθήκες από νέο μάρμαρο (τρεις λίθοι, από τους οποίους ο ένας είναι ακριβές αντίγραφο αρχαίου μέλους που φυλάσσεται στο Βρετανικό Μουσείο).

44. Καρανάσος 2018, 620-642.

Ο νότιος τοίχος του κεντρικού κτηρίου Προπυλαίων πριν από την αποκατάστασή του. Αποψη από νότια (2001).

Ο νότιος τοίχος του κεντρικού κτηρίου Προπυλαίων μετά από την αποκατάστασή του. Αποψη από νότια (2018).

14. ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΠΤΕΡΥΓΑ ΤΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ⁴⁵ (Πράξη ΚΑΣ αρ. 44/9.11.2010)

Κατά τους προηγούμενους μήνες ολοκληρώθηκαν στα Προπύλαια τα προγράμματα της ανατολικής προστάσεως και του κεντρικού υπόστυλου τμήματος του κτηρίου. Επρόκειτο για προγράμματα σωστικών επεμβάσεων, της απαλλαγής από τα οξειδωμένα στοιχεία της προηγούμενης αναστηλώσεως Μπαλάνου και της δομικής αποκαταστάσεως του κλονισμένου από την έκρηξη και τους σεισμούς μνημείου.

Το προκείμενο πρόγραμμα είναι αναστηλωτικό και ορθώς έπεται των σωστικών. Στη νότια πτέρυγα των Προπυλαίων ο Αναστάσιος Ορλάνδος κατά τη δεκαετία του 1950 πραγματοποίησε την αναστήλωση ενός κίονος, δύο πεσσών και του υπερκείμενου επιστυλίου τους, αξιοποιώντας το αρχαίο υλικό που προέκυψε από την κατεδάφιση του λεγόμενου φραγκικού πύργου (1875), καθώς και όλες τις αρχαιολογικές μελέτες που είχαν προηγηθεί διαφόρων ερευνητών. Οι προϋποθέσεις της αναστηλώσεως τότε αλλά και τώρα είναι ευνοϊκές, διότι αφενός η νότια πτέρυγα έχει άριστη θεμελίωση στο φυσικό βράχο και δεν εθίγη από την έκρηξη και αφετέρου πολύ μεγάλο μέρος του αρχαίου της υλικού είχε ενσωματωθεί στον πύργο και διέφυγε τη διαρπαγή και την καταστροφή. Είναι πολύ πιθανόν ο Αναστάσιος Ορλάνδος να είχε προγραμματίσει την ολοκλήρωση της αναστηλώσεως της νοτίας πτέρυγας και για λόγους άγνωστους δεν την πραγματοποίησε. Δυστυχώς τα σχετικά δημοσιεύματα είναι συνοπτικά και δεν αναφέρονται στο θέμα.

Το προκείμενο πρόγραμμα, το οποίο μελέτησε ο αρχιτέκτων κ. Τάσος Τανούλας, αποσκοπεί στη σωτηρία του κατακευμένου υλικού, με την ενσωμάτωση του στο κτήριο και την αυτοπροστασία του, και στην προσέγγιση της αρχικής μορφής της πτέρυγας που θα διευκολύνει την αναγνωσιμότητά του, κατά το άρθρο 15 του Χάρτη της Βενετίας.

Το τελευταίο έχει τελείως ξεχωριστή σημασία, δεδομένου ότι στη νότια πτέρυγα ο Μνησικλής έδωσε μία απολύτως πρωτότυπη λύση: ενώ κράτησε αυστηρά το δωρικό ρυθμό στο κατόψεως Π σχήμα υποδοχής και με απόλυτη συμμετρία προς τη βόρεια πτέρυγα, απλούστευσε δραστικά τις αρχιτεκτονικές μορφές στα πίσω τα εμμέσως ορατά μέρη της πτέρυγας: κατήργησε τα τρίγλυφα από τη ζωφόρο, τους κανόνες από τα επιστύλια και τις προμόχθους από τα γείσα. Συγχρόνως ετόλμησε να ψώσει ένα αξονικό πεσό στην δυτική όψη της στοάς, στην θέση κίωνων.

Το πράγμα γίνεται κατανοητό από το θεατή όταν ολοκληρωθούν οι ιδιάζουσες αυτές μορφές. Ευτυχώς υπάρχουν πλήρη στοιχεία όχι μόνο για τη γραφική αποκατάσταση της πτέρυγας, αλλά και για την αναστήλωσή της.

Πράγματι, εδώ έχουμε μία αναστήλωση με την κυριολεκτική σημασία του όρου

45. Η σχετική μελέτη εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟΤ το Δεκέμβριο του 2010 (απόφαση αρ. πρωτ. ΥΠΠΟΤ/ΔΑΑΜ/2385/114711/10.12.2010).

: τα αρχαία μέλη παίρνουν ακριβώς τη θέση που αρχικώς είχαν, με ελάχιστη ποσοστιαία χρήση νέου μαρμάρου.

Σημειώνω επίσης ότι έχει γίνει σημαντική προεργασία : τα μέλη εντοπίστηκαν, έγινε η πιστοποίηση της θέσεως που είχαν άλλοτε στο μνημείο και εν συνεχεία σχεδιάστηκαν και φωτογραφήθηκαν, έτσι ώστε να καλύπτονται πλήρως οι ανάγκες τεκμηρίωσης της μελέτης. Σε μερικές περιπτώσεις έγιναν ήδη συγκολλήσεις θραυσμάτων. Αναλυτικές περιγραφές των σωζόμενων στη νότια πτέρυγα είχε δημοσιεύσει ο κ. Τ. Τανούλας ήδη το 1997⁴⁶.

Η μελέτη συζητήθηκε στην ΕΣΜΑ κατά την 6η/24.6.2010 συνεδρίασή της και ενεκρίθη ομοφώνως.

Αποτελείται από πέντε κεφάλαια και συνοδεύεται από ενδεικτικό τμήμα της τεκμηρίωσης, έξι φωτογραφίες, τέσσερα δελτία αρχιτεκτονικών μελών και δεκατρία σχέδια.

Στην εισαγωγή περιγράφεται η παλαιότερη (ή μάλλον η πρώτη φάση της) αναστήλωση από τον Α. Ορλάνδο και αναφέρονται οι παλαιές μελέτες των Προπουλαίων και η έρευνα που πραγματοποιήθηκε τα τελευταία χρόνια από το Τεχνικό Γραφείο της ΥΣΜΑ, τον κ. Τ. Τανούλα και τους συνεργάτες του. Αναφέρεται επίσης στο σύστημα κωδικοποίησεως του ευρετηρίου των αρχιτεκτονικών μελών.

Στο πρώτο κεφάλαιο περιγράφεται η υφισταμένη κατάσταση της νοτίας πτέρυγας κατά τρόπο αναλυτικό: των τοίχων (ανατολικό και νότιο), της κιονοστοιχίας, της ιδιόμορφης δυτικής πρόσοψης και τέλος της ιδιάζουσας κεράμωσης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι δυνατότητες της αναστηλώσεως στο τμήμα αυτό του μνημείου. Σε αντιστοιχία με το προηγούμενο περιγράφονται τα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη που διατηρούνται ακέραια, τα μέλη που συμπληρώνονται με νέο μάρμαρο και τα ελάχιστα μέλη που γίνονται εξ ολοκλήρου καινούργια, στους τοίχους, την κιονοστοιχία και τη δυτική πρόσοψη. Τέλος παρουσιάζεται το κάλυμμα της νοτίας εσοχής, το οποίο έχει βρεθεί σε θραύσματα, και ήταν μία πελώρια κέραμος, μήκους 4,50 μέτρων. Η γραφική της αναπαράσταση είναι ασφαλής.

Στο τρίτο κεφάλαιο ο μελετητής αναφέρεται κυρίως στην ευτυχή συνθήκη του να διασώζεται σε πολύ μεγάλο ποσοστό το αρχαίο υλικό και να χρειάζεται μια μικρή προσθήκη νέου μαρμάρου που είναι απαραίτητη για τη δομική αυτάρκεια του αναστηλωμένου τμήματος. Προβλέπεται η αναστήλωση πενήντα μελών, το αυθεντικό υλικό των οποίων κυμαίνεται από 60 έως 100% και στο σύνολο το αρχαίο υλικό θα προσεγγίζει το 89%. Αναφέρεται επίσης ο μελετητής στη δυνατότητα ανακατασκευής της στέγης της νότιας πτέρυγας. Η Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως τόσο για την ανακατασκευή του γιγάντιου ολόσωμου καλύμματος της νότιας εσοχής, όσο και για τη στέγαση της πτέρυγας

46. Τανούλας 1997, 210-227 (Σ.Σ.).

επιφυλάχθηκε να τα εξετάσει σε μελλοντικά προγράμματα, μετά την εκτέλεση του προκειμένου.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζεται η απαραίτητη τεχνική υποδομή για την πραγματοποίηση της επεμβάσεως, την οποία βλέπει σε δύο στάδια προετοιμασίας των αρχιτεκτονικών μελών και τελικής τοποθετήσεώς τους στο μνημείο. Προτείνονται δύο εναλλακτικές λύσεις: με γερανογέφυρα επί ικριωμάτων ή με γερανό.

Η Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως εκτιμώντας τα ουσιαστικά, αισθητικά και διδακτικά οφέλη της προτεινομένης αναστηλώσεως αλλά και την ικανότητα και εμπειρία του τεχνικού προσωπικού της Υπηρεσίας, προτείνει στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο την έγκριση της μελέτης.

Το πρόγραμμα επέμβασης στη νότια πτέρυγα των Προπυλαίων (2012-2015) αποτέλεσε συμπλήρωση παλαιότερης αναστηλωτικής επέμβασης των Α. Ορφάνδου και Ε. Στίκα των ετών 1946-1954 και 1957-1960. Περιέλαβε την αποσυναρμολόγηση δέκα παρατοποθετημένων μελών και έξι αναστηλωμένων λίθων του επιστυλίου και της ζωφόρου καθώς και την πλήρη επαναφορά στο μνημείο, σαράντα κατακείμενων στο έδαφος αρχιτεκτονικών μελών προερχόμενων από την ανωδομή της πτέρυγας, με τα οποία κατέστη δυνατή η ανατοποθέτηση εξηνταένα συνοστικά αρχιτεκτονικών μελών (λιθόπλινθοι, τρίγλυφα και γείσα, λίθοι επιστυλίου) από τα οποία μόλις τρία από νέο μάρμαρο.

*Η νότια πτέρυγα των
Προπυλαίων πριν την
αποκατάστασή της.
Αποψη από βορρά
(2010).*

*Η νότια πτέρυγα των
Προπυλαίων μετά την
αποκατάστασή της.
Αποψη από βορρά
(2018).*

*Η νότια πτέρυγα των
Προπυλαίων από
νοτιοδυτικά (2018).*

15. ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΗΣ ΓΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΟΨΗΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΚΤΗΡΙΟΥ ΤΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ⁴⁷ (Πράξη ΚΑΣ αρ. 25/16.10.2012)

Με την πάροδο του χρόνου προκύπτουν στα μνημεία της Ακροπόλεως νέα προβλήματα τα οποία δεν είναι δυνατόν να αγνοηθούν γιατί εγκυμονούν κινδύνους. Στη βορειοδυτική γωνία του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων είχε ήδη το 1984 τοποθετηθεί ένας ξύλινος προσωρινός νάρθηξ και σε εκθέσεις των μελετητών κ.κ. Τάσου Τανούλα και Μαρίας Ιωαννίδου είχε επισημανθεί σοβαρό δομικό πρόβλημα στον εκεί γωνιακό κίονα, το 1994 και το 2002. Το πρόβλημα επανεξετάστηκε με την ευκαιρία έργων συντηρήσεως το 2011, όταν τοποθετήθηκε πλήρες ικρίωμα μελέτης, με αποτέλεσμα να κριθεί αναγκαία σωστική επέμβαση στην περιοχή αυτή του μνημείου.

Εν μέρει η δομική ανεπάρκεια οφείλεται στους αρχαίους, γιατί χρησιμοποίησαν για το κιονόκρανο μάρμαρο με φυσικό κομμό, αφού φρόντισαν να το ενισχύσουν με τρεις συνδέσμους στην άνω επιφάνεια του άβακος, σχήματος διπλού T. Με την κατάρρευση των δυτικών επιστυλίων και με το πλήγμα βόμβας πυροβόλου αργότερα, τμήμα του κιονοκράνου έπεσε κατά μήκος του κομμού και οι αρχαίοι σύνδεσμοι εκτέθηκαν στην υγρασία και οξειδώθηκαν με τα γνωστά αποτελέσματα.

Κατά την επί τόπου εξέταση φάνηκε η άλλοτε χρήση σιμεντοκονιαμάτων και κόλλας Meyer, που μαρτυρούν επέμβαση του Ν.Μπαλάνου και για την οποία δεν έχουμε πληροφορίες. Δεν υπήρξε τεκμηρίωση.

Η υπό κρίση μελέτη αποκαταστάσεως της βορειοδυτικής γωνίας του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων εκπονήθηκε από τον εξειδικευμένο στις αναστηλώσεις αρχιτέκτονα κ. Κωνσταντίνο Καρανάσο και εγκρίθηκε ομοφώνως από την Επιτροπή Συντηρήσεως των Μνημείων Ακροπόλεως κατά την 8η/12.7.2012 συνεδρίασή της. Η μελέτη συνοδεύεται από έκθεση της εμπειρογνώμονος της ΥΣΜΑ, πολιτικού μηχανικού κ. Μαρίας Ιωαννίδου, επί της δομικής παθολογίας της βορειοδυτικής γωνίας των Προπυλαίων και επί της επεμβάσεως, στην οποία παρουσιάζονται ουσιαστικές παρατηρήσεις σε επιμέρους θέματα και στα συμπεράσματα, σύνοψη των εργασιών που προβλέπονται από τη μελέτη.

Η μελέτη της υφισταμένης καταστάσεως έδειξε ότι το κιονόκρανο πρέπει να καταβιβασθεί στο έδαφος, να συμπληρωθεί τμήμα του και να συγκολληθεί, αφού αφαιρεθούν τα οξειδωμένα μεταλλικά στοιχεία του. Τότε θα υπολογισθούν οι διαστάσεις των νέων συνδετηρίων στοιχείων από τιτάνιο. Αυτό όμως σημαίνει επίσης την καταβίβαση των υπερκειμένων επιστυλίων με τα σχετικά αντιθήματα (τεσσάρων μελών), τεσσάρων λίθων της δωρικής ζωφόρου και ενός θράνου. Τα

47. Η σχετική μελέτη εγκρίθηκε από το ΥΠΑΙΘΠΑ το Δεκέμβριο του 2012 (απόφαση αρ. πρωτ. ΥΠΑΙΘΠΑ/ΓΔΑΜΤΕ/ΔΑΑΜ/ΤΜΚΕΜ/131664/12095/1705/233/21.12.2012).

μέλη διαπιστώνεται ότι αφενός έχουν μετακινηθεί από τις αρχικές τους θέσεις λόγω της εκρήξεως και των βομβαρδισμών και αφετέρου οι δύο εξ αυτών παρουσιάζουν ρήγματα, τα οποία, αν δεν γίνει τώρα στερέωση, αργότερα θα διευρυνθούν.

Εννοείται ότι, προ της αποφάσεως εγκρίσεως της μελέτης, εξετάσθηκαν εναλλακτικές λύσεις επί τόπου στερεώσεως του κιονοκράνου, οι οποίες τελικώς απορρίφθηκαν. Το δεύτερο μέρος της μελέτης δεν έχει σωστικό χαρακτήρα αλλά αναβαθμίσεως της μορφής των Προπουλαίων, με αναστήλωση μελών τους.

Η μεγαλοπρεπής εξακίονια πρόσταση του μνημείου, μετά την έκρηξη του 1640 αλλά προ του 1765, είχε χάσει το σύνολο του αετώματος και του θριγκού όταν, σε δύο φάσεις, οι Τούρκοι, χρησιμοποιώντας το οικοδομικό τους υλικό, προσέθεσαν μια πυροβολαρχία στη δυτική είσοδο της Ακροπόλεως. Δεν είναι γνωστό πότε και πώς κατέστρεψαν τα τέσσερα από τα έξι κιονόκρανα της προστάσεως και μερικούς από τους ανωτέρους σφονδύλους των κίωνων. Σήμερα σώζονται ακέραιοι μόνον οι δύο ακραίοι κίονες της προστάσεως και οι υπόλοιποι πέντε έχουν μόνο τους επτά από τους δέκα αρχικούς σφονδύλους τους.

Επί τόπου σώζονται κατακείμενοι τέσσερις ακέραιοι σφόνδυλοι της προστάσεως από τους δώδεκα που λείπουν. Ο ένας από αυτούς βρέθηκε στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, άγνωστο υπό ποιές συνθήκες.

Ακριβείς μετρήσεις του κ. Κ. Καρανάσου έδειξαν τις θέσεις από τις οποίες προέρχονταν οι τέσσερις αυτοί σφόνδυλοι που μπορούν, με ελάχιστες συμπληρώσεις των δύο εξ αυτών, να αναστηλωθούν. Για τον ένα από αυτούς απαιτείται η λάξευση ενός νέου σφονδύλου, προκειμένου να υψωθεί στο σωστό του ύψος.

Η προσθήκη των τεσσάρων σφονδύλων και ενός νέου θα βελτιώσει την αναγνωσιμότητα και την κατανόηση της κυρίως όψεως των Προπουλαίων.

Η μελέτη συνοδεύεται από πλήρη σχέδια των μελών που θα μετακινηθούν ή θα αναστηλωθούν, φωτογραφίες, έκθεση για την απαραίτητη τεχνική υποδομή και χρονοδιάγραμμα του έργου με πρόβλεψη εκτελέσεως τους σε δεκατέσσερις μήνες.

Προτείνεται στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο η έγκριση της μελέτης.

Το πρόγραμμα επέμβασης στη βορειοδυτική γωνία του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων⁴⁸ την περίοδο 2014-2015 αφορούσε στην αποκατάσταση των δομικών βλαβών που προκάλεσαν στο κιονόκρανο του κίονα της βορειοδυτικής γωνίας του κτηρίου, και σε μέλη του υπερκείμενου θριγκού, κυρίως του επιστυλίου, ανθρωπογενείς παράγοντες (π.χ. εκρήξεις) καθώς και αστοχίες του υλικού. Για την αποκατάσταση απαιτήθηκε η αποσυναρμολόγηση ένδεκα αρχιτεκτονικών μελών από την αρχική τους θέση. Στην επέμβαση εντάχθηκε και η επαναφορά στη δυτική κιονοστοιχία του μνημείου τεσσάρων κατακείμενων σπονδύλων, με συμπλήρωση του ενός και προσθήκη ενός νέου, προκειμένου να αξιοποιηθεί ένας ακόμη αρχαίος.

48. Καρανάσιος 2018α, 181-194.

Η περιοχή της βορειοδυτικής γωνίας και της δυτικής πρόσοψης του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων πριν από την επέμβαση αποκατάστασης. Αποψη από νοτιοδυτικά (2014).

Η περιοχή της βορειοδυτικής γωνίας και της δυτικής πρόσοψης του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων μετά την επέμβαση αποκατάστασης. Αποψη από νοτιοδυτικά (2016).

16. ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΝΙΚΗΣ⁴⁹. ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΕΤΩΜΑΤΟΣ, ΤΟΥ ΟΡΙΖΟΝΤΙΟΥ ΓΕΙΣΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΙΜΗΣ (Πράξη ΚΑΣ αρ. 27/31.7.2006)

Με την υπουργική απόφαση ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/1753/1561/11.1.2000 είχε εγκριθεί η μελέτη αποκαταστάσεως του ναού της Αθηνάς Νίκης⁵⁰, την οποία είχε εκπονήσει ο Διευθυντής Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων αρχιτέκτων κ. Δημοσθένης Ζιρώ. Εξαιρούντο τα θέματα αποκαταστάσεως της ζωφόρου και του αετώματος, τα οποία θα επανεισάγοντο στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο, όταν θα ήταν ολοκληρωμένες οι αντίστοιχες μελέτες.

Μετά από τέσσερα και πλέον έτη, στην 17n/30.9.2004 συνεδρίαση της ΕΣΜΑ, τα ζητήματα αυτά συζητήθηκαν εκ νέου, όπως αυτά περιλαμβάνονται στη μελέτη του 1994. Και ενεκρίθη μεν η μείζων λύση ανακατασκευής τμήματος του τυμπάνου του ανατολικού αετώματος του ναΐσκου, ανεβλήθη όμως το ζήτημα της ζωφόρου, της θέσεως των αντιγράφων της και ορισμένων απαραίτητων συμπληρωμάτων τους. Η ίδια η ζωφόρος είχε καθαιρεθεί από το μνημείο από το Φεβρουάριο του 1998 και είχαν προετοιμαστεί ήδη ορισμένα αντίγραφα της από τεχνητό λίθο.

Τα θέματα αυτά επανήλθαν για συζήτηση στην Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως στην 1n/19.1.2006 συνεδρίασή της. Για την αναδιάταξη των αντιγράφων της δυτικής πλευράς της ζωφόρου του ναού της Αθηνάς Νίκης δεν υπάρχει πρόβλημα. Για τη βόρεια και τη νότια όμως, ο ίδιος ο μελετητής είχε αμφιβολίες, τις οποίες θα έλυσε με την επίσκεψή του στο Βρετανικό Μουσείο, όταν δηλαδή θα εξέταζε τα εκεί αυθεντικά τμήματα της ζωφόρου και θα έκανε νέες μετρήσεις. Ας σημειωθεί ότι η μετάβαση στο Λονδίνο έγινε μετά την 8n/25.5.2006 συνεδρίασή της, κατά την οποία η ΕΣΜΑ αποφάσισε την παραπομπή του θέματος στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο.

Κατά την ίδια συνεδρίαση της 19.1.2006 έγινε νέα συζήτηση για τα γείσα του ναού της Αθηνάς Νίκης και μάλιστα σε συσχετισμό με τεμάχια της σίμης και των συμφώνων με αυτά πλίνθων των ακρωτηρίων. Ουσιαστικώς ο μελετητής κ. Ζιρώ επιχειρεί μια αναδιάταξη των γείσων της αναστηλώσεως Ορλάνδου (λίγο προ του πολέμου), χωρίς να υπάρχουν σαφή στοιχεία ως προς την αρχική τους θέση. Το ενδεχόμενο επαυξήσεως του αρχαίου υλικού με τεμάχια γείσων που βρέθηκαν στη

49. Η σχετική μελέτη εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ τον Αύγουστο του 2006 (απόφαση αρ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/ΦΟ1/74987/3584/31.8.2006).

50. Μετά από θετική γνωμοδότηση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου (Πράξη ΚΑΣ αρ. 52/26.10.1999). Για την έγκριση του προγράμματος αποκατάστασης του ναού της Αθηνάς Νίκης, πλην της αποκατάστασης της ζωφόρου και του αετώματος βλ. εισήγηση αρ. 1 (Σ.τ.Ε.).

νότια κλιτύ της Ακροπόλεως, απεκλείσθη από τον ίδιο τον μελετητή σε επόμενη συνεδρίαση. Την ΕΣΜΑ προβλημάτισε ζωηρά η πρόσθετη εργασία κατασκευής νέων γείσων –αφού αχρηστεύονται δύο του Ορλάνδου– από πλευράς τόσο δαπάνης, όσο και χρόνου.

Στη 2η/23.2.2006 συνεδρίαση της ΕΣΜΑ έγινε εκ νέου συζήτηση για τη συμπλήρωση του τυμπάνου του ανατολικού αετώματος, για το οποίο δεν υπάρχουν στοιχεία και θα κατασκευαστεί από νέο μάρμαρο σε ποσοστό 100%. Ο σκοπός είναι αφενός αισθητικός και επαυξήσεως της αναγνωσιμότητας του μνημείου και αφετέρου η αξιοποίηση τμήματος του καταέτιου γείσου, της επαετίδος και της βάσεως του κεντρικού ακρωτηρίου. Κατόπιν ψηφοφορίας, κατά πλειοψηφία, αποφασίστηκε η εφαρμογή της μείζονος λύσεως (δηλαδή με δύο μέλη του τυμπάνου και τρίτου με συμφυή δύο τμήματα του καταέτιου γείσου), εξ ολοκλήρου από νέο μάρμαρο. Ας σημειωθεί ότι και πάλι διατυπώθηκαν ανησυχίες για τη χρονική επιμήκυνση του έργου αλλά και ότι τα σχέδια για τα θέματα γείσων και αετώματος έφθασαν στην ΕΣΜΑ σαράντα ημέρες αργότερα από τη λήψη αποφάσεως υποβολής τους στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο.

Τέλος σημειώνεται ότι τα θέματα του ναού της Αθηνάς Νίκης είναι εξαιρετικώς επείγοντα, δεδομένου ότι περιλαμβάνονται στο Τεχνικό Δελτίο του έργου αναστήλωσης και συντήρησης των μνημείων της Ακρόπολης της ΥΣΜΑ, στο πλαίσιο του Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης, και οφείλουν να ολοκληρωθούν εντός του 2006.

Προτείνεται στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο η έγκριση της μελέτης.

Το πρόγραμμα αποκατάστασης του ναού της Αθηνάς Νίκης υλοποιήθηκε την περίοδο 2000-2010⁵¹. Είχε προηγηθεί το 1998 η καταβίβαση των αυθεντικών γλυπτών της ζωφόρου και η προστασία τους στο Μουσείο της Ακρόπολης. Η αναστήλωση του μνημείου περιέλαβε την πλήρη αποσυναρμολόγησή του (2000-2003), τη δομική αποκατάσταση των ιδιαίτερα καταπονημένων μελών του από τη βίαιη κατεδάφιση του μνημείου τον 17ο αι. και τις δύο προηγούμενες αναστηλωτικές επεμβάσεις των ετών 1835 και 1940, την εξυγίανση του διατηρούμενου στο εσωτερικό του πύργου αρχαιότερου πώρινου ναού, την αντικατάσταση της φέρουσας κατασκευής της επέμβασης Μπαλάνου από εσχάρα κατασκευασμένη από ανοξείδωτο χάλυβα. Τέλος την ανατοποθέτηση συνολικά τρακοσίων εικοσιεπτά αρχιτεκτονικών μελών του μνημείου, συμπεριλαμβανομένων και αυθεντικών θραυσμάτων που δεν είχαν χρησιμοποιηθεί στις προηγούμενες αναστηλώσεις. Χυτά αντίγραφα των γλυπτών της ιωνικής ζωφόρου από τεχνητό λίθο, αντικατέστησαν τα αυθεντικά ενώ στα μαρμάρινα συμπληρώματα της σίμης οι ανάγλυφες λεοντοκεφαλές υδρορροές λαξεύτηκαν δια χειρός.

Η αποκατάσταση του τεμένους της Αθηνάς Νίκης ολοκληρώθηκε την περίοδο 2011-2015 με την αποκατάσταση της βόρειας κορωνίδας του πύργου, σειρά παρεμβάσεων στο εσωτερικό του πύργου για τη βελτίωση της προστασίας και της λειτουργικότητας της υπόγειας κρύπτης και τέλος τη διαμόρφωση, στην περιοχή του ιερού της Βραυρωνίας Αρτέμιδος, της διαδρομής από την οποία είναι δυνατή η θέαση του ναού από ανατολής.

51. Μιχαλοπούλου – Μαμαλούγκας 2018, 643-673, Τουμπακάρη 2018β, 531-542.

Ο ναός της Αθηνάς Νίκης πριν από τις εργασίες αποκατάστασης, άποψη από βορειοανατολικά (1983).

Ο ναός της Αθηνάς Νίκης κατά τις εργασίες αποξήλωσης, άποψη από βορειοανατολικά (2001).

Ο ναός της Αθηνάς Νίκης μετά την αποκατάστασή του, άποψη από βορειοανατολικά (2017).

17. ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΝ ΤΟΥ ΑΡΡΗΦΟΡΙΟΥ⁵²

(Πράξη ΚΑΣ αρ. 26/25.7.2006)

Η οικία των Αρρηφόρων ήταν κατά την κλασική περίοδο ένα τετράγωνο, δίτυλο εν παραστάσει κτήριο, σε επαφή σχεδόν με το βόρειο τείχος, σε άμεση σχέση προς τη μυκηναϊκή κάθοδο του σπηλαίου της Αγλαύρου. Το αρχαιολογικό ενδιαφέρον των πενιχρών πλέον λειψάνων του μνημείου είναι μεγάλο, γιατί συνδέονται με την πανάρχαιη λατρεία, τη μυστική κάθοδο των Αρρηφόρων από την Ακρόπολη και την πορεία τους προς το ιερό της Αφροδίτης της εν κήποις.

Το μνημείο ανεσκάφη στα τέλη του 19ου αιώνα από τον Καββαδία και τότε εξακριβώθηκε ότι κάτω από το κλασικό Αρρηφόριο υπήρχαν τα θεμέλια ενός αρχαιότερου, της αρχαϊκής περιόδου. Τεκμηρίωση των ανασκαφικών ευρημάτων έχομε από τους Kawerau-Καββαδία και δημοσίευσή της από τον Bungaard⁵³. Δυστυχώς η ανασκαφή έμεινε ανοικτή κατά το μεγαλύτερο τμήμα της επί ένα σχεδόν αιώνα. Τα αρχαϊκά θεμέλια, κατασκευασμένα από κακής ποιότητας πωρόλιθο, υφίσταντο συνεχώς φθορά από τη βροχή, τον παγετό και τον αέρα, με αποτέλεσμα να χάνουν τις αρχικές τους επιφάνειες σε μέγιστο ποσοστό και να απειλούνται με πλήρη καταστροφή.

Η Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως απασχολήθηκε με το θέμα αυτό από το 2002 σε αρκετές συνεδριάσεις και συζήτησε κατά πόσον είναι απαραίτητο τα θεμέλια να παραμείνουν ορατά και επισκέψιμα ή αντιθέτως να καταχωθούν και να στεγανωθούν εκ των άνω. Μετά από δύο συνεδριάσεις της ΕΣΜΑ, τις 2η/27.1.2005 και 5η/13.4.2005, ελήφθη η απόφαση της καταχώσεως των θεμελίων του Αρρηφορίου κατόπιν ειδικής μελέτης. Η μελέτη αυτή θα περιελάμβανε τον τρόπο και τα υλικά της διαστρώσεως, καθώς και τη στατική επάρκειά τους, δεδομένου ότι το σκάμμα βρίσκεται σε άμεση σχέση προς το βόρειο τείχος της Ακροπόλεως και δεν πρέπει να δεχθεί πιέσεις εκ των έσω.

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο οίκος των Αρρηφόρων δεν περιλαμβάνεται στις

52. Το έργο στερέωσης και προστασίας των θεμελίων του Αρρηφορίου εξετάστηκε από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο σε δύο συνεδριάσεις του. Τον Δεκέμβριο του 2005 εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ μετά από σχετική γνωμοδότηση του Συμβουλίου (Πράξη ΚΑΣ αρ. 45/22.11.2005), η αποχωμάτωση του μνημείου, η απομάκρυνση των μαρμάρων και των λίθων της παλαιάς ανασκαφής Καββαδία-Kawerau, και παράλληλα η στερέωση για λόγους ασφαλείας των επιφανειών των λιθοπλίνθων των θεμελίων που είχαν υποσκαφεί. Η γεωτεχνική μελέτη για την κατάχωση των θεμελίων του μνημείου, με την οποία ολοκληρώθηκε το έργο προστασίας του, εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ τον Αύγουστο του 2006 (απόφαση αρ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ01/74982/3583/31.8.2006), μετά τη θετική γνωμάτευση του Συμβουλίου, βλ. παρούσα εισήγηση.

53. Bungaard 1974 (Σ.τ.Ε.).

αρμοδιότητες της Υπηρεσίας Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως, όπως αυτές περιγράφονται στο Προεδρικό Διάταγμα 97/1999. Λόγω όμως της ιδιαιτέρας σημασίας του μνημείου, η ΕΣΜΑ δέχθηκε να εκτελέσει το έργο στερεώσεως και προστασίας των θεμελίων του, εντάσσοντάς το στο έργο των τειχών της Ακροπόλεως με τα οποία το Αρρηφόριο βρίσκεται σε άμεση επαφή. Στο ίδιο υπόεργο εντάχθηκε η αρχιτεκτονική τεκμηρίωση του μνημείου. Η κατά χώραν συντήρηση των θεμελίων θεωρήθηκε ότι είναι υπόεργο του Γραφείου συντήρησης της επιφανείας των μνημείων της Ακροπόλεως και η διαλογή και αξιολόγηση των λίθων του σκάμματος ότι είναι υπόεργο του Γραφείου απογραφής, τεκμηρίωσης και ταξινομήσεως διασπάρτων μελών, υπό την εποπτεία της Α΄ ΕΠΚΑ. Επίσης το φωτογραφικό εργαστήριο της ΥΣΜΑ θα αναλάβει τη φωτογραφική τεκμηρίωση. Ο χρόνος ολοκλήρωσης των εργασιών είναι το τέλος του 2006.

Προκειμένου να γίνει η μελέτη, για την οποία έγινε ήδη λόγος, χρειάστηκε να καθαριστεί το σκάμμα, διότι οι παλαιοί ανασκαφείς είχαν ρίξει εκεί ένα πλήθος μαρμάρων και λίθων, ως επί το πλείστον αμόρφων, καθώς και χώματα προερχόμενα από εκεί ή από αλλού.

Η σειρά των εργασιών είναι η εξής:

1. Απομάκρυνση των χωμάτων και των λίθων. Έρευνα των θραυσμάτων με προσωπικό και ευθύνη της Α΄ Εφορείας σε συνεργασία με την ΥΣΜΑ.
2. Διαχείριση του υλικού της αποχωμάτωσεως και διαλογή των λίθων που είναι λαξευμένοι από τους ίδιους, ως άνω.
3. Αναλυτική τεκμηρίωση των τοίχων των θεμελίων με σχέδια και φωτογραφίες από την ΥΣΜΑ, εργασία η οποία ολοκληρώθηκε προσφάτως, μετά τον πλήρη καθαρισμό του μνημείου.
4. Συντήρηση των λίθων των θεμελίων από την ΥΣΜΑ.
5. Ολοκλήρωση της μελέτης της καταχώσεως και της στεγανώσεως από την ΥΣΜΑ και έγκριση ομόφωνα από την ΕΣΜΑ κατά τη 2η/23.2.2006 συνεδρίασή της.
6. Υποβολή της μελέτης στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο και τέλος
7. Εκτέλεση του έργου από την ΥΣΜΑ. Ως καταλληλότερη περίοδος εκτέλεσης του έργου προτείνεται το καλοκαίρι του 2006.

Στα πρακτικά της 21ης/23.12.2004 και της 2ης/27.1.2005 συνεδρίασης της Επιτροπής Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως έχουν καταγραφεί οι λόγοι για τους οποίους εκρίθη απαραίτητη η αποχωμάτωση του σκάμματος και η απομάκρυνση όλων των εντός αυτού κατακειμένων λίθων, προκειμένου να γίνει η μελέτη.

Η εργασία άρχισε τον Οκτώβριο του 2005 με την αφαίρεση των αμόρφων και μη λίθων καθώς και των χωμάτων των θεμελίων από το συνεργείο διασπάρτων αρχιτεκτονικών μελών της ΥΣΜΑ, το οποίο ενισχύθηκε με πρόσθετο προσωπικό

για το σκοπό αυτό, και παραλλήλως την προσωρινή στερέωση των επιφανειών των πωρολίθων τους από τους συντηρητές της ΥΣΜΑ.

Κατά τη 12n/3.11.2005 συνεδρίαση της ΕΣΜΑ, η προϊσταμένη της Α΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ. Άλκηστις Χωρέμη έθεσε θέματα «ασφαλείας του εργαζόμενου στο Αρρηφόριο προσωπικού και αποσάθρωσης και κατάρρευσης των πλευρικών τοίχων». Μετά από αυτά το θέμα υπεβλήθη στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο το οποίο εγνωμοδότησε (πράξη αρ.45/22.11.2005) να ολοκληρωθεί η απομάκρυνση των λίθων, αφού προηγηθεί μελέτη στερέωσης ορισμένων λιθοπλίνθων οι οποίες είχαν υποσκαφεί και απειλούσαν πτώση. Ακολούθως εξεδόθη η ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΦΟ1/25015/ 4673/12.12.05 Υπουργική Απόφαση.

Το θέμα συζητήθηκε εκ νέου στην Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως κατά τις 1n/19.1.2006 και 2n/23.2.2006 συνεδριάσεις της. Στην τελευταία εγκρίθηκε ομοφώνως η γεωτεχνική μελέτη την οποία εξεπόνησε ο πολιτικός μηχανικός κ. Δημήτρης Εγγλέζος και προτείνει την επίκωση με δημιουργία οπλισμένης γής. Τη σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωση έκανε η αρχιτέκτων κ. Βασιλεία Μανιδάκη.

Στη γεωτεχνική μελέτη περιλαμβάνεται η πρόταση για την προσωρινή στερέωση των πωρολίθων, μέχρι την τελική κατάκωση.

Η επίκωση του Αρρηφορίου θα γίνει σε δύο φάσεις σύμφωνα με την απόφαση της 5n/13.4.2005 συνεδριάσεως της ΕΣΜΑ. Με την προτεινόμενη επίκωση, δεδομένου ότι θα έχουν απομακρυνθεί όλα τα εναπομείναντα μάρμαρα του λιθοσωρού, θα καλυφθεί σε πρώτη φάση το σύνολο των θεμελίων, του οίκου των Αρρηφόρων και θα ακολουθηθεί το ανάγλυφο των θεμελίων όπως αυτά σώζονται σήμερα. Η λύση αυτή εξασφαλίζει την πλήρη προστασία του μνημείου και την πλήρη αποστράγγιση της επίκωσης. Επίσης η όλη διαμόρφωση θα είναι κατά το δυνατόν διακριτική. Την τελική του μορφή θα λάβει σε επόμενη φάση, μαζί με τη συνολική διαμόρφωση των εδαφών της Ακρόπολης, μετά την ολοκλήρωση των έργων και τη απομάκρυνση μηχανημάτων και παραπηγμάτων, σύμφωνα με προμελέτη του κ. Μανόλη Κορρέ του 2002. Κατά την τελική διαμόρφωση, στην οποία θα διαμορφωθεί ένα οριζόντιο επίπεδο στο ύψος της ευθυντηρίας των μνημείων, θα είναι εφικτή και η διάστρωση με λίθους, με τους οποίους θα επισημαίνεται η θέση και η διάταξη των χώρων του Αρρηφορίου.

Προδιαγραφές/κύρια σημεία της γεωτεχνικής μελέτης :

- Δημιουργία αυτοφερόμενης επίκωσης - προστασία του βόρειου τείχους από τις δράσεις της κατάκωσης (στατικές και σεισμικές συνθήκες). Πλήρης υπολογιστική τεκμηρίωση της λύσης.
- Εισαγωγή κατάλληλου υλικού για την προστασία των θεμελίων από φυσικοχημική δράση, ειδικότερα για τις επιφάνειες επαφής της νέας επίκωσης με τους πωρολίθους.

- Πλήρης αποστράγγιση των ομβρίων που θα κατεισδύσουν ενδεχομένως στο έδαφος της επίκωσης.
- Αποθήκευση των άμορφων μαρμάρων που συνελέγησαν από την επίκωση Καββαδία.
- Αναστρεψιμότητα της επέμβασης και μεγάλη διάρκεια ζωής της κατάκωσης.

Η εργασία σχεδιαστικής τεκμηρίωσης και σχεδιασμού της τελικής μορφής του Αρρηφορίου έγινε από την αρχιτέκτονα της ΥΣΜΑ κ. Β. Μανιδάκη, παρουσιάστηκε, συζητήθηκε και εγκρίθηκε ομοφώνως κατά την 10n/10.7.2006 συνεδρίαση της ΕΣΜΑ.

Η μελέτη περιλαμβάνει ένα αναλυτικό μέρος (εισαγωγή, λεπτομερή περιγραφή των καταλοίπων του Αρρηφορίου, περιγραφή του βορείου τείχους της Ακροπόλεως που σχετίζεται αμέσως με το μνημείο και προβλήματα της ερεύνης) και ένα συνθετικό μέρος-παρουσίαση της προτάσεως (σύντομο ιστορικό και περιγραφή των δύο φάσεων της προτάσεως). Το κείμενο συνοδεύεται από διευκρινιστικές φωτογραφίες και σκαρίφημα της λήψεως κάθε μιας από αυτές.

Τα σχέδια αποτυπώσεως των λειψάνων του Αρρηφορίου δίνονται σε κλίμακα 1:50 και ορισμένων λεπτομερειών σε κλίμακα 1:20. Η πρόταση παρουσιάζεται με σχέδια σε διάφορες κλίμακες και δείχνει την τελική μορφή του μνημείου μετά την εφαρμογή της επικώσεως, με τα πρηνή γαιών που θα προκύψουν από αυτήν.

Η φωτογραφική τεκμηρίωση έγινε από τον κ. Σωκράτη Μαυρομμάτη και από την κ. Βασιλεία Μανιδάκη. Παρουσιάστηκε στην ΕΣΜΑ κατά τη 10n/10.7.2006 συνεδρίασή της και θεωρήθηκε ικανοποιητική.

Η περιγραφή και η τεκμηρίωση της καταστάσεως διατηρήσεως των θεμελίων του Αρρηφορίου έγινε από τους συντηρητές κ.κ. Α. Μαριδάκη, Χ. Λασκαρίδη, Ε. Τζουμουσλή, Ε. Φραγκιαδάκη και Γ. Φραντζή, υπό την επίβλεψη της προϊσταμένης συντηρήσεως της Υ.Σ.Μ.Α. χημικού μηχανικού κ. Ε. Παπακωνσταντίνου. Ενεκρίθη ομοφώνως από την ΕΣΜΑ κατά τη 10n/10.7.2006 συνεδρίασή της.

Η εκτέλεση του έργου θα ανατεθεί κατόπιν διαγωνισμού σε εξωτερικό συνεργάτη. Ως χρόνος εκτέλεσης του έργου προτείνεται το τρέχον καλοκαίρι του 2006, αφενός επειδή η προϊούσα φθορά των θεμελίων επιβάλλει την άμεση προστασία τους, πριν από το ερχόμενο φθινόπωρο, και αφετέρου επειδή η θερινή περίοδος ενδείκνυται για τέτοιου είδους εργασίες.

Τέλος σημειώνεται για μια ακόμη φορά το επείγον του θέματος, καθώς το έργο είναι ενταγμένο στο Τεχνικό Δελτίο του Έργου αναστήλωσης και συντήρησης των μνημείων της Ακρόπολης της ΥΣΜΑ, στο πλαίσιο του Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης, και πρέπει να έχει ολοκληρωθεί έως το τέλος του 2006.

Προτείνεται στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο η έγκριση της μελέτης.

Το έργο προστασίας με πλήρη κατάκωση και στεγάνωση των ευαίσθητων πώρινων θεμελίων του οίκου των Αρρηφόρων, που παρέμεναν εκτεθειμένα από την εποχή της πρώτης μερικής ανασκαφής τους από τους Π. Καββαδία – G. Kawerau (1877), υλοποιήθηκε την περίοδο 2006-2007. Προηγήθηκε η συστηματική αποχωμάτωση του οίκου των Αρρηφόρων (2005-2006) υπό την επίβλεψη της Α'ΕΠΚΑ, η απομάκρυνση, διαλογή και αξιολόγηση του πλήθους θραυσμένων μαρμάρων από αρχιτεκτονικά μέλη των μνημείων της Ακρόπολης και άμορφων λίθων που είχαν χρησιμοποιηθεί ως υλικό επίκωσης του χώρου από τους ανασκαφείς, η αποκάλυψη των θεμελίων σε όλο το ύψος τους και παράλληλα η αντιστήριξη και στερέωση των ετοιμόρροπων θραυσμάτων τους. Ακολούθησε η κάλυψη των θεμελιοτοιχίων του οίκου και μικρού τμήματος του τοίχου του περιβόλου μέχρι τη στάθμη της τελευταίας ιστορικής φάσης του μνημείου κατά την κλασική εποχή, με την τεχνική της οπλισμένης γης, προκειμένου να αποφευχθούν πλάγιες ωθήσεις και ο κίνδυνος παραμόρφωσης του βόρειου τείχους της Ακρόπολης. Η επέμβαση που πραγματοποιήθηκε από την ΥΣΜΑ εξασφάλισε, με την κατάκωση και στεγάνωση των θεμελιότοιχων του μνημείου, την πλήρη προστασία τους και την αποστράγγιση της επίκωσης. Στη νέα στάθμη εδάφους επισημάνθηκε με διαφοροποιημένη διάστρωση, η θέση και η διάταξη των θεμελιότοιχων.

Τα θεμέλια του Αρρηφορίου πριν από την κατάχωσή τους. Αεροφωτογραφία (1976).

Τα θεμέλια του Αρρηφορίου μετά την κατάχωσή τους το 2007. Τμήμα φωτογραμμετρικής αποτύπωσης της κάτοψης του Βράχου της Ακρόπολης (2009).

18. ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΧΩΣΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΕΩΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΝΕΟΥ ΔΑΠΕΔΟΥ ΣΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΟΥ ΕΡΕΧΘΕΙΟΥ⁵⁴ (Πράξη ΚΑΣ αρ. 33/7.10.2014)

Τα στοιχεία της εσωτερικής διαμορφώσεως του κλασικού Ερεχθείου έχουν δυστυχώς απωλεσθεί, λόγω της δραστηκής μετασκευής του ναού σε εκκλησία, πιθανώς κατά τον 7ο αιώνα. Η διαφορά της στάθμης τριών περίπου μέτρων έπαψε να υπάρχει με την κατεδάφιση του τοίχου μεταξύ των δύο διαμερισμάτων του αρχαίου σκκού και την ενοποίηση του χώρου του.

Οι μεταγενέστερες φάσεις του μνημείου και οι καταστροφές κατά την Επανάσταση του 1821 αλλοίωσαν ακόμα περισσότερο το εσωτερικό του σκκού, έτσι ώστε λίγα στοιχεία να επιτρέψουν στους Stevens και Paton⁵⁵ το 1927, να δώσουν μια ικανοποιητική αναπαράσταση σε κάτοψη και τομή της τρίκλιτης βασιλικής. Απέμειναν μόνον οι θεμελιώσεις των στυλοβατών των κιονοστοιχιών και ένα δυσαναλόγως ογκώδες θωράκιο του φράγματος του πρεσβυτερίου. Ο στενός δυτικός χώρος του Ερεχθείου αποτέλεσε το νάρθηκα της βασιλικής και πιστεύεται ότι είχε διατηρήσει την αρχαία μορφή του. Οι τύχες του Ερεχθείου κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους παραμένουν άγνωστες. Αργότερα, όταν έπαψε να λειτουργεί ως εκκλησία, το δάπεδο του νάρθηκος κατεστράφη και στη θέση του δημιουργήθηκε καμαροσκεπής δεξαμενή (κινστέρνα) της οποίας διακρίνονται οι γενέσεις της καμάρας.

Η Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως είχε αναθέσει στον αείμνηστο Αλέκο Παπανικολάου να μελετήσει τη μερική αποκατάσταση του εσωτερικού του Ερεχθείου με την κατάχωση των θεμελίων και τον ευπρεπισμό του. Ο Παπανικολάου κατέθεσε δύο εκθέσεις, το 1986 και το 1996 και ακολούθως, στην απόδοση του έργου του Ερεχθείου, παρουσίασε αναπαραστάσεις διαφόρων φάσεων του εσωτερικού του σκκού. Για την επίχωση κατατέθηκαν τότε και δύο εκθέσεις του πολιτικού μηχανικού Δ. Μονοκρούσου.

Το ζήτημα ανακινήθηκε το 2013 και η Επιτροπή ανέθεσε στον αρχιτέκτονα του Τεχνικού Γραφείου της Ακροπόλεως κ. Κωνσταντίνο Μαμαλούγκα τη μελέτη του θέματος, την τροποποίηση των παλαιών εργασιών και τη διατύπωση ολοκληρωμένης προτάσεως. Ανέθεσε επίσης στην πολιτικό μηχανικό Διονυσία Μιχαλοπούλου τη στατική μελέτη και την επίλυση τεχνικών προβλημάτων. Οι καθηγητές κ.κ. Μανόλης Κορρές και Μιλτιάδης Χρονόπουλος συνέβαλαν στη διαμόρφωση των προτάσεων.

54. Η σχετική μελέτη εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟΑ τον Ιανουάριο του 2015 (απόφαση αρ. πρωτ. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΜΤΕ/ΔΑΑΜ/ΤΜΑΜ/298328/33407/2289/35/7.1.2015).

55. Stevens – Caskey – Fowler – Paton 1927 (Σ.τ.Ε.).

Οι μελέτες εξετάστηκαν κατά την 11η/24.7.2014 συνεδρίαση της ΕΣΜΑ και με παρουσία της κ. Γενικής Γραμματέως του ΥΠΠΟΑ. Εγκρίθηκαν ομοφώνως, με μειοψηφία των μελών κ.κ. Δ. Σβολόπουλου και Κ.Κίσσα ως προς την ανάγκη κατασκευής νέου δαπέδου στον πρόδομο του ναού, άλλοτε νάρθηκος της βασιλικής.

Η πρόταση του κ. Μαμαλούγκα αποβλέπει στην προστασία του βράχου και των θεμελιώσεων με επίχωση, και τον καθορισμό των περιοχών του σπηλαίου των οποίων η κάλυψη –οπωσδήποτε αναστρέψιμη– είναι αποδεκτή. Αποβλέπει επίσης στην ανάδειξη μιας ιστορικής φάσεως του Ερεχθείου, της πρωτοβυζαντινής βασιλικής.

Η ανάδειξη αυτή παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, λαμβανομένης υπόψη της καταστροφής της λεγόμενης ιστορικής διαστρωματώσεως της Ακροπόλεως. Πράγματι, μετά την παράδοση του βράχου στις ελληνικές αρχές το 1833, έγινε συστηματική καταστροφή όλων των μεταγενέστερων κτισμάτων του, συμπεριλαμβανομένων και σημαντικών μνημείων, όπως ήταν τμήματα της βυζαντινής οχυρώσεως, της μεγάλης κινστέρας δυτικώς του Παρθενώνος και του πύργου των Ακκαιοιολί στα Προπύλαια. Διεσώθη μόνο το κλιμακοστάσιο με τον κοχλία στον οπισθόναο του Παρθενώνος. Η κάθαρση ολοκληρώθηκε αργότερα με τις συστηματικές ανασκαφές, σχεδόν σε όλη την έκταση του βράχου. Ο σημερινός επισκέπτης μένει με την εντύπωση ότι η ζωή πάνω στην Ακρόπολη σταμάτησε μετά την κλασική αρχαιότητα.

Η αποκατάσταση της βασιλικής του Ερεχθείου, έστω και πολύ περιορισμένη, γίνεται διδακτική και θεραπεύει την ανάγκη να παραμείνει μια ιστορική φάση μνημείου ορατή στην Ακρόπολη. Στους ειδικούς και στους υποψιασμένους επισκέπτες της θα μαρτυρεί τις αλλαγές χρήσεως των αρχαίων ναών με την επικράτηση του χριστιανισμού.

Αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να υπάρχει ελεγχόμενη πρόσβαση στο εσωτερικό του ναού και η πρόσβαση δεν μπορεί να γίνει παρά μόνον από τη βόρεια πρόσταση του Ερεχθείου, τον άλλοτε νάρθηκα του χριστιανικού μνημείου, την οποία καθιστά σήμερα αδύνατη η καίνοσα κοιλότητα της μεταβυζαντινής δεξαμενής.

Η επίχωση της υδατοδεξαμενής δεν θεωρήθηκε ορθή γιατί θα απέκρυπτε στοιχεία της αρχιτεκτονικής του κλασικού ναού. Κατέληξαν οι μελετητές, αλλά και η ΕΣΜΑ, μειοψηφούντων δύο εκ των μελών της, στη λύση ενός αναστρέψιμου μαρμάρινου δαπέδου, το οποίο, χωρίς να είναι ακριβής αντιγραφή του αρχικού, θα είναι αισθητικώς συμβατό με το άμεσο περιβάλλον του μνημείου. Οι προτεινόμενες μαρμάρινες πλάκες θα φέρονται επί μεταλλικής κατασκευής, για την οποία έγινε πλήρης στατική μελέτη.

Εξετάζεται επίσης το θέμα της διευθετήσεως των ομβρίων υδάτων, τα οποία ουσιαστικώς απορροφώνται από τα καρστικά ρήγματα του βράχου της Ακροπόλεως. Προτείνεται έτσι η διάστρωση με υδροπερατά υλικά, καταλλήλως διαβαθμισμένα ώστε η ροή των υδάτων να επιβραδύνεται σταδιακά από τις στρώσεις του. Με

χρωματική διαφοροποίηση της ανωτάτης στρώσεως θα γίνεται υπαινιγμός της θέσεως του εγκαρσίου τοίχου της αρχικής φάσεως του ναού.

Ο στυλοβάτης του φράγματος του πρεσβυτερίου (του τέμπλου) στερεώνεται σήμερα με πρόχειρα τοποθετημένους λίθους. Προτείνεται η ασφαλής στήριξή του με λίθινους πεσσούς που λόγω της επιχώσεως δεν θα είναι ορατοί. Προτείνεται επίσης η ανατοποθέτηση δύο επιστυλίων του Ερεχθείου στο βόρειο στυλοβάτη της βασιλικής, το ένα από τα οποία πρέπει προηγουμένως να συγκολληθεί.

Δυστυχώς από τους κίονες της βασιλικής δεν σώθηκε παρά μόνον ένα θραύσμα κορμού από λατυποπαγές πράσινο μάρμαρο. Η συνεχής έρευνα στους λιθοσωρούς και τις αποθήκες της Ακροπόλεως ελπίζουμε να φέρει εις φως και άλλα τμήματα κίωνων που θα βοηθήσουν την αναγνωσιμότητα της βασιλικής.

Η μελέτη συνοδεύεται από άριστα σχέδια της σημερινής καταστάσεως και της προτάσεως, φωτογραφικό υλικό και τεύχος με αναλυτικούς υπολογισμούς της κ. Δ. Μιχαλοπούλου για την προτεινόμενη μεταλλική κατασκευή.

Η κατάχωση των θεμελίων έχει προγραμματιστεί στο πλαίσιο του τρέχοντος έργου με χρηματοδότηση του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς, ενώ η κατασκευή του νέου δαπέδου στο δυτικό τμήμα θα προταθεί για την επόμενη προγραμματική περίοδο.

Προτείνεται στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο η έγκριση της μελέτης.

Αν και η αναστήλωση του Ερεχθείου έχει ολοκληρωθεί από το 1987, το έργο της προστασίας των θεμελιώσεων στο εσωτερικό του μνημείου⁵⁶ υλοποιήθηκε την περίοδο 2014-2015. Παράλληλα αναδείχθηκε η πρωτοβυζαντινή φάση του μνημείου αφού η κατάχωση πραγματοποιήθηκε έως την στάθμη του δαπέδου της χριστιανικής βασιλικής. Οι εργασίες αφορούσαν σε απομάκρυνση αρχιτεκτονικών μελών που παρέμεναν στο εσωτερικό, αντικατάσταση της πρόχειρης υποστήλωσης του στυλοβάτη με νέους πεσσούς, κατασκευή τοίχου αντιστήριξης της επίχωσης και κατασκευή φίλτρων αποστράγγισης στο ανατολικό τμήμα του μνημείου με κατάλληλα διαβαθμισμένα υλικά. Στο βόρειο κλίτος η διαμόρφωση της στάθμης της επίχωσης 50εκ. χαμηλότερα από εκείνη του δαπέδου της βασιλικής, επέτρεψε να παραμείνουν ορατά σημαντικά τεκμήρια της κατασκευής του Ερεχθείου. Η κατασκευή νέου μαρμάρινου δαπέδου επί εσχάρας από ανοξείδωτο χάλυβα, στο δυτικό τμήμα που είχε μετατραπεί σε νάρθηκα της βασιλικής, θα ενταχθεί σε μελλοντικό χρηματοδοτικό πρόγραμμα.

56. Μαμαλούγκας – Μιχαλοπούλου 2018, 195-208.

Το εσωτερικό του Ερεχθείου πριν από την κατάκωση των θεμελιώσεων της χριστιανικής βασιλικής. Άποψη από ανατολικά (2013).

Το εσωτερικό του Ερεχθείου μετά την κατάκωση των θεμελιώσεων της χριστιανικής βασιλικής. Άποψη από νοτιοανατολικά (2014).

19. ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΤΑΞΥ ΕΚΤΗΣ ΚΑΙ ΕΒΔΟΜΗΣ ΑΝΤΗΡΙΔΑΣ⁵⁷ (Πράξη ΚΑΣ αρ. 1/7.1.2014).

Τα τείχη της Ακροπόλεως παρουσιάζουν προβλήματα τα οποία κατά καιρούς οξύνονται, οφειλόμενα κυρίως στη διακίνηση των ομβρίων υδάτων. Δεν αποτελούν ενιαία κατασκευή αλλά ένα διαχρονικώς συμπληρούμενο και επισκευαζόμενο σύνολο κατασκευών, με ηλικία από την κλασική αρχαιότητα έως τις ημέρες μας.

Όπως είναι φυσικό δεν είναι εύκολο να μελετηθούν και να λυθούν τα προβλήματα αυτά στο σύνολο του Βράχου της Ακροπόλεως. Ο καθηγητής κ. Μανόλης Κορρές έχει αναλύσει, κυρίως από την αρχαιολογική σκοπιά, ολόκληρη την περίμετρο των τειχών και έχει δημοσιεύσει τα αποτελέσματα των ερευνών του το 1994⁵⁸, το 2004⁵⁹ για τα βάθρα επί του νοτίου τείχους και το 2002⁶⁰ για το βόρειο τείχος. Μια γενική έκθεση⁶¹ επί των δομικών ζητημάτων των τειχών είχε καταθέσει η πολιτικός μηχανικός κ. Μαρία Ιωαννίδου το Σεπτέμβριο του 2012, η οποία περιελάμβανε τεκμηρίωση και σύνοψη μελετών και επεμβάσεων στα τριάντα χρόνια της περιόδου 1980-2010. Τα προβλήματα συντηρήσεως των τειχών απασχολούσαν συνεχώς την ΕΣΜΑ, η πτώση όμως τμημάτων τοικοποιίας το 2012 κατέστησε τα προβλήματα επείγοντα. Συγκεκριμένως καταρρεύσεις τμημάτων έγιναν μεταξύ της έκτης και της έβδομης αντηρίδος της νότιας πλευράς, σε μια περιοχή που ανέκαθεν είχε προβλήματα υγρασίας.

Η ΕΣΜΑ ανέθεσε στη συντηρήτρια και αρχιτέκτονα κ. Ανθή Χατζηπαπά την εκπόνηση πλήρους μελέτης αποκαταστάσεως του τμήματος αυτού του νοτίου τείχους, η οποία θα είχε και το χαρακτήρα πιλοτικής μελέτης επεμβάσεως, με τη συνεργασία της εμπειρογνώμονος μηχανικού κ. Μαρίας Ιωαννίδου.

Η υπό κρίση μελέτη ενεκρίθη ομοφώνως από την Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως και περιλαμβάνει τα κεφάλαια: εισαγωγή, τεκμηρίωση, υφισταμένη κατάσταση συντηρήσεως, πρόταση επεμβάσεως, οργάνωση του εργοταξίου, χρονοδιάγραμμα των εργασιών και βιβλιογραφία.

Στην τεκμηρίωση εκτός από τα απαραίτητα ιστορικά στοιχεία, αναλύεται από πλευράς μορφών και κατασκευής το τμήμα μεταξύ των δύο αντηρίδων του νοτίου τείχους, πλάτους 10 περίπου μέτρων. Τμήματα του αρχαίου Κιμώνειου τείχους

57. Η σχετική μελέτη εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟΑ τον Μάρτιο του 2014 (απόφ. αρ. πρωτ. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΜΤΕ/ΔΑΑΜ/ΤΜΚΕΜ/51819/6170/462/94/21.3.2014).

58. Κορρές 1996, 57-106 (Σ.τ.Ε.).

59. Korres 2004, 242-285, 333-337 (πρόσθετα σχέδια στις σελίδες 185, 187, 193, βιβλιογραφία 339 (Σ.τ.Ε.).

60. Korres 2002, 179-186 (Σ.τ.Ε.).

61. Ιωαννίδου 2012 (Σ.τ.Ε.).

είναι ορατά σε χαμηλότερες στάθμες, ενώ υψηλότερα φαίνονται οι μεσαιωνικές προσθήκες, στις οποίες περιλαμβάνεται και η δεξιά έκρηξη αντηρίδα και κυρίως οι Οθωμανικές επενδύσεις με μικρούς λίθους εκ περισυλλογής και άφθονο κονίαμα. Η εσωτερική παρειά του νοτίου τείχους έχει μελετηθεί από τον κ. Μ. Κορρέ και έχει τεκμηριωθεί η διεύρυνσή του προς τα μέσα, στηριζόμενη σε επιχώσεις σε πλάτος 3,50 μέτρων. Η εξωτερική παρειά αναλύεται κατά περιοχές με κριτήριο τη μορφή της τοικοποιίας, επισημαίνεται η δεύτερη χρήση μεγάλων αρχιτεκτονικών μελών από αρχαϊκούς ναούς της Ακροπόλεως, καθώς και η ύπαρξη μεσαιωνικών τμημάτων τείχους. Το ανώτερο μισό καθ' ύψος τμήμα καλύπτεται από την Οθωμανική επένδυση, εύκολα διακριτή. Σε μεγάλη έκταση, τόσο το τείχος όσο και οι αντηρίδες έχουν δεχθεί βαθύ αρμολόγημα με σιμεντοκονιάματα κατά τη δεκαετία του 1940.

Όπως είχε σημειώσει ο κ. Μ. Κορρές όσο και η μελετήτρια, για την αρχαιολογική αναγνώριση των ορίων των φάσεων καθώς και των εντοιχισμένων μελών απαιτείται περαιτέρω διερεύνηση.

Η παθολογία βασίζεται σε συστηματικές μετρήσεις με γεωφυσικές διασκοπίσεις και άλλες παρατηρήσεις. Το μεγάλο βάθος των επιχώσεων, η υψηλή συγκέντρωση υγρασίας και η συγκέντρωση αλάτων είναι σαφές ότι οφείλονται στην κίνηση του νερού της βροχής. Απλή λογική αρκεί για να συνδέσει κανείς τις μεγάλες ζημιές και τις πτώσεις λίθων μεταξύ της έκτης και της έβδομης αντηρίδος, με την ύπαρξη της αυλής του παλαιού μουσείου στην ίδια θέση. Και ναι μεν υπάρχει ένα νεώτερο σύστημα απορροής των ομβρίων, η φυσική όμως επίχωση στην θέση αυτή έχει σε μεγάλο πάχος αφαιρεθεί. Οι διαρροές από ένα παλαιό σύστημα βόθρων επαυξάνουν την υγρασία, με τα άμεσα αποτελέσματά της.

Στη διατήρηση της υγρασίας συμβάλλουν και τα σιμεντοκονιάματα της δεκαετίας του 40 που έκλεισαν μικρά κενά και τους αρμούς. Τα αποτελέσματα της υγρασίας επί των λίθων εξαρτώνται και από τη σύστασή τους, της οποίας υπάρχει ποικιλία. Δυσμενής είναι τα αποτελέσματα και στην εσωτερική παρειά του τείχους, όπου η αρχαία κατασκευή είναι εκτεθειμένη στις φυσικές συνθήκες, στην αυλή και περίξ του παλαιού μουσείου. Εξωτερικώς, η Οθωμανική επένδυση σε ορισμένα τμήματα έχει αποκολληθεί από την αρχαία και απειλεί νέες πτώσεις λίθων.

Η υπό κρίση μελέτη έχει αξιοποιήσει τα ακριβή σχέδια που προέκυψαν από τη φωτογραμμετρική αποτύπωση του συνόλου των τειχών, η οποία έχει γίνει από την ΥΣΜΑ, ως προς την ύπαρξη υβώσεων στην περιοχή μεταξύ των δύο αντηρίδων.

Ακολουθεί διερεύνηση και χαρακτηρισμός των κονιαμάτων στην ίδια περιοχή με την λήψη έξι δειγμάτων, τα οποία αναλύθηκαν σε εργαστήριο του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, γεωφυσικές διασκοπίσεις του νοτίου τείχους που πραγματοποιήθηκαν από το Εργαστήριο Γεωφυσικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, και υψηλής ακριβείας τοπογραφικές μετρήσεις από το Τεχνικό Γραφείο της ΥΣΜΑ. Τα αποτελέσματα όλων αυτών ήταν τα αναμενόμενα.

Στις προτάσεις εντοπίζονται οι περιοχές από τις οποίες έγιναν πτώσεις των λίθων ή κενά που απειλούν νέες πτώσεις. Όλες αυτές οι περιοχές ανήκουν στις

Οθωμανικές ενισχύσεις από αργολιθοδομή και κονίαμα. Προτείνονται αφενός ανατάξεις λίθων που έχουν μετατοπισθεί και αφετέρου προσθήκες νέων λίθων στα κενά. Θα προηγηθεί η απομάκρυνση σαθρών κονιαμάτων και η εργασία θα ολοκληρωθεί με τη σφράγιση των αρμών σε βάθος με συμβατά νέα κονιάματα. Προβλέπονται επίσης: α) η χρήση συνδετήρων από ανοξείδωτο χάλυβα ή τιτάνιο όπου είναι απαραίτητο β) η συντήρηση της επιφανείας των πωρολίθων με τοπικά ενέματα και γ) η σύνταξη υδρογεωλογικής μελέτης για ολόκληρο το βράχο της Ακροπόλεως.

Στις προτάσεις περιλαμβάνονται μέτρα για την αντιμετώπιση της υγρασίας με ένα νέο σύστημα αποστραγγίσεως του κενού μεταξύ του παλαιού μουσείου και του τείχους και προγραμματισμός του απαιτητού εργοταξίου για την εκτέλεση του έργου (μεταλλικού πλέγματος προστασίας από νέες πτώσεις, ικριωμάτων και ελαφρού ανυψωτικού μηχανήματος). Ο τελικός σχεδιασμός και ο υπολογισμός των μεταλλικών ικριωμάτων, ύψους 20 μέτρων, θα γίνει από πολιτικό μηχανικό της ΥΣΜΑ.

Η μελέτη ολοκληρώνεται με το χρονοδιάγραμμα εκτελέσεως των εργασιών δεκαέξι μηνών και με βιβλιογραφία.

Η μελέτη της κ. Α. Χατζηπαπά ενεκρίθη ομοφώνως κατά τη 18η/14.11.2013 συνεδρίαση της ΕΣΜΑ. Προτείνεται στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο η έγκριση της μελέτης.

Την περίοδο 2000-2010 πραγματοποιήθηκε λεπτομερής τεκμηρίωση της μορφής των τειχών της Ακρόπολης και συστηματική καταγραφή της κατάστασης διατήρησης και των παραμορφώσεών τους καθώς και περιορισμένης κλίμακας στερεώσεις στο βράχο. Συστηματική μελέτη για τη στερέωση των βραχωδών μαζών και των τειχών ξεκίνησε το 2013 και οι εργασίες το 2014. Από τις δεκατρείς περιοχές, στις οποίες παρουσιάζονται δομικά προβλήματα μικρής ή μεγαλύτερης κλίμακας, σε προτεραιότητα ετέθη το έργο αποκατάστασης του νότιου τείχους της Ακρόπολης, στην περιοχή μεταξύ έκτης και έβδομης αντηρίδας⁶² (2014-2015). Το έργο θεωρήθηκε πιλοτικό και περιέλαβε εργασίες αρχαιολογικού καθαρισμού –κατά τις οποίες αποκαλύφθηκε η κατάσταση διατήρησης στο άνω τμήμα του τείχους σε πλάτος 6μ.– διάστρωση ασφαλτικού υλικού και διαμόρφωση ρύσεων για την απορροή των ομβρίων στο παρακείμενο φρεάτιο, αντικατάσταση σαθρού δομικού υλικού και συμπληρώσεις κενών με λίθο Πιτσών Κορινθίας, καθώς και εξυγίανση κονιαμάτων δόμησης. Το σημαντικότερο από τα 20 spolia που καταγράφηκαν, τμήμα ρωμαϊκής επιγραφής, αποτοιχίστηκε.

62. Χατζηπαπά 2018, 209-224.

Η περιοχή μεταξύ έκτης και έβδομης αντηρίδας από νότια πριν την επέμβαση (2013).

Η περιοχή μεταξύ έκτης και έβδομης αντηρίδας από νότια στη διάρκεια της επέμβασης (2015).

Η περιοχή μεταξύ έκτης και έβδομης αντηρίδας από νότια μετά την επέμβαση (2015).

20. ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ⁶³: ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΟΥ ΚΤΗΡΙΟΥ (Β17: 27,500-35,000), ΠΕΡΙΟΧΗ ΒΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΕΡΕΧΘΕΙΟΥ (Β12: 34,000-42,000 και Β13: 0,000-4,000) (Πράξη ΚΑΣ αρ. 33/20.9.2016)

Κατά την περίοδο 1977-1993 πραγματοποιήθηκαν στερεώσεις σε περιοχές του ανατολικού και βόρειου βραχώδους πρानούς και αντιμετωπίστηκαν τα μείζονα τότε προβλήματα στο Βράχο της Ακροπόλεως. Στα τείχη δεν έχουν πραγματοποιηθεί στερεωτικές επεμβάσεις από το 1975 έως σήμερα. Όπου όμως υπήρχαν λόγοι ανησυχίας, επί δεκαετία καταγράφονταν οι παραμορφώσεις, τόσο με μηχανικά όσο και με ηλεκτρονικά συστήματα ενόργανης παρακολούθησης σύγχρονης τεχνολογίας. Παράλληλα, παρήχθησαν εικονιστικά υπόβαθρα υψηλής ακρίβειας της κάτοψης και των όψεων των τειχών, μετά από τοπογραφική και φωτογραμμετρική αποτύπωση.

Επτά συνολικά περιοχές των τειχών και του βραχώδους υποβάθρου έχουν ενταχθεί στο πρόγραμμα εκπόνησης μελετών και το παρόν τεύχος αφορά στις δύο εξ αυτών.

Τα δύο τμήματα του βόρειου τείχους της Ακροπόλεως θεωρήθηκαν ότι έχουν προτεραιότητα ως προς την επέμβαση, λόγω της επικινδύνου καταστάσεως που έχει προκύψει κατά τα τελευταία χρόνια από φυσικά αίτια. Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για τμήματα του Θεμιστοκλείου τείχους, τα οποία έχουν κατά καιρούς αλλοιωθεί από προσθήκες και αδέξιες συμπληρώσεις και διαβρωθεί τόσο, ώστε να απειλούν καταρρεύσεις. Οι μελέτες έχουν εκπονηθεί από τα μέλη του Τεχνικού Γραφείου συντήρησης, στερέωσης και αποκατάστασης των περιμετρικών τειχών της Υπηρεσίας Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης κ.κ. Διονυσία Μιχαλοπούλου, Κώστα Μαμαλούγκα και Ανθή Χατζηπαππά.

Η πρώτη μελέτη αναφέρεται στο τμήμα του βορείως του λεγομένου βορειοδυτικού κτηρίου και αμέσως γειτονικό με την μεγάλη Τουρκική αντηρίδα σε μήκος περίπου 7,50 μέτρων. Το αρχαίο τείχος είχε ύψος 6,60 μέτρων και το αποτελούσαν δεκατέσσερις στρώσεις από λαξευτό λίθο Πειραιώς θεμελιωμένο στο

63. Η ανωτέρω εισήγηση για την έγκριση της μελέτης των επεμβάσεων στο βόρειο τείχος της Ακρόπολης, η τελευταία του Προέδρου της ΕΣΜΑ, συνταγμένη από τον Χαράλαμπο Μπούρα αμέσως μετά την συνεδρίαση της ΕΣΜΑ στις 23.6.2016 και λίγες ημέρες πριν από τον θάνατό του, στις 27.7.2016, διαβάστηκε κατά την 33η συνεδρίαση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου στις 20.9.2016. Για την μελέτη αποκατάστασης στην περιοχή Β12-Β13 το Συμβούλιο γνωμοδότησε θετικά. Η σχετική μελέτη εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟΑ τον Ιούλιο του 2017 (αποφ. αρ. πρωτ. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΜΤΕ/ΔΑΑΜ/ΤΜΑΜ/184784/17249/809/293/10.7.2017). Η μελέτη αποκατάστασης στην περιοχή Β17 του βορείου τείχους, εγκρίθηκε με εισήγηση του νέου Προέδρου της ΕΣΜΑ ομοτ. καθηγητή κ. Μ. Κορρέ (Πράξη ΚΑΣ αρ. 1/10.1.2017 μετά από αυτοψία του Συμβουλίου στις 6.10.2016 και γνωμοδότησή του υπέρ της τροποποίησης της σχετικής μελέτης, προκειμένου να διατηρηθεί η μεταμεσαιωνική επισκευή της περιοχής.

φυσικό βράχο, στο οποίο είχαν γίνει οι κατάλληλες υποδοχές. Στο κάτω μέρος, σε ύψος έξι περίπου δόμων των εξωτερικών στρώσεων, το τείχος σώζεται σε μέτρια κατάσταση συντηρήσεως, ενώ ψηλότερα είναι προφανές ότι είχε διαλυθεί και ανασυντεθεί με αυτοσχέδιο τρόπο και χρήση αρχαίων λιθοπλίνθων, μικροτέρων λαξευτών αλλά κυρίως αργών λίθων και κονιάματος. Οι φυσικές συνθήκες, η εκ των έσω υγρασία και η φύση των υλικών που χρησιμοποιήθηκαν, έχουν προκαλέσει την αποδιοργάνωση του τμήματος αυτού των τειχών και μερικές πτώσεις λίθων. Οι μελετητές αναλύουν λεπτομερώς τα αίτια της ετοιμορροπίας του τμήματος και συντάσσουν μπρώ του μεγαλύτερων λίθων, προκειμένου να τα χρησιμοποιήσουν κατά την αποκατάστασή του, και σχεδιάζουν κάθε δόμο χωριστά, με την υπάρχουσα κατάσταση των παραμορφώσεων του τείχους προ της επεμβάσεως. Ας σημειωθεί ότι η προς το εσωτερικό όψη του τμήματος διατηρείται σε καλή σχετικώς κατάσταση, σε δέκα καθ' ύψος στρώσεις σύμφωνα με τα σχέδια Kawerau – Καββαδία. Η ίδια αναλυτική μέθοδος εφαρμόζεται στις προτάσεις αποκαταστάσεως. Σε κάθε δόμο χωριστά σχεδιάζονται οι επαναχρησιμοποιούμενες λιθοπλίνθοι και οι συμπληρώσεις τους με νέο υλικό. Προς τούτο προτείνουν τον λίθο των Πισών, ο οποίος έχει την ίδια περίπου εμφάνιση με τον λίθο του Πειραιώς και ανάλογες φυσικές ιδιότητες.

Η δεύτερη περιοχή του τείχους στην οποία κρίνεται αναγκαία η επέμβαση, βρίσκεται βορείως της αυλής του Ερεχθείου, πάνω από τη σειρά των αρράβδωτων σπονδύλων του Προπαρθενώνος, που έχουν ενσωματωθεί εκεί κατά τη Θεμιστόκλεια οχύρωση. Το υπό μελέτη τμήμα έχει μήκος 7,50 μ. και ύψος εσωτερικώς 4,70 μ. και εξωτερικώς 7,50 μ. περίπου. Έχει κατασκευασθεί από λαξευμένες λιθοπλίνθους πειραιϊκού ακτίτη με ισόδομο τρόπο δομής. Σώζεται ως το άνω πέρας του σε ύψος δεκαπέντε στρώσεων. Η περιοχή είχε ήδη συντηρηθεί και συμπληρωθεί κατά τις αποκαταστάσεις Μπαλάνου, κατά τις οποίες είχε γίνει χρήση και σιδηρών στοιχείων (συνδετήρες και λάμες στους οριζοντίους αρμούς) που έχουν οξειδωθεί.

Τα φαινόμενα διαβρώσεως και μηχανικών καταπονήσεων είναι εμφανή και στις δύο όψεις του τείχους, καθώς και διεύρυνση των οριζοντίων αρμών, λόγω της δομής των μεταλλικών στοιχείων που έχει δημιουργήσει θραύσεις στα συμπληρώματα που είχε προσθέσει ο Μπαλάνος. Την κατάσταση έχουν επιδεινώσει τα τσιμεντοκονιάματα που είχαν χρησιμοποιηθεί για να συγκρατήσουν τα διαβρωμένα μέλη.

Οι προτάσεις παρεμβάσεως αποσκοπούν στη δομική αποκατάσταση του τμήματος, την εξασφάλιση της στατικής του επαρκείας και την αισθητική του αναβάθμιση, με την αφαίρεση των νεωτερικών προσθηκών, τεσσάρων στρώσεων και τμήματος της πέμπτης, καθώς και όλων των οξειδωμένων σιδηρών στοιχείων και των τσιμεντοκονιαμάτων. Προτείνεται η δομική αποκατάσταση των αρχαίων λιθοπλίνθων και η συστηματική εξωτερική συντήρησή τους κατά τα γνωστά. Προβλέπεται επίσης η συμπλήρωση έξι αρχαίων λιθοπλίνθων με νέο λίθο Πισών

και η προσθήκη νέων λιθοπλίνθων, από το ίδιο υλικό στις στάθμες 11 έως 15, σε αντικατάσταση εκείνων του Μπαλάνου, οι οποίες αστόχησαν.

Και οι δύο μελέτες εγκρίθηκαν ομοφώνως από την Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως κατά την 4η/23.6.2016 συνεδρίασή της και προτείνεται η έγκρισή τους από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο. Παρατηρήσεις οι οποίες διατυπώθηκαν κατά τη διάρκεια της συζήτησης στην Ε.Σ.Μ.Α. ελήφθησαν υπόψη από τους μελετητές και έχουν ενσωματωθεί στο τεύχος της μελέτης.

Στο πλαίσιο του έργου στερέωσης και αποκατάστασης του βόρειου τείχους της Ακρόπολης, στην περιοχή του βορειοδυτικού κτηρίου (περιοχή B17: 27,500-35,000), που ξεκίνησε το 2017, αφού εγκαταστάθηκε ο αναγκαίος εργοταξιακός εξοπλισμός, πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού και απομάκρυνσης σαθρών υλικών. Έγινε προμήθεια νέου δομικού υλικού και βρίσκονται σε εξέλιξη οι εργασίες συμπλήρωσης του έβδομου και όγδοου δόμου σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη. Σε εξέλιξη είναι και πιλοτικό πρόγραμμα για υλικά στερέωσης των πωρολίθων. Παράλληλα πραγματοποιήθηκε δειγματοληψία ιστορικών κονιαμάτων από επιλεγμένες θέσεις των τειχών, εργαστηριακές αναλύσεις για τον προσδιορισμό των υλικών τους και έρευνα για τον καθορισμό νέου δομικού που θα χρησιμοποιηθεί στις απαιτούμενες συμπληρώσεις ή αντικαταστάσεις φθαρμένων αρχαίων λίθων.

Για το τμήμα του βόρειου τείχους που βρίσκεται βόρεια του Ερεχθείου (περιοχές B12: 34,000-42,000 και B13: 0,000-4,000), έχει εγκριθεί το σχέδιο της γερανογέφυρας που απαιτείται και είναι σε εξέλιξη η διαδικασία για την προμήθεια και εγκατάστασή του. Οι εργασίες στη συγκεκριμένη περιοχή προβλέπεται να ξεκινήσουν στις αρχές του 2019.

Σε εξέλιξη βρίσκεται η σύνταξη στρατηγικού σχεδίου επεμβάσεων για το σύνολο του τείχους σε συνδυασμό με την εκπόνηση μελετών γεωστατικής ανάλησης σε επτά περιοχές του τείχους και των βραχωδών πρανών της Ακρόπολης, στις οποίες παρατηρούνται τα σοβαρότερα προβλήματα.

Άποψη του βόρειου τείχους της Ακρόπολης από νότια: περιοχή Β17. Διακρίνονται τα ικρίσματα στη θέση επέμβασης (2016).

Το βόρειο τείχος της Ακρόπολης από νότια: περιοχή Β12 της επικείμενης επέμβασης. Απόσπασμα ορθοφωτομωσαϊκού (2009).

Την περίοδο 2011-2015 το πρόγραμμα συντήρησης και αναστήλωσης των μνημείων της Ακρόπολης⁶⁴ συνεκίστηκε με επεμβάσεις αποκατάστασης στον Παρθενώνα⁶⁵ στην δυτική πλευρά του Παρθενώνα (2011-2015), στο δυτικό (2014-2015) και το βόρειο τοίχο του σηκού του μνημείου, καθώς και στην οροφή του δυτικού του πεπερού. Επίσης ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση των Προπυλαίων⁶⁶ με επεμβάσεις στο νότιο τοίχο (2011) και τη βορειοδυτική γωνία (2014-2015) του κεντρικού κτιρίου των Προπυλαίων καθώς και στη νότια πτέρυγα (2012-2015) του μνημείου. Επεμβάσεις αποκατάστασης πραγματοποιήθηκαν επίσης στη βόρεια κορωνίδα και την υπόγεια κρύπτη του κλασικού πύργου στο τέμενος του ναού της Αθηνάς Νίκης (2011-2015), καθώς και στο νότιο τείχος⁶⁷ της Ακρόπολης, στην περιοχή μεταξύ 6ης και 7ης αντηρίδας (2014-2015). Στο πλαίσιο του προγράμματος πραγματοποιήθηκε επίσης η κατάκωση των θεμελιώσεων στο εσωτερικό του Ερεχθείου (2014-2015)⁶⁸, ενώ συνεκίστηκαν οι εργασίες καταγραφής και ταξινόμησης των διασπάρτων μελών καθώς και η διαρκής έρευνα της στατικής επάρκειας και της σεισμικής συμπεριφοράς των τειχών και του βράχου της Ακρόπολης.

Το 2016 συνεχίστηκαν οι εργασίες στο βόρειο τοίχο του σηκού και την οροφή του δυτικού πεπερού⁶⁹ του Παρθενώνα αλληλά και η αναδιαμόρφωση των εργοταξιακών εγκαταστάσεων για τα νέα αναστηλωτικά προγράμματα. Παράλληλα ενισχύθηκε το Τεχνικό Γραφείο των Τειχών και εντατικοποιήθηκε η προετοιμασία για τις επεμβάσεις στα τείχη και το βράχο (έρευνα υλικών, συμπληρωματικές μελέτες, εργοταξιακός εξοπλισμός). Το 2017, στο πλαίσιο της νέας προγραμματικής περιόδου 2014-2020, ξεκίνησαν η αποκατάσταση του δυτικού αετώματος⁷⁰ του Παρθενώνα καθώς και οι επεμβάσεις αποκατάστασης στο βόρειο τείχος⁷¹ της Ακρόπολης, στην περιοχή του βορειοδυτικού κτηρίου. Εργασίες στο τείχος βόρεια του Ερεχθείου θα ξεκινήσουν το 2019. Παράλληλα με τις αναστηλωτικές εργασίες σε όλα τα μνημεία πραγματοποιούνται εργασίες συστηματικής συντήρησης. Στο πλαίσιο του ίδιου προγράμματος ξεκίνησαν επίσης η τεκμηρίωση και διαχείριση διασπάρτων μελών στην περιοχή της Χαλκοθήκης και εργασίες συγκόλλησης πώρινων διασπάρτων μελών. Όλες οι εργασίες τεκμηριώνονται συστηματικά, αναβαθμίζονται οι εφαρμογές διαχείρισης των τεκμηρίων και οργάνωσης του αρχείου, συνεχίζονται αδιάλειπτα η έρευνα για την βελτίωση των υλικών, η ενόργανη παρακολούθηση των μνημείων καθώς και οι δράσεις προβολής και ενημέρωσης με έμφαση τα τελευταία χρόνια στη χρήση ψηφιακής τεχνολογίας.

64. Ελευθερίου 2015, 61-89, Ελευθερίου 2018α, 427-444.

65. Για τις επεμβάσεις αποκατάστασης στη δυτική πλευρά, στο δυτικό τοίχο του σηκού και την οροφή του δυτικού πεπερού, βλ. εισηγήσεις αρ. 9, 12 και 10 αντίστοιχα.

66. Για τις επεμβάσεις αποκατάστασης στο νότιο τοίχο, τη βορειοδυτική γωνία του κεντρικού κτιρίου και τη νότια πτέρυγα, βλ. εισηγήσεις αρ. 13, 14 και 15 αντίστοιχα.

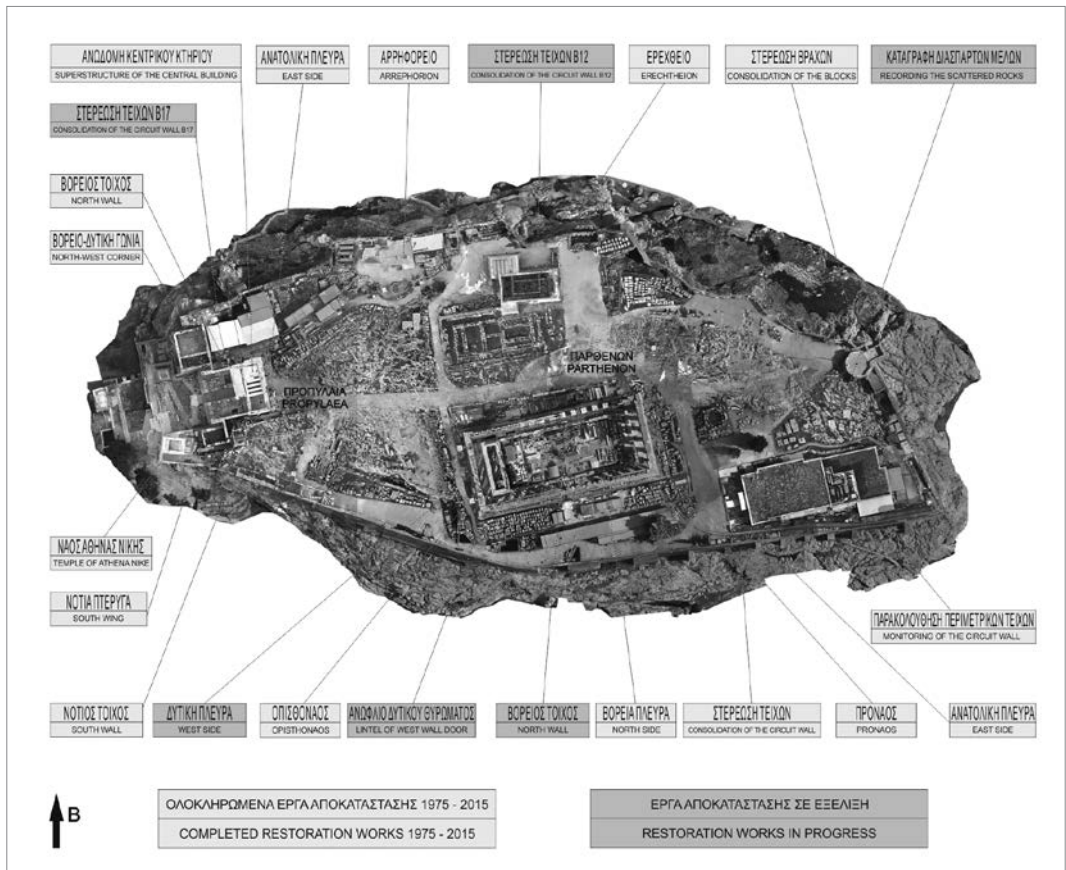
67. Βλ. εισήγηση αρ. 19.

68. Βλ. εισήγηση αρ. 18.

69. Βλ. εισήγηση αρ. 10.

70. Βλ. εισήγηση αρ. 11.

71. Βλ. εισήγηση αρ. 20.

Τα ολοκληρωμένα (1975-2015) και τα εν εξελίξει έργα αποκατάστασης στα μνημεία της Ακρόπολης. Υπόβαθρο: ορθοφωτομωσαϊκό της κάτοψης του βράχου της Ακρόπολης (2009, 2015).

Άποψη της Ακρόπολης από την Πνύκα στη διάρκεια των έργων αναστήλωσης του προγράμματος 2011-2015 (2015).

Άποψη της Ακρόπολης από την Πνύκα κατά την έναρξη των έργων αναστήλωσης του προγράμματος 2016-2020 (2016).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (κεφ. Ι-ΙΙ)

- Bundgaard, J. A. (ed.) 1974. *The excavation of the Athenian Acropolis 1882-1890. The original drawings* (from the papers of Georg Kawerau). Copenhagen: Gyldendal.
- Βρούβα, Α. 2018. Εξέταση κατάστασης διατήρησης των αρχιτεκτονικών μελών δυτικού τμήματος του θριγκού της βόρειας περίπτωσης. Στο: Μπούρας Χ. – Ελευθερίου Β. (επιμ.), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. Ι, 281-285. Αθήνα: ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ.
- Βρούβα, Α. 2018α. Συνδεσμολογία του θριγκού της βόρειας κιονοστοιχίας. Στο: Μπούρας Χ. – Ελευθερίου Β. (επιμ.), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. ΙΙ, 403-419. Αθήνα: ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ.
- Διεθνής Συνάντηση για τη συντήρηση του Έρεχθειού: Είσηγές, προτάσεις, συμπεράσματα, *Αθήνα, 8-10 Δεκεμβρίου 1977*.
- Ελευθερίου, Β. 2015. Τα αναστηλωτικά έργα στην Ακρόπολη κατά την τρέχουσα περίοδο. Στο: Μπούρας Χ. – Ελευθερίου Β. (επιμ.), *6η Διεθνής Συνάντηση για την Αποκατάσταση των Μνημείων Ακροπόλεως*, Αθήνα, 4-5 Οκτωβρίου 2013: Πρακτικά, 61-89. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Ελευθερίου, Β. 2018. Η ανατοποθέτηση των λίθων των ανώτερων στρώσεων του θριγκού της βόρειας περίπτωσης του Παρθενώνα. Στο: Μπούρας, Χ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. ΙΙ, 378-402. Αθήνα: ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ.
- Ελευθερίου, Β. 2018α. Η αποκατάσταση των μνημείων της Ακρόπολης από το ΕΣΠΑ 2007-2013 στο ΕΣΠΑ 2014-2020: Στόχοι-Σχεδιασμός-Υλοποίηση. Στο: Κορρές, Μ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *Ειδικά θέματα έρευνας και εφαρμογών στα αναστηλωτικά έργα της Ακρόπολης την περίοδο 2010-2015*, Αθήνα, 18-19 Νοεμβρίου 2016, Πρακτικά, 427-444. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Ιωαννίδου, Μ. 2012. *Περιμετρικά τείχη της Ακρόπολης: Τεκμηρίωση - Μελέτες - Έργα 1980-2010 - Κατάσταση διατήρησης - Προτάσεις επέμβασης*, (Αδημοσίευτη Έκθεση ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1969).
- Ιωαννίδου, Μ. 2015. Τα αναστηλωτικά έργα στην Ακρόπολη 2000-2010. Στο: Μπούρας, Χ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *6η Διεθνής Συνάντηση για την Αποκατάσταση των Μνημείων Ακροπόλεως*, Αθήνα, 4-5 Οκτωβρίου 2013: Πρακτικά, 32-57. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Ιωαννίδου, Μ. – Παπαβασιλείου, Β. 2018. Θέματα δομικής αποκατάστασης της ανωδομής του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων. Στο: Μπούρας Χ. – Ελευθερίου Β. (επιμ.), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. ΙΙΙ, 588-619. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Καρανάσος, Κ. 2018. Η αποκατάσταση της ανωδομής του νότιου τοίχου του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων. Στο: Μπούρας Χ. – Ελευθερίου Β. (επιμ.), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. ΙΙΙ, 620-642. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Καρανάσος, Κ. 2018α. Το δυτικό άκρο της ανωδομής του βόρειου τοίχου των Προπυλαίων: Οικοδομικές παρατηρήσεις μετά τις εργασίες αποκατάστασής του. Στο: Κορρές, Μ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *Ειδικά θέματα έρευνας και εφαρμογών στα αναστηλωτικά έργα της Ακρόπολης την περίοδο 2010-2015*, Αθήνα, 18-19 Νοεμβρίου 2016, Πρακτικά, 195-208. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Κορρές, Μ. – Μπούρας, Χ. 1983. *Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, κεφ. Ε.2 (Χ. Μπούρας) 411-412, κεφ. Στ.2 (Χ. Μπούρας) 423-434. Αθήνα: ΥΠΠΕ- ΕΣΜΑ.
- Κορρές, Μ. – Τογανίδης, Ν. – Ζάμπας, Κ. – Σκουλικίδης, Θ. κ.ά. 1989. *Μελέτη Αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, τ. 2α. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Κορρές, Μ. 1989. *Μελέτη Αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, τ. 2β. Αθήνα: ΕΣΜΑ.

- Κορρές, Μ. 1994. *Μελέτη Αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, τ. 6. *Ο δυτικός τοίχος και άθλια μνημεία*. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Κορρές, Μ. 1996. Τοπογραφικά ζητήματα της Ακροπόλεως. Στο: *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών: Επιστημονικές - επιμορφωτικές διαλέξεις*, 57-106. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Δήμος Αθηναίων.
- Korres M. 2002. On the North Acropolis wall. Στο: Stamatoropoulou, M. – Yeroulanou, M. (επιμ.), *Excavating Classical Culture: Recent Archaeological Discoveries in Greece*, 179-186. Oxford: Beazley Archive and Archaeopress.
- Korres, M. 2004. The Pedestals and the Acropolis South Wall. Στο: Stewart, A., *Attalos, Athens, and the Akropolis, The Pergamene "Little Barbarians" and their Roman and Renaissance Legacy*, 242-283, 333-337 (notes), Cambridge: Cambridge University Press.
- Λαμπρινού, Α. 2018. Ιστορικό επεμβάσεων και θεωρητικά ζητήματα στην αναστήλωση του προνάου. Στο: Μπούρας Χ. – Ελευθερίου Β. (επιμ.), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. Ι, 95-112. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Λαμπρινού, Α. 2018α. Χρονολόγιο αναστήλωσης προνάου. Στο: Μπούρας Χ. – Ελευθερίου Β. (επιμ.), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. Ι, 113-128. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Λαμπρινού, Α. 2018β. Ιστορία των επεμβάσεων στη βόρεια περίπτωση του Παρθενώνα. Στο: Μπούρας Χ. – Ελευθερίου Β. (επιμ.), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. Ι, 146-173. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Λαμπρινού, Α. 2018γ. Μελέτη κίωνων και επιστυλίων βόρειας κιονοστοιχίας: Νέες παρατηρήσεις. Στο: Μπούρας, Χ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. Ι, 174-211. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Λαμπρινού, Α. 2018δ. Επανατοποθέτηση κίωνων και επιστυλίων βόρειας κιονοστοιχίας. Στο: Μπούρας, Χ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. ΙΙ, 326-352. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Μεντζίνη, Μ. 2018. Είδη θραύσεων σπονδύλων: Το παράδειγμα του 6ου κίονα του προνάου. Στο: Μπούρας, Χ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. Ι, 129-145. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Μεντζίνη, Μ. 2018α. Συμπεριφορά σε κάμψη αποκατεστημένου επιστυλίου. Στο: Μπούρας, Χ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. Ι, 239-259. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Μεντζίνη, Μ. 2018β. Κίονες και επιστύλια (δομική αποκατάσταση μελών). Στο: Μπούρας, Χ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. ΙΙ, 302-325. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Μαμαλούγκας, Κ. – Μιχαλοπούλου, Δ. 2018. Σχεδιασμός εργασιών ανάδειξης στο εσωτερικό του Ερεχθείου. Στο: Κορρές, Μ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *Ειδικά θέματα έρευνας και εφαρμογών στα αναστηλωτικά έργα της Ακρόπολης την περίοδο 2010-2015* Αθήνα, 18-19 Νοεμβρίου 2016, *Πρακτικά*, 195-208. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Μιχαλοπούλου, Δ. – Μαμαλούγκας, Κ. 2018. Το αναστηλωτικό πρόγραμμα του ναού της Αθηνάς Νίκης. Στο: Μπούρας, Χ. - Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. ΙΙΙ, 643-673. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Μπούρας, Χ. 1967. *Ἡ Ἀναστήλωση τῆς στοᾶς τῆς Βραυρῶνος: Τά ἀρχιτεκτονικά της προβλήματα*. Ἀθῆναι.
- Μπούρας, Χ. 2008. Το ενδιαφέρον του Κωνσταντίνου Καραμανλή για τη διάσωση των μνημείων της Ακροπόλεως. Στο: Σβολόπουλος, Κ. – Μπότσιου, Ε. – Χατζηβασιλείου, Ε. (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα. Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ζάππειο Μέγαρο, 5-9 Ιουνίου 2007*, τ. 3, 328-331. Αθήνα: Ίδρυμα Κ. Καραμανλή, 2008.

- Μπούρας, Χ. 2009. Αυστηρή και χαλαρή τήρηση αρχών στις αναστηλώσεις των αρχαίων μνημείων στην Ελλάδα. *Ενημερωτικές ειδήσεις από την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης* 9, 2-8.
- Μπούρας, Χ. 2015. Τα νέα προγράμματα των έργων στην Ακρόπολη. Στο: Μπούρας, Χ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *6η Διεθνής Συνάντηση για την Αποκατάσταση των Μνημείων Ακροπόλεως: Αθήνα, 4-5 Οκτωβρίου 2013: Πρακτικά*, 115-128. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Μπούρας, Χ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), 6η Διεθνής Συνάντηση για την Αποκατάσταση των Μνημείων Ακροπόλεως: Αθήνα, 4-5 Οκτωβρίου 2013. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Μπούρας, Χ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), 2018. *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. I-III. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Stevens, G. P. – Caskey, L. D. – Fowler, H. N. – Paton, J. M. 1927. *The Erechtheum. Measured, drawn and restored*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Τανούλας, Τ. 1997. *Τα Προπύλαια της Αθηναϊκής Ακρόπολης κατά τον Μεσαίωνα*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Τανούλας, Τ. 2018. Η αναστήλωση της ανωδομής του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων. Στο: Μπούρας, Χ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. III, 558-587. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Τουμπακάρη, Ε.-Ε. 2018. Μελέτες και έρευνες για τη δομική αποκατάσταση της δωρικής ζωφόρου και των γείσων της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνος (2004-2007). Στο: Μπούρας, Χ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. I, 260-280. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Τουμπακάρη, Ε.-Ε. 2018α. Το έργο δομικής αποκατάστασης των ανώτερων στρώσεων του θριγκού της βόρειας κιονοστοιχίας (2004-2007). Στο: Μπούρας, Χ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. II, 366-377. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Τουμπακάρη, Ε.-Ε. 2018β. Σχεδιασμός τεχνητού λίθου για την κατασκευή αντιγράφων των μελών της Δ. και Ν. ζωφόρου και των μετοπών της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνα και της ζωφόρου του ναού της Αθηνάς Νίκης. Στο: Μπούρας, Χ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. II, 531-542. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Χάρτης της Βενετίας, ICOMOS, 1964. *Διεθνής Χάρτης για την Αποκατάσταση και Συντήρηση Μνημείων και Μνημειακών Συνόλων*. 2ο Διεθνές Συνέδριο Αρχιτεκτόνων και Τεχνικών των Ιστορικών Μνημείων. Βενετία. Ψηφισμένος από το Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Τοποθεσιών (ICOMOS) το 1965.
- Χατζηπαπά Α. 2018. Ειδικά θέματα κατά την αποκατάσταση τμήματος του νότιου τείχους της Ακρόπολης στην περιοχή 6ης-7ης αντηρίδας. Στο: Κορρές, Μ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *Ειδικά θέματα έρευνας και εφαρμογών στα αναστηλωτικά έργα της Ακρόπολης την περίοδο 2010-2015, Αθήνα, 18-19 Νοεμβρίου 2016, Πρακτικά*, 209-224. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Χριστοδουλοπούλου, Ρ. 2018. Μελέτη των ανώτερων στρώσεων του θριγκού της βόρειας περίπτωσης συμπεριλαμβανομένου του δυτικού τμήματος. Στο: Μπούρας, Χ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. I, 212-238. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Χριστοδουλοπούλου, Ρ. 2018α. Αρχιτεκτονικά θέματα της αποκατάστασης των ανώτερων στρώσεων του θριγκού της βόρειας περίπτωσης (2005-2006). Στο: Μπούρας, Χ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τ. II, 353-365. Αθήνα: ΥΣΜΑ.

**ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΕΛΕΤΩΝ ΤΩΝ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΝ 2000-2016 ΣΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ ΣΤΙΣ ΟΠΟΙΕΣ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ ΟΙ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ ΤΟΥ
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ**

ΠΑΡΘΕΝΩΝΑΣ

Πρόναος

- Κορρές, Μ. – Τογανίδης, Ν. – Ζάμπας, Κ. – Σκουλικίδης, Θ. κ.ά. 1989. *Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, τ. 2α. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Κορρές, Μ. 1989. *Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, τ. 2β. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Λαμπρινού, Α. 2005. *Ανατολική πρόσταση σηκού Παρθενώνα - Κατάξεση ραβδώσεων κίωνων* (Αδημοσίευτη Έκθεση ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1475).
- Λαμπρινού, Α. – Ελευθερίου, Β. 2009. *Η αποκατάσταση της ανατολικής πρόστασης του Παρθενώνα και η κατάξεση των ραβδώσεων των κίωνων*. (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1974).

Βόρεια πλευρά

- Ζάμπας, Κ. 2002. *Μελέτη δομικής αποκαταστάσεως της βόρειας όψης του Παρθενώνος*. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Λαμπρινού, Α. 2005. *Αναδιάταξη μελών βόρειας κιονοστοιχίας Παρθενώνα: Κίνες-κιονόκρανα-επιστύλια* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1503.1-3).
- Βρούβα, Α. 2007. *Διερεύνηση συνδεσμολογίας επιστυλίων βόρειας κιονοστοιχίας Παρθενώνα* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1723).
- Τουμπακάρη Ε.- Ε. 2007. *Δομική αποκατάσταση άνω θριγκού βόρειας κιονοστοιχίας Παρθενώνος* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1764).
- Χριστοδουλοπούλου, Ρ. 2008. *Μελέτη αποκατάστασης του δυτικού τμήματος του θριγκού της βόρειας περιστάσης Παρθενώνα*. Τεύχος Α' - Κείμενο, σχέδια. Τεύχος Β' - Τεκμηρίωση μελών (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1800.1-3 και Μ1812.1).
- Χριστοδουλοπούλου, Ρ. 2008. *Μελέτη αναδιάταξης των λίθων του θριγκού της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνα (δωρική ζωφόρος - γείσα): Αναθεώρηση και εφαρμογή* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1850).

Δυτική πλευρά

- Βρούβα, Α. 2011. *Μελέτη ευστάθειας σεναρίων αποξήλωσης της δυτικής όψης του Παρθενώνα* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1926).
- Σκαρής, Κ. 2012. *Μελέτη αποκατάστασης του δυτικού αετώματος του Παρθενώνα: Αποκατάσταση του αντιθηματικού τοίχου του δυτικού τμπάνου* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1952).
- Σκαρής, Κ. – Χριστοδουλοπούλου, Ρ. – Κοντέας, Ζ. – Βρούβα, Α. 2014. *Αποκατάσταση της οροφής του δυτικού πετρού του Παρθενώνα και προαπαιτούμενες εργασίες* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ2074).
- Ελευθερίου, Β. – Μανιδάκη, Β. – Βρούβα, Α. 2015. *Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, τ. 8, *Μελέτη αποκατάστασης της δυτικής πλευράς του Παρθενώνα: Γενικός προγραμματισμός του έργου και προτάσεις επέμβασης στις δύο γωνίες του θριγκού*. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Μανιδάκη, Β. – Παλαιολόγος, Α. – Σκαρής, Κ. 2016. *Αποκατάσταση του δυτικού αετώματος του Παρθενώνα: Ι. Μελέτη αποκατάστασης ορθοστάτη τμπάνου του δυτικού αετώματος του Παρθενώνα. Υποπρόγραμμα 4 δυτικής πλευράς, ΙΙ. Μελέτη αποκατάστασης αντιθηματικού*

τοίχου του τριγώνου του δυτικού αετώματος του Παρθενώνα. Υποπρόγραμμα 5 δυτικής πλευράς (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ2220).

Σηκός

- Τογανίδης, Ν. – Ματάλα, Κ. 2002. *Μελέτη αποκαταστάσεως βορείου τοίχου του Παρθενώνος*. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Παράσχη, Κ. – Τογανίδης, Ν. 2002. *Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, τ. 6, *Μελέτη αποκαταστάσεως του νότιου τοίχου του Παρθενώνος*. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Τουμπακάρη, Ε.- Ε. 2006. *Μελέτη δομικής αποκαταστάσεως ορθοστατών βόρειου τοίχου σηκού Παρθενώνος* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1724).
- Λαμπρινού, Λ. – Παπαβασιλείου, Β. – Πάνου, Α. 2015. *Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, τ. 9, *Μελέτη αποκατάστασης του δυτικού τοίχου του σηκού του Παρθενώνα: Αποκατάσταση του υπερθύρου*. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Σκαρής, Κ. – Βρούβα, Α. 2016. *Αποκατάσταση του βόρειου τοίχου του σηκού του Παρθενώνα: Οριστική αρχιτεκτονική και στατική μελέτη* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ2209).

Οπισθόναος

- Κουφόπουλος, Π. 1994. *Μελέτη αποκαταστάσεως Παρθενώνος*, τ. 3α, *Προγράμματα αποκαταστάσεως οπισθοναού και οροφής δυτικού περσού: Αρχιτεκτονική μελέτη*. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Ζάμπας, Κ. 1994. *Μελέτη αποκαταστάσεως Παρθενώνος*, τ. 3β, *Προγράμματα αποκαταστάσεως οπισθοδόμου και δυτικού περσού (προγράμματα 9 και 11). Δομοστατικά προβλήματα*. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Παπακωνσταντίνου, Ε. – Φραντζικινάκη, Κ. – Ζαφειρόπουλος, Β. - Πουλή, Π. 2002. *Μελέτη αποκαταστάσεως Παρθενώνα*, τ. 7, *Μελέτη καθαρισμού δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνος*. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Χριστοδουλοπούλου, Ρ. 2004. *Διερεύνηση της αρχικής διάταξης των θράνων στη βορειοδυτική γωνία της πρόστασης του οπισθοναού* (Αδημοσίευτη Έκθεση ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1309).
- Τουμπακάρη, Ε. 2004. *Χυτά αντίγραφα δυτικής και νότιας ζωφόρου Παρθενώνος* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1326).
- Τουμπακάρη, Ε. - Φιλίππουπολίτης, Μ. 2012. *Μελέτη φέροντος οργανισμού και απόδοση έργου δομικής αποκαταστάσεως οπισθοναού*, τ. ΙΙΙ, *Επιστόλια* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1940).

ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

- Τανούλας, Τ. – Ιωαννίδου, Μ. 2002. *Μελέτη αποκαταστάσεως των Προπυλαίων*, τ. 2, *Μελέτη αποκαταστάσεως της ανωδομής του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων*. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Πασχαλίδης, Β. 2002. *Μελέτη εφαρμογής συγκολλησιών δοκών Προπυλαίων* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1052).
- Πασχαλίδης, Β. 2002. *Μελέτη για την προσωρινή ενίσχυση του ανατολικού λίθου του κεντρικού υπέρθυρου στον θυραίο τοίχο των Προπυλαίων* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1110).
- Τανούλας, Τ. 2005. *Ανατοποθέτηση των λίθων της ζωφόρου της ανατολικής στοάς και των ιωνικών επιστυλίων της δυτικής αίθουσας των Προπυλαίων* (Αδημοσίευτη Έκθεση ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1435).

- Τανούλας, Τ. 2005. *Οριστική μελέτη για την αναστήλωση του νοτιοανατολικού ιωνικού κίονα* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ .Μ1521).
- Παπαβασιλείου, Β. 2011. *Στατικά θέματα στην ανωδομή της βορειοδυτικής γωνίας του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ .Μ1903).
- Ιωαννίδου, Μ. – Παπαβασιλείου, Β. 2015. *Δομική παθολογία της νότιας πτέρυγας των Προπυλαίων και μελέτη δομικής αποκατάστασης και εργοταξιακής υποδομής της επέμβασης*. Στο: Τανούλας, Τ. κ.ά. *Μελέτη αποκαταστάσεως Προπυλαίων*, τ. 3, 73-105. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Ιωαννίδου, Μ. 2015. *Δομική παθολογία της βορειοδυτικής γωνίας του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων και κριτική της πρότασης επέμβασης*. Στο: Τανούλας, Τ. κ.ά. *Μελέτη αποκαταστάσεως Προπυλαίων*, τ. 3, 195-221. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Καρανάσος, Κ. 2015. *Μελέτη αποκατάστασης της ανωδομής του νότιου τοίχου του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων*. Στο: Τανούλας, Τ. κ.ά. *Μελέτη Αποκαταστάσεως των Προπυλαίων*, τ. 3, 107-143. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Καρανάσος, Κ. 2015. *Μελέτη αποκατάστασης της βορειοδυτικής γωνίας και της δυτικής πρόσοψης των Προπυλαίων*. Στο: Τανούλας, Τ. κ.ά. *Μελέτη αποκαταστάσεως Προπυλαίων*, τ. 3, 145-192. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Τανούλας, Τ. 2015. *Μελέτη συμπλήρωσης της αναστήλωσης στη νότια πτέρυγα των Προπυλαίων*. Στο: Τανούλας, Τ. κ.ά. *Μελέτη αποκαταστάσεως Προπυλαίων*, τ. 3, 13-71. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Φραντζικινάκη, Κ. 2015. *Μελέτη συντήρησης του βόρειου τμήματος του δαπέδου της ανατολικής στοάς των Προπυλαίων*. Στο: Τανούλας, Τ. κ.ά. *Μελέτη αποκαταστάσεως Προπυλαίων*, τ. 3, 277-325. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Φραντζικινάκη, Κ. – Φραγκιαδάκη, Ε. 2015. *Μελέτη συντήρησης του βόρειου κίονα της δυτικής πρόσοψης των Προπυλαίων*. Στο: Τανούλας, Τ. κ.ά. *Μελέτη αποκαταστάσεως Προπυλαίων*, τ. 3, 223-274. Αθήνα: ΥΣΜΑ.

ΝΑΟΣ ΑΘΗΝΑΣ ΝΙΚΗΣ

- Ζιρώ, Δ. 1994. *Μελέτη Αποκαταστάσεως του ναού της Αθηνάς Νίκης*, τ. 1α-1β. Αθήνα: ΕΣΜΑ.
- Στεφάνου, Ε. 2004. *Φέροσσα πηλάκα από ανοξείδωτο χάλυβα κάτω από το σηκό του ναού της Αθηνάς Νίκης: Στατική μελέτη εφαρμογής* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1269).
- Ζιρώ, Δ. 2006. *Πρόταση για την αποκατάσταση του αετώματος του οριζόντιου γείσου και της σίμης του ναού της Αθηνάς Νίκης* (Αδημοσίευτη Εισήγηση ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1535 και Μ1808).
- Ζιρώ, Δ. – Μαμαλούγκας, Κ. 2007. *Δομικά στοιχεία τεκμηρίωσης για την αναδιάταξη των κιονοκράνων του ναού της Αθηνάς Νίκης* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1784).
- Μαμαλούγκας, Κ. 2008. *Μελέτη αναδιάταξης των λιθοπηλίνθων του σηκού του ναού της Αθηνάς Νίκης* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1783).
- Ζιρώ, Δ. 2009. *Η σύνθεση της ζωφόρου του ναού της Αθηνάς Νίκης σύμφωνα με τα οικοδομικά στοιχεία που διατηρούνται στα μέλη και το επιστύλιο* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1855).
- Μαμαλούγκας, Κ. – Μιχαλοπούλου, Δ. 2015. *Πορεία επισκεπτών και διαμόρφωση θέσης θέασης του ναού της Αθηνάς Νίκης στον χώρο του Βραυρωνίου* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ2138).

ΑΡΡΗΦΟΡΙΟ

- Μανιδάκη, Β. – Εγγλέζος, Δ. 2006. *Μελέτη κατάκωσης Αρρηφορίου* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1561).
- Εγγλέζος, Δ. 2006. *Κατάκωση Αρρηφορίου οίκου: Γεωτεχνική μελέτη* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1551).
- Μαριδάκη, Α.– Λασκαρίδης, Χ. – Τζουμουσλή, Ε. – Φραγκιαδάκη, Ε. – Φραντζή Γ. 2006. *Η περίπτωση του Αρρηφορίου. Περιγραφή και τεκμηρίωση της κατάστασης διατήρησης των θεμελιολίθων του μνημείου* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1557).

ΕΡΕΧΘΕΙΟ

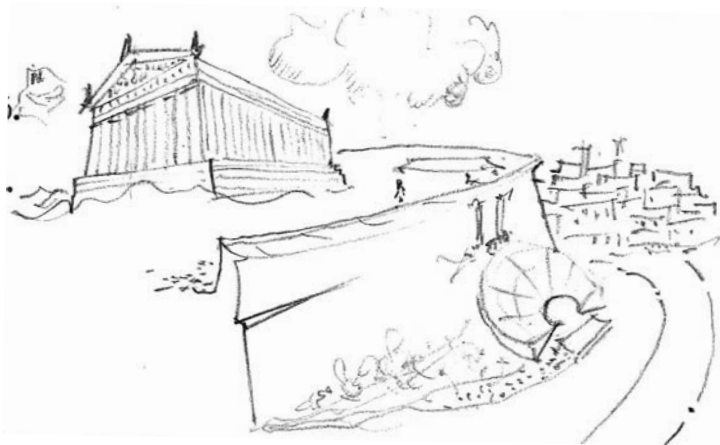
- Μαμαλούγκας, Κ. – Μιχαλοπούλου, Δ. 2014. *Κατάκωση θεμελιώσεων και κατασκευή νέου δαπέδου στο εσωτερικό του Ερεχθείου* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ2091.1-2).

ΤΕΙΧΗ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ

- Ιωαννίδου, Μ. 2012. *Περιμετρικά τείχη της Ακρόπολης: Τεκμηρίωση - Μελέτες - Έργα 1980-2010 - Κατάσταση διατήρησης - Προτάσεις επέμβασης*. (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ1969).
- Κορρές, Μ. 2013. Τα τείχη της Ακροπόλεως: Παρούσα κατάσταση και προτάσεις αντιμετώπισης αυτής. Στο: Μπούρας, Χ. – Ελευθερίου, Β. (επιμ.), *6η Διεθνής Συνάντηση για την Αποκατάσταση των Μνημείων Ακροπόλεως, Αθήνα 4-5 Οκτωβρίου 2013, Πρακτικά*, 179-214. Αθήνα: ΥΣΜΑ.
- Χατζηπαπά, Α. 2013. *Μελέτη αποκατάστασης του νότιου τείχους της Ακρόπολης στην περιοχή 6ης-7ης αντηρίδας* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ2048).
- Μοροπούλου, Α. – Μπακόλας, Α. – Καρόγλου, Μ. 2013. *Τεχνική έκθεση χαρακτηρισμού των κονιαμάτων του νοτίου τείχους της Ακρόπολης - Πρόταση κονιαμάτων αποκατάστασης για το νότιο τείχος* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ2029).
- ΕΔΑΦΟΣ Σ.Μ. Α.Ε., 2015. *Εργασίες γεωτεχνικής έρευνας για τη διερεύνηση της ευστάθειας των περιμετρικών τειχών και του βράχου της Ακρόπολης* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ2243).
- Πέτσι Φ. 2015. *Γεωτεχνική μελέτη: Εκτιμήσεις ευστάθειας και υπολογισμοί στο νότιο τείχος της Ακροπόλεως στην περιοχή μεταξύ 6ης-7ης αντηρίδας/ Απόδοση εργασιών: Αποκατάσταση της εξωτερικής επένδυσης του νότιου τείχους στην περιοχή της 6ης-7ης αντηρίδας* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ2251).
- Μιχαλοπούλου, Δ. – Μαμαλούγκας, Κ. 2016. *Μελέτη αποκατάστασης της περιοχής Β.17 (27,500 – 35,000) του βορείου τείχους της Ακρόπολης των Αθηνών*, Τεύχος Α' (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ2222).
- Τσιμερέκη, Α. – Αγγελακοπούλου, Ε. 2016. *Κατάσταση διατήρησης των λίθων του βόρειου τείχους της Ακρόπολης των Αθηνών στην περιοχή Β.17 (27,500-35,000): Μεθοδολογία και υλικά συντήρησης*, Τεύχος Β' (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ2236).
- Μιχαλοπούλου, Δ. – Μαμαλούγκας, Κ. – Χατζηπαπά, Α. 2016. *Επεμβάσεις αποκατάστασης στα τείχη της Ακρόπολης των Αθηνών* (Αδημοσίευτη Μελέτη ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ, αρ. εισαγ. Μ2248).

Παράρτημα I

Το Αθηναϊκό αστικό τοπίο και η Ακρόπολη

Χειρόγραφο κειμένου για διάλεξη που επρόκειτο να δοθεί στην Επιστημονική Συνάντηση του Πανεπιστημίου της Konstanz με θέμα Identitäres Bauen: Die Athener Akropolis und die Stadt (Konstanz 13-15.05.2016). (ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ αρ. εισαγ. Μ2271). Υπό έκδοση στη γερμανική γλώσσα στα πρακτικά της Συνάντησης.

Το Αθηναϊκό αβελικό τούτο και η Ακρόπολις.

X. Μπουρπας
19 Αυγούστου - 10 Ιουνίου 2016.

1. 5° Tr. Takwidi's, H. Meryvaki in 'Cypriotes in Athenai', Athina 1962, p. 50, J. Travlos Pictorial Dictionary of Ancient Athens, London, 1971, p. 52 (also in Travlos 1971)

2. 0. n. p. 55 n. 2.

3. 0. n. p. 204, Ex. 38.

4. Travlos 1971, p. 55, (618/10/14)

5. Takwidi's, B' 46-53.

6. Travlos 1971, p. 57,

Σταθερό και χαρακτηριστικό στοιχείο της ποίησης των Αθηναίων υπήρξε
 επί χιζιεύες η Σιπρωτική, η οποία είχε ποσο λειτουργικό αλλά κυρίως αλληθωτικό
 και εμπροσθητικό για το λόγο. Παρά το ότι η μορφή και των δύο αυτών
 χρόνι παρουσιάζει ομοιότητες ελλογούς, η συνεχιστική ελάττωσε σαφώς: Η Ακρό-
 πολη ελάττωσε αλάτοιο της ποίησης. Η δυναμική των μεταβολών ελάττωσε αλλη-
 ζε παρὰ μόνον κατά τους δύο τελευταίους αιώνες

Η διαχρονική παρατήρηση των μεταβολών της αθηναϊκής δόξιας ζορβου και
 της Σιπρωτικής είναι δυνατόν να γίνει κυρίως βάσει αρχαιολογικών στοιχείων
 αλλά και λίγων σχεδόν γραπτών πηγών, συνήθως έμμεσων περιγραφών. Στις
 γνώσεις μας συνηθίζαν να είναι, άριστοι, έθεις και φανταστικές αρχαίες,
 σημαντικές έργα.

Το φυσικό περιβάλλον υπήρξε καθοριστικό για τη γενική εικόνα των
 Αθηναίων. Η γεωμορφολογία του χερσονησίου με μικρά ύψηματα, γόφοι και
 έρη πέριξ, ελάττωσε μια τρυφή και θάλασσα παρουσιάζει το κίβλο η οποία σε
 συνδυασμό με το εύκρατο κλίμα ελαττωσε τη εμάττωσε των ανθρώπων
 ήδη και την νεοθητική έπαυση *¹ διαίχταν αλάττωσε Αθηναίων και των χρημάτων
 ύψητων ως άσφαδέστερο κατατήρο της Σιπρωτικής, των παρασφες φιλίας ο-
 χήρως, ηγευέκτηρα των διατήρως επί αιώνες.

Η μορφή του κράτους ελάττωσε αλληθωζε ήδη κατά την μυκηναϊκή περίοδο ^{2*} του
 έρη ελάττωσε η εμάττωσε ενός αλάττωσε των βασιλίων της ηρωικής έπαυσης. Η φυσ-
 κή ελάττωσε βελήθως τότε με περιήρως τείχως ελάττωσε ελάττωσε και
 έρη αλληθωζε *³ του αλάττωσε είναι πρώτη η ήθη ελάττωσε και η μορφή, ελάττωσε
 αλάττωσε αλληθωζε τα κράτους. Η επήρως πρώτα ελάττωσε ελάττωσε,
 αλληθωζε ελάττωσε ένα ελάττωσε τείχως ⁴ περιήρως τον έρη ελάττωσε κατά και
 παρὰ τον έρη ελάττωσε. Δεί ελάττωσε ελάττωσε για το έρη των τείχως και
 των αλάττωσε, ελάττωσε και για τη μορφή του οίκτου του ελάττωσε
 τότε ελάττωσε της Σιπρωτικής *⁵ Δεν μπορεί να γίνει λόγος ελάττωσε για το έρη
 να τότε

Συμπληρωσε ελάττωσε τόσο την Ακρόπολη όσο και επί τούτο ελάττωσε
 ελάττωσε, κατά τον 6^ο π. Χ. αλάττωσε με την έρη ελάττωσε των έρη της Αθηνών ⁶

7. Τραυλός, 1971, σ.

8. Αναστασιάνη τα βράχια από την ερπύρα, Ελ Μ. Κορδής. Από τον Τσίβιλη στον Παρθενοώνα, Αθήνα, 1992, Πλ. 17, σ. 42, 43, 44, 45, 106.

9. Χ. Θεοχαράκης, Τα άρχαια τείχη των Αθηνών. Αθήνα 2015, σ. 37-60

10. Τραυλός, 1971, σ. 53.

11. Τραυλός, 1971, σ. 482.

τῶν ἀνίσχυρων τῶν μεγαλῶν πύργων καὶ *7 καὶ τῶν ἀναβαθμῶν. Ἡ
 διαίτησις τῶν προϊστορικῶν ὀχυρῶσεων καὶ τῶν γιγανθῶν ὄχι ἔξωθεν εἰκόνα
 τῆς Συροπολίως δὲ ἀρχαῖα *8 ἀπὸ συγκρίσεως ἐνός διακριτικῆ ἀναβάσεως οἰκί-
 στικῶν ἐπιπέδων, εἰς ἑσπέρια, κίττα καὶ δυτικὴ περιόχης. Καταβολὴ τῶν οἰκισμῶν
 αὐτῶν δὲ, ἔχουν διασωθῆ, μὲν ὅπως ὄντως μανθὺς καὶ φαντασθῆ ἐν πρώτῳ αὐτῶ
 ἡσθίῳ τοπίῳ μὲ μικρῶν, κυρίως ἰσομετρία κτίσματα οἰκίῶν κατασκευάσεν, μὲ
 κρᾶ ἐπιπέδῳ ἴσῳ καὶ ἄλλῳ. Πυρῆνα τοῦ ἀποσταθῆ ὁ Συροπολίως οὐκ εἰς ἄλλο
 εἰς ὁμοίως ὄχι μόνον οἱ ὄρθοι τοῦ οἰκισμοῦ. Ἐπιπέδῳ ἴσῳ τὰ μὲν εἰσὶν
 μᾶτα καὶ ἐνός μεγάλου χώρου ἑσπέρια καὶ βράχου εἰς ὁμοίως ἀρροῦσα
 διαμορφώσεως ἢ Ἀγορᾶ.

Ἡ κεντρικὴ ἀρχαῖα τῆς κρηματοποιεῖται γὰρ μὲν τῶν προκίτων ποχέως
 μὲ τὸ εἰσὶν παράρρημα τοῦ ὀρθοσταθίου τείχους, *9 τῶν καθάρων καὶ ἴσῳ τῶ
 ὄψεως καὶ ἐπιπέδων τοῦ ὀρθοσταθίου. Στῆ Συροπολίως τὰ κατασκευάσεν
 προϊστορικῶν τείχων ἀποκαθάρσεν καὶ ἴσῳ, ἐν μέρει ἀπὸ στήλια καὶ ἴσῳ
 μὲν εἰς ὁμοίως χίτους περὶ, ἴσῳ τῶν βράχων, ἢ ἐπιπέδων τῶν ὀρθοσταθίου
 τῶν εἰσὶν μὲ ἀνδρῶν, ἐπιπέδων καὶ γὰρ ἴσῳ ἀναβαθμῶν. *10 Τμήματα τῶν
 οὐρανῶν διαμορφώσεν μὲ καταβολὴ τῶν βράχων καὶ ἀπὸ ἀναβαθμῶν
 καθάρων καὶ μὲ τμήματα τῶν βράχων τῶν περὶ ἢ φρονικῶν ὀχυρῶσεων διακρίσεν
 τῶν ἀναβαθμῶν. Ἡ δυτικὴ εἰσὶν μὲν μικρῶν κρηματοποιεῖται μὲ τῶν προκί-
 των καὶ μὲ ἴσῳ κρηματοποιεῖται τῶν ἀναβαθμῶν. *11 Παραμένει ἴσῳ τῶν
 ἴσῳ ἀναβαθμῶν τῶν ἀναβαθμῶν. Τὰ μεγάλα μὲν κρηματοποιεῖται
 ἢ Παρθενῶν, τῶν ἑσπέρια καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνῶν Νίκης ἔδωσαν ὀρθο-
 σταθμῶν τῶν βράχων τῶν μὲν εἰσὶν περὶ τῶν καὶ σήμερον.

Ἡ βραχίονας κατὰ τὸν βραχίονα εἶχαν ἐπιπέδων τῶν ὀρθοσταθίου
 εἰς τῶν ἀναβαθμῶν χώρου τοῦ ὀρθοσταθίου, εἰσὶν ἀπὸ τῶν δικῶν ἀπὸ ὀρθοσταθίου
 ὄρθοσταθίου ὀρθοσταθίου γὰρ ὅτι αὐτῶν ἐπιπέδων ἢ ὀρθοσταθίου ἀπὸ τῶν κρηματοποιεῖται
 γὰρ ἐπιπέδων ἀναβαθμῶν ὀρθοσταθίου εἰσὶν εἰσὶν ἀπὸ τῶν ποχέως καὶ
 ὀρθοσταθίου εἰσὶν ἀπὸ τῶν ἑσπέρια ἀπὸ τῶν Συροπολίως ἀπὸ τῶν ὀρθοσταθίου
 ἀπὸ τῶν ὀρθοσταθίου ἀπὸ τῶν Παρθενῶν. Παραμένει ἴσῳ ἀναβαθμῶν
 κατὰ τῶν ὀρθοσταθίου τῶν τῶν Συροπολίως εἰσὶν ἴσῳ ὀρθοσταθίου καὶ
 ὀρθοσταθίου εἰσὶν ἢ ὀρθοσταθίου τῶν κρηματοποιεῖται.

13. Α. Θεοχαράκη, β.π.σ. 254, 255.

13. Κατασκευασμένα από λίθους γυλινθού και ξύλα, διαστάει εὐκρίν' ἑξήκ. Τριαν-
τος 1971, σ. 71

14. Κατάμνησι τῶν ἱερῶν ἀπὸ τοῦς τεράσφους χαρτικοῦς τῆς Ἀττικῆς κατὰ τὸν
Πλάτωνη γινώσκοντες. (Θουκυδίδης Β' 17-18).

15. Μετ' ἐπὶ ἀνέσχυρον ἑλληνικῶν μνησίων ἐπὶ Περσικῆς καὶ ἐπὶ Βαβυλων-
ιατικῆς γυνία τῶν Περσικῶν.

16. Ch. Bouras, Hellenistic Athens, Actes des XIII Intern. Kongresses
für Classische Archäologie, Berlin, 1988, σ. 267-274

17. Μετ' ἐπὶ ἀνέσχυρον τῶν εἰδῶν γινώσκοντες ἢ τρυφίσην καὶ ἄλλοις ἐπὶ Ἀθηναί-
κῃ ἀπὸ καλλιπῶν σχήμα.

Η αρχαιολογική έρευνα και οι ανασκαφές ή γίνον οχυρά τμήματα περιουσίας της πόλεως. Σημαντικές υποθέσεις για το αβυθινό τοπίο των Αθηνών κατά τον 5ο αιώνα π.Χ. Είναι πρωτίστη ή θέση των τειχών *12 και των ορίων πέντε ορίων-πυλών της πόλεως. Σημ. περιόχες κοιλάδας δεν υπήρχαν πολεοδομικές σχεδιαστικές αυτές ανακάλυψαν δυνατότητα σε ένα δικτύω οδών που προέκυψε ή εξακολούθησε να δημιουργείται ανεξάρτητα των αναρτήσεων.

Λείψανα κατοικιών στην Αθήνα στην Κολήνη, στις πυλόμενες του Αρείου Πάγου και στην Ελευσίνα κλπ της Αιολοπόλεως. Πρωτεύουσα όμως ήλι κατοικίες κατασκευάζονταν και εις πόλεις εκτετατές βορείως και νότιως του βράχου γυθαί και τα δεικνά των Σαραϊνών Κιζηνών. Το αβυθινό τοπίο είχε μεγάλη έκταση αλλά τα σπίτια ήταν μικρά, ισόβια ή ή ή ένα όροφο *13 ανεγχεσ σ' αλληλα και μικρή εσωτερική αυλή.

Άλλα υπολείμματα και ερημότεροι χώροι. Τμήνη της Αιολοπόλεως (στη περιοχή της οδοίς και εγγύθεν διαμέστωι μεθ' οδοίς, της Πηνυκός, του Αρείου Πάγου, τα Κορυμνίου και τμήματα στα εγγύθεν των Νυμφών, με κεντρική τμή *14 ρημα της πόλεως *15 και διαφόρα τμήματα με τους περιβόλους τους. *16 Υπολείμματα χείρας με άσχημα συμπληρωμένη έξω από τα τείχη τα κεντρικά οδοί, τα μηχανιστικά ή Κεραμεικός ή Ακαδημία, το Λύκειον, τα Κεντρικά.

Φανερόν γοίτρω ή ή τα κτισμένα πτηνία των Αθηνών κατά την ύδα και τον 4ο αιώνα π.Χ. παρανοήτως αβυθινό τοπίο με γύρω σπηλαιοειδή εσοφορές και εσοφορήματα των Αιολοπόλεως ή ύποτα με τους Αθηνάϊους ενα κεντρικός Αραιοκέντρικη οργάνωση, ως το ή από της προϋπάρχουσας.

Η γενική εμφάνιση της Αιολοπόλεως δεν αλλοίωται παρ' εσοφορήματα *15 τα τα Ελληνική περίοδο, *16 τον αβυθινό όφως το γύρω γύρωθεν εσωτερική οργάνωση; τα τείχη εντεταταμένη εσοφορήματα των Μουσών και των Νυμφών και κεντρικόν το Διαισιόχορα με εσοφορήματα τα εσωτερικώτα ή εσωτερικά περιόχη της Κολήνης. Η Αθήνα, με την ανεξάρτητα των μεγάλων οδοίς και εις οργάνωση κεντρικών οδών Αραιοκέντρικόν χείρας των Αρχαίων της χειρωνακία *17 και ή Αθήνα της Αιολοπόλεως από τα κεντρικά ανακάλυψαν ανεξάρτητα από την εσοφορήματα των Αραιοκέντρικόν και του υψώ ανεξάρτητα

18. T. Tavoúcas, *Tá Ipotivágia tīs Athēnōn tīs Apóroxi kai tōn Klēro-
nōn*, *ABivē*, 1997, σ. 287, σσ. 56, 57

19. Al. Franz, *Late Antiquity, A.D. 267-700*, Princeton, 1988, σ. 125-141

20. Ch. Bouras, *Alaric in Athens*, *BSAE* 33, 2012, σ. 1-6.

σαν τον Δυτιονατόν. Οι ρωμαϊκές πόλεις με κεντρικό πολεοδομικό σχέδιο και δεν εμπεριέχουν τον πόλε, οι μεγάλες όμως νέα κτίρια είχαν την άμεση πύλη κλημάκα μεθυσαν στο εσωκώτες το αίο.

Νέα κτίρια κτίρια ή ανακατασκευές τα οποία εκτελούνται εν εσωτερικά παλιές οικιστικές περιοχές γίνονται περισσότερο κατά την Ρωμαϊκή περίοδο. Η πόλη κατά την εποχή των Χορριανών έχει πλέον επικεντρώσει προς τα ανατολικά έως τις όχθες του Ιλίουσού αλλά με την άνοδο των επών συμφορημένων στο κέντρο της (των Ρωμαϊκών Συρακούς, της Βιζυθίου και του Πανθέου), και είναι νοτιο-ανατολικά περιοχή του Θραυσιανού και του μεταλλικού και του Δυτιονατόν μεταφέρονται και ανταποκρίνονται σε νέες ανάγκες των κατοίκων και είναι ενόψει του πολιτικού ρόλου των άδελφών.

Όλα αυτά καθώς και η παρακλίση των κτιρίων, τα οποία είναι μια το βενικό σχήμα των Αθηνών, έχουν δώσει στο άδελφο τοποενα μνημειώδη χαρακτηριστικά, ζουν προς έκταση της κλασικής αρχής της κοίτης. Πάνω η Αρχαία μένει ανελάβητη, πάντοτε διατηρούσα το ρολό.

Η σύγχυση και οχυρώσεων επί Βαυραίου και αργότερα τα όρια της πόλης αλλά πιθανότατα αργότερα τα περιήρημα της Αμφοπόλης με την κατάργηση της κλασικής μεμιακής κεντρικής όδου και την άνοδο δύο κέντρων εκάστηθεν της εισόδου, της παλιής σύγχρονα ως νέας Βουλής, καθώς και μιας ακόμα γραμμής άμυνας μερικές από τα Πρωτόνια* Η Αρχαία αυτανομασίζου και η αρχή της γειτονικής ως κάδρα.

Αποτελέσματα αυτών είναι η διάσπαση της κατά την ενοποίηση καταστροφή του 267 μ.Χ. όταν οι Έφραγοι λεηλάτησαν και κατέστρεψαν τα δημόσια κτίρια του κέντρου της πόλης άχε όμως και την Ακρόπολη. Μην αργότερα το άδελφο τοποενα οικιστική μεταβολή όταν το Υποσπρημαίνο της (Post Herulicis) περιήρησε ένα μικρό σημείο του άδελφου βασιλείου και νέους των Αμφοπόλης. Πάνω την επόμενη περιοχή μερικές από και του Βαυραίου του άδελφου δεν υπάρχουν πληροφορίες. Στον χώρο της Συρακούς άδελφου το έμφαση του Κρητικού με το Ηφαιστειόν και πάνω οι οχυρωμένοι γόφοι.

Σήμερα του χώρου άδελφου οι γόφοι και του άδελφου δεν κατέχονταν την οχυρωμένη περιοχή άδελφου και παρατήρησαν την Πρωτόνια. Πάνω της

²¹ D. Zakythinos, La grande brèche dans la tradition historique de l'Hellénisme, Χαριότα, πιν. 215 Δ.Κ. Αρχαίων, Αθήνα 1967-1968, Γ' σ. 300-327.

²² Διαπίπτει εν τούτοις η διαφορά των ἀρχαίων καταχειρίων, ὡς εἶναι εὐκρινὴ περὶ τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος.

²³ Χ. Μπούρας, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, Ἄρθρον 2010, σ. 21-27, 255-268

²⁵ Ζη. Λάμπρος, ἐπιμ. Μικρὴν Ἀκομιδήν τοῦ Χωριᾶτος καὶ σωζομένα, Ἀθήναι 1879-80, τ. Α', Β'. [1] ²⁶ Ὁμ. τ. Α' σ. 97-105.

Ἐπιτὴν τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν τῆν τοῦ 12^{ου} αἰῶνος ἀναγράφεται ὅτι τῶν τῶν καὶ ἐς ἄλλα ἀρχαία μνημεῖα, δὲν παρέχουν ὅπως οὐκ ἔστι τὰν ποικίλεις ἀντικεῖς καὶ ἐν ἑορῆ τοῦ καὶ πρὸς τὴν βυζαντινὴν ποίησιν. ²⁶

²⁴ F. Granström, I. Medvedev, D. Papachristianthou, Fragment d'un Praktikon de la région d'Athènes, R.E.B. 34, 1976, σ. 26

²⁴ Α. Θεοχάρου, ὁ.π.σ. 77,

καταστροφές των επόμενων ετών, το γινικό του περιγράφημα σε όλη τη διάρκεια των βράχων παρέμεινε κρηστά βράχο στο οποίο της πόλεως

Παρά το κρηστά των καταστροφών η Αθήνα γνώρισε κατά τον 5ο π.χ αιώνα μια ακόμα περίοδο ευημερίας, με την ανέλιξη του εμπορίου Ξερχανς και την ανέπτυξη ποικίλων κατοικιών κτίσης εις Ακρόπολη και άλλων γύρω του Ακρόπολη Πάρον. Οι επιπτώσεις στο δελτικό τοπίο είναι άμεσες και οι επιπτώσεις στον Παρθενώνα, όπως κρηστά και η καθήκον του σε χριστιανική εκκλησία έχρηστα έχρηστα των εξωτερικών των εικόνα.

Το μέγιστο γινικό των τυφωφοριών για ορόσηρα των βράχων στο δελτικό τοπίο και του Αθηνών. Οι διαβίαιες τυφωφορίες αν και φαινεταί ότι δεν ήταν καταστροφικές για την Αθήνη προκάλεσαν την μετακίνηση εμάς, οριστική μετακίνηση της πόλεως και ενδεχομένως σε κρηστά μικρές περιόδους την καταστροφή των κατοικιών εντός της Ακρόπολης. Για την κρηστά αυτήν περίοδο και μπορεί να πρεταίτος να το δελτικό τοπίο των Αθηνών γύρω εις πανόμοια εμάς των τυφωφοριών. Η Ακρόπολη έχρηστα εδωτοίτε σε αυτό έχρηστα απίκτησε κρηστά σφραγίδα για τους Αθηναίους ως ισχυρά κρηστά.

Κατά την μέση βυζαντινή περίοδο και ιδίως κατά τον 12ο αιώνα η Αθήνα φαίνεται ότι γνώρισε ευημερία*²³ Σχηματίζονται νέες βυζαντινές εμάς στο νεοεπαρραμιαίκα γινικό, στην νότια κρηστά, τους χώρους της Ακρόπολης και των βυζαντινών. Το δελτικό τοπίο και ορίζουν τα γινικά του γινικού Βαλεχάντων εμάς έχρηστα χαλαρά ισό και μικρά στίλια, κρηστά βυζαντινά κρηστά και εκκλησίες με κρηστά και ίσως κρηστά στα κρηστά και έχρηστα χώρους με κρηστά και εμάς γινικό εμάς γαλακτιών*²⁴ Τα κρηστά κρηστά της Μιχαήλ Υμνολογία*²⁵ κρηστά*

Κατά την Οθωμανική (1205-1456) έγιναν οριστικές αλλαγές τόσο στην Ακρόπολη όσο και στο δελτικό τοπίο. Μια νέα κρηστά γραμμή, τα Διζάκια*²⁷ κρηστά των βράχων βυζαντινών και ιδίως κρηστά την κρηστά του. Το περιγράφημα των Προτυγίων έχρηστα και κατά την αστυνόμενή τους σε έχρηστα κρηστά και αφοτέρως με την ανέπτυξη ενός κρηστά κρηστά που εδωτοίτε εις Ακρόπολη και το 1875. Κατά την

²⁸ Dans une inscription sur Plaque de 1670. Ἡ Παρθενὸν καὶ ἡ ἀνωροπόλις τοῦ β' αἰ. κερ-
ετραίων Ἀθηνῶν, 1994 σ. 153, Σικ. 19.

²⁹ Dans τοῦ J. Carrey τοῦ 1674, καὶ ἀποκερα τοῦ S. Fauvel (Byzance retrouvée, Paris, 2001, σ. 159, Σικ. 92, 93) τοῦ W. Gell τοῦ 1800 (Φ. Μ. Τσιριμάνου, Ἀνακ-
ρίττωντες τῆς Ἐσχολῆς Ἀθηνῶν, 1981, σ. 121 σπ. 27) καὶ τοῦ W. Payne τοῦ 1820 (σ. 10 ἴδιο).

³⁰ Al. Papa-georgiou - Venetas, Hauptstadt Athen, Ein Stadtgedanke des
Klassizismus, München, 1994, Τοπογραφία κτίσθαι τοῦ S. Fauvel (σ. 3 εικ. 3)
καὶ W. M. Leake, (σ. 7 εικ. 4) καὶ τοῦ J. F. Bessan (σ. 8 εικ. 5) (σ. 6 εἰς Papa-
georgiou 1994)

³¹ Dans τοῦ Ch. Cockerell. Ἡ Παρθενὸν σ. 58, Εἰκ. 4, καὶ τοῦ Schinkel, Ὁ
ἴδιο σ. 116, Σικ. 62, 63.

³² A. Van Buttler, Papa-georgiou 1994 σ. XI-XII, Βιβλιογραφία σ. 92-93

Ίδια περίοδο ανέπτυξαν τα τείχη της και ένας άνοδος τοίχος υπήρξε στο ανατολικό της άκρο. Η Αμφοπόλη έχει αξία κυρίως ως ισχυρότατο κάστρο.

Επί των ετών υπάρχουν πληροφορίες για σχέδια του αββείου Ιωάνη κατά την φραγκοκρατία. Ενδιαφέρον τώρα παρουσιάζουν οι μεσαιωνικές απομνημονεύσεις των Αθηνών*²⁸ οι οποίες και μόνι απεικονίζουν φυσιογνωμικά κτίρια, δεν παρατήρι ποτε όμως να περιλαμβάνουν την Αμφοπόλη, το κατ'εξοχήν γυμνάσιο της πόλεως.

Το αββείο-τοπίο των Αθηνών δεν εγγράφει κατά την Τουρκοκρατία, εντός αὐτοῦ τῆν παρουσία μινωιδῶν ἀνάθηρα εἰς τὴν ἀκρὴν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου παραδόσεις προκρίνει ὅτι τὸ Ριζοκαστροῦ ἔχει ἐξαφανισθῆναι καὶ ἡ κληρονομία κατὰ τὴν ἐξοχὴν ἔχει περιορισθῆναι ὑποστῆναι τῆς Αμφοπόλεως καὶ διατηρῆναι τῆν μνημεῖα, εἰκόνα ἀεικτονίου καὶ μινωιδῶν οἰκίδια, τῆν δὲ ἰσθμὸν καὶ ἀκροπόλιν δέντρον. Κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα, εἰς ἄγρια τοῦ οἰκιστοῦ μὲν ἔτι τῆν τῶν ἰσθμῶν ἕνας περίβολος μικροῦ ἔχους, τὸν ὁποῖον βίβρατος εἰς ἀνεκκαίσεις τῆς ἐποχῆς. Η Αμφοπόλη βεβαίως πάντοτε τὸσο εὖ περικυβερτούμενη ὅσο καὶ εἰς ἄλλοις ἐπισημοῦσι*²⁹ παρά τῆν ἐπίσημὴν τοῦ Παρθενίου ἀπὸ τῆν ἐκτίρησιν τοῦ 1687, καὶ τῆν ἀραβικὴν ἐπισημὴν τῶν τειχῶν τῆς μετὰ τὴν ἀραβικὴν ἀνακατασκευῶν.

Κατὰ τὴν ἴδια περίοδο τὸ ενδιαφέρον τῶν Εὐρωπαίων γὰρ τῆν Ὀθωμανικὴν καὶ γὰρ τῆν Αμφοπόλη αἰσθάνεται μετὰ τῆν ἀφῆξη περιηγητῶν, ἐκδόσεων τοπογραφικῶν σχεδίων*³⁰ νέους τρόπους ἀπεικονίσεως τοῦ τοπίου ἀλλὰ καὶ ἐξωπεριηγητικῆς ἀναπαράστασις*³¹ τῆς ἀρχαίας πόλεως.

Μετὰ τῆν ἐλληνικὴν Ἐπανάστασιν εἶναι σαφὲς ἡ περὶ τὴν ἀρχαίαν μὲν ἀκροπόλιν τῆν προδοξίαν τῆς Αμφοπόλεως εἶναι τῶν. Βί ἀλλοτρίως εἰς τὸν βόρειο ἔσθρον περὶ (καθάρσιν ἀπὸ τοῦ μινωιδῶν καὶ τῶν κρητικῶν ἰσθμῶν) ἀλλοτρίως ἐπιπροσέχον τῆν γενικὴν τῆς εἰκόνας (κατὰ τὴν ἐν τῶν τειχῶν καὶ τῶν παρακίτων). Ἀντικειμενικὴν ἀπεικονίσην σχεδιάζονται καὶ πραγματοποιοῦνται οὐσιαστικῶς σχέδια*³² γίνονται γὰρ πρώτη φορά περὶ τοῦ μινωιδῶν σχεδιασμοῦ μετὰ τῆν ἀνακατασκευῆς ἐπισημῶς ἐπὶ ἀστυνομικῶν καὶ τῶν προδοξίαν τῆς Αμφοπό-

33. Την χαράζνη γρασφύρον που συνδέει οπτικά και αναιολογικά την
Αιροπόλη, στο πρώτο έργο με το σχέδιο και το χρώμα. Παραγωγή, 1994,
σ. 158-163, Εικ. 84-86.

34. Παραγωγή 1994, σ. 8 και 7, κ. 9, Εικ. 7, κ. 20 Εικ. 21.

35. Τελετή ενάντια με φωτογραφίες της εικόνας. Α. Παπαγεωργίου Βενετίας,
Ο Αθηναϊκός περιπατάς, Αθήνα 2004. Ομιλία του και περιβάλλον (Ευδοσία Υπαρ-
γείου Περίληψη) Αθήνα 1989, Μαντάρο Μπενάκη, Αθήνα 1989-1990 φωτογραφί-
κες διαρρήξεις, Αθήνα, 1985 σελ. 16, 23-74, 254-311, 535-548.

36. Δ. Π. (Οι ήρωες και περιβάλλον) Μια σύγχρονη θεώρηση.

37. Δημιουργία, Έργα Αιροπόλεως, Αθήνα, 2000.

38. "Τορά η Αιροπόλη ανθρωπολογικά", έργο να διατηρηθεί. Γιζετζίνας
"Εξιστορίες στην Αιροπόλη", Αθήνα, 1974, σ. 46

χρως τις κυρίες γραμμάτιδας του 'αδελφού' *³³ Μαρία τμήματα περιεχέναν
 ιδιότητες, όπως ο Αρδατός, οι γόφοι των Μοσών και των Νιμφών ή δού-
 κή και ζήλια της βορείας πλευράς της Συμπορείου και ο Έβριος κωιτός.
 Το πανόρισμα της stadtemann *³⁴ ηροδιδά το 'αδελφού' του το των Αρδών
 το 1836. Θα άρχίζει άργότερα με την φύτηση δέντρων σε μικρό
 μέρος των έστυφών χωρών.

Κατά τον 19^ο αιώνα το 'αδελφού' ζοριό μεταβλήθει *³⁵ με την άν-
 μερον ημερών κτήριων των παρρημοδίων των Ηεία της Συμπορείου, ή
 όποια ήμης και άρα κυριαρχεί όλης περιχής με χαμηλές και μικρές κατι-
 κιά καθώς και έση γενική είματα του 'αδελφού' ζοριό και έχει κα-
 κώς από τον Αναρπύτο, τους δυτικούς γόφους και από τα κοινοαυτοίδια.
 Στην Αρπόρη κατέδρα ήσαν ο ήρωι των Τροισαίων (1895).

Τά πάντα θεί άρχίζον κατά τον 20^ο αιώνα, κυρίως μετά την ηείστο
 όλων τα Τηραδία και ο Πειρατικός συνανόθησε με την Αδάρη και
 αχρόν έξοκρησε το γεωοροτικό καμύφθης με κάποιες και ή ηήουα ηε-
 κώς χωρών. *³⁶ Η Αρπόρη παροβάλλει από έδαφικό κέντρο των Αρμών, όγιά
 και από μακρύν, πέντα από τα κήρια, την Αίλασσα της Σαραμίνι,
 από δούκην έδαφο της ζοίφης και τις κατόκα μένες κηλίες του Ήμν-
 του.

Στη θελικά έργα για την άνάδειξη της Συμπορείου προορσιόθενται
 έργα ό έρχομα των ήψων, οι ήμης ποροτασίας ή έμποίση των άρχιαρχι-
 ώων χωρών, ή άνασκαφή όλων Αρρά μετά από την άπαρρημόη των καλο-

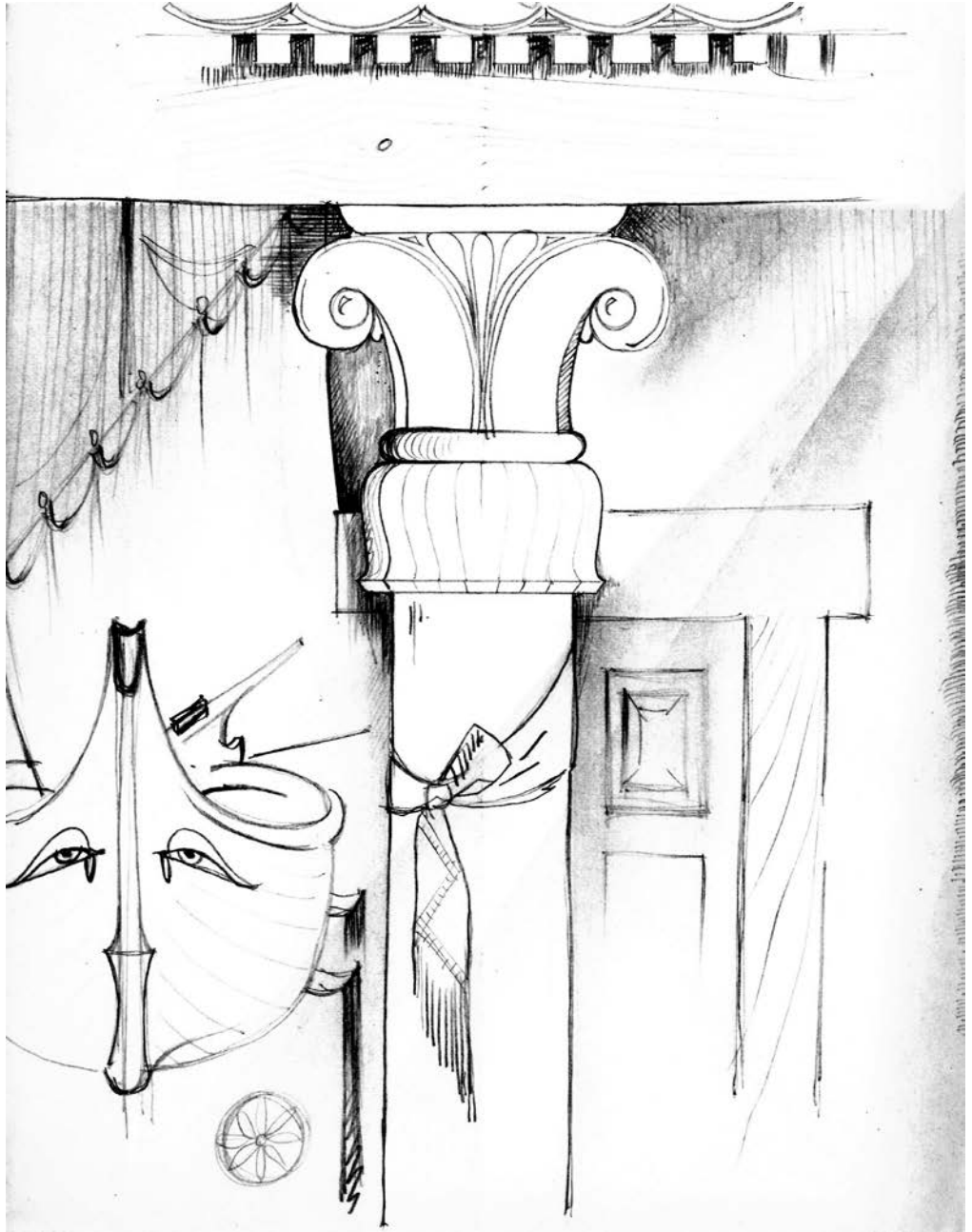
Λ κίων και τα έργα διακορφήτως στον γόφο του Συμπορείου ή ΔΤηκίνα. *³⁷

✓ Στην διαχρομιά αήη άνήρηση έπαρχαρι βάνεται κορτόρα ή έρση
 αχρόν έδαφως και Συπορείου και άχολάηται ή κορφή της καιά
 από Αρχαυόητα, τον Μοσάιννα και τους νεώτερους χούους. Η δυναμ-
 κή της έδαφικής της σημασίας συνδράηται επί χιλιέτες με την
 έδαφικόητα της κορφής της *³⁸ όσον χήρο της Αίλας που άναντήρησε
 ήμς κοραδική παγή για τον παρρημόηο τοζήτορο —

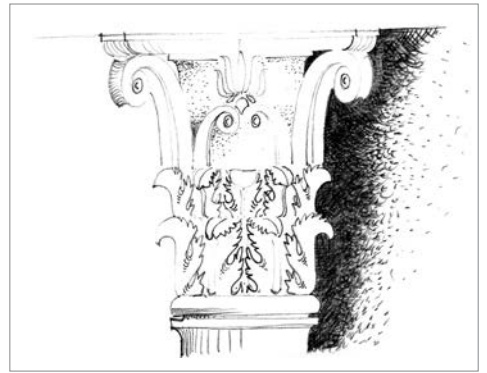
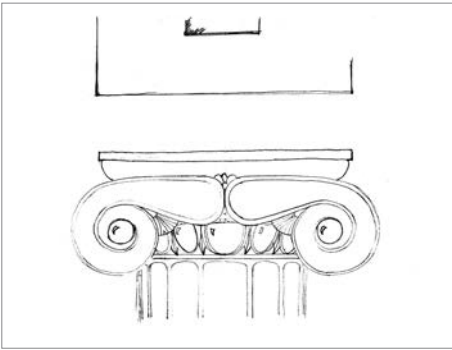
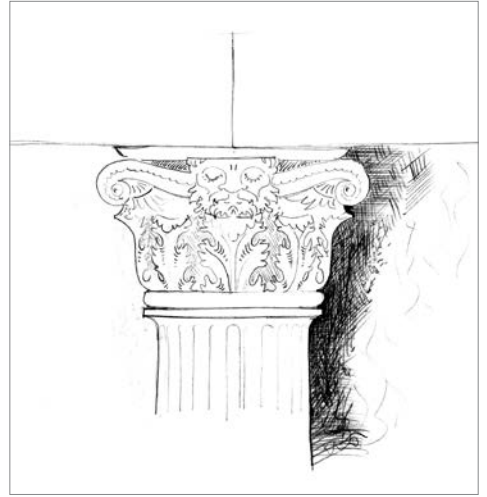
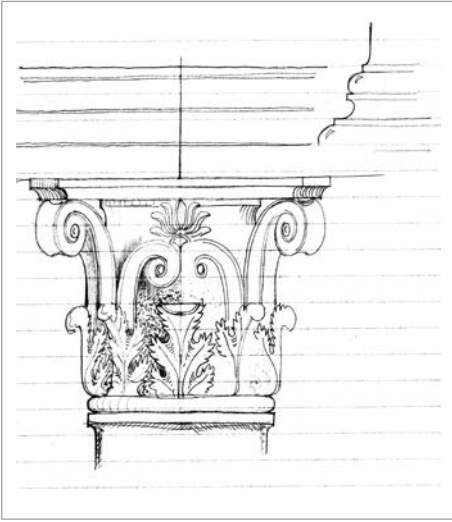
Παράρτημα II

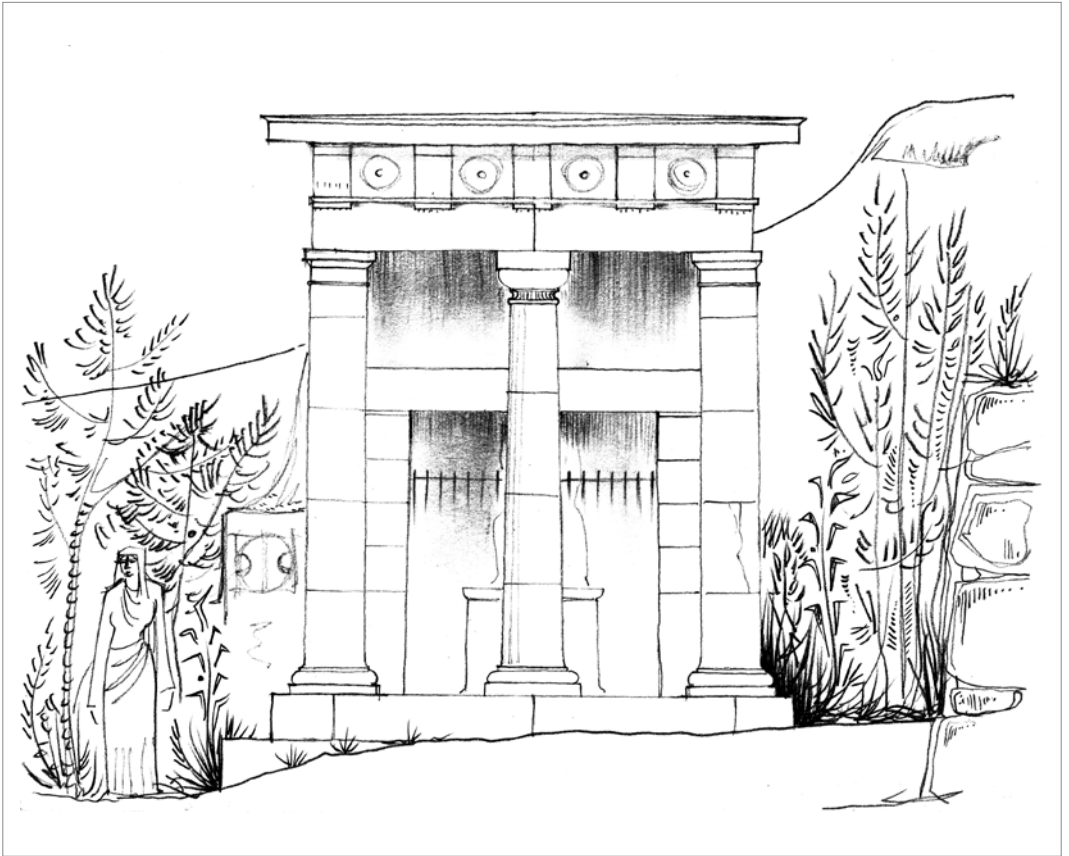
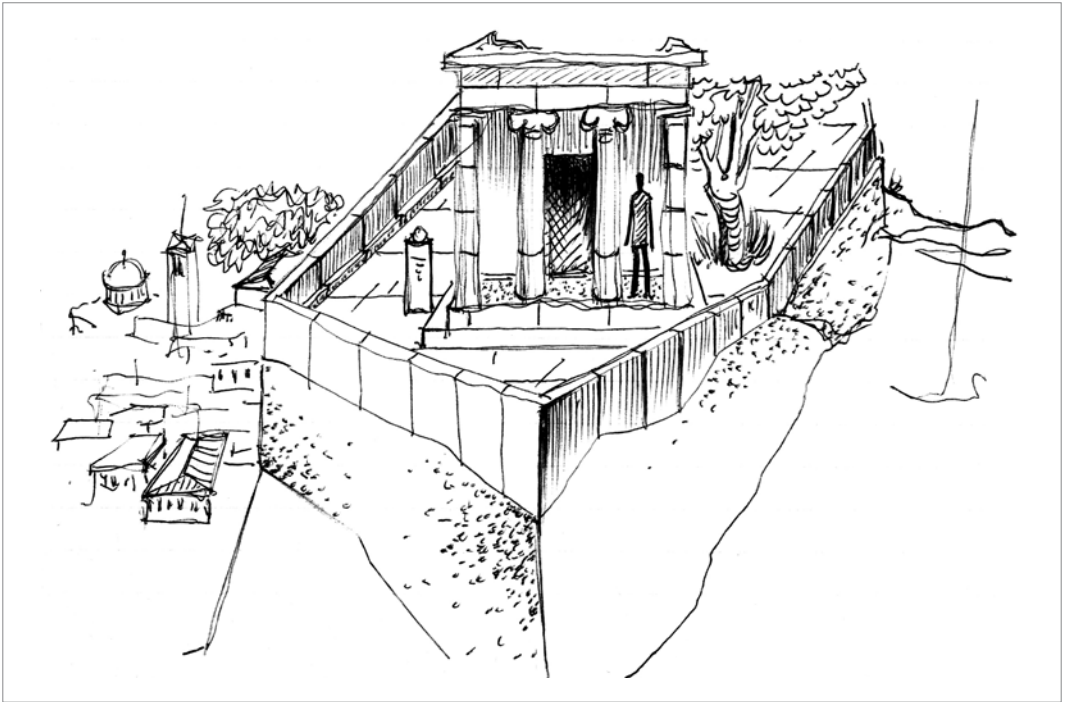
Σκαριφήματα Χαράλαμπου Μπούρα

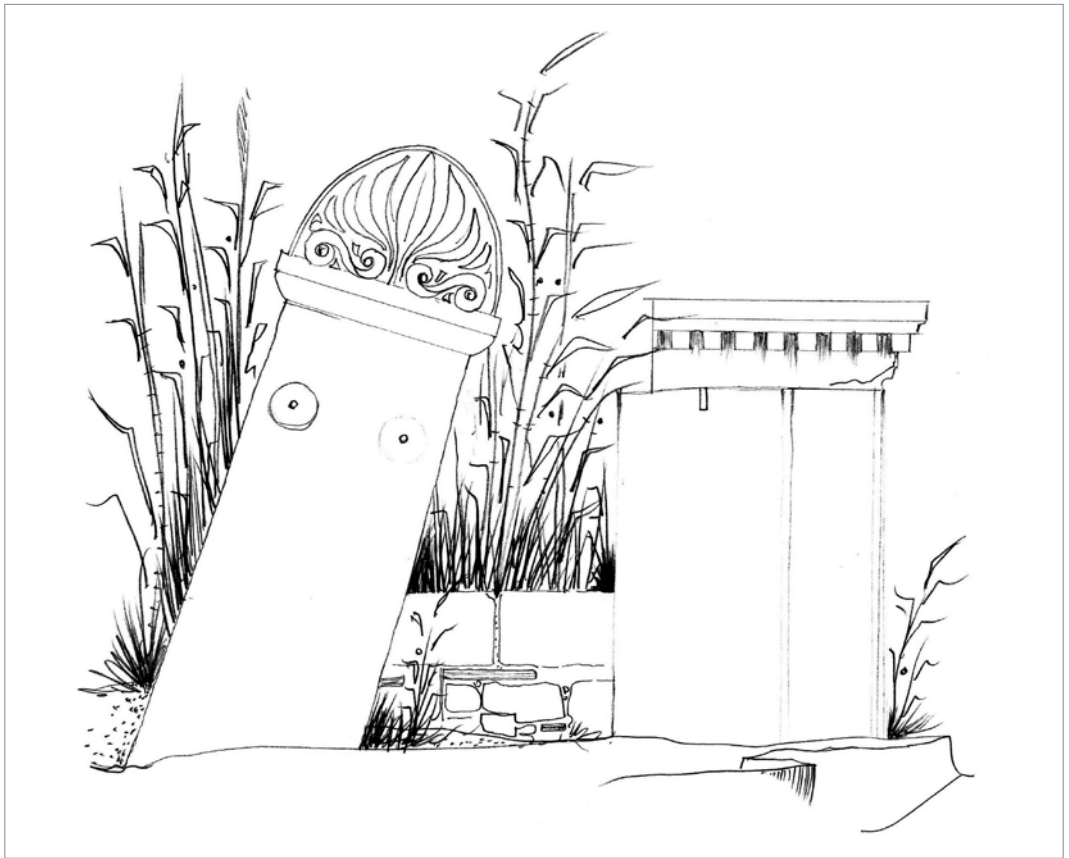
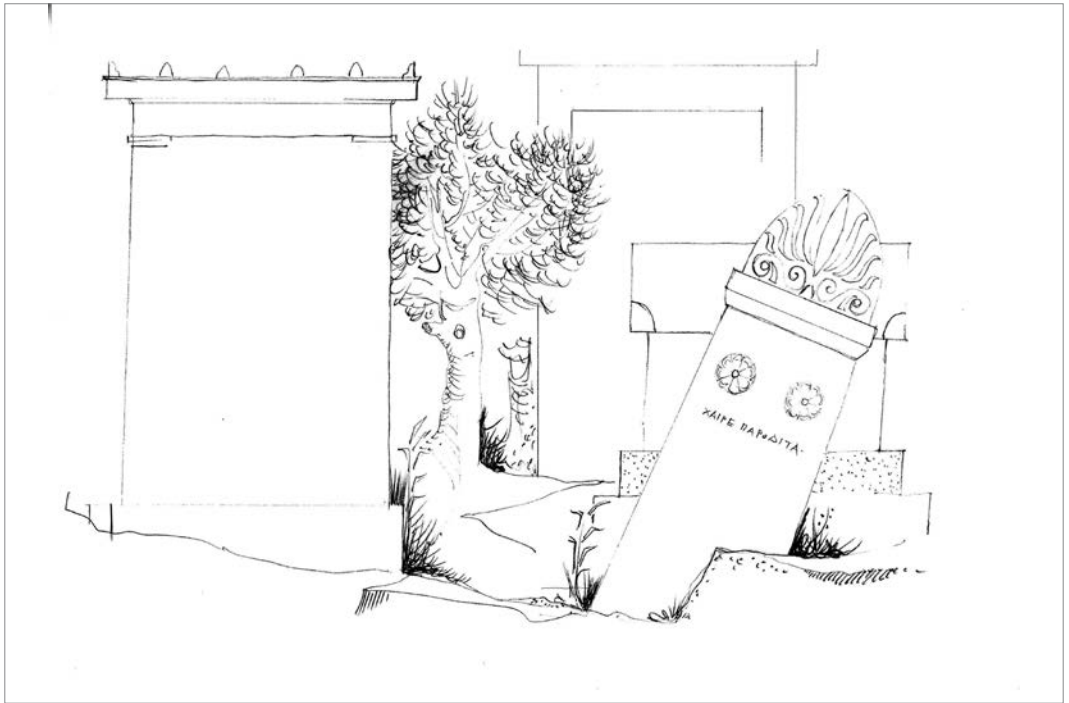

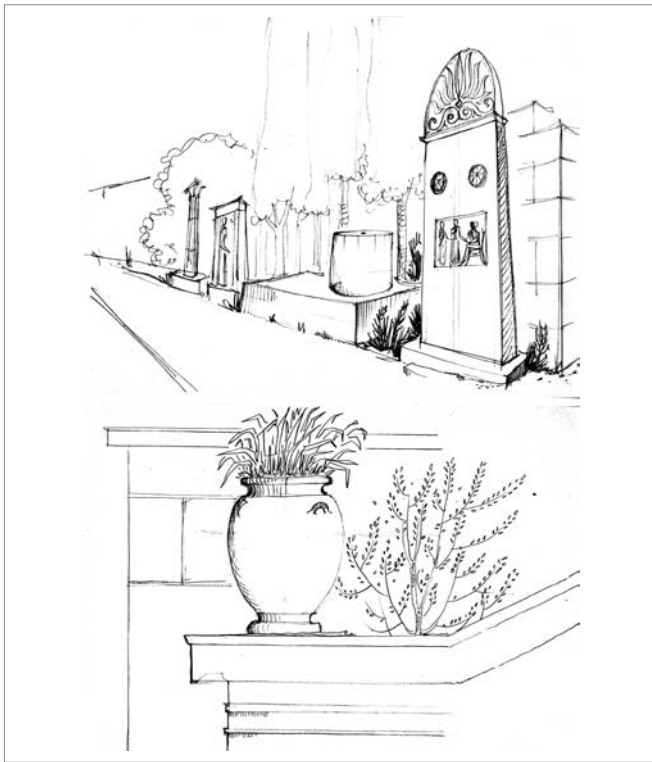

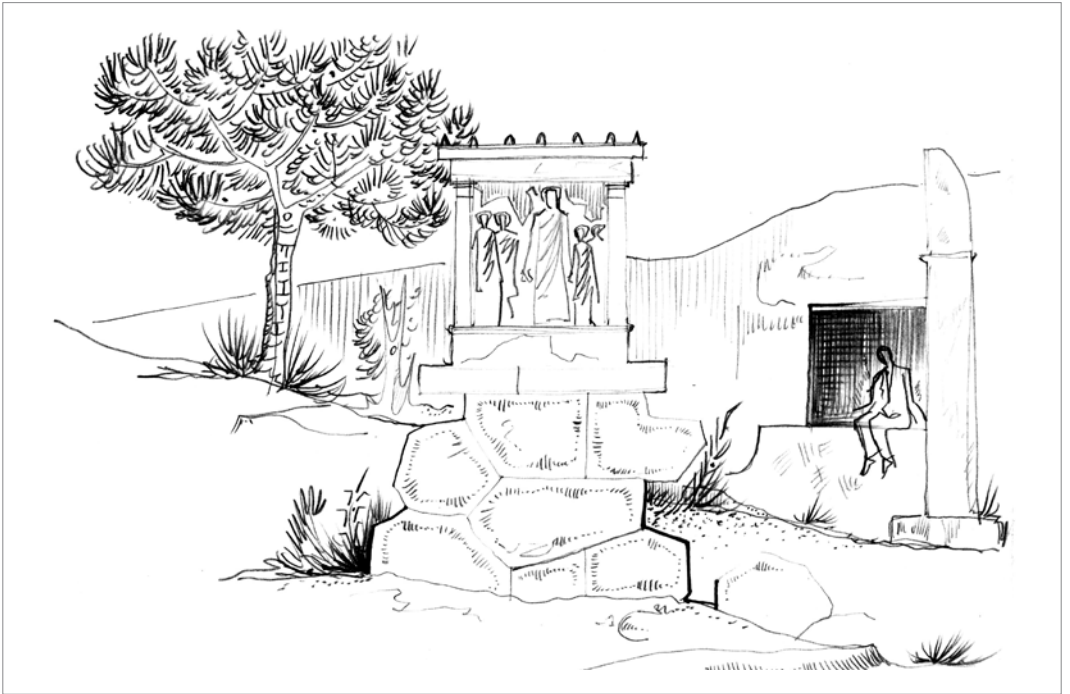

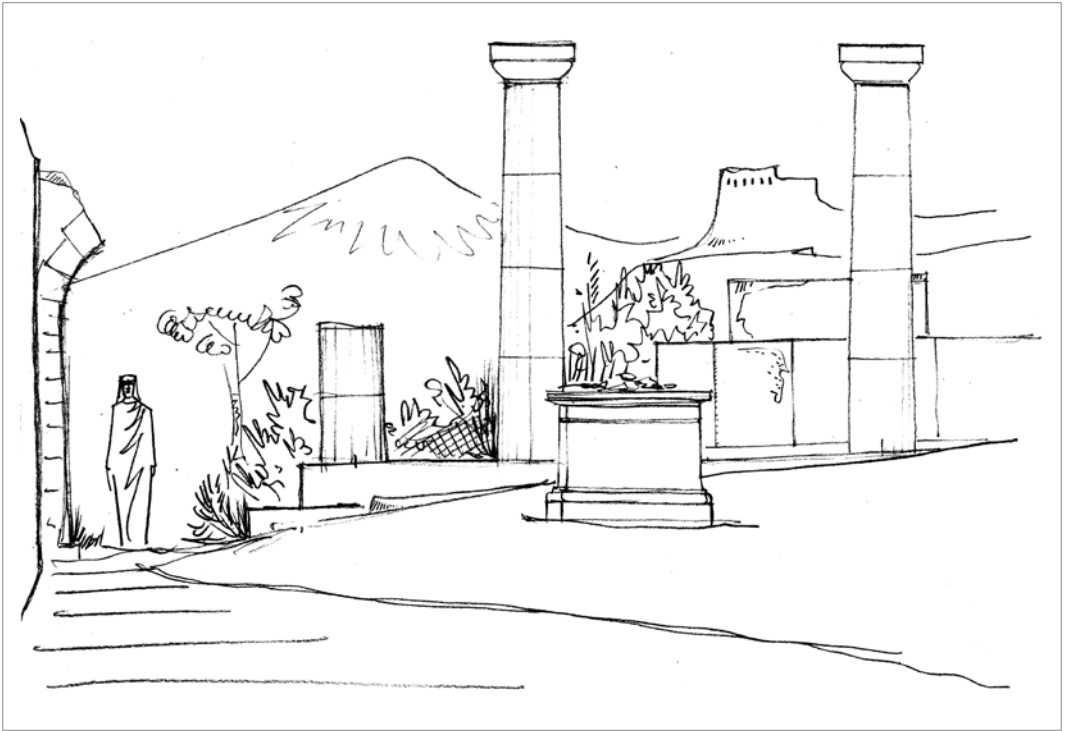
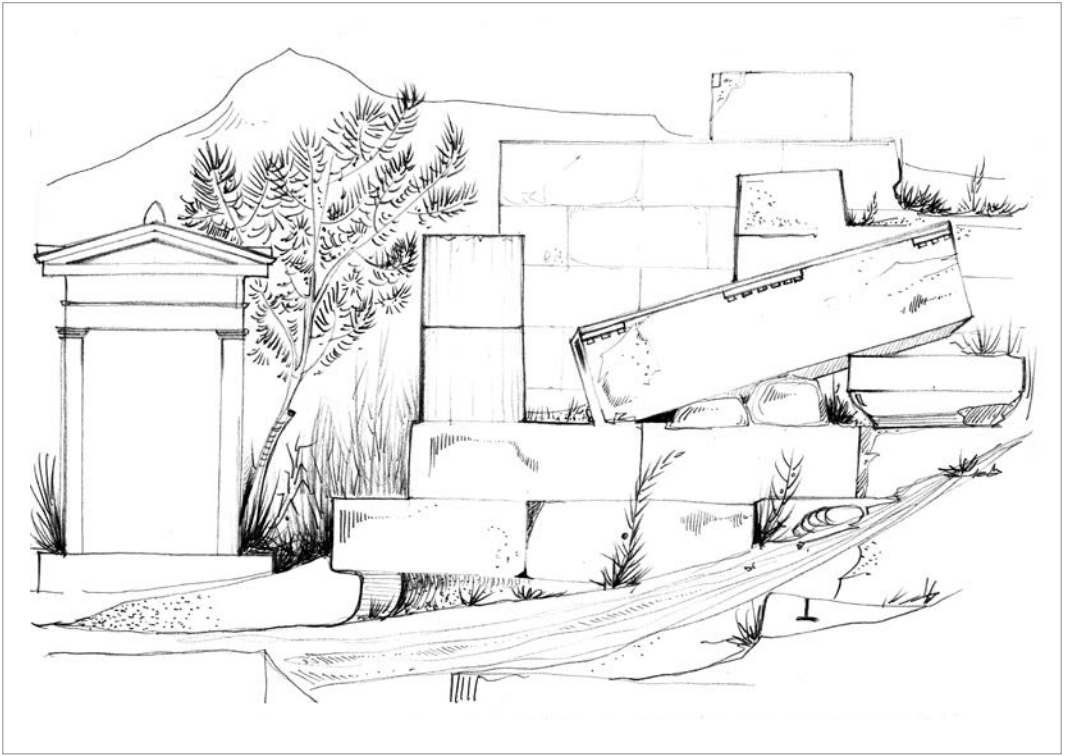

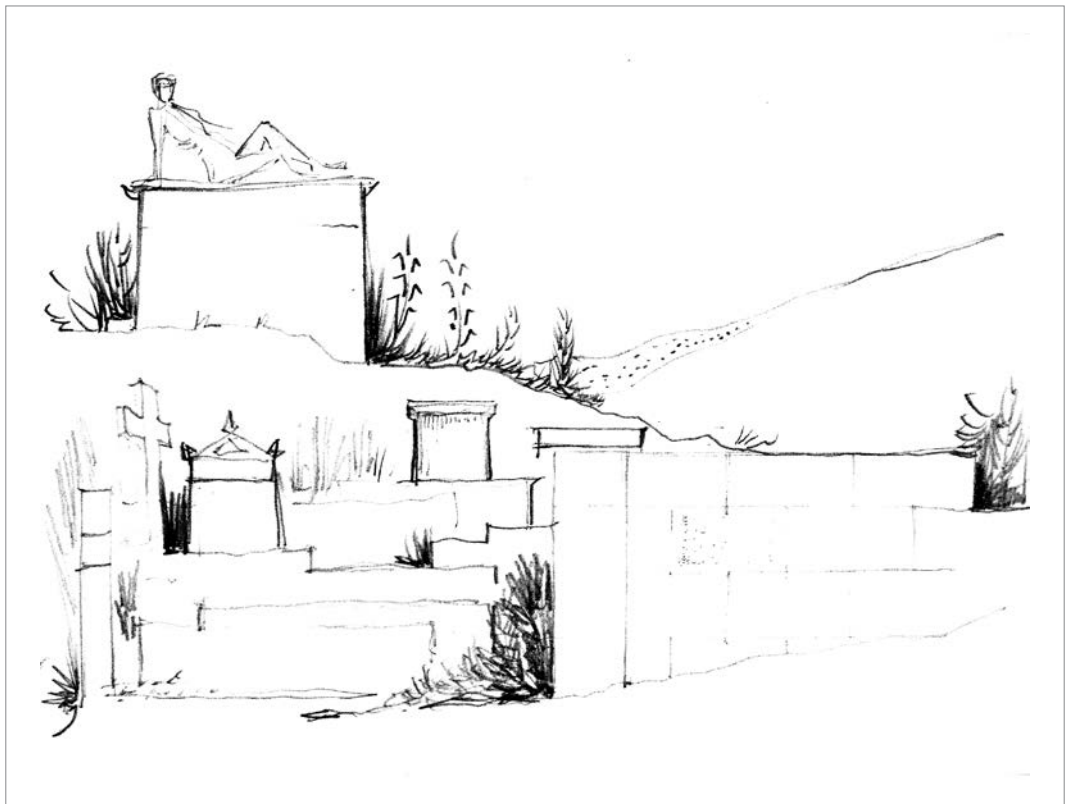
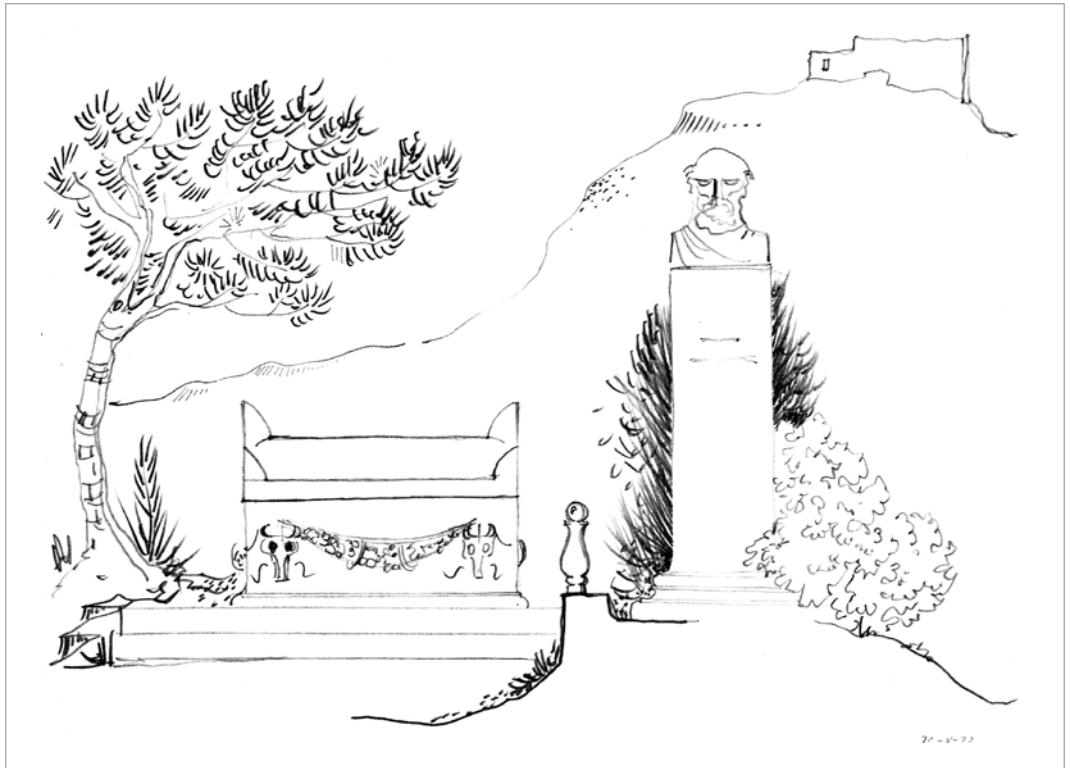

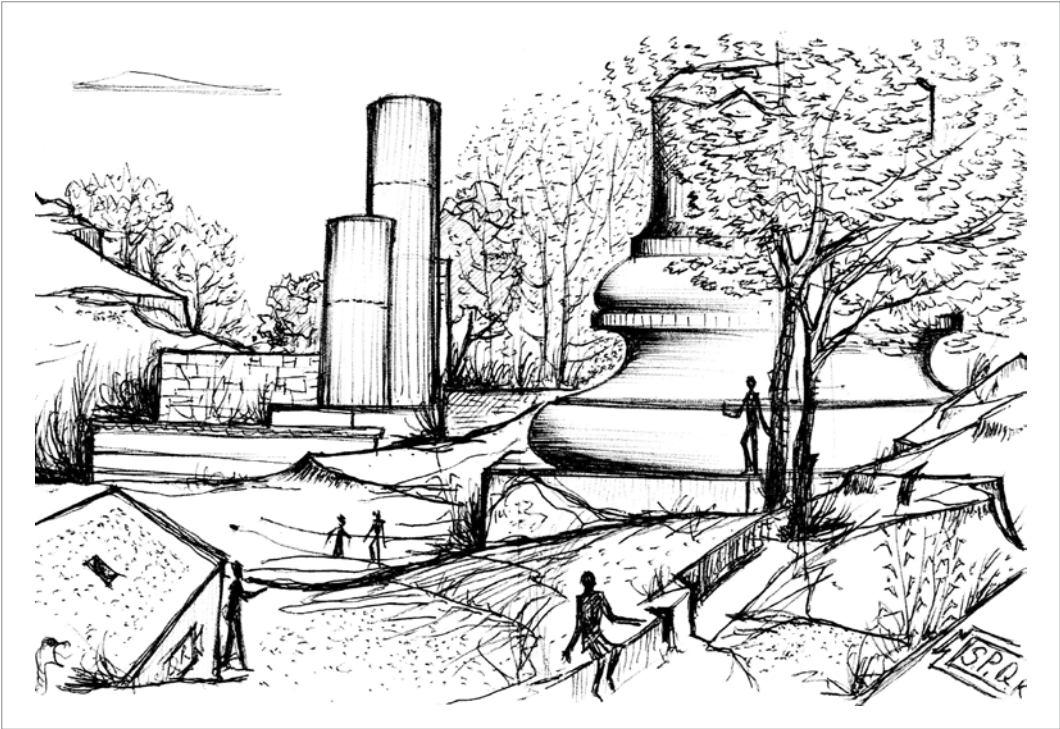

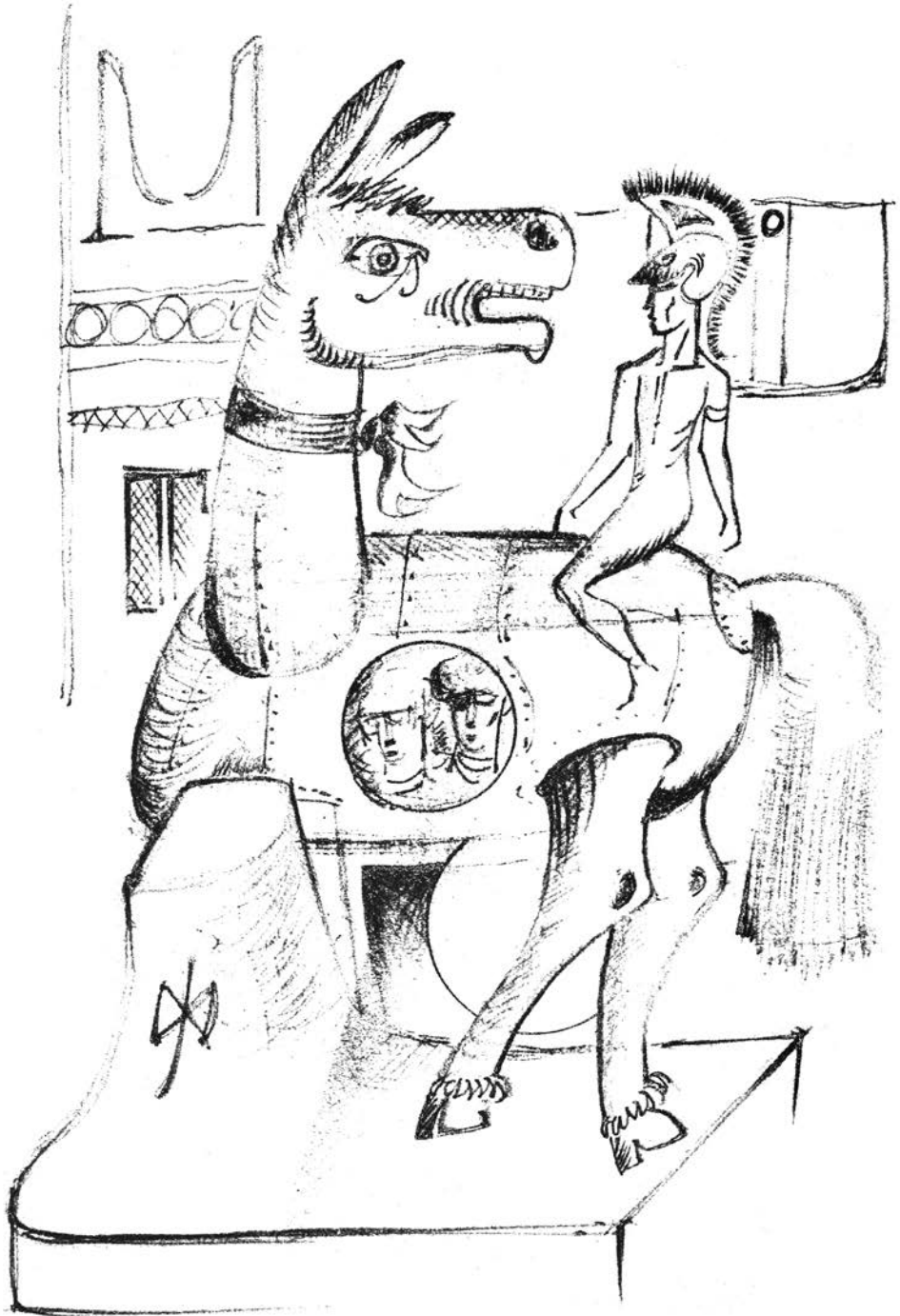

ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΙ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Οι αριθμοί αναφέρονται στις σελίδες του βιβλίου. Οι φωτογραφίες προέρχονται από το Αρχείο της ΥΣΜΑ-ΕΣΜΑ εκτός εάν δηλώνεται διαφορετικά.

- Εξώφυλλο : Τ. Τανούλας
6 : Λ. Καλπαξίδης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Πανεπιστημίου Πατρών
10 : Αρχείο Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων
18 άνω : από το προσωπικό αρχείο του Χαράλαμπου Μπούρα
18 κάτω : από το προσωπικό αρχείο του Χαράλαμπου Μπούρα
19 : Studio Panoulis
28 άνω : Τ. Σουβλάκης
28 κάτω : Ε. Πετροπούλου
78 άνω : Λ. Λαμπρινού
78 κάτω : Λ. Αγγελακοπούλου
90 : Σ. Μαυρομάτης
100 : Τ. Σουβλάκης
104 : Σ. Μαυρομάτης
116 : Σ. Μαυρομάτης
127 : Αρχείο Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων
128 : υπόβαθρο: «Μελέτη Ανάπτυξης Γεωγραφικών Πληροφοριακών Συστημάτων στην Ακρόπολη των Αθηνών», επεξεργασία Π. Ψάλτης.
137 άνω : Αρχείο Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων
137 μέσον : Σ. Μαυρομάτης
137 κάτω : Τ. Σουβλάκης
138 : επεξεργασία Π. Κωνσταντόπουλος
145 άνω : Ν. Τογανίδης
145 κάτω αριστερά : Λ. Λαμπρινού
145 κάτω δεξιά : Ρ. Χριστοδουλοπούλου
146 : «Μελέτη τοπογραφικών και φωτογραμμετρικών αποτυπώσεων στην Ακρόπολη των Αθηνών», «ΓΕΩΑΝΑΛΥΣΗ ΑΕ-ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΩΤΟΓΡΑΜΜΕΤΡΙΚΗ Ε.Π.Ε.-ΦΩΤΟΠΟ», επίβλεψη ΥΣΜΑ Δ. Μαυρομάτη
155 άνω αριστερά : Σ. Μαυρομάτης
155 άνω δεξιά : Β. Ελευθερίου
155 κάτω : Β. Ελευθερίου
156 : Δ. Μαυρομάτη
161 άνω αριστερά : Σ. Μαυρομάτης
161 άνω δεξιά : Τ. Σουβλάκης
161 κάτω : Τ. Σουβλάκης
165 άνω αριστερά : Σ. Μελετιζής
165 άνω δεξιά : Ρ. Χριστοδουλοπούλου
165 κάτω : Κ. Σκαρής
169 άνω : Φωτογράφηση: Σ. Γεσαφίδης, Α. Σαντρουζάνος. Τοπογραφικές μετρήσεις: Ε. Πορτελάνου, Α. Καμπουράκη, Ε. Τσάκου Χ. Βασιλοπούλου και Β. Κυριακόπουλο. Παραγωγή Ορθοφωτομωσαϊκού: Δ. Μαυρομάτη
169 μέσον : Φωτογράφηση: Σ. Γεσαφίδης. Τοπογραφικές μετρήσεις: Ι. Παρτινέβελος, Παραγωγή Ορθοφωτομωσαϊκού: Δ. Μαυρομάτη

- 169 κάτω : «Μελέτη τοπογραφικών και φωτογραμμετρικών αποτυπώσεων στον Παρθενώνα», «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΩΤΟΓΡΑΜΜΕΤΡΙΚΗ Ε.Π.Ε.-ΦΩΤΟΠΟ», Επίβλεψη Μελέτης: Δ. Μαυρομάτη
- 173 άνω : Τ. Σουβλάκης
- 173 μέσον : Φωτογράφιση: Σ. Γεσαφίδης. Τοπογραφικές μετρήσεις: Ι. Παρτσινέβελος, Παραγωγή Ορθοφωτομωσαϊκού: Δ. Μαυρομάτη
- 173 κάτω : Φωτογράφιση: Σ. Γεσαφίδης. Τοπογραφικές μετρήσεις: Ι. Παρτσινέβελος, Παραγωγή Ορθοφωτομωσαϊκού: Δ. Μαυρομάτη
- 175 άνω αριστερά : Σ. Μαυρομάτης
- 175 άνω δεξιά : Κ. Καρανάσος
- 175 κάτω : Τ. Σουβλάκης
- 176 άνω αριστερά : Αρχείο Μπαλάνου
- 176 άνω δεξιά : Τ. Τανούλας
- 176 κάτω : Τ. Τανούλας
- 179 άνω : Κ. Μαμαλούγκας
- 179 κάτω : Τ. Σουβλάκης
- 183 άνω : Τ. Τανούλας
- 183 μέσον : Τ. Σουβλάκης
- 183 κάτω : Τ. Σουβλάκης
- 187 άνω : Κ. Καρανάσος
- 187 κάτω : Κ. Καρανάσος
- 191 άνω αριστερά : Σ. Μαυρομάτης
- 191 άνω δεξιά : Κ. Μαμαλούγκας
- 191 κάτω : Τ. Σουβλάκης
- 197 άνω : Ι. Μπαντέκας
- 197 κάτω : «Μελέτη Ανάπτυξης Γεωγραφικών Πληροφοριακών Συστημάτων στην Ακρόπολη των Αθηνών» εκπονηθείσα από την κοινοπραξία «Ελληνική Φωτογραμμετρική-Geotech». Επίβλεψη Μελέτης: Δ. Μαυρομάτη, Δ. Μουλλού
- 201 άνω : Κ. Μαμαλούγκας
- 201 κάτω : Τ. Σουβλάκης
- 205 άνω : Τ. Σουβλάκης
- 205 μέσον : Τ. Σουβλάκης
- 205 κάτω : Τ. Σουβλάκης
- 209 άνω : Β. Ελευθερίου
- 209 κάτω : «Μελέτη Ανάπτυξης Γεωγραφικών Πληροφοριακών Συστημάτων στην Ακρόπολη των Αθηνών» εκπονηθείσα από την κοινοπραξία «Ελληνική Φωτογραμμετρική-Geotech». Επίβλεψη Μελέτης: Δ. Μαυρομάτη, Δ. Μουλλού
- 211 : υπόβαθρο: «Μελέτη Ανάπτυξης Γεωγραφικών Πληροφοριακών Συστημάτων στην Ακρόπολη των Αθηνών», «Μελέτη Τοπογραφικών και Φωτογραμμετρικών Αποτυπώσεων στην Ακρόπολη των Αθηνών», επεξεργασία Π. Κωνσταντόπουλος
- 212 άνω : Τ. Σουβλάκης
- 212 κάτω : Τ. Σουβλάκης

